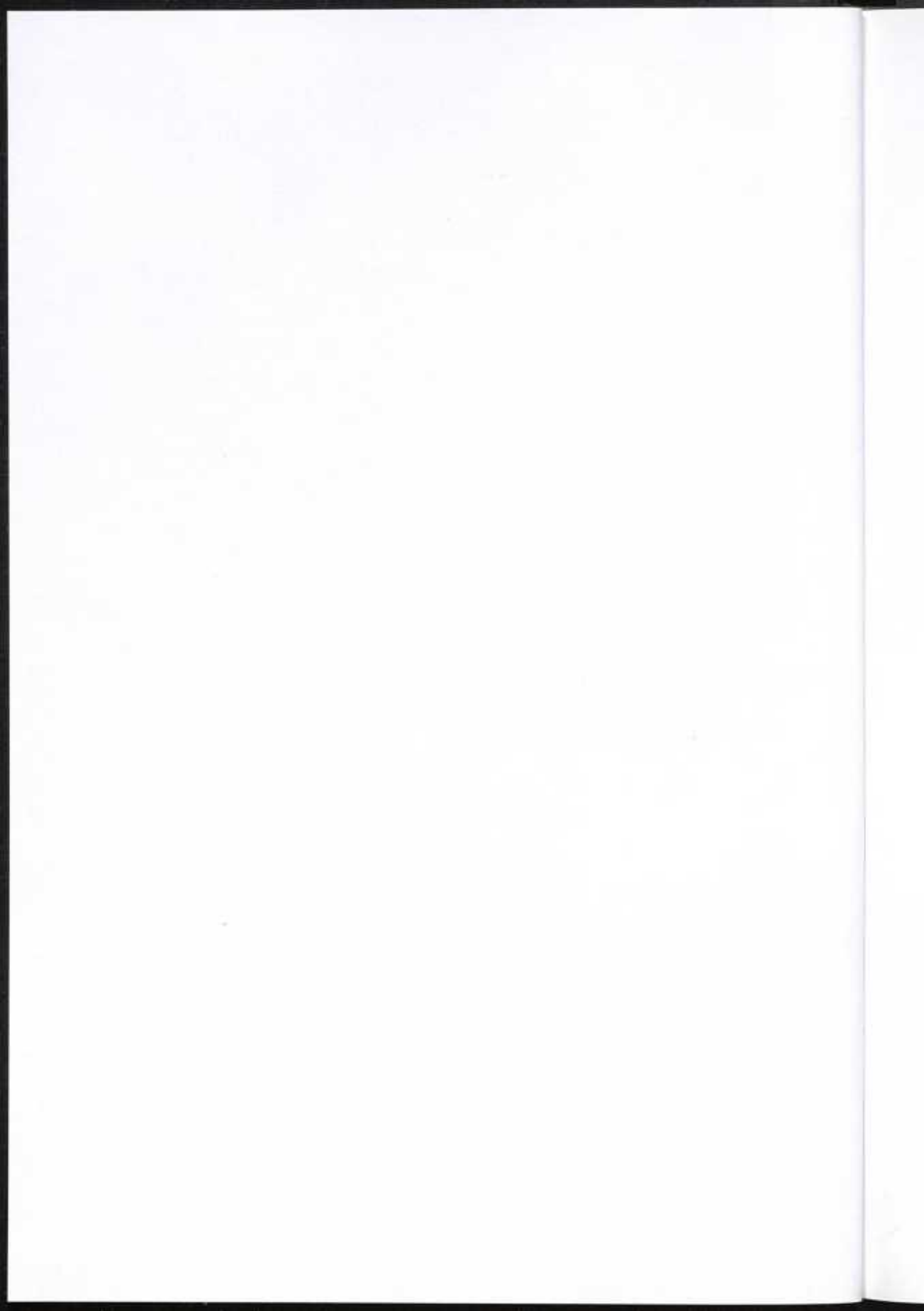

Història de la Conca de Barberà
HISTÒRIA DE LA CONCA DE BARBERÀ

LES ARRELS DEL PASSAT

Les arrels del passat
COORDINADOR
ANTONI CARRERAS CASANOVAS

HISTÒRIA DE LA CONCA DE BARBERÀ

LES ARRELS DEL PASSAT

Editat amb la col·laboració de:

Centre d'Estudis de la Conca de Barberà

Primera edició: abril del 2011

@ dels textos i de les fotografies: els autors

© d'aquesta edició:

Consell Comarcal de la Conca de Barberà
Palau Alenyà • C/ Sant Josep, 18 • 43400 Montblanc
Tel. 977 86 12 52 • Fax 977 86 24 24
cccb@concadebarbera.cat
www.cccb.net

Cossetània Edicions
C. de la Violeta, 6 • 43800 Valls
Tel. 977 60 25 91 • Fax 977 61 45 57
cossetania@cossetania.com
www.cossetania.com

Impressió: Indugraf Offset

ISBN: 978-84-9791-881-7

Dipòsit legal: T-580-2011

*A la coberta, recreació lliure de pintures rupestres basant-se
en algunes figures del Mas d'en Llort.*

HISTÒRIA DE LA CONCA DE BARBERÀ

LES ARRELS DEL PASSAT

COORDINADOR
ANTONI CARRERAS I CASANOVAS

Consell Comarcal
de la Conca de Barberà

Cossetània
EDICIONS

Diputació Tarragona

AUTORS

Maria Adserias Sans

Arqueòloga
(Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya)

Raül Balsera Moraño

Arqueòleg
(Universitat Autònoma de Barcelona)

Anna Ballesteros Ferrandis

Arqueòloga
*(1 Investigador de l'IPHES, Institut Català de Paleocologia Humana i Evolució Social, Tarragona
2 Investigador de l'Àrea de Prehistòria, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona)*

Júlia Beltran de Heredia

Arqueòloga
(Conservadora en Cap del Conjunt Monumental Plaça del Rei i Museu d'Història de Barcelona)

Dr. Antoni Carreras Casanovas

Historiador
(Professor de la Universitat Rovira i Virgili, Tarragona)

Dra. Margarida Genera Monells

Prehistoriadora i arqueòloga
(Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya)

Dr. Raimon Graells Fabregat

Arqueòleg
(Römisch – Germanisches Zentralmuseum – Magúncia, Alemanya)

Anna Mir Felip

Arqueòloga
(Conservadora del Museu Comarcal Salvador Vilaseca, Reus)

Jordi Morer de Llorens

Arqueòleg
(Còdex – Arqueologia i Patrimoni)

Francesc Riart Jou

Il·lustrador d'arqueologia i història

Antoni Rigo Jovells

Arqueòleg
(Còdex – Arqueologia i Patrimoni)

Josep Francesc Roig Pérez

Arqueòleg
(Còdex – Arqueologia i Patrimoni)

Dr. Samuel Sardà Seuma

Arqueòleg
(Seminari de Protobiologia i Arqueologia (Grecopà), Universitat Rovira i Virgili, Tarragona)

Maria Sardà Vilardaga

Arqueòloga
(Cap de Secció de Gestió Documental i Arxiv del Departament de Territori i Sostenibilitat, Barcelona)

Maties Solé Maseras

(Director del Museu Comarcal de la Conca de Barberà, Montblanc)

Dr. Manuel Vaquero Rodríguez

Arqueòleg
*(1 Investigador de l'IPHES, Institut Català de Paleocologia Humana i Evolució Social, Tarragona
2 Investigador de l'Àrea de Prehistòria, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona)*

Dr. Ramon Viñas Vallverdú

Arqueòleg
*(1 Investigador de l'IPHES, Institut Català de Paleocologia Humana i Evolució Social, Tarragona
2 Investigador de l'Àrea de Prehistòria, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona
Director del Museu Comarcal de la Conca de Barberà i del Centre d'Interpretació de l'Art Rupestre de les Muntanyes de Prades)*

PRÒLEG

La presentació del segon volum de la *Història de la Conca de Barberà* suposa una fita molt important per al Servei de Cultura del Consell Comarcal i, en general, per a tot l'ens comarcal.

Fa uns anys, el Consell encetava un projecte engrescador, però de gran responsabilitat: posar a l'abast de la població de la comarca, i també per extensió del conjunt de la població catalana, una obra que sintetitzés l'evolució històrica de l'àrea geogràfica que forma la Conca de Barbera. Fins al moment, bona part de la recerca feta o les noves aportacions que anaven tenint lloc acostumaven a presentar-se en forma d'articles individuals que es publicaven en llibres o miscel·lànies d'àmbit exclusivament científic. Calia sintetitzar la recerca feta i posar-la a l'abast de la població en general.

Una altra diferència important respecte a altres publicacions similars era l'abast territorial. La història local s'ha bastit, i es continua bastint, basant-se en monografies municipals o locals. L'excepció són les monografies comarcals com aquesta. Però creiem, els promotors de l'obra, que el conjunt de municipis de la Conca de Barberà tenen uns llaços comuns tan importants que, per si mateixos, justifiquen aquest abast territorial de la publicació.

Originalment es preveien editar quatre volums, però que al final potser en seran cinc. Els temes eren art, prehistòria i història antiga, economia i societat, política i institucions i cultura. Cadascun dels temes ocuparia un volum, cada volum seria redactat pels especialistes de cada matèria que l'haguessin estudiat en relació amb la nostra comarca. Com que la Conca de Barbera és terra de reconeguts historiadors, cada volum seria coordinat per un estudiós de la comarca. Fa prop de dos anys que es presentava en públic el primer volum, *Història de l'art*, coordinat per Joan Fugueta i Carme Plaza. La qualitat de l'obra realitzada i l'encert del seu plantejament expliquen la magnífica acollida que va tenir.

Ara presentem el segon dels treballs, *Les arrels del passat*, que abarça des dels orígens del poblament humà de la nostra comarca fins als temps de la romanització. Un tema apassionant i alhora molt desconegut. Però no pas per això, menys important. La comarca acull un bon grapat de mostres de primer nivell de l'art llevantí, declarat Patrimoni de la Humanitat per la Unesco. Any per altre, els arqueòlegs ens han malacostumat a presentar-nos importants troballes arqueològiques sobre els primers pobladors de la Conca.

El coordinador d'aquest segon volum, Antoni Carreras, conjuga perfectament l'esperit de la col·lecció perquè està profundament arrelat a la Conca. Té una acreditada i reconeguda solvència científica i, alhora, està profundament implicat en la

difusió i en l'aplicació social de la nostra història. A l'Espluga, com a president del Centre d'Estudis Local és l'ànima del Patronat de la Cova de la Font Major, i entre molts altres treballs cal destacar-ne el de la *Història de l'Espluga*, que van fer conjuntament amb Jordi Roca. Sense el seu esforç personal aquesta obra no hauria vist la llum i, per tant, com a president, i en nom de tots els que en formem part, volem mostrar un profund agraïment.

També volem manifestar l'agraïment del Consell a tots els autors que han participat en el volum. Cal agrair-los la feina feta i convidar-los a continuar fent recerca sobre la Conca de Barbera i els seus municipis. Que sàpiguen que el Consell i els ajuntaments sempre estarem del seu costat, intentant donar-los el màxim suport.

Un reconeixement del Consell cap a Cossetània Edicions també per la feina feta. La qualitat científica de l'obra ve acompanyada de la qualitat editorial dels seus professionals.

No menys important és l'esforç que fan els patrocinadors de la col·lecció entre els quals destaca en un lloc singular la Diputació de Tarragona, que en la persona del seu president, el Sr. Josep Poblet, sempre ens ha animat en aquest treball i ens ha ajudat amb la seva aportació econòmica.

Esperem que el lector trobi en aquest segon volum les claus del nostre passat comú, alhora que gaudeixi de la seva lectura. Amb això s'hauran acomplert amb escreix els seus objectius.

David Rovira i Minguella

President del Consell
Comarcal de la Conca de Barberà

SUMARI

JUSTIFICACIÓ.....	9	<i>La reconstrucció de paisatges arqueològics: la cova de la Font Major.....</i>	121
EL PALEOLÍTIC		<i>Estudi arqueobotànic de la cova de la Font Major.....</i>	123
EL PALEOLÍTIC: L'ÈPOCA DELS CAÇADORS		<i>L'entorn natural de la cova de la Font Major.....</i>	124
RECOL·LECTORS.....	14	<i>L'entorn de la cova de la Font Major, roquetes de vegetació neolítica.....</i>	126
EL PALEOLÍTIC A LA CONCA DE BARBERÀ.....	25	Règim de vida durant el neolític antic.....	128
EL MEDI NATURAL.....	29	EL NEOLÍTIC MITJÀ. CONSOLIDACIÓ DE	
EL PALEOLÍTIC INFERIOR I MITJÀ.....	37	L'AGRICULTURA.....	141
La cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí).....	38	Molins de la Vila (Montblanc).....	142
Les troballes de la cova de la Font Major.....	43	Cista del Comellar del Mas de Baix (Vimbodí).....	144
Les formacions quaternàries i els jaciments a l'aire lliure.....	43	Clot de la Canaleta (Roques d'Aguiló, Santa Coloma de Queralt).....	147
EL PALEOLÍTIC SUPERIOR.....	46	Les Piles (Santa Coloma de Queralt).....	147
Els principals jaciments.....	46	Cista de les Comes (Conesa).....	148
<i>El Molt del Salt (Vimbodí i Poblet).....</i>	46	Règim de vida durant el neolític mitjà.....	148
<i>La Font Vòltaba (Montbrió de la Marca, de Sarrià).....</i>	49	EL NEOLÍTIC FINAL. LA RECERCA DE NOUS CAMINS.....	152
<i>La balma de la Vall (Montblanc).....</i>	65	La balma del Duc (Montblanc).....	155
La subsistència.....	67	Règim de vida durant el neolític final.....	156
La tecnologia.....	68	EL CALCOLÍTIC. ELS PRIMERS	
L'ocupació del territori.....	71	METAL·LURGISTES DEL COURE.....	158
El simbolisme: l'art moble.....	74	Cova del Cartanyà (Vilaverd).....	163
EL MESOLÍTIC.....	81	Cova dels Xaragalls (Vimbodí).....	163
PINTURES RUPESTRES		Molins de la Vila (Montblanc).....	164
POSTPALEOLÍTIQUES.....	83	La Balma del Duc (Montblanc).....	167
L'ORIGEN EPIPALEOLÍTIC I LA TRADICIÓ CAÇADORA		Altres jaciments.....	167
RECOL·LECTORA.....	83	El règim de vida durant el calcolític.....	167
Exploracions i recerca.....	86	L'EDAT DE BRONZE.	
Art llevantí o conjunt figuratiu postpaleolític.....	88	NOVES EINES I NOUS HORIZONS.....	169
NOTES DEL CAPÍTOL SOBRE EL PALEOLÍTIC.....	91	EL BRONZE ANTIC: EL GRUP D'ARBOLÍ O DEL NORD-EST.....	169
BIBLIOGRAFIA DEL CAPÍTOL SOBRE EL PALEOLÍTIC I EPIPALEOLÍTIC.....	95	EL BRONZE MITJÀ I RECENT. IMPULS A L'ECONOMIA AGRÍCOLA.....	170
GLOSSARI DEL CAPÍTOL SOBRE EL PALEOLÍTIC.....	101	Fons de cabana del Mas de la Salut (Vimbodí). Una imatge de la vida quotidiana durant l'edat del bronze.....	171
DEL NEOLÍTIC A L'EDAT DEL BRONZE		EL BRONZE FINAL. UN CANVI D'ESQUEMES SOCIALS.....	175
EL NEOLÍTIC. ELS PRIMERS AGRICULTORS I RAMADERS.....	106	El dipòsit d'objectes de bronze de la Sala de la Mamella de la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí).....	177
EL PROCÉS DE NEOLITZACIÓ.....	106	Poblats del bronze final.....	183
EL NEOLÍTIC ANTIC. PRIMERES CONSTATAIONS		Règim de vida durant l'edat del bronze.....	186
ASSENTAMENTS ESTABLES.....	107	LES PINTURES RUPESTRES DEL NEOLÍTIC-BRONZE:	
L'estat del neolític a la Conca de Barberà.....	111	LA NOVA TRADICIÓ DE PAGESOS I RAMADERS.....	195
Els jaciments de sílex de superfície.....	112	Exploracions i recerca.....	195
La cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí).....	114	Art esquemàtic o conjunt esquemàtic abstracte postpaleolític: neolític-bronze.....	196
La cova de la Vila (l'Espluga de Francolí).....	120	NOTES DEL CAPÍTOL SOBRE EL NEOLÍTIC-BRONZE.....	202
L'entorn de la cova de la Font Major durant el neolític.....	121		

BIBLIOGRAFIA DEL CAPÍTOL SOBRE EL NEOLÍTIC- BRONZE.....	208
GLOSSARI DEL CAPÍTOL SOBRE EL NEOLÍTIC-BRONZE	215

LA PROTOHISTÒRIA

LA PROTOHISTÒRIA: PETJADES DEL MÓN IBÈRIC.....	216
---	-----

LA CONCA DE BARBERÀ DURANT LA PROTOHISTÒRIA A PARTIR DELS EXEMPLES DE LA NECRÒPOLIS DE MILMANDA (VIMBODÍ) I DE LA COVA DE LA FONT MAJOR (L'ESPLUGA DE FRANCOLÍ)	216
Introducció	216
Els jaciments i la seva relació amb les vies de comunicació.....	219
La necròpolis de Milmanda: descripció i context	220
Alguns materials singulars de la necròpolis de Milmanda	224
Cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí)	229
<i>La Sala del Llac</i>	250
Conclusions	245

LES PINTURES RUPESTRES PROTOHISTÒRIQUES: SUPERVIVÈNCIES ENTORN AL PRIMER MIL·LENNI aC... ..	246
Exploracions i recerca	246
Conjunt de pintures rupestres protohistòriques	247

NOTES DEL CAPÍTOL SOBRE LA PROTOHISTÒRIA	251
BIBLIOGRAFIA DEL CAPÍTOL SOBRE LA PROTOHISTÒRIA.....	252
GLOSSARI DEL CAPÍTOL SOBRE LA PROTOHISTÒRIA	256

LA ROMANITAT

LA ROMANITZACIÓ DE LA CONCA DE BARBERÀ.....	260
--	-----

ESTAT DEL CONEIXEMENT DEL MÓN ROMÀ A LA CONCA DE BARBERÀ	260
ARRIBADA DELS ROMANS.....	261

NOUS PATRONS D'ASSENTAMENTS.....	262
----------------------------------	-----

Despoblament dels assentaments aturonats i ubicació al pla.....	262
La vil·la com a sistema colonitzador i agrícola dels romans	263
Distribució de les restes romanes a la Conca.....	264
La vil·la de Milmanda (Vimbodí)	264
La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc).....	270
Troballes significatives	277
L'ordenació del territori de la Conca de Barberà en època romana	278

L'AGRICULTURA EN TEMPS DELS ROMANS	282
--	-----

La presa romana del barranc de la Salada de Sarral	285
<i>El sistema de distribució de l'aigua</i>	287
<i>Cronologia</i>	288

ALGUNS COSTUMS.....	289
---------------------	-----

LES VIES ROMANES AL SEU PAS PER LA CONCA DE BARBERÀ.....	290
---	-----

Hipòtesi entorn a un altre possible ramal secundari de la via de Tàrraco a llerda (De Italia in Hispanias). Les valls del riu Anguera-Corb	295
---	-----

CONSIDERACIONS ENTORN A LA NECRÒPOLIS DELS MASOS O TUELLS (FORÈS).....	298
---	-----

LA FI DE LA ROMANITAT	301
-----------------------------	-----

NOTES DEL CAPÍTOL SOBRE LA ROMANITAT	304
--	-----

BIBLIOGRAFIA DEL CAPÍTOL SOBRE LA ROMANITAT.....	309
---	-----

GLOSSARI DEL CAPÍTOL SOBRE LA ROMANITAT	312
---	-----

QUADRES EVOLUTIUS

HÀBITATS	316
EINES I OBJECTES	325
CERÀMICA	334
ENTERRAMENTS.....	342

ÍNDEX TOPONÍMIC	350
-----------------------	-----

QUADRE CRONOCULTURAL.....	351
---------------------------	-----

JUSTIFICACIÓ

Antoni Carreras i Casanovas

Coordinador del volum

Teniu entre les mans el segon volum de la *Història de la Conca de Barberà. Les arrels del passat*, una història que va néixer al si del Consell Comarcal de la Conca de Barberà el juny del 2004, quan n'era president Josep Maria Riba i Satorra. L'obra fou impulsada pel que llavors fou conseller de cultura, Valentí Gual i Vilà, i continuada pel seu successor, Jordi Villar i Liarte, així com pel cap del Servei de Cultura, Gabriel Serra i Cendrós. Des d'un bon principi, l'esperit del projecte deixava ben clar les motivacions de l'obra. D'una banda, sintetitzar l'abundosa historiografia local prou desenvolupada i formada per una gran quantitat de treballs d'investigació d'àmbit local i, fins i tot, extenses històries locals que permetien vertebrar una història més àmplia del territori i, de l'altra banda, la necessitat d'impulsar el turisme cultural de la comarca, a través del seu patrimoni i la seva cultura, conscients que una història sintetitzada podria esdevenir el punt de partida de futures intervencions en el patrimoni, en vistes de la seva promoció turística. Les condicions eren prou idònies per dur a terme un projecte com era el d'impulsar la realització d'una història comarcal de la Conca de Barberà.

Amb aquestes premisses de punt de partida, es plantejà una obra en cinc volums que fugís dels compartiments cronològics tradicionals de grans períodes històrics, i que contemplés preferentment àmbits de matèries distribuïts per cada volum. Així es pensà en un primer volum dedicat a les arrels del passat; un segon volum, a l'art i cultura; un tercer, a l'economia i societat; un quart, a la política i institucions; i un cinquè, als costums i tradicions populars.

L'elaboració de cada volum s'encarregà a la figura d'un coordinador responsable de cada àrea temàtica, que tingués la missió de definir l'esquema de cada àmbit, cercar els col·laboradors més qualificats de cada apartat i vetllar per la uniformitat i publicació del volum. Aquests coordinadors haurien de ser persones coneixedores del tema, capaces de liderar el grup d'investigadors i tenir uns coneixements de la matèria que els permetés veure amb perspectiva zenital tot l'àmbit del volum. Aquestes persones foren per al volum *Les arrels del passat* Antoni Carreras i Casanovas, doctor en història, advocat i professor de la Universitat Rovira i Virgili i per al volum *Història de l'art*, Joan Fuguet i Sans, doctor en història i professor de l'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya i Carme Plaza i Arqué, filòloga i catedràtica de l'IES Sant Josep de Calassanç de Barcelona. Pel que fa al tercer volum, economia i societat, Valentí Gual i Vilà, doctor en història i professor de la Universitat de Barcelona; per al quart volum, política i institucions, Josep Maria Grau i Pujol, historiador i arxiver, president

del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà; i pel cinquè volum, dedicat a la cultura i tradicions populars, restava pendent de coordinació.

Els criteris que es van marcar foren els de realitzar una història comarcal compensada territorialment i temàticament amb una participació del major nombre possible d'especialistes de la comarca. A més, sense perdre el seu aspecte científic, calia que fos una obra destinada al gran públic en general, en la qual és donés preferència a l'aspecte divulgatiu més que a l'erudit, amb profusió de fotografies i il·lustracions mitjançant dibuixos clarificadors, així com quadres explicatius per tal de fer més comprensible la temàtica referenciada en cada volum per un lector no especialitzat. Però, sense descurar el sector escolar, perquè pogués trobar en aquesta obra una eina per comprendre el territori, el seu passat i la seva gent dins una realitat nacional.

Amb aquests criteris inicials es va començar a treballar a finals del 2004. Els primers fruits es van produir al cap de quatre anys amb la publicació el 2008 del volum de la *Història de la Conca de Barberà. Història de l'art*, coordinat per Joan Fuguet i Carme Plaza, en el qual van col·laborar prop d'una vintena d'especialistes en història de l'art i altres disciplines. Ha esdevingut una obra en la qual hi són representats la majoria dels elements del patrimoni cultural de la Conca, amb una gran qualitat de redacció i il·lustracions. Ara surt a la llum el volum *Història de la Conca de Barberà. Les arrels del passat*, dedicat al pas dels primers pobladors i la seva petjada en el territori. Un volum que abasta des de les primeres constatacions que l'ésser humà deixà en aquest territori fa milers i milers d'anys, durant el paleolític, fins al fi de l'Imperi romà al segle V dC. Un llarg període de temps en el qual destaca el medi natural com a escenari determinant dels esdeveniments.

La ubicació de la Conca de Barberà en un pas natural que comunica la costa central catalana amb l'interior peninsular, els colls i altiplans segarrencs que comuniquen la fondalada de la Conca amb els espais oberts de la Baixa Segarra han conferit al lloc una privilegiada situació geogràfica. Les valls dels rius Francolí, Anguera, Corb i l'Alt Gaià han obert diferents vies de pas utilitzades per animals i éssers humans durant tots els temps. Les diferents migracions, tant d'éssers humans com d'animals, des d'èpoques pretèrites, s'han desplaçat per aquestes valls a la recerca de nous recursos. Aquesta privilegiada situació no va trigar en ser aprofitada per l'ésser humà caçador recol·lector que establí els seus campaments al bell mig d'aquestes sendes. Amb el temps, aquestes vies foren el mitjà per on penetraren noves idees i canvis de mentalitats que transformaran profundament les formes de vida. Els inicis de l'agricultura que tingueren lloc durant el neolític, amb el conreu de noves plantes panificables provinents del Pròxim Orient, degueren arribar per aquests camins. Els corrents culturals centreeuropeus que penetraren durant l'edat del bronze introduïren nous ritus i creences, tot canviant la societat i la seva economia, així com la seva ubicació en el territori i configuraren les bases del protourbanisme. Posteriorment, els pobles de la Mediterrània deixaren en aquest indret la seva empremta inesborrable i, en conjunt, tots ells forjaren, a cop d'esdeveniments, la nostra història més llunyana, les nostres arrels del passat. Aquests factors de la

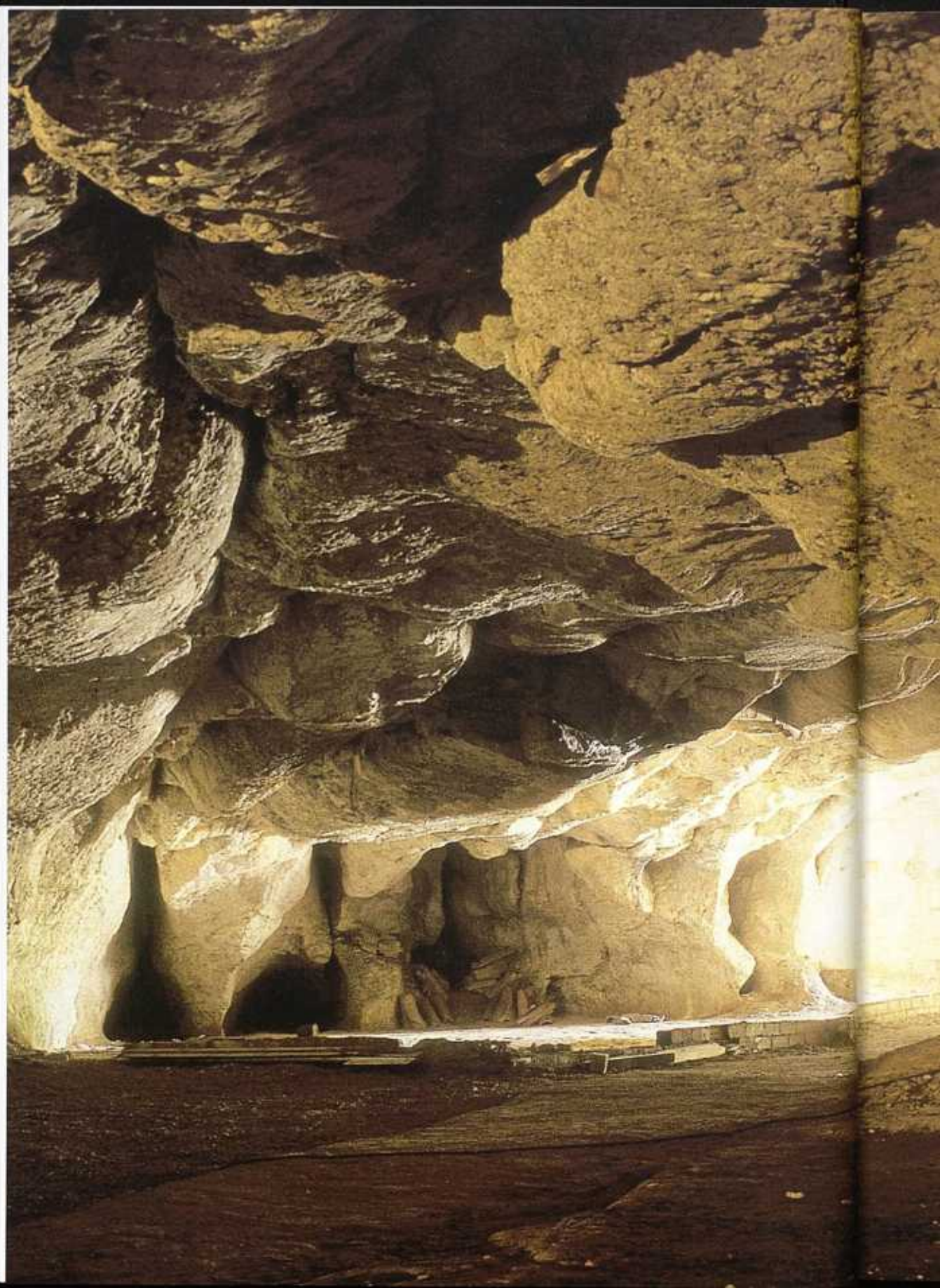
història remota, vertebrada per les vies naturals de comunicació i els promontoris estratègics i serralades esdevindran constants històriques que tindran un important paper en quasi cada període prehistòric, protohistòric i històric.

Tanmateix aquest procés de refer el passat més llunyà de la Conca de Barberà ha tingut la dificultat de la manca d'excavacions arqueològiques fiables, o si més no amb mètodes actuals. Malauradament, les restes materials del passat que es conserven a la Conca han estat fruit de troballes casuals i fortuïtes, en el millor dels casos, sense una seqüència estratigràfica arqueològica degudament estudiada i que les situï científicament en el seu context. La manca d'excavacions arqueològiques ha fet que sovint ens haguéssim que moure en el terreny de les hipòtesis o extrapolacions d'altres jaciments propers. Cal dir, però, que alguns jaciments han estat acuradament excavats darrerament i que han aportat una valuosa informació científica del període, del lloc i, per extensió, de la comarca. També, apartats concrets han gaudit de treballs monogràfics i d'investigació fets per diferents autors, estudis que han estat sintetitzats els uns amb els altres, tot aportant conclusions noves donades per la visió de conjunt que s'obté en estudiar un ampli període de temps.

Així, doncs, cal advertir que primordialment ens concretarem en els jaciments més estudiats de la comarca per ser els que més fiabilitat aporten a aquest estudi. Això no significa que altres jaciments inèdits del nostre entorn, mancats ara per ara de constatació científica, no segueixin patrons similars de comportament als estudiats. El resultat de tot això és aquest volum que pretén posar una mica en ordre els fonaments del coneixement del nostre passat més llunyà constatat científicament.

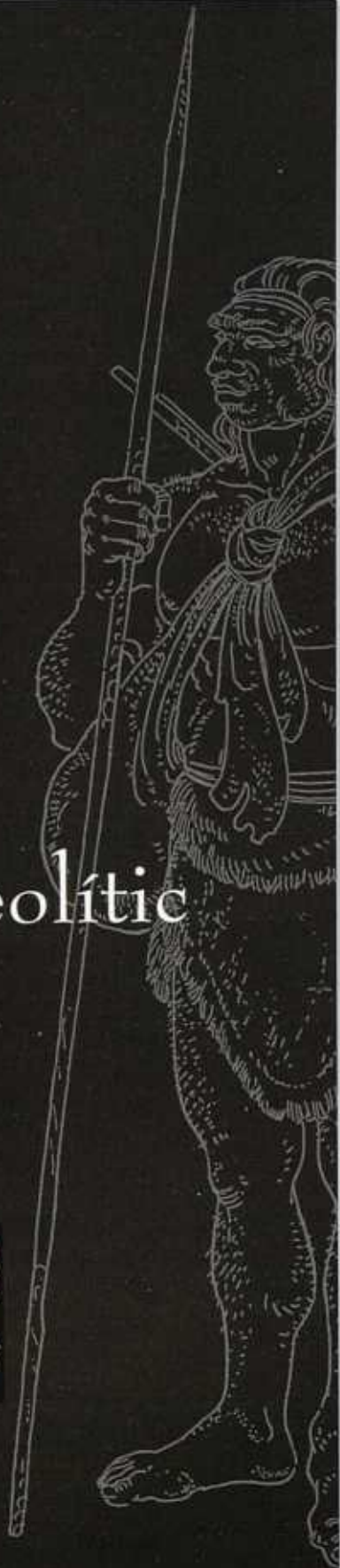
En aquesta tasca cal deixar constància de la labor que han fet els col·laboradors d'aquest volum, destacats investigadors en cadascuna de les àrees que han treballat, tot aportant la informació científica de primera mà pel que fa a cada jaciment excavat. També cal agrair al Museu Comarcal de la Conca de Barberà, de Montblanc, i al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, de Reus, les facilitats donades a l'hora de consultar i fotografiar les peces dipositades.

Som conscients que el coneixement de la nostra història i, ensems, el nostre patrimoni, contribueixen a refermar la identitat del territori, arrelen la seva gent a la terra i possibiliten la conservació i difusió d'aquests valors culturals que en molts casos reverteix en el benefici econòmic per a la comarca. Els exemples existents a les nostres contrades ens ensenyen que un patrimoni ben gestionat i degudament explicat contribueix en gran mesura al desenvolupament turístic de la zona de la qual es veuen beneficiats diferents sectors. En aquest sentit, desitgem que el conjunt dels cinc volums sobre la història de la Conca de Barberà ajudi a aconseguir aquestes fites assenyalades i esdevingui una font de coneixement que faciliti la recerca del passat de la nostra comarca i ajudi a trobar noves formes de dinamitzar la cultura de la Conca de Barberà.

I. El paleolítico

EL PALEOLÍTIC: L'ÈPOCA DELS CAÇADORS RECOL·LECTORS

Manuel Vaquero Rodríguez

Als inicis de la disciplina arqueològica a la segona meitat del segle XIX, es van establir les grans fases culturals amb què s'estructura la prehistòria actualment. En aquests moments de formació, l'arqueologia tenia una dimensió marcadament artefactual, centrada en l'ordenació cronològica i la classificació dels artefactes que apareixien als jaciments. En aquest context va sorgir el terme *paleolític* per englobar les cultures més antigues documentades fins al moment. Aquest terme que en sentit estricte vol dir 'pedra antiga' tenia un significat eminentment tecnològic i servia per diferenciar les indústries de la *pedra tallada* de les indústries de la *pedra polida* (el neolític). Aviat va quedar clar, però, que més enllà d'aquest significat tecnològic, la distinció paleolític/neolític marcava en realitat un canvi radical en les formes de subsistència, possiblement el canvi econòmic de més transcendència en la història de la humanitat: el pas d'una economia basada en la caça i la recol·lecció a una economia productora basada en l'agricultura i la ramaderia. Per tant, quan avui parlem de paleolític ens referim a l'època dels caçadors recol·lectors, quan els grups humans vivien exclusivament de caçar i recol·lectar els recursos que oferia la natura.

Sens dubte, el paleolític és el període més llarg de la història humana. Amb les dades que tenim actualment, els seus inicis es remunten a finals del Pliocè, fa uns 2,5 milions d'anys, quan a l'Àfrica oriental apareixen les primeres indústries lítiques de les quals es tenen notícies. El seu final ve marcat per les primeres evidències d'agricultura i ramaderia que en el Pròxim Orient es produeixen fa uns 10.000 anys abans del present i que a Europa occidental estan documentades fa aproximadament 7.500 anys abans del present. Dins d'aquest llarg estadi es diferencien tradicionalment diferents períodes establerts en un primer moment a partir de criteris tecnològics, però que tenen també implicacions des del punt de vista de l'evolució del comportament. Encara que els límits cronològics i culturals entre aquests períodes siguin a vegades difícils de definir amb precisió, continuen sent un marc vàlid per ordenar els conjunts arqueològics:

- a) El paleolític inferior és el període més antic i més dilatat en el temps. S'inicia, com hem comentat abans, fa uns 2,5 milions d'anys, amb l'aparició de les primeres indústries produïdes pels humans,¹ i el seu final es pot situar, encara que en aquest cas hi ha discrepàncies entre els investigadors, al voltant dels 300.000

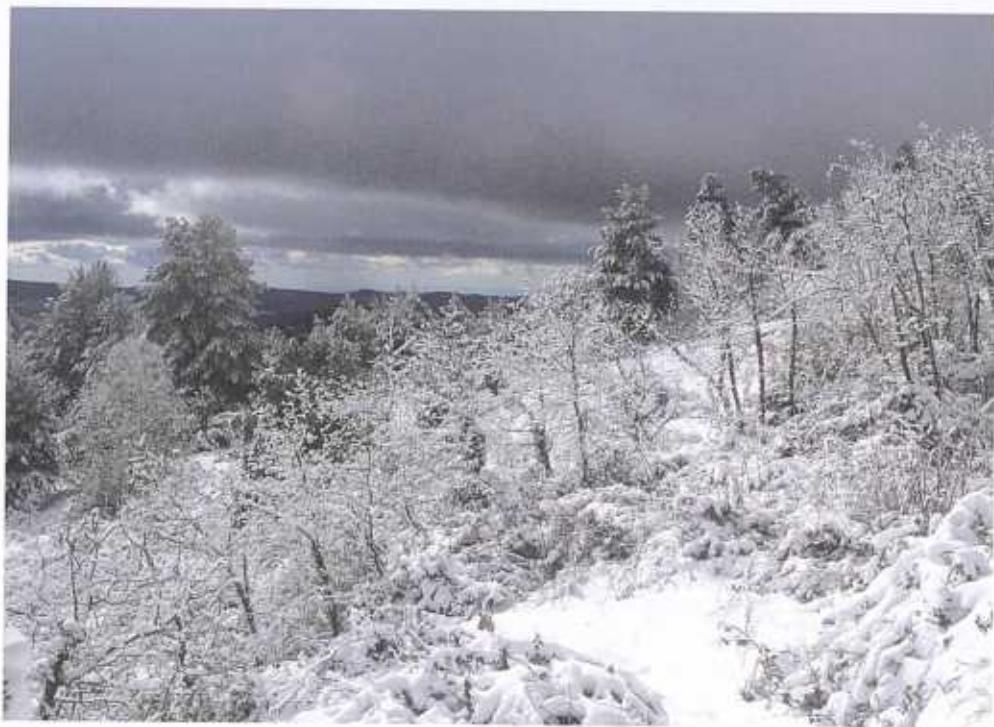
A la pàgina anterior, vestíbul de la cova de la Vila, a l'Espluga de Francolí. (Fotografia d'A. Carreras)

anys abans del present. Al llarg d'aquesta fase té lloc un fet de gran importància, la sortida dels humans d'Àfrica i la seva expansió per bona part d'Euràsia. Des d'una perspectiva tecnològica, durant el paleolític inferior se succeeixen bàsicament dos tipus d'indústries lítiques. D'una banda, el Mode 1 o Olduvaïà que engloba les indústries més antigues i està caracteritzat per la simplicitat de les estratègies de producció d'eines. En els conjunts trobem essencialment còdols tallats i ascles sense retocar produïdes mitjançant mètodes de talla que tenen un grau reduït de predeterminació. Aquestes són les indústries documentades en els jaciments africans més antics i en els conjunts d'Europa i Àsia on trobem les primeres evidències de presència humana (Dmanisi, Fuente Nueva 3, Barranco León 5 o Atapuerca TD6). I, de l'altra, l'aparició del Mode 2 o Axelià indica un increment sensible en la complexitat del comportament tècnic, singularitzat per l'aparició per primera vegada d'artefactes com els bifaços, els fenedors o els pics, que mostren la voluntat de conferir-los una morfologia estandarditzada i que semblen respondre a models mentals ben definits.

- b) El límit entre el paleolític inferior i el paleolític mitjà és una qüestió a debatre entre els investigadors.² Això és a causa de la continuïtat tècnica entre els dos períodes que s'observa en alguns aspectes i a l'escassetat d'elements realment diagnòstics,

Ambient glacial, Serra del Tallat. (Fotografia d'A. Carreras)

Ambient glacial. Muntanyes de Prades. (Fotografia d'A. Carreras)

emprats per identificar el paleolític mitjà. La data de 300.000 anys abans del present, que hem apuntat abans com a frontera entre el paleolític inferior i el mitjà, s'ha de considerar com una cronologia aproximada en el marc d'un procés de transformació que segurament fou gradual i que es va desenvolupar durant molt de temps. En canvi, la fi del paleolític mitjà fa uns 45.000 anys abans del present ve marcada per una profunda ruptura cultural que té unes manifestacions arqueològiques força evidents. El paleolític mitjà està caracteritzat per les tecnologies de Mode 3 que donen lloc a uns conjunts lítics on perden importància els grans artefactes propis del Mode 2 en benefici de les eines sobre ascla, com els denticulats i les rascadores. Especialment, destaca el desenvolupament de mètodes de talla com la talla Levallois, que es caracteritza per la capacitat per predeterminar la forma i les dimensions dels productes obtinguts. Però, més enllà dels aspectes estrictament tecnològics, darrerament s'han apuntat alguns canvis des del punt de vista conductual que definarien el paleolític mitjà com un estadi significatiu en l'evolució cultural de les comunitats humanes. Entre aquests canvis hi trobem un major ús de coves i abrics com a llocs d'ocupació, una utilització més habitual i un major domini de la tecnologia del foc i l'aparició de l'espai domèstic com un element central en l'organització dels campaments. Aquestes dades suggereixen

que les transformacions socials van tenir possiblement més transcendència que les tecnològiques a l'hora de caracteritzar el paleolític mitjà.

- c) L'inici del paleolític superior fa uns 43.000 anys representa, sens dubte, el canvi més espectacular en el registre arqueològic de tot el paleolític. Les transformacions afecten tots els aspectes de la cultura material: des de la tecnologia lítica fins a les pràctiques funeràries. A més, cal afegir l'aparició de manifestacions desconegudes fins llavors, com les representacions artístiques. Els conjunts lítics mostren el desenvolupament de la talla laminar i la proliferació d'artefactes poc freqüents fins aquell moment (gratadors, burins, làmines i puntes de dors). Assistim per primera vegada a la troballa d'una indústria sobre os i asta ben desenvolupada, així com a la fabricació d'elements d'adornament personal a partir de diferents materials (os, dent, ivori, petxina). Les expressions artístiques tant mobles com parietals parlen d'un món simbòlic totalment nou. Les explicacions que s'han donat a aquests canvis són molt diverses. Alguns investigadors fan èmfasi en transformacions socials i econòmiques, com són l'aparició de xarxes socials més àmplies, d'una major jerarquització social o d'estratègies de subsistència més diversificades. D'altres pensen que la causa

Balma del Mas d'en Llort (Rojals-Montblanc).

Al primer terme, les Muntanyes de Prades, el pla de la Conca i els roquerams de la serra del Cogulló. El pla de la Conca ha esdevingut un corredor de pas. (Fotografia d'A. Carreras)

s'ha de buscar en una major capacitat dels humans per expressar-se de forma simbòlica. Cal recordar que l'aparició del paleolític superior a Europa està associada a l'expansió de la nostra espècie, l'*Homo sapiens*, i a l'extinció dels neandertals, fet destacat pels partidaris dels factors biològics i/o genètics com explicació del canvi cultural. Una de les diferències més significatives entre el paleolític superior i els períodes anteriors és que per primera vegada disposem d'una seqüència de canvi cultural ben ordenada cronològicament, basada en la successió de quatre tecnocomplexos principals: Aurinyacià (entre els 43.000 i els 32.000 anys cal³ abans del present), Gravetià (entre els 32.000 i els 26.000 anys cal), Solutrià (entre els 26.000 i els 20.000 anys cal) i Magdalenianà (entre els 20.000 i els 11.500 anys cal).

- d) Fa aproximadament 11.500 anys abans del present finalitza el paleolític superior i s'inicia el mesolític, període que es perllongarà fins a l'aparició de les primeres evidències de neolitització, les quals es documenten a Europa occidental entre els 8.000 i els 7.000 anys abans del present. Encara que amb el terme *mesolític* pugui fer-nos la impressió que estem davant d'una fase de transició entre el paleolític i el neolític, el cert és que les comunitats mesolítiques continuen sent plenament caçadores recol·lectores, sense que s'hi hagin identificat elements que suggereixin que van començar a adoptar estratègies de subsistència productores. Aquesta és la raó per la qual el mesolític es pot considerar una prolongació del mode de vida del paleolític durant els primers mil·lennis de l'Holocè, quan es van començar a instaurar unes condicions climàtiques similars a les actuals. Al llarg de la seqüència mesolítica s'hi han reconegut essencialment dos tipus de conjunts arqueològics. D'una banda, trobem conjunts que es caracteritzen per unes indústries lítiques basades en la producció d'ascles i en la fabricació d'eines simples com els denticulats o els còdols tallats. Aquestes indústries que des d'un cert punt de vista suposen un retorn a tecnologies pròpies del paleolític inferior / mitjà han estat agrupades sota denominacions diverses, com ara *mesolític macrolític* o *mesolític d'osques i denticulats*. D'altra banda, s'hi documenten conjunts lítics caracteritzats per la presència d'armadures geomètriques com triangles, trapezis o segments.

Des del punt de vista de les condicions ambientals, la seqüència paleolítica es desenvolupa en un context caracteritzat per la successió d'importants canvis climàtics marcats per variacions significatives de temperatura i humitat. En el continent europeu, aquests canvis es poden sintetitzar en l'alternança entre uns períodes amb un clima més fred i sec que l'actual (els períodes glacials) i altres definits per unes condicions més temperades i humides (els períodes interglacials), de vegades fins i tot més càlides que les actuals. Tradicionalment s'havien identificat quatre grans períodes glacials al llarg del Quaternari, però avui dia sabem, gràcies als sondejos realitzats en els fons oceànics, que el nombre de cicles glacial/interglacial fou molt més important. Les variacions detectades en aquests sondejos, pel que fa a la relació entre els isòtops de l'oxigen (la relació O^{18}/O^{16}), les quals estan lligades als canvis en la temperatura ambient, han permès identificar tot un seguit d'estadis que constitueixen actualment

La Conca de Barberà des del tossal de les Venes (Montblanc), Rojalons a primer terme, Montblanc, Barberà i serra de Comaiats al fons. (Fotografia d'A. Carreras)

el marc bàsic per contextualitzar climàticament els conjunts arqueològics. Així, al llarg de l'últim milió d'anys es comptabilitzen fins a 28 estadis isotòpics.⁴

Finalment, hem de fer també esment a l'evolució biològica de les poblacions humanes que es van anar succeint durant el paleolític. Les primeres etapes del procés d'hominització van tenir lloc a Àfrica, a partir de fa uns 6 milions d'anys, quan es produeix la separació de les línies evolutives dels ximpanzés i dels humans. Aquestes primeres espècies d'homínids (*Sabelanthropus tchadensis*, *Orrorin tugenensis* i *Ardipithecus ramidus*) van donar pas fa uns 4 milions d'anys a l'aparició del gènere *Australopithecus*, dins del qual s'han identificat diferents espècies⁵ i que és el millor candidat per ser considerat l'avantpassat del nostre gènere, l'*Homo*. Els primers representants del gènere *Homo* apareixen fa 2,5 milions d'anys, coincidint amb l'emergència de les primeres indústries lítiques, i han estat atribuïts a dues espècies: *Homo habilis* i *Homo rudolfensis*. Aquesta llarga seqüència evolutiva dona lloc fa 1,8 milions d'anys a una nova espècie, *Homo ergaster*, la primera que mostra unes dimensions i forma corporal plenament humanes i que protagonitza les primeres sortides del continent africà en direcció a Euràsia.⁶

En aquest punt comença la fase de l'evolució humana que més ens interessa en aquest treball, la que es desenvolupa en el continent europeu. Hi ha molts interrogants encara sobre els inicis del poblament humà a Europa, especialment pel que fa a la identificació de quina fou la primera espècie d'homínid que va ocupar el continent i la seva relació amb les poblacions identificades al jaciment georgià de Dmanisi. El principal problema és el buit d'evidències que hi ha en el registre fòssil europeu entre els 1,8 milions d'anys dels fòssils de Dmanisi i el milió d'anys que tenen les restes humanes trobades a la Sierra de Atapuerca i al jaciment italià de Ceprano. El que sembla clar és que les espècies humanes identificades en aquests últims jaciments (*Homo antecessor* i *Homo cepranensis* respectivament) ocuparien una posició filogenètica intermèdia entre *Homo ergaster* i les poblacions d'homínids que trobarem a Europa a partir dels 500.000 anys abans del present. Amb posterioritat a aquesta data, el registre europeu de fòssils humans s'incrementa sensiblement i comencem a tenir un coneixement més precís de l'evolució anatòmica de les poblacions.

Les restes corresponents al període comprès entre els 500.000 i els 130.000 anys abans del present s'atribueixen actualment a l'espècie *Homo heidelbergensis*.⁷ En realitat, aquesta espècie és emprada per designar un procés evolutiu al llarg del qual les poblacions europees adquireixen progressivament els trets característics de l'espècie que dominarà Europa entre fa 130.000 i els 40.000 anys, *Homo neanderthalensis*.

Paral·lelament al procés que a Europa donava lloc als neandertals, a Àfrica se'n produïa un altre que va tenir com a resultat l'aparició dels humans anatòmicament moderns, és a dir, de la nostra espècie, l'*Homo sapiens*. Seguint el mateix camí que havien emprat altres espècies amb anterioritat, els humans moderns va començar a sortir d'Àfrica fa 60.000 anys abans del present, substituint les altres poblacions que

van trobar pel camí, de manera que, al final d'aquest procés, fa 30.000 anys, l'*Homo sapiens* era l'única espècie humana existent al planeta.⁸ Els neandertals foren una de les espècies substituïdes pels humans moderns, malgrat la gran capacitat d'adaptació que havien demostrat a les condicions rigoroses que eren dominants a Europa en aquells moments. L'extinció dels neandertals i l'arribada dels humans moderns a Eu-

Les valls fluvials de la Conca han esdevingut passos naturals des de la prehistòria i lloc d'obtenció de recursos. Gorg de la Font Baixa (l'Espluga de Francolí). (Fotografia d'A. Carreras)

Mas de la Cova (Vimodri). Les balmes i abrics foren llocs de refugi temporal durant el paleolític. (Fotografia d'A. Carreras)

Estret de la Riba des del Puig Cabrer. Ha esdevingut un pas d'accés a la Conca tant per les migracions d'animals com d'éssers humans al llarg dels temps prehistòrics (la Riba). (Fotografia d'A. Carreras)

ropa constitueixen un dels principals temes de debat que té plantejats actualment la paleoantropologia, en bona part a causa que, com hem comentat més amunt, aquesta substitució està associada a un gran canvi cultural: el pas del paleolític mitjà al paleolític superior.⁹

Neandertals. (Dibuix de F. Riart)

EL PALEOLÍTIC A LA CONCA DE BARBERÀ

Manuel Vaquero Rodríguez

Abans d'exposar les dades de què disposem actualment sobre el poblament paleolític de la Conca de Barberà, creiem necessari reflexionar sobre l'estat actual de la recerca i les mancances que afecten el coneixement d'aquest llarg període de la nostra història, mancances que, d'altra banda, no són diferents de les que es poden assenyalar per a altres fases de la prehistòria. Tal com exposem a continuació, el grau de coneixement que tenim actualment del paleolític a la Conca de Barberà es pot qualificar de molt deficient. Les evidències sobre la major part de la seqüència paleolítica són pràcticament nul·les, especialment si considerem només les dades ben contrastades i derivades d'actuacions arqueològiques fetes amb criteris científics. Gairebé no tenim cap informació realment sòlida sobre el paleolític inferior, el paleolític mitjà i la major part de la seqüència del paleolític superior. Només per a les darreres fases del paleolític superior i per al mesolític disposem d'un corpus d'informació provinent de jaciments en context estratigràfic i excavats amb una metodologia moderna. Això queda ben palès en la resta d'aquest treball. Mentre que la major part del paleolític es limita a algunes dades aïllades i, en general, poc fiables des del punt de vista cronològic i/o cultural, el mesolític i, especialment, el paleolític superior final compten amb un volum d'informació suficient per esbossar una reconstrucció del mode de vida i de les estratègies d'assentament.

També és l'únic període del qual tenim dades que fan possible conèixer quines són les condicions ambientals que van viure els grups prehistòrics.

Les causes d'aquestes mancances d'informació cal trobar-les en un dèficit històric de recerca que ha afectat no només a la Conca de Barberà, sinó al sud de Catalunya en el seu conjunt. L'absència d'institucions de recerca arrelades al territori, com a conseqüència d'un context polític poc adient per al desenvolupament científic i per a la protecció del patrimoni, ha fet que fins fa ben poc l'arqueologia estigués a mans de personatges individuals, l'activitat dels quals no es va traduir en la formació d'equips ni en el desenvolupament de projectes d'ampli abast. El millor exemple del que acabem de dir és la figura del Dr. Salvador Vilaseca, el qual va donar a conèixer un gran nombre de jaciments arqueològics, la majoria eren localitzacions de superfície. Malgrat els seus mèrits indubtables en uns moments particularment foscos de la nostra història, el seu treball no va tenir continuïtat més enllà de la seva mort a començaments dels anys setanta. A més, cal afegir el caràcter individualista de la seva activitat, ja que a nivell internacional s'imposaven les perspectives multidisciplinars. No fou fins a la dècada dels vuitanta que trobem les primeres excavacions arqueològiques portades a terme en jaciments paleolítics de la Conca de Barberà, a la balma de la Vall i a la Font Voltada. Tanmateix no

ha estat fins a finals de la dècada dels noranta, i amb l'impacte que per al territori ha suposat la creació de la Universitat Rovira i Virgili, quan s'ha començat a desenvolupar un projecte de recerca a llarg termini i de caire regional dins del qual la Conca de Barberà ocupa un lloc central. En aquest projecte Evolució Paleoambiental i Poblament Prehistòric a les Conques dels Rius Francolí i Gaià s'emmarquen les excavacions al Molí del Salt i les prospeccions realitzades els darrers anys a diferents termes de la Conca.

Per contextualitzar les evidències paleolítiques conegudes fins ara a la Conca de Barberà, farem un breu repàs a l'estat de la qüestió en el conjunt del sud de Catalunya, ja que la informació provinent de les comarques veïnes pot ajudar-nos a omplir alguns dels buits més significatius.

Cal recordar, però, que les circumstàncies històriques que van determinar l'estat de la recerca a la Conca van afectar també la resta de les comarques meridionals, raó per la qual les mancances d'informació són molt similars. Només alguns treballs realitzats durant els darrers anys han començat a resoldre, encara que sigui parcialment, algunes d'aquestes mancances.

Durant molt de temps, les evidències sobre els primers pobladors del sud de Catalunya es limitaven a algunes dades imprecises o mal contextualitzades que, en general, corresponien a artefactes recollits en superfície i atribuïts al paleolític inferior per les característiques tècniques. Aquest és el cas del conegut bifaç de Constantí¹⁰ o dels bifaços de Marçà¹¹ que donen fe de l'existència d'indústries axelianes a les nostres comarques. Més clares són les dades provinents del barranc de la Boella, in-

dret situat a cavall dels termes municipals de Tarragona i Reus,¹² on s'havien trobat restes faunístiques molt antigues (algunes atribuïdes a *Elephas meridionalis*). Les excavacions realitzades als darrers anys a la Boella han proporcionat proves clares d'activitat humana, amb la troballa d'un important conjunt de restes lítiques associades estratigràficament als ossos de grans animals. Això fa que la Boella sigui actualment l'evidència més antiga de presència humana al sud de Catalunya, i una de les més antigues de la península Ibèrica.

Molt a prop de la Conca, a l'estret de la Riba, trobem els testimonis més antics d'ocupacions humanes. Al jaciment de la Cansaladeta (la Riba, l'Alt Camp) s'ha documentat una seqüència estratigràfica amb onze nivells arqueològics que contenen un abundant registre material. La seva posició dins del sistema de terrasses fluvials del Francolí suggereix que la seqüència podria correspondre al Plistocè mitjà final.¹³ A més de la Cansaladeta, l'altre jaciment amb estratigrafia on trobem indústries que poden correspondre al paleolític inferior és el dels Vinyets (el Catllar, el Tarragonès), que també ha estat atribuït al Plistocè mitjà final.¹⁴

Les dades corresponents al paleolític mitjà són encara més minses que les del paleolític inferior. En primer lloc, cal assenyalar les referències ja clàssiques de Salvador Vilaseca¹⁶ sobre les localitzacions a l'aire lliure als voltants de Reus, entre les quals destaca la bòbila Sugranyes, on es va documentar un conjunt de restes lítiques, de les quals algunes semblaven haver estat obtingudes mitjançant el mètode Levallois. S'ha afegit poc des de llavors al coneix-

xement d'aquesta etapa de la prehistòria al sud de Catalunya. La majoria dels conjunts atribuïts al paleolític mitjà són col·leccions de superfície, si bé en algun cas s'ha intentat identificar el context estratigràfic del qual provindrien els materials.¹⁶ Aquest és el cas de jaciments de la conca del Francolí com Mas Blanc (la Pobla de Mafumet, el Tarragonès) o Pont de Goi (Alcover, l'Alt Camp). S'ha d'assenyalar, però, que en cap d'aquests llocs disposem de datacions que confirmen aquestes atribucions.

Una referència cronològica, encara que indirecta, situa més enllà dels 40.000 anys BP les indústries trobades en context estratigràfic al jaciment a l'aire lliure de les Vinyes Grans (Perafort, el Tarragonès).

El nombre d'artefactes recuperat en aquest jaciment és tan reduït que gairebé no es pot fer cap consideració tècnica o cultural a partir del conjunt lític. En qualsevol cas el que apunten aquestes dades és la importància que tenen els jaciments a l'aire lliure per arribar a conèixer el poblament del sud de Catalunya al paleolític mitjà, raó per la qual es fa necessari dissenyar estratègies de recerca adients per localitzar i estudiar aquest tipus de jaciments.

De la mateixa manera que a la Conca de Barberà, també al conjunt del sud de Catalunya tenim una absència total de dades sobre les primeres etapes del paleolític superior. No s'ha trobat fins ara cap evidència consistent de conjunts aurinyacians, gravetians o solutrians. La referència més antiga que tenim prové del jaciment de la Griera (Calafell, el Baix Penedès), on el nivell arqueològic III ha proporcionat una datació de $21.250 \pm$

350 anys BP, per a un conjunt arqueològic difícil de caracteritzar.¹⁷

El nivell III de la Griera resta com una evidència aïllada, ja que per trobar nous testimonis d'ocupació hem d'esperar fins a les darreries del paleolític superior, quan trobem per primera vegada al sud de Catalunya una instal·lació generalitzada a la major part del territori. A partir dels 13.000-12.000 anys BP comencem a trobar un bon nombre de jaciments que culturalment corresponen al conegut com el magdalenian superior-final.

Les raons d'aquest increment sobtat de les evidències és difícil de determinar, però és cert que aquest fenomen no és exclusiu del sud de Catalunya, sinó que es produeix gairebé al mateix temps en altres regions de la península Ibèrica i del continent europeu, on fins aquell moment les ocupacions del paleolític superior havien estat molt esporàdiques o fins i tot inexistents.

Potser les causes les hem de buscar en la millora progressiva de les condicions ambientals, a mesura que ens apropem a la fi del Plistocè, i en un increment demogràfic que impulsa les bandes de caçadors recol·lectors a ocupar àrees que havien estat poc freqüentades amb anterioritat.

Les localitzacions del paleolític superior final es distribueixen gairebé per tota la geografia del sud de Catalunya. A les Terres de l'Ebre, la cova del Vidre (Roquetes, l'Ebre) compta, per sota d'un important dipòsit del neolític, amb un nivell d'aquesta cronologia, datat en 10.740 ± 130 anys BP.¹⁸ A la mateixa comarca del Baix Ebre, trobem dos altres jaciments que, encara que no disposen de datacions absolutes, es poden atribu-

ir al paleolític superior final pel seu registre material: la cova del Clot de l'Hospital (Roquetes)¹⁹ i la cova de la Mallada (el Perelló).²⁰ Els abrics de Sant Gregori (Falset, el Priorat)²¹ i l'Areny (Vilanova d'Escornalbou, el Baix Camp),²² excavats, com la Mallada, per Salvador Vilaseca, formarien part també d'aquest horitzó magdalenià superior/final, malgrat no disposar tampoc de datacions radiomètriques.

En canvi, sí que tenim una informació cronològica més precisa de l'abric dels Colls (Margalef de Montsant, el Priorat), on el nivell arqueològic II ha proporcionat dues dates de 10.950 ± 120 i 10.050 ± 85 anys BP,²³ i de l'abric del Filador, la base de la seqüència del qual (nivells 8-9) ha estat datada al voltant dels 11.000 anys BP.²⁴ Altres jaciments de Margalef de Montsant que han lliurat conjunts que es poden relacionar amb aquest mateix context cultural són la balma de l'Auferí,²⁵ la cova del Boix²⁶ i l'Hort de la Boquera.²⁷

Ja en els mateixos límits de la conca, el paleolític superior final està representat a Picamoixons (Valls, l'Alt Camp), jaciment on està datat 11.055 ± 90 anys BP.²⁸ Finalment, i cap al litoral, s'han de citar els jaciments de la Cativera (el Catllar, el Tarragonès) amb una seqüència de paleolític superior final datada entre els 10.370 ± 100 i els 11.135 ± 80 anys BP,²⁹ i el nivell II de la balma de la Griera (Calafell, el Baix Penedès).³⁰ A diferència del que passa amb el paleolític superior final, el mesolític torna a ser un període mal documentat al sud de Catalunya. Això és a causa del reduït nombre de conjunts arqueològics de què disposem per al període comprès entre els 11.000 i els 8.000 anys cal abans del present.

Curiosament per a aquests moments disposem de menys dades que per als mil·lennis immediatament anteriors. Entre els conjunts mesolítics documentats al sud de Catalunya destaquen els que corresponen al mesolític macrolític, i que se situen al voltant del X mil·lenni cal BP. Aquestes són el nivell 2 de l'abric del Filador³¹ que compta amb dues datacions de 8.150 ± 90 BP i 8.515 ± 50 anys BP, el nivell A de l'abric de la Cativera, datat de 7.975 ± 60 anys BP, i, com veurem més endavant, el nivell Sup del Moli del Salt.

Aquests conjunts evidencien una ruptura molt neta amb les estratègies tècniques que van caracteritzar la fi del paleolític superior. Pel que fa a les indústries amb geomètriques, sembla que es poden diferenciar dos moments diferents de proliferació d'aquests artefactes: el primer, anterior; i el segon, posterior a les indústries macrolítics.

El primer moment mostra cronologies del XII i del XI mil·lenni cal BP i es caracteritza per la presència de triangles i segments. És un episodi molt poc documentat al vessant mediterrani de la península Ibèrica, i al sud de Catalunya el tindriem representat als nivells 4 a 7 de l'abric del Filador.

El segon moment amb indústries geomètriques definit per la presència dels trapezis correspon bàsicament al IX mil·lenni cal BP i fins al moment no ha estat identificat al sud de Catalunya. En altres zones del vessant mediterrani peninsular aquests són els conjunts immediatament anteriors a l'arribada del neolític i els que manifesten les primeres influències per part de grups amb economia productora.

EL MEDI NATURAL

Manuel Vaquero Rodríguez

Abans d'exposar les dades disponibles sobre el paleolític de la Conca de Barberà, creiem que és útil assenyalar alguns aspectes del medi natural que són importants per entendre la potencialitat arqueològica de la nostra comarca i les dinàmiques ocupacionals dels grups paleolítics. Aquests aspectes fan referència sobretot a dues qüestions. En primer lloc, als factors que van afavorir que les comunitats prehistòriques escollissin la Conca com un indret idoni per instal·lar-s'hi. I, en segon lloc, als factors que han fet possible que el registre arqueològic generat per aquestes comunitats s'hagi conservat i pugui ser estudiat als nostres dies.

La Conca de Barberà és una de les conques marginals submediterrànies que apareixen al marge oriental de la Depressió Central Catalana. Aquestes conques es van formar per l'acció remuntadora dels rius que van erosionar els materials tous de la base dels acumulats a la Depressió Central quan aquesta era un mar interior.⁵² Cap a l'est i cap al sud la Conca de Barberà està limitada de forma abrupta pels relleus de la Serralada Prelitoral Catalana representada en aquest sector per les Muntanyes de Prades, la serra de Miramar i part de l'anomenat Bloc del Gaià, on s'inclouen les serres de Cogulló, Comaverd, Montclar, Queralt i Brufaganya. Per l'oest i pel nord els límits són més suaus i es troben en els sectors elevats que separen la conca del Pla d'Urgell i de les Garrigues, i que fan de divisòria d'aigües entre la Ca-

talunya mediterrània i la vall de l'Ebre. En qualsevol cas, la Conca queda ben definida com un espai deprimat vorejat per elevacions que normalment superen els 700 m. No obstant això, diferenciem dues unitats:

- La zona sud-occidental i central constitueix la Conca de Barberà en sentit estricte i presenta una típica morfologia enclotada producte de l'acció erosiva dels rius Francolí i Anguera.
- La zona nord-occidental coneguda com la Baixa Segarra o l'Alt Gaià respon menys que la unitat anterior a la morfologia característica d'una conca d'erosió i de fet forma part del gran altiplà central de la Segarra.

La geografia de la Conca de Barberà presenta dos trets bàsics que la fan especialment atractiva per a la instal·lació dels grups humans del paleolític: l'un és el caràcter de lloc de pas natural; i l'altre, la possibilitat que ofereix per accedir a diferents ecosistemes. La Conca de Barberà és un lloc de pas privilegiat per on passen algunes de les vies de comunicació naturals que històricament han connectat les comarques litorals i prelitorals amb l'interior de Catalunya. En aquest aspecte han tingut un paper fonamental les xarxes fluvials dels dos rius que han condicionat la mateixa formació i orografia de la Conca: el Francolí i el Gaià. Ambdós neixen a la Conca i desemboquen al Mediterrani, travessant la Serralada Prelitoral per l'estret de la Riba i pel congost de Pontils / el Pont d'Armentera respectivament. Aquestes vies de comunicació jugaven un paper essencial en les estratègies d'ocupació del territori dels caçadors recol·lectors prehistòrics,

A la fotografia superior, panoràmica des de les Muntanyes de Prades (la Pena - Vimbodí) amb els Pirineus de fons. A la fotografia inferior, panoràmica de la Conca de Barberà des de la serra de Comalats (Savallà del Comtat) amb la serra de Miramar al fons. (Fotografies d'A. Carreras)

Els cursos fluvials representen eixos vertebradors de la Conca. A dalt, el riu Francolí al seu pas per l'Espluga de Francolí (fotografia d'A. Carreras). A la dreta, el riu Gaià al Pont d'Armentera.

ja que es tractava de societats nòmades, en les quals la mobilitat constituïa un aspecte essencial de la seva forma de vida. Moltes vegades els seus desplaçaments tenien un component estacional i anaven lligats a les variacions en la disponibilitat de determinats recursos. Sabem, per exemple, que algunes espècies d'herbívoros efectuen moviments migratoris estacionals entre les regions més càlides, on acostumen a passar l'hivern, i les més fredes, cap a on es mouen a l'estiu. En aquest context les rutes de pas entre la costa i l'interior tenen una gran importància i és probable que els assentaments dels grups prehistòrics s'haguessin estructurat al voltant d'aquestes rutes.

Imatge de l'estret de la Riba. Es poden apreciar les vies de comunicació (carreteres, ferrocarril) que conflueixen en aquest lloc de pas natural.

Per tractar-se d'una plana vorejada de muntanyes, la Conca de Barberà es pot caracteritzar en el seu conjunt com un ecotó, és a dir, com un lloc on conflueixen diferents ecosistemes. Aquest tret és més accentuat a mesura que ens apropem cap als marges de la Conca des d'on els grups caçadors recol·lectors prehistòrics poden accedir amb facilitat tant a ambients de plana com a ambients de muntanya. Això obre la possibilitat d'explotar diferents recursos, fet que és important sobretot en el marc d'estratègies de subsistència diversificades o en contextos d'un fort component estacional. A causa d'aquest fet, els ecotons han estat sempre un espai preferit pels grups paleolítics a l'hora d'instal·lar els seus campaments. A la plana troben espècies com el cérvol o el cavall, mentre que a la muntanya s'aprovisionen de recursos com la cabra, i el mateix es pot dir en el cas dels recursos vegetals. A més, no s'ha d'oblidar l'ecosistema fluvi-

al representat pel Francolí, el Gaià i els seus afluents, on els grups humans poden trobar recursos com peixos (truites, barbs, salmons) o mol·luscs d'aigua dolça. Com veurem més endavant, el registre arqueològic trobat als jaciments de la Conca confirma l'explotació d'aquests mitjans diferents.

Les associacions vegetals també reflecteixen aquesta diversitat d'ambients. Actualment, les parts baixes de la Conca constitueixen el domini de l'alzinar amb marfull, associació vegetal típicament mediterrània. Les variacions d'altitud i d'humitat impliquen canvis en la vegetació. Cap a les terres més altes del nord de la Conca, l'alzinar amb marfull dona pas al domini de la carrasca, alzina de fulla curta de caràcter més continental. La degradació d'aquestes comunitats vegetals té com a conseqüència l'aparició de la garriga, associació arbustiva formada per plantes de fulla endurida i persistent com el romaní, el bruc d'hivern i la botja groga.

A les serres més elevades, com a les Muntanyes de Prades, trobem els canvis típics de les variacions d'altitud. L'estatge inferior es caracteritza pel domini de l'alzinar amb marfull, mentre que cap als 800-900 m apareix l'alzinar muntanyenc, on trobem espècies com la pinassa i el pi roig. Finalment, per sobre dels 1.000-1.100 m, com al tossal de la Baltasana, domina la roureda de roure reboll que acostuma a estar acompanyat pel pi roig.

Cal dir, però, que tant les condicions climàtiques com la vegetació associada haurien estat molt diferents al paleolític, especialment durant les etapes, molt freqüents, de clima més rigorós. Per conèixer l'evolució de les comunitats vegetals a la Conca durant aquest període disposem de molt poques dades, i les que

tenim corresponen a les fases finals del paleolític, moment en el qual ja s'havia iniciat la millora climàtica del Tardiglacial. A manca de dades pol·líniques, la informació més fiable és l'aportada per l'estudi dels carbons recuperats als nivells paleolítics del jaciment del Molí del Salt³³ (Allué, 2004), els quals corresponen a la vegetació existent entre els 12.000 i els 15.000 anys abans del present. En aquest cas, però, no s'ha d'oblidar que els carbons trobats en un jaciment arqueològic no són simplement un reflex de la vegetació de l'entorn, sinó que corresponen als vegetals seleccionats pels humans, normalment per fer-los servir de combustible en els fogars. Els tàxons identificats en el registre antracològic del Molí del Salt són el pi roig / pinassa³⁴ (*Pinus tipus sylvestris/nigra*), el

El paisatge de la Conca inclou zones de transició entre la plana i la muntanya, especialment favorables per a l'aprofitament d'un ampli ventall de recursos naturals. A la imatge es pot veure una d'aquestes zones, al terme de Vimbodí i Poblet. En primer terme, l'inici de la plana de la Conca; al fons, les Muntanyes de Prades.

ginebró / savina (*Juniperus* sp.), el bedoll (*Betula* sp.), l'avellaner (*Corylus avellana*), la prunera / ametller (*Prunus* sp.), el server / pomera / arç (*Pomoideae*), l'espina cervina (*Rhamnus cathartica / saxatilis*) i el saüc (*Sambucus* sp.).

Els carbons de pi roig / pinassa són els més abundants a tots els àmbits paleolítics del Molí del Salt, i suggereixen que és l'arbre més abundant en l'entorn immediat. Com hem vist abans, es tracta d'un arbre de muntanya que actualment a les Muntanyes de Prades acostuma a trobar-se per sobre dels 800 m. El fet que sigui tan abundant al Molí del Salt, jaciment situat a menys de 500 m d'altitud, ens indica que a finals del paleolític superior el clima era més fred i sec que en l'actualitat.

La presència del ginebró parla d'unes condicions similars, ja que acostuma a formar part del sotabosc de les pinedes de pi roig. El bedoll és característic de les zones de més altitud, si bé la seva representació al jaciment és molt minsa, la qual cosa suggereix que es pugui localitzar més allunyat del Molí del Salt.

Juntament amb aquestes associacions vegetals que indiquen unes condicions globalment més fredes que les actuals, trobem altres espècies que requereixen unes condicions més favorables. Aquest és el cas de *Pomoideae* i *Prunus* sp., tàxons que comencen a aparèixer als estadis de millora climàtica.

El mateix es pot dir del saüc i de l'espina cervina. El saüc és un arbre que necessita aigua abundant i apareix en formacions riberenques, mentre que les espines cervines creixen en ambients humits de muntanya mitjana. En conjunt,

la vegetació documentada al Molí del Salt indica, doncs, un ambient més fred que l'actual, però en el qual es comencen a apreciar indicis de la millora climàtica que va culminar fa uns 11.500 anys amb l'inici de l'Holocè.

Per entendre la implantació humana al nostre territori també és important tenir present la disponibilitat de matèries primeres lítiques per a la fabricació d'eines. A diferents indrets de la Conca hi trobem grans afloraments de sílex de bona qualitat per la talla. Aquests afloraments es localitzen sobretot al llarg del contacte entre els sediments terciaris de la depressió de l'Ebre i les formacions paleozoiques i mesozoiques de la Serra-lada Prelitoral.⁵⁵

En aquest sector s'hi troben dipòsits evaporítics d'edat paleògena, en els quals és freqüent trobar sílex en posició primària, en forma de vetes o de nòduls que apareixen normalment intercalats en nivells de calcàries, margues, argiles i guixos. Entre aquests afloraments de sílex destaquen els de Vilaverd, Lilla, Vallespinosa, Valldeperes o l'Espluga de Francolí, alguns dels quals semblen haver estat explotats al llarg de tota la prehistòria, i fins i tot en temps històrics.

Un altre aspecte de la geologia de la Conca que és significatiu des del punt de vista del poblament prehistòric és l'existència d'estructures naturals, com coves i abrics, que poguessin servir com lloc d'hàbitat per a les comunitats humanes.

Pel que fa a les coves, és cert que el desenvolupament de formacions càrstiques no és tan important com en altres regions, però encara així tenim alguns

Espècies vegetals documentades als nivells magdalenians del Molí del Salt. En aquesta pàgina, d'esquerra a dreta i de dalt a baix, pi, ginebró, bedoll i avellaner. A la pàgina següent, ametller (esquerra) i saüc (dreta).

exemples de cavitats de grans dimensions, com, sobretot, la cova de la Font Major o la cova dels Xaragalls, que van ser ocupades en diverses èpoques pels grups prehistòrics.

La geologia és més determinant encara en la formació d'abrics, ja que alguns dels dipòsits terciaris que afloren a bona part de la Conca són especialment favorables a l'aparició d'aquest tipus de cavitats. És el cas, per exemple, dels conglomerats oligocens que trobem especialment a prop del contacte amb la Serralada Prelitoral.

L'alternança entre els conglomerats i nivells d'argila fa que sigui habitual la formació de balmes per fenòmens d'erosió diferencial. Les coves i abrics no són importants només pel fet d'atraure els pobladors prehistòrics, sinó que també són llocs on la conservació de les evi-

dències arqueològiques és més probable. Els processos erosius que han afectat els dipòsits sedimentaris al llarg del temps poden haver arrossegat molts dels jaciments creats en el seu moment pels grups humans, especialment pel que fa a les ocupacions a l'aire lliure.

Des d'aquest punt de vista, els dipòsits sedimentaris de coves i abrics estan més protegits. Cal recordar que sovint les viseres de les balmes s'enfonsaven, amb la caiguda de grans blocs sobre els sediments que contenien les restes arqueològiques, la qual cosa incrementava la seva protecció davant dels agents naturals. Hi ha un altre aspecte relacionat amb el desenvolupament econòmic i demogràfic de la Conca de Barberà que pot haver incidit de forma favorable en la conservació de les evidències arqueològiques.

Fotografia d'alguns dels afloraments de sílex a la Conca. Bloc de sílex de l'Espadella (l'Espluga de Francolí). (Fotografia d'A. Carreras)

Altres territoris van experimentar en el passat fenòmens de creixement accelerat que es van traduir en un gran impacte urbanístic i en la construcció de grans infraestructures.

En períodes en els quals les institucions no prestaven l'atenció deguda a la protecció del patrimoni va tenir una incidència molt negativa en la conservació dels jaciments.

És cert que de vegades aquestes obres permetien descobrir nous jaciments, però normalment aquests es destruïen sense que hi hagués cap mena de control arqueològic.

Paradoxalment, el fet que la Conca restés en bona part al marge d'aquest creixement, amb els inconvenients que això ha generat des d'altres punts de vista, pot haver servit per conservar intactes un bon nombre d'evidències arqueològiques que en altres circumstàncies haurien estat destruïdes.

EL PALEOLÍTIC INFERIOR I MITJÀ

Manuel Vaquero Rodríguez

Com ja hem comentat al començament d'aquest capítol, les dades que tenim sobre el paleolític inferior i mitjà són mínimes, la qual cosa impedeix fer una reconstrucció fiable de l'ocupació humana de la Conca durant aquest llarg període.

Hi ha referències de troballes en superfície d'artefactes que per les seves característiques s'han atribuït al paleolític inferior o mitjà, però que no han estat ben contrastades o tenen problemes cronològics o estratigràfics. Tanmateix això no vol dir que la Conca de Barberà no fos ocupada per aquests primers pobladors, sinó que l'absència d'evidències respon, com ja hem assenyalat, a la manca d'investigació. No s'ha d'oblidar que en els mateixos límits de la Conca tenim el jaciment de la Cansaladeta, que demostra la

implantació humana en aquest territori durant el paleolític inferior.

Si bé a la Conca encara no disposem de cap troballa comparable, hi ha dades que suggereixen que aquestes es poden produir en un futur no gaire llunyà. Entre aquestes, destacarem les restes aparegudes a la cova de la Font Major, a l'Espluga de Francolí, i les informacions aportades per les prospeccions efectuades a la Conca als darrers anys.

A banda d'aquestes evidències, de les quals en parlarem tot seguit, poc més podem afegir. Entre els materials de superfície podem citar la troballa d'un bifaç i d'una rascadora a la Solana, les dues localitzacions situades al terme de l'Espluga de Francolí.³⁶ Cal dir, però, que

Bifaç de la Solana atribuïda al paleolític inferior. Museu Comarcal de la Conca de Barberà. (Fotografia d'A. Carreras)

l'atribució de restes aïllades al paleolític inferior o mitjà és sempre problemàtica i, de fet, no es pot descartar que aquestes peces pertanyin en realitat a qualsevol altra època de la prehistòria.³⁷

LA COVA DE LA FONT MAJOR (L'ESPLUGA DE FRANCOLÍ)

Margarida Genera i Monells

L'entrada actual de la cova de la Font Major es troba al nord de la vila, al costat de la carretera d'accés a la general, a uns 50 m del naixement del riu Francolí i de la Font Major, que ha donat el nom a la cavitat. Per tant la ubicació és en un punt estratègic en una via natural de comunicació entre el litoral i les terres de l'interior, a tan sols 45 km de la ciutat de Tarragona, on desemboca aquest curs fluvial.

Així mateix, aquest paratge devia presentar unes condicions excepcionals com a lloc d'ocupació humana des dels inicis del Pleistocè. La cova presenta grans espais amb sectors ben il·luminats, prop de l'aigua i terres fèrtils, l'existència de recursos minerals i metal·lúrgics als voltants, etc. Tot això justifica el fet que en el seu interior s'hi trobin documentats nombrosos vestigis relacionats amb la instal·lació de diferents grups humans al llarg de tota la prehistòria, l'època romana, i fins i tot a l'època medieval.

La seva investigació ens ha permès fer la reconstrucció d'una llarga seqüència ocupacional amb una gran diversitat de funcions que devien haver anat molt més enllà d'un simple refugi o habitat estacional de caçadors recol·lectors, a un espai funerari amb diversos enterraments, santuaris o petites àrees sàcres amb dipòsits

d'ofrenes, tal com es pot visualitzar actualment a través del recorregut previst per als visitants que accedeixen a la cova.

Totes aquestes restes foren estudiades majoritàriament per S. Vilaseca a partir de l'any 1956, data en què es van produir les primeres troballes. Els primers indicis d'ocupació en època quaternària foren localitzats l'any 1993, arran de la realització dels treballs d'adequació de la cavitat, més en concret l'arranjament d'un petit estanyol artificial que recull l'aigua d'una ressurgència que hi ha a pocs metres de l'entrada. És a dir, en un dels sectors que devia haver estat més freqüentat per l'home prehistòric. Just al costat de la paret est va aparèixer un conjunt de restes faunístiques associades a un còdol de quars amb aparença d'haver estat treballat pels humans o, si

més no, que podria haver estat el resultat d'una aportació antròpica, en tractar-se d'un element forà a la cavitat.

Té unes dimensions de l: 80 mm, a: 66 mm, g: 51 mm, i presenta dues possibles extraccions a l'extrem distal que haurien pogut resultar intencionades per a l'obtenció d'un tallant, fruit d'una tecnologia lítica. No obstant això, no té una configuració on quedin clarament paleses les estratègies d'una acció ben definida en la cadena operativa d'obtenció d'una eina pròpiament dita.

Aquesta peça és semblant a altres localitzades l'any 1974 en un perfil estratigràfic d'Empuriabrava per l'investigador Claude Thibault, de l'Institut de Quaternari de la universitat de Bordeaux I. Ara per ara no podem comprovar-ho científicament.

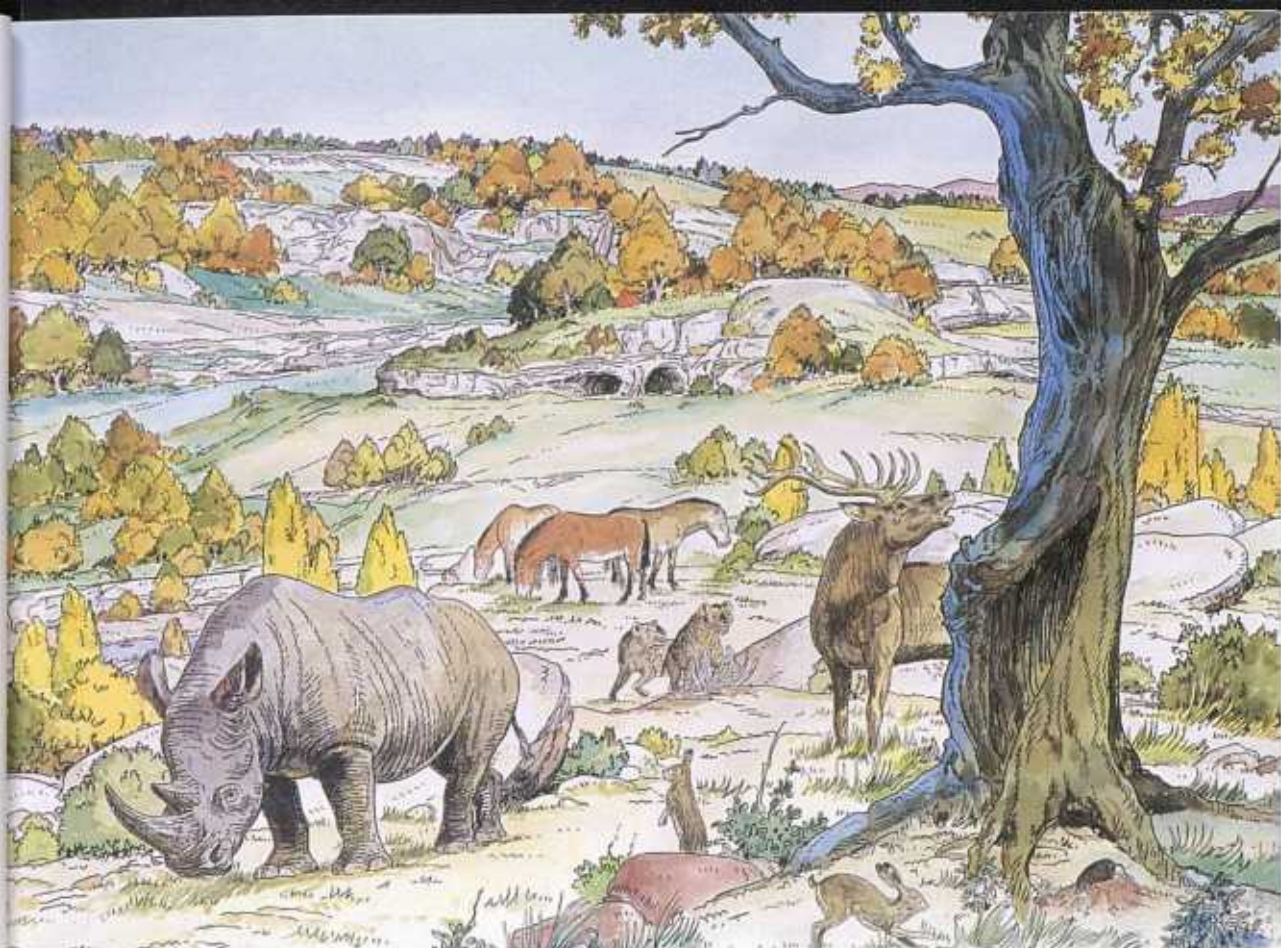
Rascadora de la Solana (l'Espluga de Francolí) del paleolític mitjà. Museu Comarcal de la Conca de Barberà. (Fotografia d'A. Carreras)

Conjunt faunístic i còdol trobats a la cova de la Font Major. D'esquerra a dreta i de dalt a baix, còdol de quars associat a les restes faunístiques amb aparença d'haver estat treballat per l'ésser humà, dent de rinoceront, una altra dent de rinoceront, dent de cavall, dent de hiena i fragments de banyes de cérvols. Conjunt faunístic propi del plistocè mitjà o començament del superior. (Fotografia d'A. Carreras)

Conjunt faunístic representat en un paleoambient hipotètic dels entorns de la cova de la Font Major abans de la darrera glaciació. (Dibuix de F. Riart)

Aquest conjunt va aparèixer en l'estrat superior d'un nivell de graves en contacte amb un paquet d'argiles en una zona d'1 m² aproximadament.

Entre les restes paleontològiques s'ha pogut identificar la presència de diferents espècies:

- Entre els rinoceronts es van recuperar un total de 3 peces dentàries que possiblement pertanyien a tres individus adults. Per les seves característiques es poden situar dins de la variabilitat de *Dicerorhinus kirchbergensis* (D. Mercki).
- De cavall, es va identificar un sol exemplar. Posteriorment van aparèi-

ner altres peces dentàries que constaten l'existència de més individus corresponents a la subespècie *Equus caballus*.

- De hiena, hi havia un total de dues peces dentàries. Pel diferent grau de desgast poden correspondre a dos individus diferents de *Crocuta spelaea*.
- De cèrvids, almenys dos individus. Es tracta d'un conjunt de peces dentàries algunes atribuïbles a *Cervus elaphus* i també algunes restes de l'os maxil·lar i part d'una banya, pertanyents a un individu jove i a un altre d'adult.

S'ha pogut determinar que el conjunt correspon a una associació faunística prò-

pia del Plistocè mitjà o dels començaments del superior d'Europa occidental.

Concretament, a Catalunya, s'han identificat altres conjunts comparables, en diferents jaciments entre els quals esmentem les coves del Toll i de les Toixoneres a Moià, els de Pedra Dreta, Sant Julià de Ramis, coves dels Ermitons a Sales de Llierca, Mollet, i, també el de la cova del Gegant de Sitges, al Garraf, sempre en un context atribuït als primers estadis de la glaciació Würm, sovint relacionats amb indústries musterianes.

Arran d'aquests fets, es va plantejar un projecte de recerca, *La bioestratigrafia del Plistocè al sud de Catalunya*, a través del qual, en la seva fase inicial ens proposàvem assolir una sèrie d'objectius, entre els quals figurava la recollida de més dades de tipus cronoestratigràfic per fonamentar els treballs de museïtzació de la cavitat.

En aquest projecte hi van col·laborar els investigadors Ramon Julià, de l'Institut d'Investigacions Geològiques; Jaume Almera, del CSIC; els geòlegs Jordi Agustí, Àngel Galobart, Manuel Llenas i Sílvia Albadalejo.

Al llarg d'aquests treballs es van localitzar diferents punts on es conservaven petits testimonis amb nivells arqueològics on aparegueren restes d'indústries lítiques (ascles retocades) associades a microfauna (*Lagomorpha*, ben representats per dues mandíbules, que probablement pertanyen a l'espècie *Oryctolagus cuniculus*, i altres restes de *Cbiroptera* (indet.), i peixos.

Els resultats científics d'aquestes recerques romanen ara per ara inèdits, fet que ens obliga a continuar investigant en aquesta temàtica per tal de poder-nos aproximar amb més precisió a les formes de vida dels ocupants de la Font Major en les fases més antigues.

Punta de tipologia musteriana (paleolític mitjà) apareguda a la serra del Tallat. (Fotografia d'A. Carreras)

Eina de tipologia musteriana (paleolític mitjà) de la cova de la Vila de l'Espluga de Francolí. (Fotografia d'A. Carreras)

LES TROBALLES DE LA COVA DE LA FONT MAJOR

Manuel Vaquero Rodríguez

A banda de les evidències que s'acaben d'assenyalar i que corresponen a un moment molt antic, a la cova de la Font Major també es tenen notícies de troballes que poden correspondre al paleolític mitjà. A la cova de la Vila es va constatar la presència d'uns nivells sedimentaris d'origen fluvial que contenien alguns artefactes de sílex, restes de fauna i carbons.³⁸

Les característiques d'algun dels artefactes trobats (concretament una punta, possiblement obtinguda mitjançant el mètode Levallois) suggerien una atribució al paleolític mitjà. A més a més, l'any 1998 es va fer una cata al vestibul de la cova en la qual es va localitzar una altra peça de sílex, també amb unes característiques típiques del paleolític mitjà.

LES FORMACIONS QUATERNÀRIES I ELS JACIMENTS A L'AIRE LLIURE

Manuel Vaquero Rodríguez

Tradicionalment, l'arqueologia del paleolític a Catalunya ha prestat poca atenció als jaciments a l'aire lliure. Aquestes localitzacions són fonamentals per conèixer el poblament prehistòric, especialment en zones on les formacions càrstiques són poc freqüents. A més a més, el tipus d'associacions que trobem en aquests jaciments acostuma a ser di-

ferent al que es documenta a les localitzacions en cova i abric, la qual cosa ens aporta una perspectiva diferent sobre les estratègies d'ocupació dels grups prehistòrics.

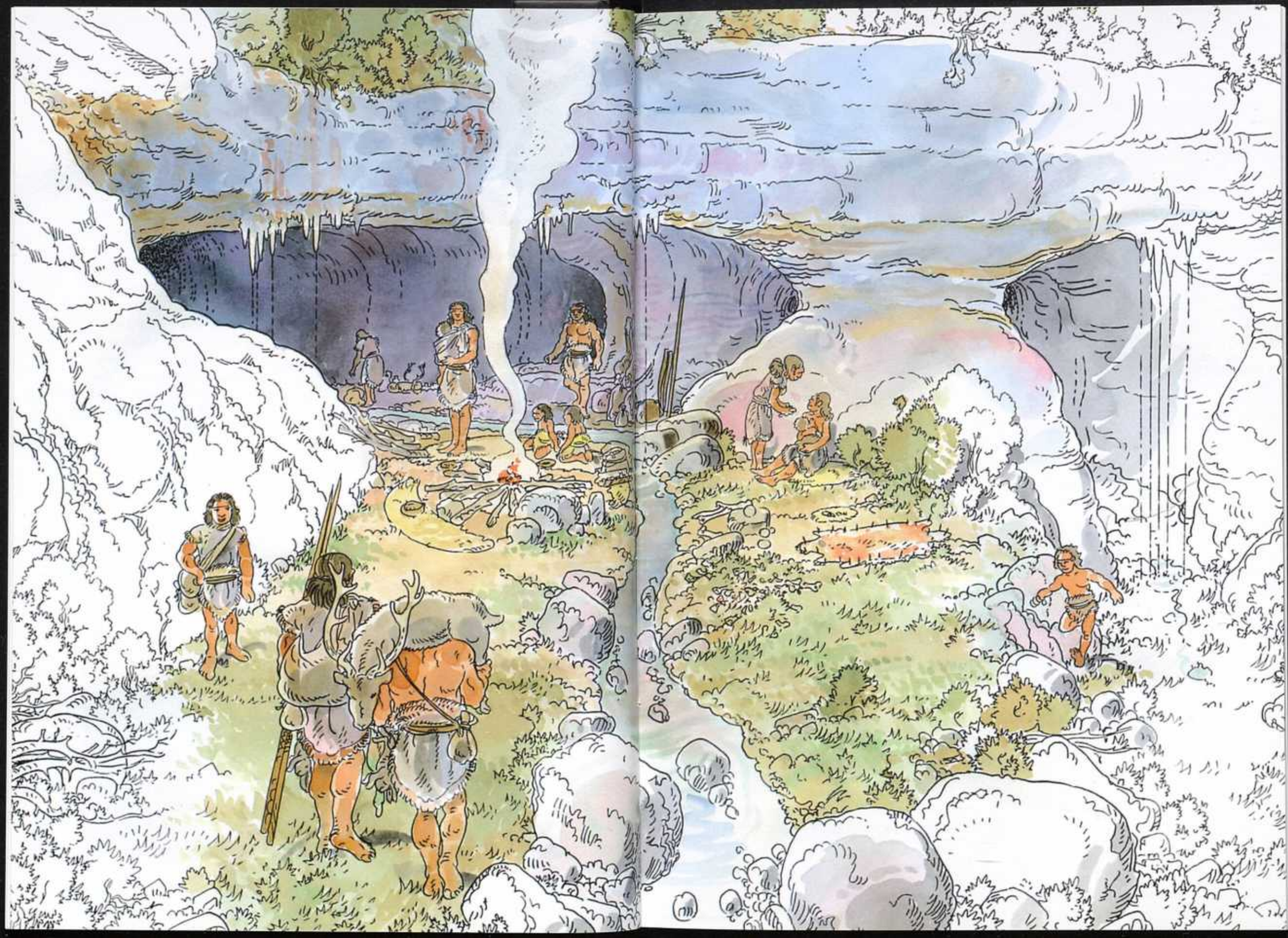
La importància dels jaciments a l'aire lliure és encara més gran a mesura que ens allunyem cronològicament, especialment en el cas de les evidències més antigues, les del paleolític inferior, que sovint apareixen associades a seqüències de terrasses fluvials.

Per avançar en el coneixement d'aquest tipus de registre és bàsica la informació sobre l'evolució de les formacions quaternàries, entre les quals destaquen les terrasses formades per l'acció dels rius, que responen a les dinàmiques d'acumulació i incisió que van caracteritzar els cursos fluvials al llarg de Quaternari.

Durant les èpoques d'acumulació, els materials arrossegats pels rius (còdols, sorres, lloms) formaven dipòsits que a vegades assolien potències de molts metres. Per motius diversos (variacions en el nivell del mar, canvis climàtics, moviments tectònics...), la força erosiva dels rius s'incrementava i a les fases d'acumulació succeïen fases d'incisió durant les quals els rius s'encaixaven en els dipòsits acumulats prèviament, que quedaven penjats a una cota superior, i donava lloc a l'aparició d'una terrassa.

La reiteració d'aquest cicle al llarg de molt de temps es va traduir en l'aparició de seqüències de terrasses esglaiades en els vessants de les valls. Les terrasses situades a més alçada respecte al llit del riu són les més antigues, i a

A la pàgina següent, reconstrucció hipotètica d'un moment d'ocupació de la cova de la Vila de l'Espluga de Francolí per un grup de neanderthals durant el paleolític mitjà. (Dibuix de F. Riart)

mesura que baixem cap al curs actual les terrasses són més modernes. Això proporciona una cronologia relativa de les restes arqueològiques aparegudes a l'interior de les terrasses, ja que com més elevada és la cota de la terrassa en la qual s'hagin trobat les restes, més antigues són.

En el marc del projecte de recerca *Evolució paleoambiental i poblament prehistòric a les conques dels rius Francolí i Gaià* es realitza un programa de prospeccions sistemàtiques de les conques del Francolí i el Gaià que en els darrers anys s'ha centrat en els trams inicials d'aquests rius, dins de la Conca de Barberà. Aquestes prospeccions tenen com a objectiu obtenir dades sobre l'evolució geomorfològica i paleoambiental de la zona al llarg del Quaternari, així com trobar nous jaciments.

De moment, aquests treballs han permès trobar algunes localitzacions en context estratigràfic a l'aire lliure que per la seva posició en la seqüència de terrasses i per les característiques del material lític recuperat, semblen correspondre al paleolític mitjà. Es tracta dels jaciments de Llorac (Montblanc) i coll de Mas Marí (Pontils), els quals han proporcionat indústries lítiques dins de paleosòls.³⁹

Un dels objectius fonamentals d'aquestes intervencions ha estat la localització de terrasses fluvials i la reconstrucció de la seqüència de terrasses a les dues conques. A la vall del Francolí s'han identificat fins ara set nivells de terrasses al·luvials. La terrassa més alta està situada a una alçada de 155 m per sobre del llit actual del riu. A l'estret de

la Riba ha estat possible associar algunes d'aquestes terrasses a evidències d'ocupació humana.

El jaciment de Picamoixons, corresponent al paleolític superior final, està relacionat amb el segon nivell de terrasses, mentre que el de la Cansaladeta, del paleolític inferior, es troba associat al cinquè nivell que correspon al Plistocè mitjà.

EL PALEOLÍTIC SUPERIOR

Manuel Vaquero Rodríguez

Aquest és el període del paleolític a la Conca que es coneix millor, encara que només en els seus estadis finals. Per aquesta raó és l'únic moment en què es pot fer una reconstrucció fiable del mode de vida.

Fins al moment s'han excavat tres jaciments que es poden atribuir a aquest moment cultural, dos dels quals disposen de datacions radiomètriques que confirmen l'atribució feta a partir de les característiques del registre arqueològic. Aquests tres jaciments són el Molí del Salt, la Font Voltada i la balma de la Vall.

ELS PRINCIPALS JACIMENTS

El Molí del Salt (Vimbodí i Poblet)

El Molí del Salt es troba al marge esquerre del riu Milans, a prop del nucli de Vimbodí i a escassos metres del molí que li dona nom.⁴⁰ Les coordenades geogràfiques són 41° 23' 44" de latitud

nord i $1^{\circ} 02' 48''$ de longitud est; l'alçada sobre el nivell del mar és de 490 m. Al davant del jaciment hi ha un salt d'aigua que és l'origen del topònim. Es tracta d'un abric, parcialment esfondrat, que s'obre en el vessant sud d'un turó petit de conglomerat, a uns 100 m del curs actual del riu. Aquest conglomerat pertany a les formacions oligocèniques que afloren en aquest sector de la Conca de Barberà, les quals es caracteritzen per una alternança de nivells de conglomerats i argiles.

Els abrics es formen en el contacte entre aquests materials a causa de l'erosió diferencial, ja que les argiles, més toves, s'erosionen i deixen penjant les balms de conglomerat.

Les primeres referències sobre l'existència d'una localització arqueològica en aquest indret les trobem en l'obra del Dr. Salvador Vilaseca, el qual, en el seu llibre *Los talleres del sílex tarraconenses*, cita el Mollí del Salt com a jaciment de superfície.⁴¹ En aquest treball, Vilaseca fa una descripció de la indústria lítica caracteritzada per la troballa de puntes i petites fulles de dors. En cap moment no s'indica que hi hagués un jaciment en estratigrafia com es va comprovar més endavant.

A inicis de la dècada dels noranta, i durant una visita que van fer al jaciment alguns membres de l'equip de l'àrea de prehistòria de la Universitat Rovira i Virgili, es va constatar que a l'extrem nord de la parada on es trobaven els sílex en superfície i al peu del turó de conglomerat hi havia un talús d'uns 3 m d'alçada, en el qual afloraven restes ar-

A la fotografia superior, tall d'una terrassa del riu Francolí a l'alçada del Pont de Goi (Valls, l'Alt Camp). (Fotografia de M. Vaquero). A la fotografia inferior, gorg del Mollí del Salt (Vimbodí). Riu de Milans. (Fotografia d'A. Carreras)

Tasques d'excavació arqueològica al jaciment del Moll del Salt.

queològiques que semblaven trobar-se en context estratigràfic.

Aquest dipòsit sedimentari va resultar malmès com a conseqüència de les grans pluges de l'any 1994, raó per la qual, l'any 1999, es va efectuar una primera excavació arqueològica d'urgència. Durant aquesta intervenció es va fer un sondeig de 3 m² que va permetre documentar la major part de la seqüència estratigràfica i constatar l'interès arqueològic del jaciment.

Des de l'any 2001 es realitzen excavacions sistemàtiques en el marc del projecte de recerca Evolució Paleoambiental i Poblament Prehistòric a les

Conques dels Rius Francolí i Gaià, desenvolupat per l'àrea de prehistòria de la Universitat Rovira i Virgili. Durant aquests anys s'ha ampliat l'àrea intervinguda fins arribar a una superfície d'uns 70 m², i s'han excavat els nivells superiors de la seqüència estratigràfica.

La seqüència estratigràfica té més de 2 m de potència. Dins d'aquesta seqüència s'hi poden reconèixer dos trams ben diferenciats. Des del punt de vista arqueològic, la meitat inferior és la més interessant, ja que inclou les ocupacions corresponents al paleolític superior final, i està formada per una successió de nivells de llims i sorres. Dins d'aquest tram

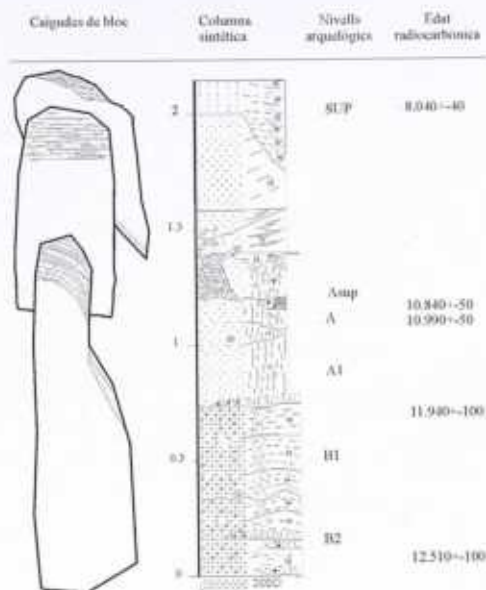
s'han reconegut dos conjunts estratigràfics i arqueològics. L'inferior, conjunt B, ha estat datat per carboni 14 entre els 12.510 ± 100 i els 11.940 ± 100 anys BP. El superior, conjunt A, compta per al seu sostre amb dues datacions de 10.990 ± 50 i 10.840 ± 50 anys BP. La meitat superior de la seqüència està constituïda per un potent estrat de blocs de conglomerat que es disposa immediatament per sobre de l'últim nivell arqueològic del paleolític superior.

Aquest dipòsit és el resultat d'un gran col·lapse de la cornisa de l'abric que es va esfondrar en bona part. Aquest nivell de blocs és pràcticament estèril des del punt de vista arqueològic.

Finalment, i tres mil anys després que tinguessin lloc les darreres ocupacions del paleolític superior, els grups humans van tornar al jaciment, si bé això es produeix quan l'abric estava totalment reblertes i l'indret presentava la morfologia en talús que té actualment. Culturalment, aquest últim episodi correspon al mesolític macrolític i ha estat datat en 8.040 ± 40 anys BP.

La Font Voltada (Montbrí de la Marca, Sarral)
Anna Mir Felip

El jaciment de la Font Voltada (Montbrí de la Marca) és una petita balma oberta vora el barranc de la Torrentera, afluent del riu Vallverd, al costat mateix del camí que va a la Font Voltada, descobert casualment després de l'incendi que va assolir l'indret l'any 1979, quan l'eixamplament del camí va

Seqüència estratigràfica del Molí del Salt, indicant la localització dels nivells arqueològics i les datacions radiomètriques.

posar al descobert una taca gran de terres cendroses que contenien bastants quantitats de sílex tallat, ossos d'animals i alguns pigments colorants. Anteriorment, Antoni Freixas ja havia descobert pels entorns diferents fragments de sílex i alguna punta de sageta que feien sospitar l'existència d'algun assentament.

Posteriorment, en les tasques d'arranjament del jaciment es va retirar un potent paquet de 10 m de sorres llimoses vermelles que recobrien el nivell arqueològic cendrós que havia quedat completament fossilitzat per aquests materials estèrils. Una vegada retirats aquests materials del talús de rebliment, va aparèixer l'estructura d'una balma petita amb la visera formada per conglomerats, que estava completament col·lapsada i segellava el nivell arqueològic. Aquesta balma, orientada al migdia, només con-

Vista general del jaciment de Font Voltada a Montbrío de la Marca. La balma és oberta en els nivells més tendres que es disposen entre les capes més resistents dels conglomerats terciaris.

serva la part més interna o del fons de la cavitat.

L'any 1980, poc després del descobriment del jaciment, es va constatar que hi havia un sector enderrocat que posava en perill la conservació dels materials arqueològics, sobretot al trobar-se el jaciment en un camí molt transitat. Aquestes prioritats van motivar una campanya d'excavacions d'urgència el 1980. Posteriorment, entre el 1981 i el 1985 es van portar a terme tres campanyes successives d'excavació, seguides d'una última campanya l'any 1985. Els resultats obtinguts van ser objecte de dos tipus de publicacions: d'una banda l'article de Mir & Freixas (1993), i de l'altra, la *Memòria de les campanyes d'excavació i els treballs realitzats*, presentada al Depar-

tament de Cultura de la Generalitat de Catalunya en forma de dos extensos volums inèdits (Mir *et al.*, 1991; 1993). Les campanyes d'excavació sistemàtiques es realitzaren sota els auspicis del Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus, amb la col·laboració científica d'un equip d'investigadors de la Facultat de Geologia de la Universitat de Barcelona i de l'Institut Jaume Almera del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC), de Barcelona.

El registre estratigràfic del jaciment. El registre estratigràfic del jaciment està format per tres unitats litoestratigràfiques: 1) arenes llimoses de color taronja de la unitat superior estèril, 2) arenes llimoses grises on es troba el nivell arqueològic, i 3) lutites arenoses estèrils de la unitat

inferior. El nivell arqueològic (fins a 80 cm de potència) presenta una típica coloració grisa que es destaca amb claredat de les dues unitats estèrils i de la formació terciària regional. Els sediments grisos del nivell arqueològic pertanyen a la mateixa naturalesa que les altres unitats, enriquit per les cendres de la combustió vegetal i la matèria orgànica.

Els sòls d'ocupació i les estructures antropològiques. El nivell arqueològic excavat presenta tres superfícies de sòls d'ocupació humana superposats amb estructures de focs. Aquests tres sòls indiquen tres

etapes de l'activitat humana a la balma que van produir moltes deixalles d'ossos de conill, cabra i cérvol. El primer sòl d'ocupació superior es redueix a una petita extensió de 50 x 50 cm al sector oriental del jaciment, justament la part va quedar protegida de l'erosió per la visera de la cavitat i per un gran bloc de conglomerat. En aquest nivell d'ocupació, es va localitzar un foc en forma de cubeta adossada a la paret del fons de la cavitat.

A pocs centímetres del sòl d'ocupació superior esmentat es va localitzar

Detall del sistema d'excavació en extensió del jaciment. Es poden veure el sistema de referència mitjançant una quadrícula de 50 cm i les tonalitats més fosques de les zones cendroses on hi devia haver els focs.

una segona àrea de focs, la qual defineix el nivell d'ocupació intermedi. L'estat actual de les excavacions ha permès localitzar en aquest sòl d'ocupació dues estructures de foc. La primera està formada per una cubeta lleugerament cònca amb un paviment de pedres petites de fins a 12 cm, la qual està associada a una estructura arrodonida de pedres que l'emmarca parcialment. En relació amb aquesta estructura de focs, hi ha sediments molt cendrosos amb nombroses restes de carbons vegetals, sílex amb senyals de foc, ossos cremats i fragments de colorants. La segona estructura de foc està situada a l'interior de la cavitat, i aprofita unes concavitats petites obertes a la roca del substrat, les quals es troben penjades sobre un esglaó natural de la roca del fons de la balma.

Davant les concavitats es van construir dues àrees planes arrodonides limitades per pedres que, a la vegada, estan encerclades dins d'una circumferència. Associat al foc hi trobem un gran bloc de conglomerat i pedres que potser van servir com a seients a la vora del foc. Els sediments que reomplien aquesta estructura de foc eren molt negres, amb molt sílex, ossos cremats, ocres i algun còdol de riu.

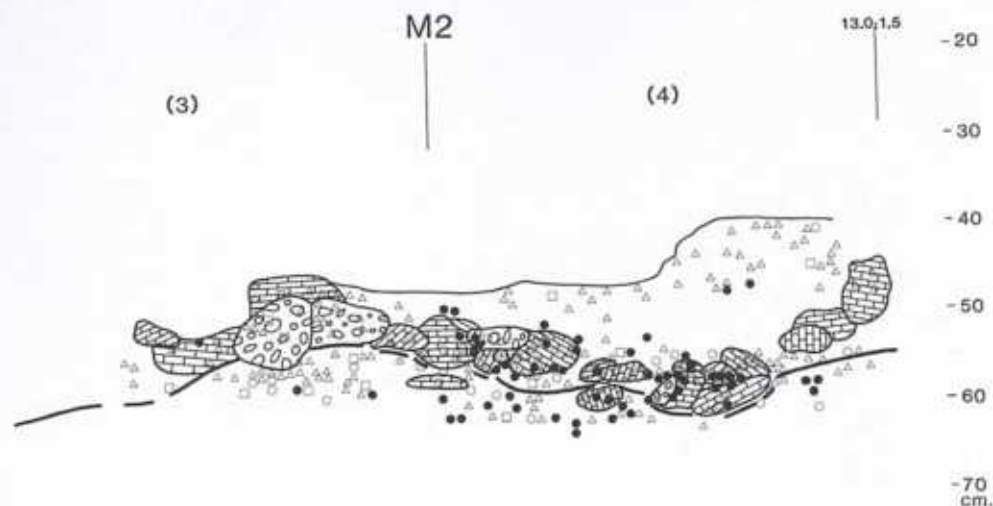
Un tercer nivell d'ocupació es troba per sota dels nivells anteriors, separat per uns sediments que denoten una etapa de no-ocupació humana de la cova. En aquest sòl també es localitzen dues estructures de foc. Una estructura de foc està formada per pedres disposades de manera que formen una àrea circular amb abundants carbons vegetals, sílex i ossos cremats. Al voltant del foc s'aprecien els sediments del substrat natural de

lutites amb senyals d'haver estat sotmeses a altes temperatures. Al fons de la cavitat, a menys de 50 cm, hi ha tres còdols de riu que podrien estar relacionats amb aquesta estructura i potser van ser utilitzades per escalfar aigua. A mig metre d'aquest foc, hi ha un còdol de quarsita que encara conserva restes de colorant de tonalitats vermelloses. Possiblement s'havia utilitzat com a base dura per triturar els pigments colorants. Al fons de la balma, hi ha la segona estructura de foc, al voltant de la qual es troben sediments molt cendrosos amb abundants materials arqueològics.

La indústria lítica. La cultura material és homogènia en els tres sòls d'ocupació i està formada per una esplèndida indústria lítica treballada sobre sílex amb les característiques tipològiques de les indústries del paleolític superior recent.

Cal dir que la matèria primera emprada fou bàsicament el sílex i en alguns casos la quarsita. Aquest sílex podia haver estat portat d'una cantera natural (*chert*, de la Formació Carme del Paleogen) que aflora a tres quilòmetres del jaciment prop de Vallespinosa. La presència de còrtex ens indica que en el mateix jaciment s'hi desbastaven els nuclis.

Pel que fa als blocs de sílex convenientment preparats per extreure peces (nuclis) recollits dins del sediment de la Font Voltada són tots de sílex de diverses tonalitats: blau, negre, vermell i morat, però domina en més de la meitat dels objectes el color gris, encara que també és molt abundant el sílex marró, beix i castany. Dels 80 nuclis recollits, a 46 s'han extret ascles, 17 són de làmines i 19 mixtos on s'han extret ascles i làmines. S'han diferenciat 6 tipus de nuclis: de tortuga,

 Blocs de conglomerats

 Blocs calcaris

 Sòl d'ocupació

 Sílex

 Carbó

 Ossos

 Colorants

0 25 cm.

Secció detallada del foc de tipus cubeta del sòl d'ocupació $z = 60-75$ cm en el quadrat M2.

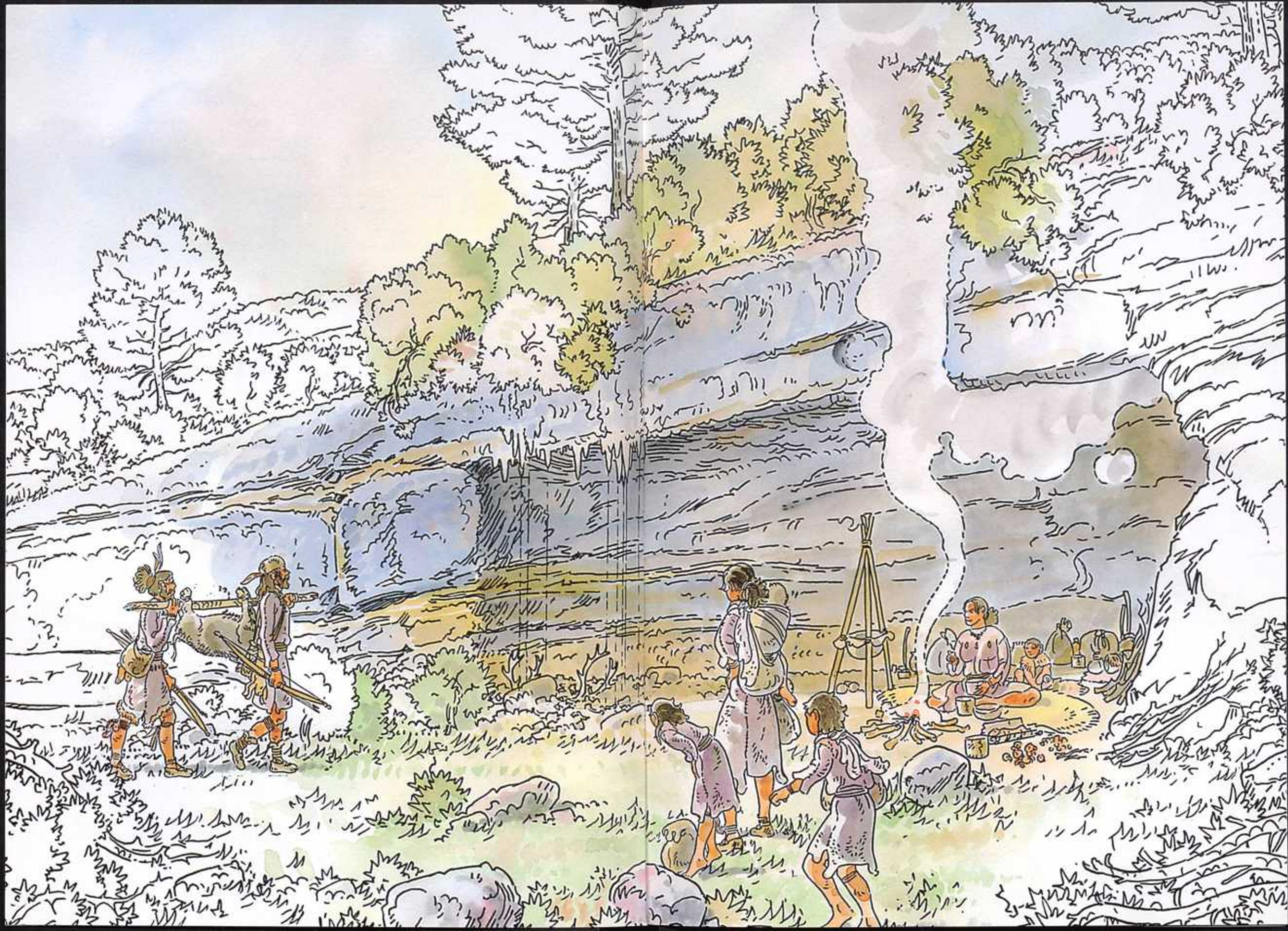
prismàtics, polièdrics, bipolars i indiferenciats. En el conjunt, dels 80 nuclis s'han practicat 390 extraccions en total, en els quals s'hi pot veure clarament el punt d'impacte i l'empremta de l'extracció. A més dels nuclis, existeixen també dins del conjunt, una sèrie de grans ascles on s'han practicat extraccions en les arestes laterals, amb el qual haurien fet el paper de nuclis per obtenir petites fulles.

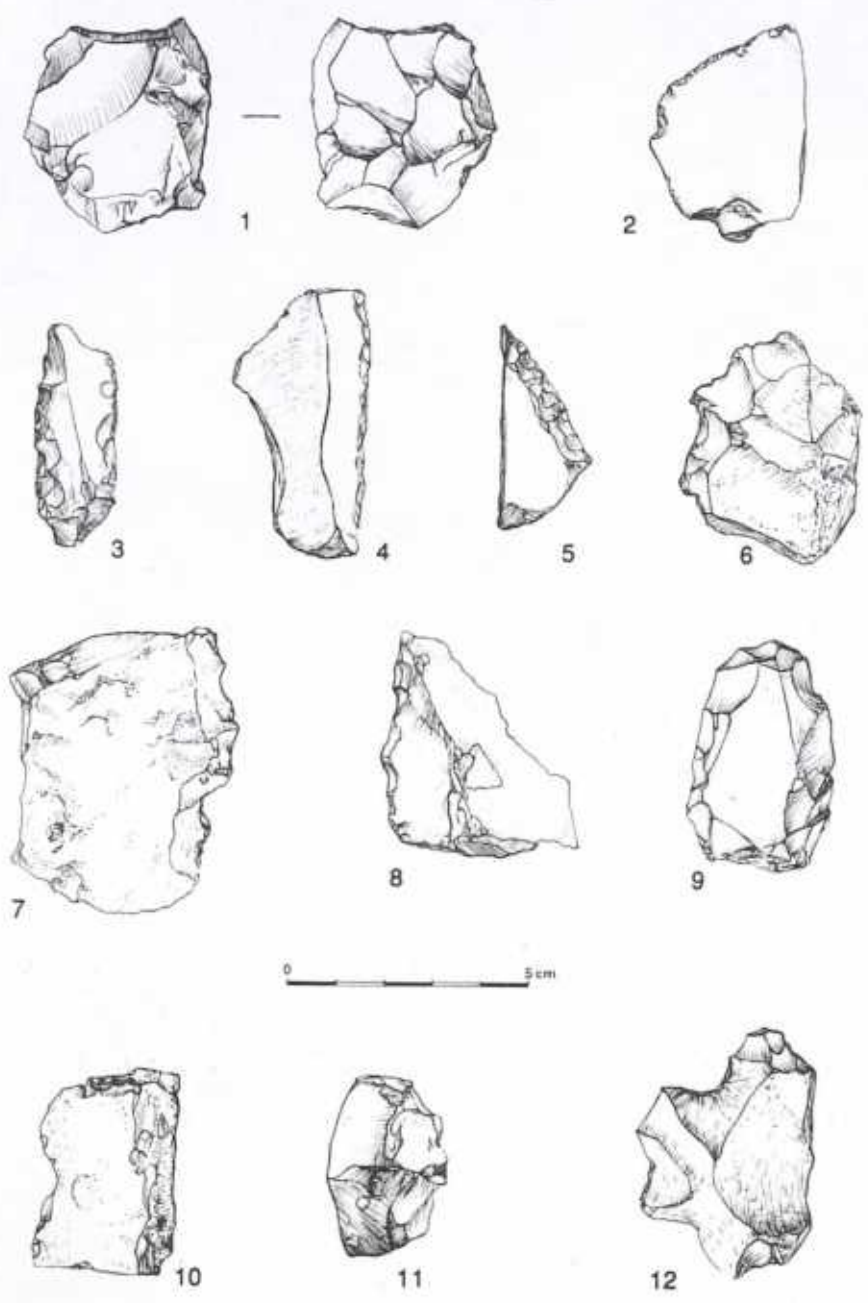
D'aquests nuclis es van extreure diferents peces, les unes sense retocar,

és a dir, sense massa treball posterior a l'extracció; i les altres, retocades, és a dir, amb petits treballs en el seu contorn majoritàriament. D'entre les que no van ser retocades hi ha 2.975 ascles i 1.257 làmines. Un bon nombre presenten simples treballs a la base per facilitar el seu emmanegament.

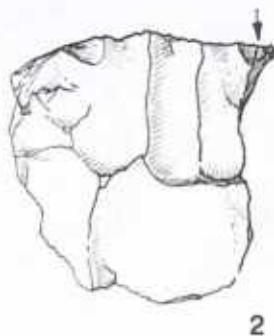
Pel que fa a les altres peces retocades, s'ha estudiat una mostra d'unes 632. I, a grans trets, podem dir que, segons la geometria de la secció transversal, es

A la pàgina següent, reconstrucció d'una ocupació de la balma de la Font Voltada de Montbrí de la Marca a finals del paleolític superior. (Dibuix de F. Riart)

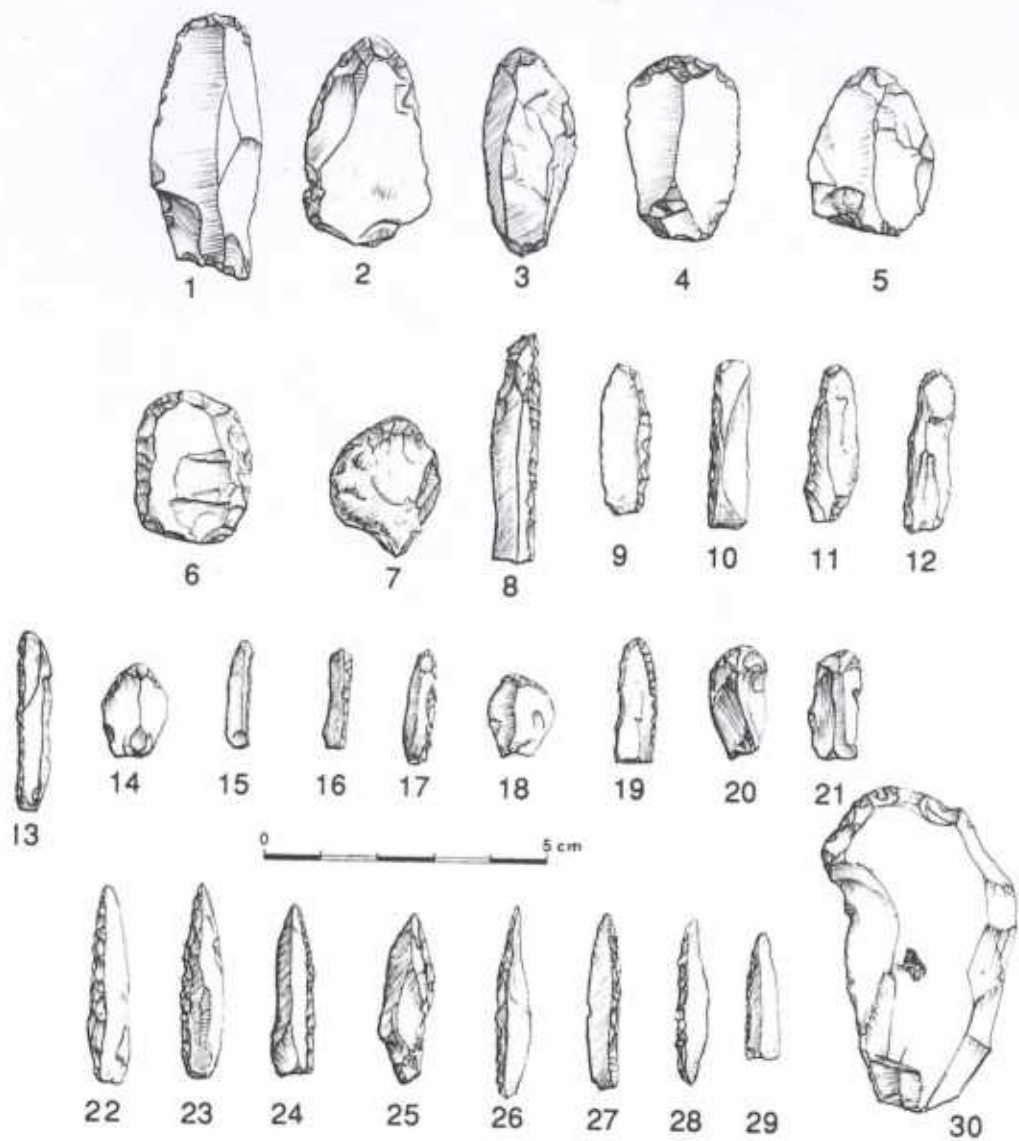

Indústria lítica. 1: nucli escamós; 2-4: rascadores; 5: punta; 6-12: denticulats.

Indústria lítica. 1: raspador; 2: nucli; 3: rascadora transversal; 4-9: burins.

Indústria lítica. Raspadors: 1-7, 12, 14, 18-21, 30. Làmines de dors: 8-11, 13, 15-17. Puntas de dors: 22-29.

poden distingir tres tipus de peces: amb una sola aresta o de secció triangulars (257), de secció trapezoïdal (262), i de secció convexa (60). Pel tipus de retoc, cal distingir les peces de retoc simple (retoc que forma un angle proper als 45° amb la cara ventral de la peça) i les de retoc abrupte (retoc que forma un angle molt superior als 45°).

D'entre les peces amb retoc simple hi trobem els quatre grups tipològics: rascadores, puntes, gratadors i denticulats. A les rascadores els correspon un percentatge del 10,09% del total de les peces. En general, són grosses i estan retocades sobre ascle i sobre làmina. A les puntes amb retoc simple els correspon un percentatge de l'1,12%, totes elles estan retocades sobre laminetes. Els gratadors són un grup tipològic que es destaca pel seu nombre elevat, amb 185 exemplars, que corresponen a un 29,64% del total. Tots ells estan tallats sobre sílex de bona qualitat, i la major part són gratadors frontals.

En general, els gratadors són de petites dimensions, tan sols s'ha trobat un gratador llarg tallat sobre làmina de 69 mm. Cal dir, també, que, en general, els gratadors són prims, només hi ha un gratador carenat amb una osca lateral. Els denticulats són un tercer grup tipològic en importància numèrica, amb 113 exemplars que representen el 17,94% del total. En general, són més grossos que les altres peces i tots els tipus primaris hi són representats: osques, espines, rascadores, puntes i gratadors; i hi ha cinc denticulats carenats: dues rascadores i tres gratadors.

Respecte a les peces amb retoc abrupte, el grup de les truncadures representa l'1,76% del total de les peces i el tipus

primari que és més repetit és el de les truncadures obliqües. Les puntes amb dors presenten un percentatge del 3,37% amb un total de 46, de les quals dues són marginals i la resta amb retoc profund. Les més abundants són les de dors total. El nombre de làmines amb dors és de 138, que representen un 22,11%.

Els burins, amb un total de 37 peces, representen el 5,92% del conjunt de la indústria. Les peces escatades representen un 1,6% del total, són un conjunt de deu peces, vuit retocades sobre ascle, una de les quals és un ascle cortical, i dues sobre làmina, totes elles molt gruixudes.

Anàlisi funcional de les traces d'ús i desgast. L'anàlisi funcional de les traces d'ús i desgast ha revelat que tots els objectes analitzats presenten un alt percentatge d'utilització.

Els polits que s'han localitzat sobre les peces són dels tipus següents: 1) rodó i brillant, de contorns i límits rodons amb presència de lòbuls no polits que es pot associar al treball de la fusta; 2) un polit normalment pla, brillant, distribuït en plaques amb solcs (no estries) que s'ha contrastat experimentalment amb el treball de l'os; 3) dos objectes presenten un polit molt llustrós i estès pràcticament per tota la superfície, el qual per la morfologia dels objectes i per l'extensió s'ha associat al desgast de projectils; 4) polit rodó voluminós amb nombrosos lòbuls, distribuït de forma reticular que s'associa al treball de la pell. Pel que fa a la utilització dels objectes d'ús, en general, en tot el conjunt estudiat es veu clarament que l'efectivitat dels objectes d'ús és gran, atès que la morfologia general de la peça està adaptada a la tasca a realitzar.

Els pigments colorants. En les diverses campanyes d'excavació s'han recollit fragments de materials minerals colorants de colors diferents, encara que els més abundants són de color ocre. També es van recollir dos percussors de quarzita impregnats de restes de substàncies colorants que segurament es van utilitzar per a la seva trituració.

L'anàlisi mineralògica ens informa de l'existència de quatre tipus definits de matèries colorants: 1) colorants blanquinosos, de carbonats de calci, probablement de calcàries del tipus *chalky*; 2) colorants de tonalitats groc ocre, de roques carbonàtiques amb òxids hidratats de ferro (*gobetita*) i una baixa proporció de component detrític (quars); 3) colorants de tons vermellorsos derivats dels anteriors per tractament tèrmic a baixa temperatura; 4) colorants vermells procedents de roques essencialment detrítiques amb òxids de ferro no hidratats.

La utilització d'aquestes substàncies colorants podria haver estat relacionada amb activitats artístiques i ritualistes de la comunitat que va ocupar la balma.

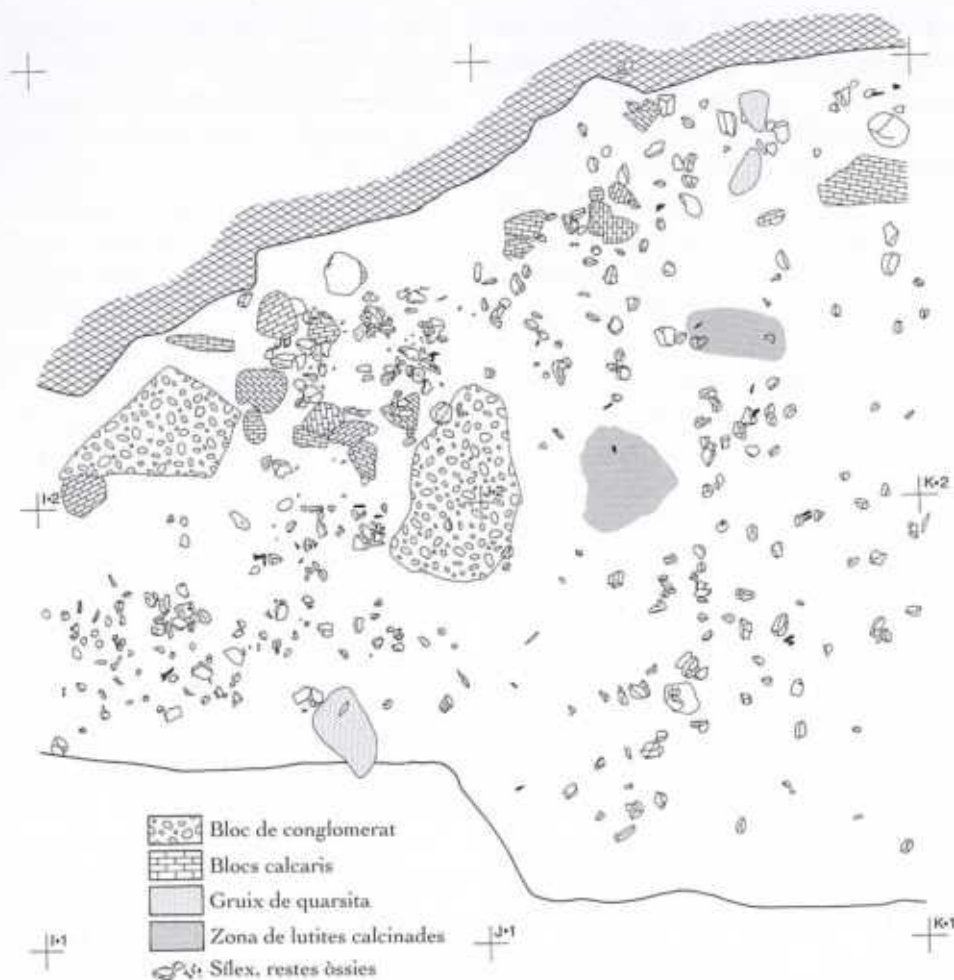
L'activitat humana. En els tres sòls d'ocupació s'han pogut identificar i interpretar sis tipus d'activitat humana: 1) culinària; 2) prospecció, recol·lecció, transport, desbast i talla del sílex; 3) prospecció, recol·lecció i preparació de les matèries colorants; 4) instal·lació de les estructures de foc; 5) recol·lecció de la llenya; 6) cacera d'animals. No obstant això, només ha estat possible relacionar espacialment aquestes activitats en el sòl d'ocupació inferior i que tot seguit es comenten.

Els còdols de quarzita amb senyals d'haver estat en contacte directe amb el

foc es relacionen generalment amb l'activitat culinària d'escalfar aigua. Es troben situats prop de les estructures de focs. Un escampall de sílex força dens cobreix més de quatre metres quadrats de la superfície del sòl d'ocupació inferior. Està format per abundants peces, petits resquills i restes de talla, indicant que en el jaciment es practicava la talla del sílex i el retoc de les peces.

També es va trobar, relativament a prop d'un fogar, un còdol de quarzita amb abundants restes d'òxids de ferro que impregnaven la seva cara superior. Aquest còdol s'ha interpretat que feia les funcions de tas per triturar la matèria colorant. També s'ha pogut trobar, molt a prop seu, el percussor utilitzat per a la trituració. Quant a la recol·lecció de llenya i la caça es comenten més endavant, a l'apartat d'anàlisi antracològica. Pel que fa a l'activitat de recol·lecció, transport, desbast i talla del sílex, se n'ha parlat a l'apartat de matèria primera de la indústria lítica.

Anàlisi pol·línica. Es varen recollir sis mostres pol·líniques repartides al llarg de la secció estratigràfica. La base del potent paquet estèril d'arenas llimoses que segella el nivell arqueològic va proporcionar un conjunt pol·línic que probablement pot representar els inicis de l'Holocè (Preboreal?), amb el domini de la vegetació arbòria (AP = 65,4%) i escassa cobertora herbàcia (NAP = 34,6%), on *Artemisia* encara presentaria percentatges importants (12,4%), heretats del Tardiglacial. La cobertora arbòria està dominada pel pi, *Pinus* (54%), acompanyats del roure / alzina, *Quercus* (10,6%), i avellaners, *Corylus*, que enceten la seva fase d'expansió.

Pianta del sòl d'ocupació $z = 70-80$ cm. Aproximadament en el centre del quadrat I2 hi ha un foc de tipus pla simple. S'observen dues zones de lutites calcinades sense cap estructura de foc associada. A la part superior del quadrat I2 se situen, molt a prop un de l'altre, dos còdols de quarzita amb senyals d'escalflament. El còdol de quarzita del centre del quadrat I1 presenta una forta impregnació de pigment de color ocre.

Anàlisi antracològica. L'estudi antracològic del jaciment de la Font Voltada ens permet conèixer les fustes utilitzades pels grups humans del Tardiglacial que freqüentaven la Font Voltada i les característiques de la vegetació i clima d'aquest moment.

Els carbons més abundants són de pi roig, *Pinus silvestris* (57,2%), i ginebres, *Juniperus* (34,6%), seguits en propor-

cions més baixes per l'aranyoner, *Prunus spinosa* (2,79%), i servera, *Sorbus domestica* (5,31%). L'associació de les dues primeres espècies indica una vegetació oberta de clima fred, semblant a l'actual paisatge oromediterrà (més de 1.000 m), que s'emmarca a l'interval comprès entre els 12.000 i els 8.000 BP de la regió mediterrània, en la qual predominaven els boscos estepes (Vernet, 1986). La presència de

Prunus spinosa i *Sorbus domestica*, que són propis de climes més temperats, podrien indicar unes condicions locals més protegides del fred. No obstant això, cal anar amb precaució a l'hora de fer interpretacions de les dades antracològiques. La presència exclusiva de les quatre úniques espècies de carbons pot estar relacionada més amb un procés selectiu de recollecció de la llenya que en la composició de l'antiga associació vegetal.

Estudi paleontològic. La fauna és homogènia en els tres sòls d'ocupació, com el contingut arqueològic i el botànic. Tot i això, d'aquest conjunt només s'han pogut classificar 389 ossos repartits en tres espècies: conill (*Oryctolagus cuniculus*), cabra (*Capra*) i cérvol (*Cervus elaphus*). Tots ells es presenten molt fracturats i cremats.

L'espècie que més abunda és el conill, de la qual s'han trobat 630 ossos que representen un 94,3% del total, amb un mínim de 50 individus. La majoria dels ossos de conill es presenten esmicolats, fracturats i cremats d'antic. Els únics ossos sencers que s'han trobat són els calcanis. No es veuen senyals clars que hagin estat rosegats pels depredadors o carronyaires. Tampoc no existeixen caus de conill recents en el nivell arqueològic ni en les sorres llimoses del talús. Tot això sembla indicar que la presència dels conills al jaciment es produïa per l'acció de l'home prehistòric. Les dimensions dels ossos de conill són un xic petites, encara que estan dins de l'interval de variabilitat de l'espècie, i pot tractar-se d'individus joves. La qualitat de la carn que proporcionen cinquanta conills joves no pot alimentar gaire temps una població una mica nombrosa, ni una de més reduïda per un temps massa llarg. Les estades a

la balma devien ser curtes i escalonades en el temps (estacionals), i la dieta principal era probablement vegetariana.

La segona espècie en importància pel nombre d'ossos trobats és la cabra, de la qual se n'han classificat uns 20 ossos (5,1% del total). Els exemplars classificats són peces dentàries i de les extremitats, i es poden diferenciar tres individus. Han estat recollides també dues falanges de cérvol (0,6% del total), les quals deuen correspondre a un mateix individu, totes dues estaven obertes longitudinalment.

Les dues espècies d'ungulats que s'han trobat a la Font Voltada vivien en paisatges diferents. La cabra és una espècie que viu actualment en zones muntanyoses, de relleu escarpat, com són les muntanyes pròximes al jaciment. En canvi, el cérvol viu més aviat en zones planes i fredes, actualment se'l pot trobar en paratges on la temperatura pot arribar fins a -25°C .

Dins del nivell arqueològic es recolliren 11 caragols de terra (*Cepaea nemoralis*) força sencers i abundants closques d'altres gasteròpodes terrestres. La major part de les corcolles presenten clars senyals d'haver sofert l'acció del foc, i es troben associades a les estructures de llar de foc. Per aquest motiu, es descarta una altra procedència que no sigui la recollecció per a l'home.

Es va localitzar un fragment bastant complet de bivalve marí. En jaciments d'igual cultura, tant a Itàlia com al sud-est de França, és freqüent trobar bivalves marins, malgrat que els jaciments estiguin relativament apartats del mar, com és el cas del jaciment de la Font Voltada, el qual es troba situat a uns 30 km en línia recta de la costa.

Si hi ha un fet clarament destacable a la Font Voltada és la importància que hi juguen els conills en l'economia dels pobladors. Tot i que no es pot descartar que una mínima part de les restes dels petits vertebrats puguin tenir un origen no antròpic, especialment per les deposicions d'aus rapinyaires o dels mamífers carnívors, l'agent acumulador principal és l'home. El fet pot corroborar-se en tres punts: una homogeneïtat anatòmica de les peces no consumides, el tipus de fragmentació i les evidències de combustió. La cacera de conills que presenta unes estratègies diferents de la cacera de grans mamífers està acompanyada per l'obtenció d'altres animals petits, però en quantitats molt inferiors (llebres i perdius). A més es practicava la recol·lecció de mol·luscs terrestres (*Cepaea nemoralis*) per al consum.

L'explotació de grans animals ofereix poques dades, ja que són molt escasses les restes pertanyents a aquest grup. Podem demostrar que la cacera de la cabra salvatge i el cérvol com a animals principalment proveïdors de carn. Les edats de mort obtingudes segons el mètode de l'aparició de la dentició de la cabra (*Capra pyrenaica*) no ens permeten saber en quina època de l'any foren caçades. El que sí que sembla és que no feien una selecció dels animals segons l'edat a l'hora de ser abatuts.

En el cas del cérvol es pot afirmar, per l'estat evolutiu d'un fragment de banya, que aquest animal va ser caçat entre la tardor i l'hivern. Però una dada és poca cosa per treure conclusions de l'estacionalitat de l'ocupació del jaciment, a més que es pot tractar d'una peça de muda, o bé una peça procedent d'una altra localitat. A més, sembla, per la diversitat anatòmica, que les restes de macroma-

mífers del jaciment indiquen que els animals eren transportats en totes les seves parts.

La resta de linx ens demostra també la cacera de carnívors, segurament per l'explotació de pells de qualitat com a motiu principal, encara que no es descarta el consum de la seva carn. És important destacar que el linx, encara que representat per poques restes és un animal moltes vegades present en les estacions del Tardiglacial català. Cal recordar que el linx ibèric és un animal típicament mediterrani molt ben adaptat a la depredació de conills. A la Font Voltada, com en la majoria dels jaciments italians, al final del període climàtic Alleröd s'aprecia un canvi substancial en l'economia, la qual s'adapta a la cacera de petits animals i a la recol·lecció de mol·luscs marins i terrestres. Aquest canvi és més significatiu que no les variacions en els tipus primaris de la indústria lítica, la qual es manté amb poques variacions al llarg del Tardiglacial i l'interval Preboreal-Atlàntic (Holocè).

La datació absoluta. La datació per C-14 es va realitzar a partir d'una mostra única de fragments de carbó vegetal procedents dels tres sòls d'ocupació. El resultat obtingut és de 10.920±240 BP (abans del present). Aquesta datació absoluta situa amb precisió l'ocupació del jaciment a l'últim estadi glacial (Tardiglacial), concretament en el lapse de temps comprès entre els episodis climàtics del final de l'Alleröd i el principi del Dryas recent (Dryas III), amb condicions climàtiques semiàrides i fredes, semblants a les de l'actual estatge de vegetació oromediterrà (més de 1.000 m). Això ho

confirmen les restes vegetals (carbons de combustió i pol·len) trobades en el registre sedimentari del jaciment.

Territori i població. Després del Solutrià i finals del Magdalenià es constata una crisi en el sistema d'explotació que implicava grans desplaçaments per cercar recursos al llarg de rutes preestablertes. En lloc d'això, en el Tardiglacial s'incrementa la importància del sistema d'interceptar el pas dels ramats de bestiar en punts estratègics. Per tant, la mobilitat del grup es redueix bastant, però caldrà completar la dieta amb l'explotació de recursos més variats per garantir la supervivència del grup. Els homes vivien en petites comunitats amb assentaments esporàdics o permanents. L'exotisme d'alguns objectes ens permet suposar que existien relacions socials amb altres grups.

L'escassetat de recursos del període fred del Dryas III va poder ser un desencadenant que els petits grups humans amb molta mobilitat busquessin els recursos en assentaments amb fàcil accés i que controlessin diversos ecosistemes variats, dels quals anualment obtenien gran diversitat de recursos. Podria ser que fos una estratègia basada en el principi de treure un benefici amb el mínim cost energètic.

En aquest sentit, l'estratègia de captació dels recursos existents ens fa relacionar l'hàbitat escollit per viure la Font Voltada i el seu entorn més immediat. El jaciment de la Font Voltada està situat en un indret a uns 700 m per sobre del nivell del mar, sobre la vall i barranc de la Torrentera. Darrere seu s'alça un relleu amb muntanyes de certa importància. Per la ubicació, aquest jaciment té un territori força ampli i, a més, els pobladors de la Font Voltada situen l'hàbitat en un

punt que els permet tenir un ràpid accés a diversos nivells d'ecosistemes diferents, amb una mínima despesa energètica.

Cal dir, també, que la situació és estratègica, ja que la cova està orientada al sol i domina una font d'aigua situada a la capçalera de la vall. Aquesta vall és, encara ara, un lloc de pas per accedir a la muntanya. Així com no és estrany que en el moment que es va habitar l'abric fos un lloc de pas de ramats i, per tant, un bon indret per atrapar els animals en el lloc més estret del barranc, aquest jaciment devia ser ideal per viure-hi perquè té accés a diferents ecosistemes, com es dedueix per l'existència del cérvol, animal típic de la plana, i cabres, pròpies de nivells muntanyosos. La presència d'una petxina marina fa pensar en dues possibilitats: l'una, en l'existència de relacions socials amb altres grups, o bé aquests homes; i l'altra, en els seus desplaçaments, que arribessin al mar, situat a uns 30 km de distància.

Condicions de l'emplaçament. Quant a les condicions físiques immediates de l'indret on està ubicat el jaciment de la Font Voltada, cal destacar que es donen una sèrie de circumstàncies que haurien d'afavorir considerablement l'estada de poblacions del paleolític final.

Cal destacar que la mateixa balma està situada en el vessant dret de la riera de la Torrentera, en un lloc convenientment orientat a l'est i protegit dels vents que com els del NW poden apagar els focs. Remarquem, a més a més, que aquest és el vessant on l'erosió diferencial entre les argiles i conglomerats de l'oligocè garantia la proximitat d'una sèrie de balmes similars que podien complir funcions auxiliars.

La riera de la Torrentera, el llit de la qual havia d'estar aleshores en un nivell superior i més accessible a la balma, devia facilitar el subministrament d'aigua i les activitats de cacera. Cal remarcar, en aquest sentit, que l'emplaçament de la balma està ubicat en un lloc de pas a la part central de la Torrentera, riera que connecta amb la serra del Cogulló i els altiplans de Vallespinosa amb les valls inferiors de Vallverd i de l'Anguera.

Existeixen d'altres circumstàncies favorables al desenvolupament d'un lloc d'estatge en aquest indret, com el clima més humit de la vall que propicia un major nombre d'espècies vegetals.

L'emplaçament en relació amb el territori. Aquesta ubicació, concretament on se suavitza el pendent de la riera, fa pensar que altres circumstàncies, no especialment locals, intervinguin igualment com a causes explicatives del mateix assentament.

Ens referim, al fet que la vall de la Torrentera propicia l'inici de tota una sèrie d'itineraris que permetien aprofitar els recursos existents en els diferents sectors de la regió. Malgrat la proximitat dels conglomerats de l'Oligocè, que nodrien de material lític necessari per a l'utilatge l'emplaçament de la Font Voltada facilitava l'accés ràpid als *cherts* de Vallespinosa, els quals completen l'aprovisionament d'aquesta matèria primera. Podem pensar que la balma de la Font Voltada complia la funció d'un assentament temporal, estretament dirigit a l'explotació del sílex que es troba en les proximitats.

La relació entre l'hàbitat de la Font Voltada i les zones de l'entorn, que s'emmarca dins de les necessitats d'aprovisio-

nament d'una col·lectivitat com la del paleolític terminal, requeria àrees molt més extenses que no les de l'assentament immediat. Per tant, fa pensar que el jaciment ha de ser explicat en el marc d'uns itineraris que connectaven distintes ubicacions prehistòriques existents, a l'una i l'altra vessant de la Serralada Prelitoral.

Funcionalitat de l'assentament. La balma de la Font Voltada es presenta com un assentament temporal. Aquesta hipòtesi està ben restringida per les dades que proporcionen les restes faunístiques. Com ja hem comentat, la quantitat de carn que proporcionen cinquanta conills joves no pot alimentar gaire temps una població una mica nombrosa, ni una de més reduïda per un temps massa llarg. Les estades a la balma devien ser curtes i escalonades en el temps (estacionals), i la dieta principal era probablement vegetariana.

La balma de la Vall (Montblanc)

Maria Adserias Sans
Maties Solé i Maseras

La balma de la Vall es troba al terme municipal de Montblanc, al costat dret del barranc que duu el mateix nom.

El nom de balma de la Vall es dona a un conjunt format per dues balmes, situades l'una immediatament sota l'altra, en les quals s'han identificat evidències d'assentaments d'època prehistòrica. La superior i més gran consisteix en un abric de 21 metres de longitud i 10 de fondària en el seu punt màxim. L'excavació realitzada l'any 1979 va permetre documentar-hi una ocupació de l'edat

del bronze. Aquesta balma es va identificar amb les sigles LV1.

La que ens ocupa és la inferior, identificada amb les sigles LV3.⁴² Es tracta d'un petit abric, d'uns 10 metres de llarg i 7 metres de fondària, obert en els gresos vermells que envolten el barranc, i està orientat a l'oest.⁴³

La LV3 és l'única intervenció arqueològica realitzada en aquesta balma, si exceptuem la recollida superficial de materials realitzada l'any 1976, es va dur a terme l'any 1980.⁴⁴ Tot i que de forma desigual, es va intervenir en una superfície de 22 m².

En alguns dels quadres només es va extreure el nivell superficial i d'altres van ser excavats totalment. Un petit sondeig en un dels quadres va permetre obtenir la seqüència estratigràfica següent:

- Nivell 1. Nivell superficial format, en alguns sectors, per terra de color molt fosc, ja que aquest indret havia estat utilitzat en diverses ocasions com a carbonera. Presenta abundància d'indústria lítica i alguns fragments de ceràmica feta a mà, probablement procedents de l'abric superior.
- Nivell 2. Nivell de coloració grisa, format per terra remoguda que ha proporcionat material arqueològic.
- Nivell 3. Format per argiles roges molt compactes. Situat directament sobre la roca base de la balma. Es tracta d'un nivell arqueològic intacte.

L'any 1994 es va realitzar l'estudi dels materials arqueològics procedents del nivell 3,⁴⁵ l'únic que oferia garanties d'haver-se conservat intacte. Aquest ni-

Balma de la Vall (Montblanc), Abric superior, (Fotografia d'A. Carreras)

vell s'havia excavat totalment o parcialment en set dels quadres.

Es van estudiar 650 efectius lítics, tots fets en sílex, entre els quals només hi ha 12 nuclis, de petites dimensions i molt exhaurits. Aquest fet juntament amb l'escassa presència de còrtex, sempre marginal entre la resta de peces, fa pensar en un bon aprofitament de la matèria primera i en el fet que el desbastat i preparació del sílex es devia dur a terme fora de la balma.

Les peces retocades representen un 5,69% de la indústria estudiada, amb un predomini de gratadors, rascadores i denticulats, als quals segueixen en importància les puntes i les làmines de dors. També s'ha identificat 1 truncadura i 3 burins.

Malauradament en el curs de la intervenció de l'any 1980 no es va obtenir cap datació absoluta. Tot i això, les característiques de la indústria lítica com la fauna identificada (cervol, cabra i conill) fan que aquest jaciment es pugui adscriure al paleolític superior final, amb fortes semblances amb els jaciments de la Font Voltada (Montbrió de la Marca, Sarrià) i el Molí del Salt (Vimbodí).

A partir de l'estudi de la indústria lítica i de la fauna de la balma de la Vall creiem que ens trobem davant d'un assentament de caçadors recol·lectors de finals del paleolític superior, probablement de l'onzè mil·lenni abans del present, els ocupants del qual utilitzaven únicament el sílex que portaven a la balma, prèviament desbastat per confeccionar la indústria lítica. Principalment subsistien de la carn que els proporcionava la caceria d'animals com les cabres salvatges, els cervols, els linxs i, també, els conills.

La balma de la Vall amplia el coneixement d'aquests moments de finals del paleolític superior que, fins a inicis dels anys vuitanta del segle passat, semblaven pràcticament inexistents a les comarques meridionals catalanes. La intensificació de la investigació de les darreres dècades fa que hi afegim nous descobriments i que n'estudiem d'altres que, tot i que eren coneguts, han estat mínimament treballats.

LA SUBSISTÈNCIA

Manuel Vaquero Rodríguez

Per conèixer les estratègies de subsistència dels caçadors recol·lectors de les darreries del paleolític superior disposem de les restes de fauna i, encara que en menor mesura, de les restes vegetals trobades als tres jaciments arqueològics que hem esmentat. Pel que fa a les restes de fauna, en primer lloc, destaca el predomini del conill, un fet habitual en els conjunts del paleolític superior de la Mediterrània.⁴⁶ Al Molí del Salt les restes de conill representen, segons els nivells arqueològics, entre el 76% i el 97% de les espècies identificades.⁴⁷ A més del conill, altres espècies documentades són la cabra (*Capra pyrenaica*), el cervol (*Cervus elaphus*) i el porc senglar (*Sus scrofa*). Cal destacar la troballa al Molí del Salt d'algunes restes d'aus i de carnívors com el linx o la guineu. Tot i que la presència dels carnívors en el jaciment no està clar que sigui a causa del consum humà, també es podria relacionar amb l'aprofitament de les pells. Entre els recursos aprofitats per aquestes comunitats no s'ha d'oblidar la presència

de petxines d'espècies marines que ens indiquen desplaçaments a zones litorals o contactes amb grups que vivien a prop del mar. Al Molí del Salt es documenten restes de petxina de pelegri (*Pecten jacobaeus*) i d'ametlla de mar (*Glycymeris glycymeris*).⁴⁸ Tanmateix és probable que l'aprofitament d'aquestes espècies no tingués exclusivament una finalitat alimentària. La valva de *Glycymeris* recuperada al Molí del Salt presentava una perforació intencional. Això suggereix el seu ús com a penjoll, i de fet la realització d'elements d'adornament personal a partir de petxines marines fou un fet habitual al llarg del paleolític superior.

Els estudis tafonòmics i zooarqueològics fan possible reconstruir el procés de tractament i consum de les carcasses dels animals.⁴⁹ Les marques de tall identificades sobre els ossos produïdes per les eines lítiques que es van fer servir en el seu processament, així com els patrons de fractura dels ossos característics de l'activitat humana ens informen de les diferents fases d'aquest procés, des de l'extracció de la pell i l'esquartament fins al consum i l'abandonament de les restes. Al Molí del Salt s'han documentat marques de tall sobre ossos de conill a diferents parts anatòmiques (tíbies, mandíbules, radis, húmer, escàpules), les quals indiquen la realització d'activitats com l'extracció de la pell, la desarticulació i el descarnament. Els ossos dels animals més grans com la cabra o el cérvol, també mostren marques de tall similars.

D'altra banda, el tipus de fractura que presenten molts dels ossos, tant de conills com de macromamífers, indiquen que aquests eren trencats sistemàtica-

ment per extreure i consumir el moll. Aquesta pràctica ha estat constatada a tots els grups de caçadors recol·lectors, tant prehistòrics com actuals, i està relacionada amb la necessitat de consumir la major quantitat possible de greix, ja que la dieta dels caçadors recol·lectors acostuma a ser pobra en greixos, fonamentals per al metabolisme.⁵⁰ El moll de l'os es caracteritza precisament per l'alt contingut en greix. A més a més, cal tenir present que la carn de conill, animal molt consumit durant el paleolític superior, té molt poc greix. Certament aquestes comunitats feien un aprofitament intensiu dels recursos, i treien el màxim partit de la carn i el greix dels animals.

LA TECNOLOGIA

Manuel Vaquero Rodríguez

La major part de les eines que trobem en els jaciments paleolítics estan fabricades en pedra. Hi ha una gran varietat de roques que es poden fer servir per a aquesta finalitat, però l'emprada més habitualment al llarg del paleolític superior fou el sílex. Per exemple, en zones com la Conca de Barberà on abunden els afloraments d'aquesta matèria primera. Si bé puntualment es feien servir altres materials com la calcària o el quars, el sílex és sempre la matèria primera dominant amb percentatges que superen el 90% de les restes lítiques a tots els conjunts arqueològics.⁵¹ L'origen d'aquest material cal trobar-lo en major part als afloraments de la Conca de Barberà, els més importants dels quals han estat citats més amunt. Hem pogut constatar que l'origen de l'explotació de varietats

de sílex es troba fora de la comarca. És el cas del sílex del Priorat, caracteritzat per la gran qualitat, per la talla i que es pot trobar en afloraments com els d'Ulldemolins. La troballa d'aquestes varietats de sílex demostra que en els seus desplaçaments aquests grups anaven sovint més enllà dels límits de la Conca de Barberà. Per aprovisionar-se de sílex no calia anar fins a les formacions primàries. Els rius de la Conca arrosseguen des dels afloraments blocs de sílex que es poden trobar fàcilment en els dipòsits al·luvials. En realitat, és probable que aquests fossin normalment els llocs on les comunitats paleolítiques recollien la matèria primera. Entre aquestes àrees d'aprovisionament secundàries cal citar també les formacions de conglomerats oligocens freqüents a molts indrets de la Conca. S'ha pogut observar, per exemple, que el mateix conglomerat on s'obre l'abric del Molí del Salt conté còdols de sílex que van ser aprofitats pels grups que ocuparen el jaciment.

Dels blocs de sílex, s'extreien les ascles que es podien fer servir com a suports per fabricar les eines o es podien utilitzar directament, sense retocar. Hi ha una àmplia variabilitat de mètodes de talla per a l'extracció de les ascles. La més característica dels conjunts del paleolític superior és la talla laminar que permetia la producció recurrent de suports allargats. Aquest mètode de talla ha estat identificat clarament en els jaciments magdalenians de la Conca. Tot i que la seva presència no és moltes vegades dominant, ocupa un paper essencial en la fabricació d'alguns dels artefactes típics d'aquest període, com les puntes i làmines de dors.

Algunes de les ascles i làmines extremes dels nuclis es retocaven per fabricar un ampli ventall d'artefactes. Una de les característiques més significatives de les tecnologies del paleolític superior és l'elaboració d'eines específiques per a cadascuna de les activitats, mentre que en períodes anteriors dominaven les eines versàtils que es feien servir en diferents feines. Entre els artefactes retocats més freqüents en el paleolític superior final es troben gratadors, burins, puntes i làmines de dors, truncadures, perforadors i denticulats. La presència/absència d'alguns d'aquests artefactes o les seves variacions percentuals han estat emprades tradicionalment per classificar culturalment i ordenar cronològicament els conjunts arqueològics.

Molts jaciments mostren aquesta mena de canvis al llarg de les seves seqüències. És el cas del Molí del Salt, on s'aprecien diferències substancials entre els conjunts A i B pel que fa a la representació dels diferents artefactes. El conjunt B, el més antic, es caracteritza per l'elevat percentatge que assoleixen les truncadures, juntament amb la forta presència dels gratadors; les làmines i les puntes de dors estan ben representades i els burins són molt poc freqüents.⁶² El conjunt A mostra un canvi sobtat pel que fa a algunes de les característiques del conjunt B.

La variació principal és la reducció marcada en la representació de les truncadures que baixen fins a percentatges del 5-6%. D'altra banda, s'incrementa molt la presència dels gratadors i puja significativament la dels burins, mentre que les puntes i làmines de dors mantenen la seva representació.

Les activitats en què van ser emprats aquests artefactes es poden conèixer per les traces d'ús que queden en els objectes, a conseqüència del contacte amb la matèria treballada (traces que es poden observar microscòpicament). Les característiques d'aquestes traces difereixen en funció de les propietats de la matèria treballada (duresa i grau d'humitat) i de la forma d'utilitzar les eines (angle de treball i direcció del moviment). La realització d'aquesta anàlisi funcional al Molí del Salt ha permès constatar que les activitats relacionades amb la carnisseria i el treball de les pells van ser les més habituals durant les ocupacions paleolítiques.⁵³

Els objectes més utilitzats en el treball de les pells van ser els gratadors i les truncadures, que mostren un ús semblant, malgrat tractar-se d'artefactes de morfologia diferent i corresponents a grups tipològics diferents. Aquestes dades indiquen que el treball de la pell va ser particularment important en aquest període que coincideix amb les informacions aportades per altres jaciments de cronologia similar. El tipus de traces identificades revelen que es va treballar tant la pell fresca com la pell seca. Això suggereix que tot el procés de treball d'aquest material es va portar a terme al jaciment.

Les puntes i làmines de dors formaven part de les armes emprades per caçar i probablement devien anar emmanegades en una asta de fusta. Algunes de les trobades al Molí del Salt mostren en el seu àpex fractures i petits aixecaments que es van produir a causa d'aquest ús com a projectils. No s'han identificat traces que es puguin relacionar amb el

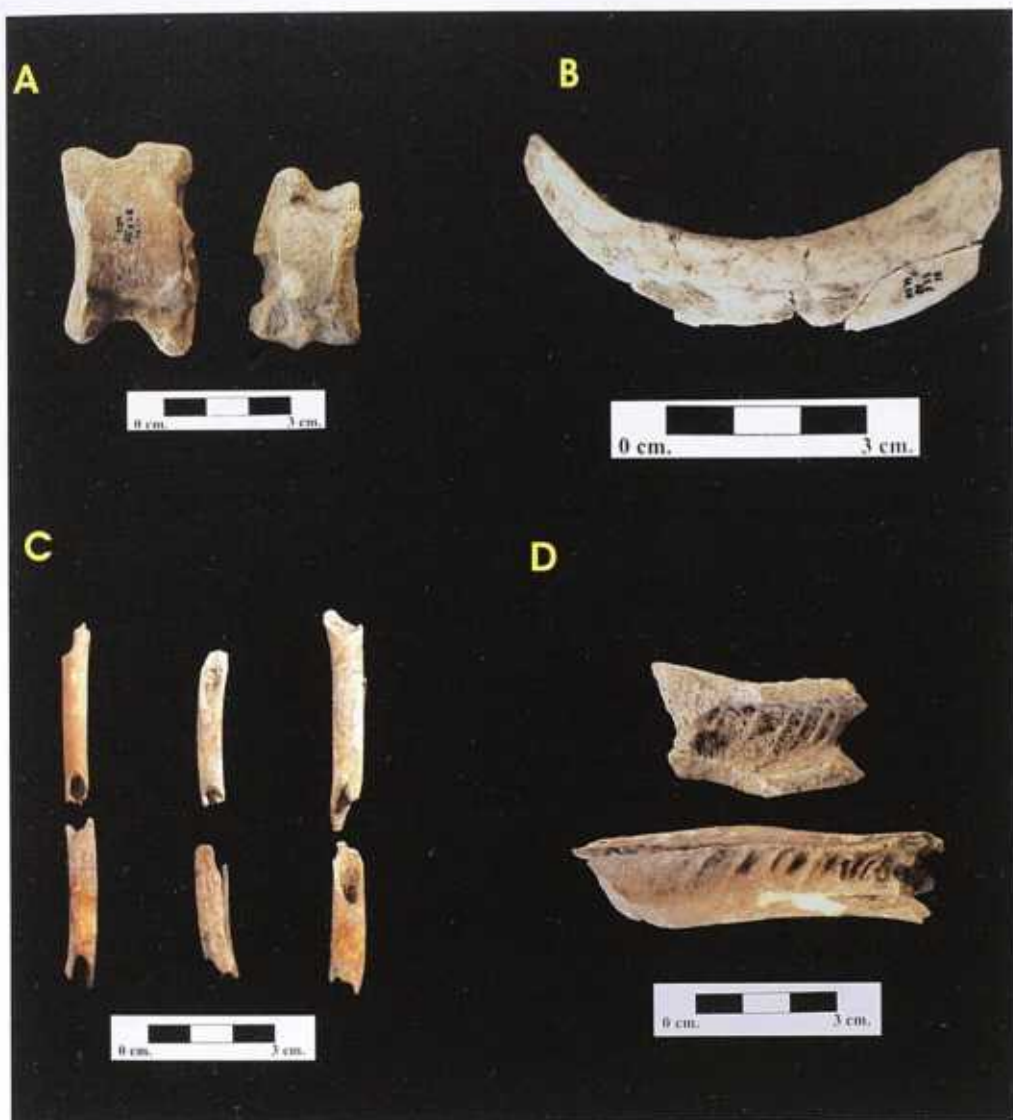
treball de la fusta o de l'os, malgrat que aquesta última activitat està documentada per la troballa, com veurem més endavant, d'artefactes fabricats en os. Tampoc no s'han constatat de moment traces que es puguin atribuir a la realització de gravats sobre pedra com els descoberts al Molí del Salt.⁵⁴

Encara que les eines de pedra són sempre dominants, un aspecte fonamental de les tecnologies del paleolític superior és la fabricació d'artefactes en matèries dures animals com l'os, la banya o l'ivori. De fet, aquesta és una de les novetats que defineixen el paleolític superior i marquen la ruptura amb les fases culturals anteriors.⁵⁵

En alguns períodes culturals com el magdalenian, les peces en os i banya han estat fonamentals per establir-hi diferents estadis. Malgrat la importància d'aquestes eines, la seva troballa ha estat en línies generals poc habitual en els jaciments del paleolític superior català, amb comptades excepcions com el jaciment gironí de la Bora Gran d'en Carerras. A la majoria de jaciments catalans, els artefactes en matèries dures animals són poc freqüents.

Aquesta carència és encara més accentuada als jaciments del sud de Catalunya, en els quals no s'havia trobat fins fa poc cap artefacte. Segurament en la majoria dels casos es tractava de conjunts pràcticament terminals dins la seqüència del magdalenian, uns moments en els quals la fabricació d'eines en os i banya és cada vegada menys habitual.

Les excavacions al Molí del Salt han posat en part remei a aquesta situació, ja que han proporcionat un conjunt

Restes de fauna aparegudes als nivells magdalenians del Moll del Salt. D'esquerra a dreta i de dalt a baix, astràgals de cèrvol i de porc senglar, caní inferior de porc senglar, fragments de diàfisis de conil que mostren els extrems fracturats per extreure el moll i hùmers de cabra.

d'artefactes en os, que, si bé és poc abundant i està format per artefactes poc significatius des del punt de vista tipològic, demostra la presència d'aquesta tecnologia en els jaciments magdalenians del sud de Catalunya.

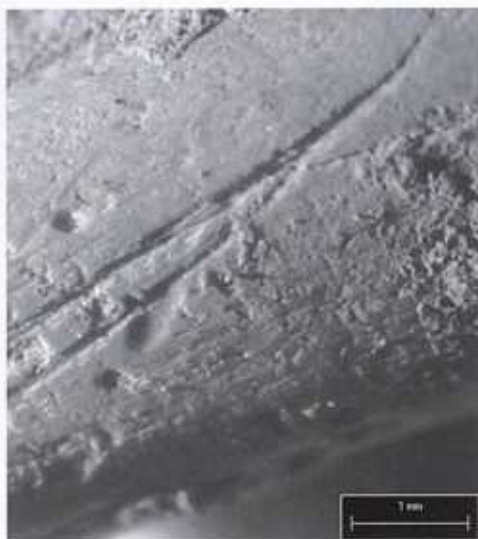
L'OCUPACIÓ DEL TERRITORI

Manuel Vaquero Rodríguez

La localització dels jaciments del paleolític superior final s'ajusten bé a la que, com hem comentat més amunt, és

Petxina de l'espècie *Glycymeris glycymeris* trobada al nivell Asup del Molí del Salt. Presenta una perforació al vèrtex i probablement va ser utilitzada com a penjoll.

Imatge d'una tibia de conill provinent del nivell Asup del Molí del Salt. Presenta marques de tall realitzades amb una eina de pedra.

una de les característiques de la Conca de Barberà com a espai natural: la possibilitat que ofereix d'accedir a diferents ecosistemes. Tots els jaciments es troben en una situació de frontera fisiogràfica, la qual cosa fa que siguin llocs idonis per a l'explotació d'un ampli ventall de recursos naturals.

L'explotació d'aquests ecosistemes ve confirmada pels animals que trobem en el registre faunístic, on hi ha espècies pròpies d'entorns muntanyencs com la cabra, juntament amb altres que viuen normalment en zones de planura com el cérvol. Els carbons també posen de relleu aquesta diversitat, ja que s'hi troben espècies corresponents a diferents formacions vegetals. Altres dades indiquen que també s'accedia a zones situades més enllà de la Conca de Barberà, com ho demostra la troballa al Molí del Salt de sílex provinent del Priorat i de petxines d'origen marí.⁵⁶

Aquestes dades posen de relleu la importància de la mobilitat en els patrons d'assentament dels grups de caçadors recol·lectors de finals del paleolític superior. Algunes dades apunten a una reducció del radi de mobilitat a mesura que ens apropem a la fi del paleolític superior.

Al Molí del Salt, les matèries primeres d'origen més llunyà són més abundants als nivells més antics de la seqüència, mentre que les ocupacions més recents es caracteritzen per un increment dels recursos que tenen el seu origen en zones més properes al jaciment.

Per conèixer les estratègies d'assentament dels grups prehistòrics és important establir a quin tipus d'ocupació corresponen els jaciments que coneixem. Els caçadors recol·lectors es caracteritzen per generar una diversitat de tipus d'ocupació, diferenciats en funció de la durada de l'estada al jaciment, del nom-

bre d'ocupants i del ventall d'activitats desenvolupats.

Aquests tipus poden anar des del campament residencial, on viu tota la banda durant un període de temps més o menys llarg, fins als bivacs efímers, on passen la nit els caçadors en els desplaçaments en busca de recursos.

Depenent del tipus d'ocupació de què es tracti, el registre arqueològic que trobem en els jaciments pot ser molt diferent. Pel que fa al nombre d'activitats portades a terme durant les ocupacions, les dades aportades pels jaciments del paleolític superior final de la Conca suggereixen una àmplia diversitat de tasques diferents:

- Processament i consum de recursos animals.

- Treball de les pells.
- Activitats de talla i fabricació d'artefactes.
- Processament de recursos vegetals.
- Processament i manipulació de materials colorants.
- Realització de representacions gràfiques.

Aquesta diversitat d'activitats indica que els jaciments que coneixem responen a ocupacions complexes, durant les quals s'hi devien portar a terme la major part d'actuacions relacionades amb el manteniment i reproducció dels grups. Això suggereix que es tracta de campaments residencials. Devien ser els llocs on vivia

Eines trobades als nivells magdalenians del Molí del Salt. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: truncadura, perforador, punta de dors i gratador.

Peca d'indústria òssia trobada a un dels nivells magdalenians del Molí del Salt.

el conjunt de la banda i des dels quals es devia fer l'explotació del territori circumdant.

Una altra dada que confirma el caràcter residencial de les ocupacions és la presència de fogars. Els fogars ocupen un lloc central en les estratègies d'ocupació de les bandes de caçadors. No només són estructures que donen llum i calor, sinó que són sobretot espais de relació social fonamentals per mantenir la cohesió de les unitats domèstiques que formen la banda.⁵⁷ La presència de fogars ha estat contrastada al Molí del Salt i a la Font Voltada.

EL SIMBOLISME: L'ART MOBLE

Manuel Vaquero Rodríguez

Les manifestacions artístiques constitueixen segurament la novetat més significativa de les associades a l'aparició del paleolític superior, ja que són la prova més clara de com la cultura material va començar a ser emprada per transmetre informació, amb tot el que això comporta com a expressió d'un pensament simbòlic.

Entre les representacions gràfiques paleolítiques es poden diferenciar dues classes de manifestacions: les que es feien a les parets de coves i abrics (l'art parietal) i les que es feien sobre elements transportables (l'art moble), ja fossin aquests objectes d'ús utilitzats en diferents activitats, ja fossin suports sense altra finalitat que la de contenir les representacions.

Les evidències d'art rupestre i moble comencen a aparèixer des dels mateixos inicis del paleolític superi-

or durant l'Aurinyacià, i continuen al llarg de tot el període fins arribar a la complexitat formal i expressiva de conjunts magdalenians com Altamira o Las Caus.

Malgrat ser la península Ibèrica una de les àrees, juntament amb el sud-oest de França, on el registre artístic és més ric tant en quantitat com en qualitat, Catalunya havia estat un espai pràcticament buit en el mapa de distribució de l'art paleolític.

Fins fa ben poc, les úniques manifestacions artístiques d'edat paleolítica conegudes a Catalunya eren el gravat de la cova de la Taverna (Margalef de Montsant, el Priorat),⁵⁸ les pintures (malauradament avui desaparegudes) de la cova de la Moleta de Cartagena (Sant Carles de la Ràpita, Montsià)⁵⁹ i les dues plaques gravades de l'abric de Sant Gregori (Falset, el Priorat).⁶⁰

Aquesta era una anomalia sorprenent del registre arqueològic català, ja que en àrees veïnes com l'Aragó o el País Valencià l'art paleolític estava molt ben documentat amb exemples tan espectaculars com el de la cova del Parpalló, on es van trobar més de cinc mil plaquetes gravades i pintades. Per aquesta raó resulta especialment significativa la recent troballa al Molí del Salt d'un seguit de peces d'art moble que representen ja el conjunt d'art paleolític més important de Catalunya.

El conjunt d'art moble del Molí del Salt està format bàsicament per una sèrie de plaques d'esquist amb representacions gravades. Fins a la campanya d'excavacions del 2005 s'havien trobat quatre plaques que ja han estat publicades i són les que descriurem amb detall

a continuació. Posteriorment, i fins a la campanya d'excavacions del 2010, s'han descobert vuit peces més d'art moble que estan encara en procés d'estudi.

Quatre d'aquestes noves evidències són també plaques d'esquist, però cal destacar la troballa de representacions sobre altres suports, com ara tres còdols de calcària amb gravats figuratius i esquemàtics, així com un fragment d'os amb un gravat esquemàtic.

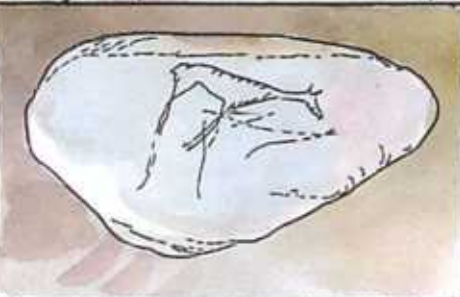
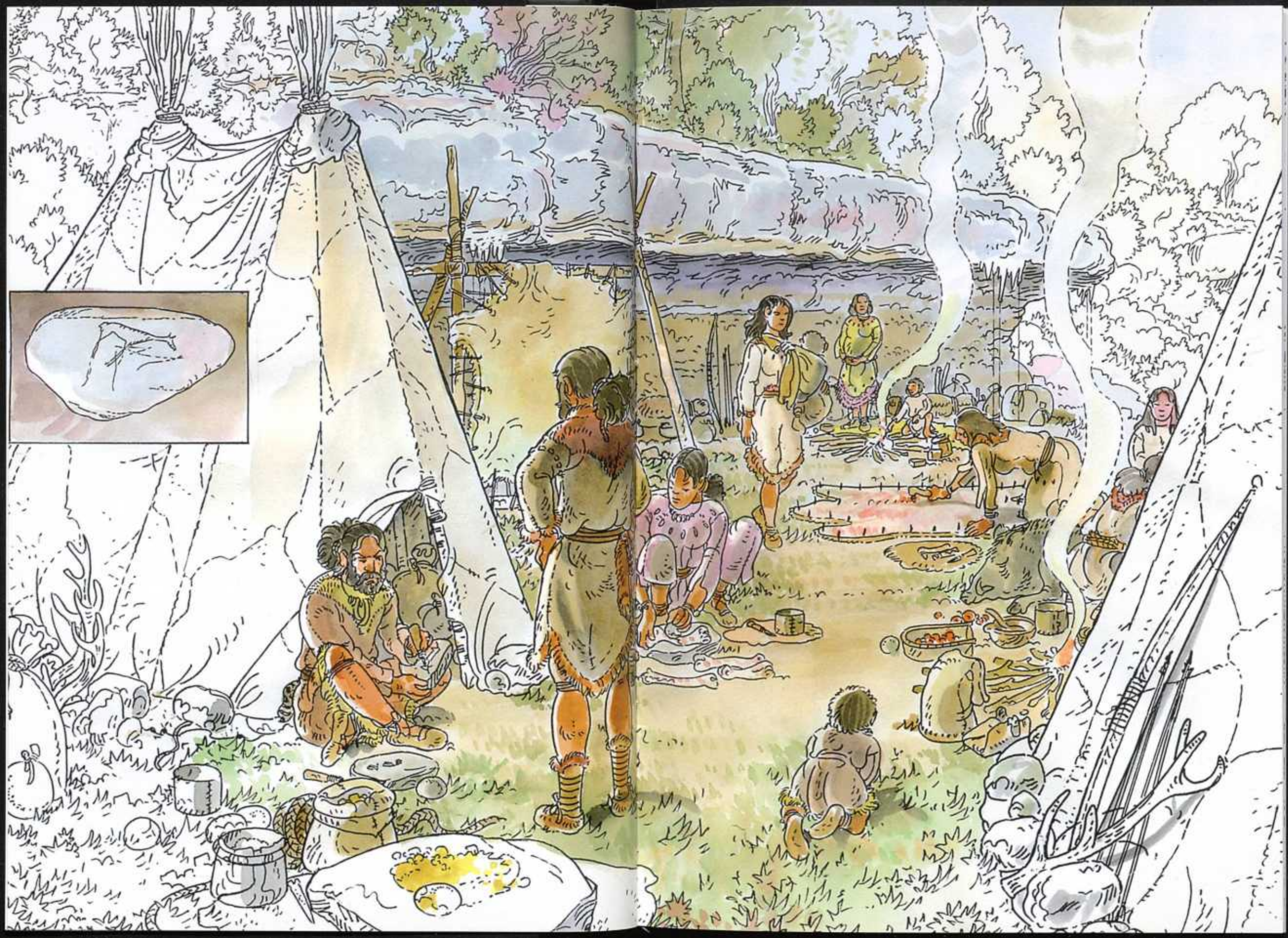
Les plaques d'esquist que serveixen de suport per a les representacions provenen de les formacions paleozoiques de les Muntanyes de Prades, a només 3 km en línia recta del jaciment, i són molt abundants en les formacions al·luvials que hi ha davant mateix del Moli del Salt.

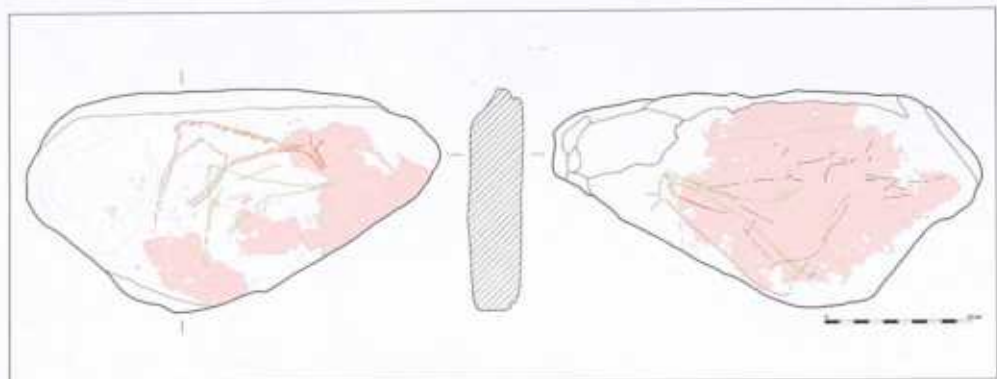
La morfologia rodada de les plaques gravades indica que fou en aquestes formacions secundàries on es van recollir els suports. El fet de tenir la matèria primera tan a prop pot ser una de les raons que expliqui per què un tipus de registre tan poc freqüent en altres jaciments està apareixent de forma reiterada en aquest indret.

Cal dir que tres de les quatre plaques mostren signes evidents d'haver estat utilitzades en diverses activitats, això ens indica que aquests objectes no tenien només un significat simbòlic, sinó que, a més a més, eren artefactes d'ús amb una finalitat pràctica. A continuació, fem una breu descripció de les representacions identificades a les quatre plaques que han estat estudiades fins ara.

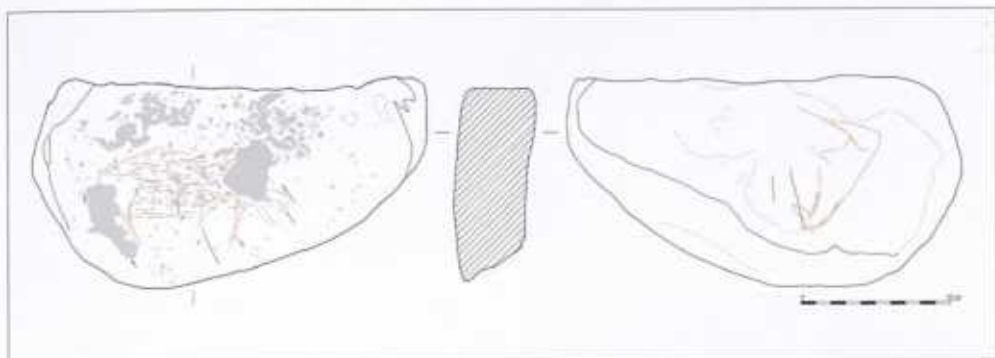
- Placa núm. 1. Té unes dimensions de 28 x 19,5 x 5,5 cm i fou localitzada durant la campanya del 2001. Aquesta placa va ser trobada en superfície, per la qual cosa no es pot precisar la cronologia ni el nivell arqueològic del qual prové, encara que hi ha dades que indiquen que provindria del conjunt B de la seqüència estratigràfica.⁶¹ Presenta gravats en les dues cares de la placa. En una de les cares destaca la identificació d'una figura que ha estat interpretada com un antropomorf. Aquesta figura és especialment interessant, ja que les representacions humanes són poc habituals en l'art paleolític. A la mateixa cara hi ha també un feix de línies paral·leles i una figura d'animal indeterminat que presenta com a característica singular dues línies dorsals i dues potes posteriors, el que podria ser el resultat d'una rectificació realitzada durant el gravat. A la cara oposada s'han identificat tres representacions d'animals: un cap de bòvid i dos zoomorfs indeterminats.
- Placa núm. 2. És la més petita de les quatre peces amb unes dimensions de 10,8 x 9,9 x 3,3 cm. Fou localitzada l'any 2002 a la part externa del jaciment i ha estat atribuïda també al conjunt B. Només una de les cares de la placa està gravada amb una figura animal indeterminada, de la qual tan sols hi manca el cap. Després d'haver estat gravada, la placa fou configurada en un dels seus laterals, i presenta

A la pàgina següent, el Moli del Salt (Vimbdol). Activitats d'un grup de caçadors recol·lectors que ocupaven la balma a finals del paleolític superior. (Dibuix de F. Riart)

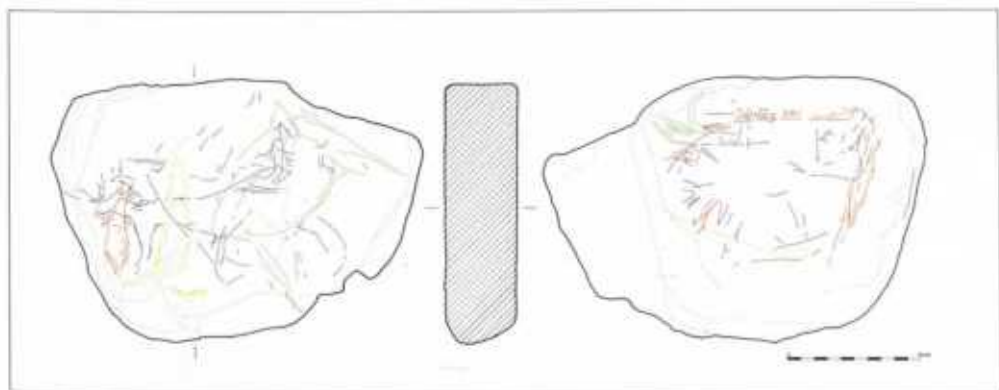

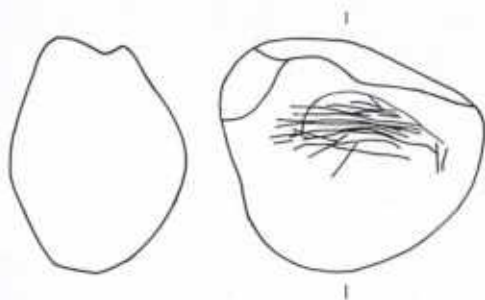
Fotografies i calcs de les plaques gravades del Molí del Salt.

Fotografies i calcs de les plaques gravades del Moli del Salt.

Fotografia i calcs de les plaques gravades del Moli del Salt.

Còdol de calcària amb un gravat zooform trobat al nivell Asup del Molí del Salt. Fotografia: Gerard Campeny. (Dibuix de M. García Díez)

marques d'haver estat utilitzada com a percussor o matxucador.

- Placa núm. 3. Aquesta placa es va trobar durant la campanya de 2003 al nivell Asup i fa 29,3 x 15,5 x 4,3 cm. Presenta restes de colorant vermell en les dues cares, ja que és possible que fos utilitzada com a superfície on treballar els pigments. Ambdues cares estan gravades i presenten esquemes molt semblants tant pel que fa al tipus de figures com a la seva disposició. Trobem a cada cara dues figures: l'una al damunt de l'altra. Les figures superiors corresponen en els dos casos a cèrvids pràcticament sencers, mentre que les figures inferiors són zoomorfes indeterminats, encara que probablement es tracti també de cèrvids. Destaca l'acusada estilització de les figures que s'expressa bàsicament

en l'allargament dels troncs i, sobretot, dels colls.

- Placa núm. 4. Prové també del nivell Asup i es va localitzar molt a prop de la placa núm. 3. Té unes dimensions de 26,8 x 15 x 6,6 cm i es trobava a la base d'un fogar, per la qual cosa presenta importants alteracions produïdes pel foc. També mostra marques de percussió realitzades amb algun artefacte punxant, el que indicaria que fou emprada com a superfície de treball. S'han identificat gravats a les dues cares. En una hi ha dues representacions: la primera corresponent a un zoomorf indeterminat i, la segona, a un cavall. A la cara oposada només s'observa una figura que correspon també a un cavall. El fet de trobar representacions de cavalls en aquesta placa és especial-

Fragment d'os amb un gravat reticulat recuperat al Moll del Salt.

ment significatiu, ja que de moment no s'han recuperat restes òssies de cavall en el conjunt faunístic del jaciment.⁶²

EL MESOLÍTIC

Manuel Vaquero Rodríguez

Cap als 10.000 anys abans del present té lloc un canvi important en la cultura material dels grups de caçadors recol·lectors amb la fi del paleolític superior

i l'inici del període que es coneix com a mesolític. Aquest canvi no s'ha d'entendre com una transformació de les formes de subsistència, les quals continuen basades en la caça i la recol·lecció, sinó com una modificació substancial de la tecnologia que va significar la crisi de les estratègies tècniques que havien estat dominants al llarg de tot el paleolític superior. Aquest canvi coincideix amb una modificació ambiental important, amb la fi dels rigors climàtics del Plistocè i el començament de l'Holocè, període definit per la instal·lació d'unes

condicions temperades similars a les actuals. Alguns investigadors han plantejat que hi hauria una relació entre aquest canvi climàtic i el canvi cultural, suggerint un major grau d'explotació dels recursos vegetals, més abundants i diversos arran del caràcter més temperat de les condicions ambientals. Això explicaria l'increment en la presència d'artefactes com els denticulats i els geomètrics, que podrien estar associats a la recol·lecció i processament de productes vegetals.

Com hem comentat anteriorment, les dades aportades per diferents jaciments del vessant mediterrani de la península Ibèrica ens indiquen la successió de dos tipus de conjunts: un mesolític macrolític (11500-9000 anys cal BP), caracteritzat pel domini de les osques i els denticulats en els conjunts lítics, i un mesolític geomètric (9000-8000 anys cal BP), amb presència d'artefactes en forma de triangle, trapezi o segment.

A Catalunya és el mesolític macrolític el que està millor documentat amb nombroses evidències per tot el Principat. En canvi, del mesolític geomètric no tenim pràcticament cap registre ben contrastat, a diferència del que passa en àrees pròximes, com el Baix Aragó, on aquests conjunts són particularment freqüents. Això vol dir que tant a la Conca com al conjunt de Catalunya tenim un buit d'evidències entre el mesolític macrolític i les primeres manifestacions del neolític.

Aquest torna a ser un moment mal conegut a la Conca de Barberà, ja que per ara només comptem amb les evidències provinents del nivell superficial (Sup) del Molí del Salt. Aquest nivell,

datat en 8.040 ± 40 anys abans del present, correspon al mesolític de tipus macrolític i, com ja hem indicat més amunt, es forma quan ja ha desaparegut l'abric que hi havia al Molí del Salt durant el paleolític superior. Hi ha, doncs, una ruptura cronològica, estratigràfica i cultural molt marcada entre les ocupacions del paleolític superior i les ocupacions mesolítiques. Els canvis més evidents s'observen en la indústria lítica.

En el nivell Sup trobem un clar predomini de les osques i els denticulats, en el marc d'un increment significatiu en les dimensions dels artefactes que són força més grans que els habituals al final del paleolític superior.

Tanmateix no desapareixen del tot alguns dels artefactes típics del paleolític superior com els gratadors, els elements de dors i els burins, i la talla laminar continua tenint un lloc important entre les estratègies de talla. El que desapareix totalment és la indústria òssia i l'art figuratiu. Cal citar la troballa en aquest nivell de dos petits còdols que presenten una acanaladura central i que podrien haver estat emprats com a polidors per fabricar artefactes de fusta.

Les diferències són poc clares, per no dir inexistentes, en el terreny de les estratègies de subsistència. Les espècies caçades són pràcticament les mateixes que en el paleolític superior: el conill, que segueix sent l'espècie clarament dominant, la cabra i el porc senglar. L'única absència destacada és la del cérvol, present en la majoria dels nivells del paleolític superior. Continuem trobant restes de petxines marines, la qual cosa indica que els contactes amb el litoral es van continuar mantenint.

PINTURES RUPESTRES POSTPALEOLÍTIQUES

Ramon Viñas Vallverdú

L'ORIGEN EPIPALEOLÍTIC I LA TRADICIÓ CAÇADORA RECOL·LECTORA

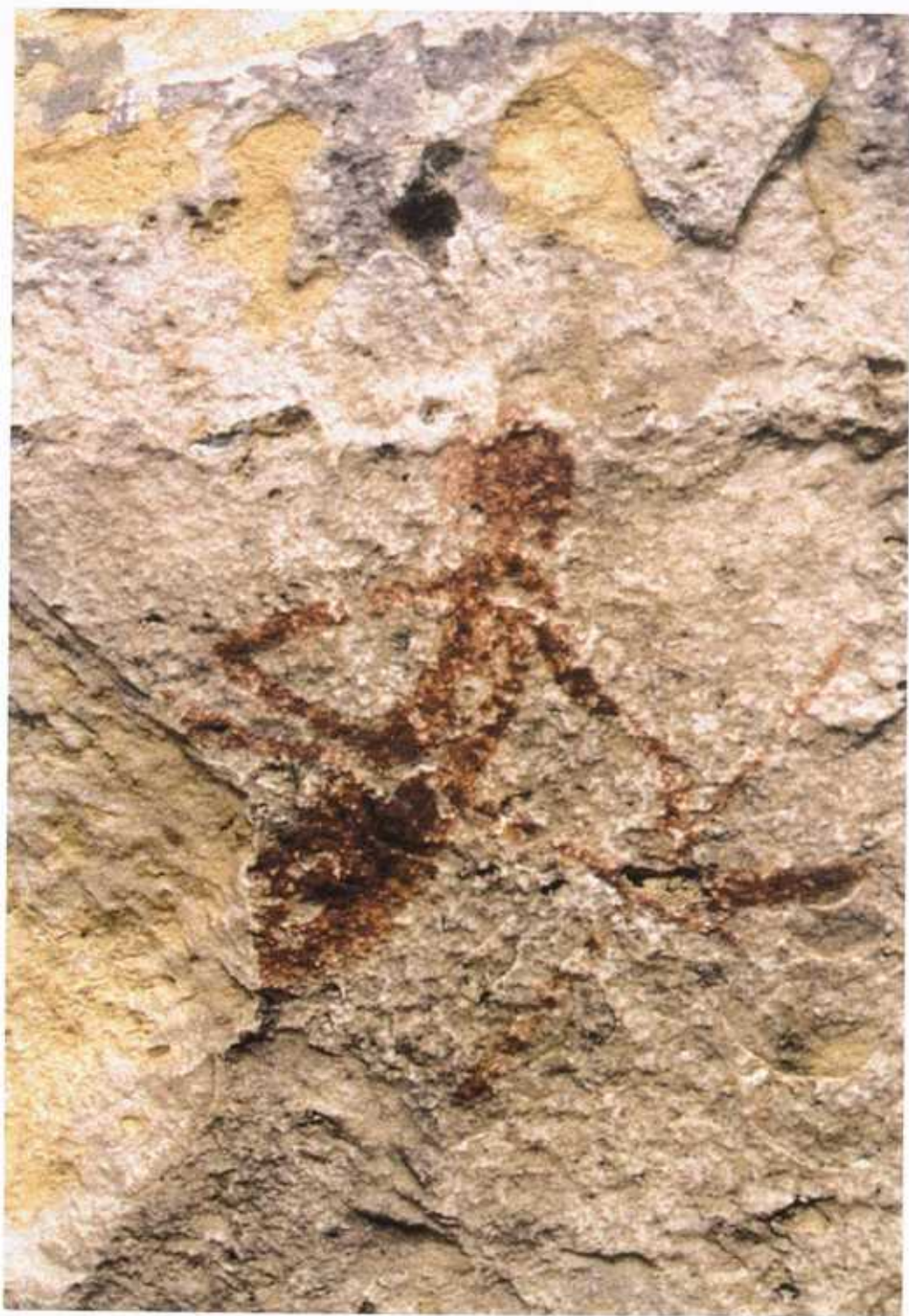
El conjunt d'abrics amb pintures rupestres de les Muntanyes de Prades representa el nucli més nombrós de Catalunya amb uns 40 indrets coneguts fins avui. L'any 1998 van adquirir un major protagonisme gràcies a la declaració de Patrimoni Mundial per part de la Unesco, que incloïa totes aquelles cavitats amb manifestacions rupestres de *l'Arc Mediterrani de la península Ibèrica*.

Un testimoni documental de les transformacions socials de la prehistòria que avui integra 800 abrics repartits per les comunitats d'Andalusia, Castella-la Manxa, Múrcia, València, Aragó i Catalunya.⁶³

Es tracta de manifestacions pictòriques plasmades a les parets de les balmes a l'aire lliure, amb certa diversitat de tendències formals que testifiquen l'existència de santuaris rupestres prehistòrics, llocs «sagrats». Pertanyen a dues tradicions culturals postpaleolítiques amb una clara personalitat i desenvolupades, hipotètica-

Brau del Mas del Ramon Bessó.

Arquer del Mas d'en Llort.

ment, entre l'epipaleolític (8000-6000 aC) i el primer mil·lenni aC.

D'una banda, la dels caçadors recol·lectors, hereus del món paleolític, i divulgada com a art llevantí o conjunt figuratiu postpaleolític i caracteritzada per representacions naturalistes, o amb trets realistes de personatges i d'animals que sovint formen escenes de cacera, de guerra, de recol·lecció, etc. I, de l'altra, la dels primers pagesos ramaders denominada com a art esquemàtic o conjunt esquemàtic-abstracte postpaleolític, on les imatges representades esdevenen complexes composicions simbòliques.

Cal precisar que l'origen i filiació cronològica i cultural d'aquestes tradicions rupestres segueixen sent avui dia un tema de debat entre els especialistes. Mentre una majoria considera el corrent figuratiu (art llevantí) anterior a l'esquemàtic i abstracte, altres estudiosos s'inclinen a pensar que tant les figuratives com les esquemàtiques i abstractes foren pintades al mateix temps, és a dir, en un moment sincrònic o inclòs en un procés completament invers.

Una polèmica que deriva d'una manca d'evidències significatives, principalment, de certes superposicions de pintures figuratives damunt les esquemàtiques i abstractes, i de la manca de mobles paral·lels (petits objectes decorats) i relacionats amb el conjunt figuratiu, així com d'anàlisis cronomètriques, directes o indirectes, de les pintures.

Fins ara, la inexistència d'escenes pròpiament agrícoles, així com de certes tècniques gravades de tradició paleolítica, en el conjunt llevantí, fa pensar que el seu inici se situa en un horitzó epipaleolític entorn al 8000-6000 aC, i perdurà en

les etapes del neolític i del bronze (6000 / 5000-2000 aC). És dir, manifestacions artístiques i simbòliques que coexistiren en el mateix territori durant un temps determinat i dintre del procés de la neolitització que posarà fi a les antigues societats centrades en la caça i la recol·lecció, i donarà pas al naixement d'una economia de ramaders i pagesos.

Aquesta convergència d'economies, tradicions i simbolismes diferents, produeix que en alguns abrics trobem expressions dels dos grups, l'una al costat de l'altra o superposades intencionadament.

Les Muntanyes de Prades, situades entre els altiplans de la Depressió Central i les serralades costaneres, són l'escenari d'aquest procés evolutiu.

Un relleu muntanyós determinat per falles que, juntament amb els mecanismes d'erosió, han configurat les característiques d'una regió amb cims que sobrepassen els 1.000 m, altiplans, i una infinitat de barrancs que seccionen les serres i que drenen als rius Francolí, Brugent i Siurana; un paisatge accidentat però a la vegada adient per al desenvolupament de les societats que l'habitaren.⁶⁴

El massís presenta dos nivells geològics essencials: d'una banda, els nivells de base pissarroso del paleozoic; i de l'altra, les capes superiors del mesozoic (triàsic i juràssic) formades per gresos, conglomerats vermells i materials calcaris on s'obren les coves, abrics i cavitats que foren emprades d'habitatge, necròpolis, santuaris i llocs de reunions i de cohesió social, on es plasmaren les pintures rupestres que indiquen els punts geogràfics escollits o «sagrats» per dur a terme ritus i cerimònies.

EXPLORACIONS I RECERCA

La primera cita sobre manifestacions rupestres a la Conca correspon al religiós Fèlix Torres Amat. L'any 1830 va presentar una memòria a la Reial Acadèmia de la Història on esmentava uns signes rupestres de l'abric del Portell de les Lletres (Mas d'en Llord, Rojals) i uns textos gòtics pintats a l'abric de la Baridana. En aquell moment ningú va fer-ne gaire cas, de les grafies, i la situació del conjunt es va oblidar.

A finals del segle XIX, el lingüista A. Hubner va recollir la referència del Portell en el seu treball *Monumenta linguarum ibericarum*,⁶⁵ i més tard, Gómez Moreno (1908) els menciona en l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans, assenyalant-los d'«escriptura ideogràfica».⁶⁶

Els arqueòlegs Lluís Pericot, Bosch Gimpera i J. M. Colomines,⁶⁷ així com

els estudiosos Carreras Candi i Rovira i Virgili,⁶⁸ s'interessaren pels signes del Portell de les Lletres.

No obstant això, no va ser fins l'any 1943 en què Salvador Vilaseca, acompanyat per Josep Òdena i Jaume Pallejà, redescobriren el lloc a les rodalies de Rojals, i molt a prop localitzaren el primer conjunt postpaleolític figuratiu denominat abric del Mas d'en Llord (Vilaseca, 1944 i 1973).⁶⁹

L'any 1950 Antonet Òdena, fill del forestal i amb només set anys, va descobrir el segon conjunt figuratiu postpaleolític conegut com Mas del Ramon Bessó (Rojals). Les figures foren publicades per Salvador Vilaseca (1950).

Posteriorment, i a partir de la dècada dels anys vuitanta, les Muntanyes de Prades tornaren a ser explorades i freqüentades per diferents estudiosos com Elisa Sarrià, Anna Alonso,⁷⁰ Mi-

Boc del Mas d'en Llord.

Figura de quadrúpede de l'abric del mas d'en Llort. L'exemplar està realitzat amb un perfilat i un recompliment a base de traços o bandes longitudinals. Apareix despenyat o mort. (Fotografia d'A. Carreras)

guel Salvador,⁷¹ Alexandre Grimal,⁷² Jaume Ciurana,⁷³ Ramon Palau, Josep Leonard,⁷⁴ Josep Martín,⁷⁵ Joaquim i Francesc Masdeu, i l'autor, sense localitzar cap altre conjunt típicament figuratiu postpaleolític, fins l'any 2006 en què Laura Martínez i Juan Antonio Serrano descobriren, en sortides d'escalada, els conjunts de l'extrem est de la serra coneguts com grau Tallat, Fontscaldes I i les Covetes.⁷⁶

L'any 1985 l'antic Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya va emprendre un nou registre de totes les cavitats conegudes fins a aquell moment a Catalunya, amb l'aixecament de calcs a escala real que foren publicats en el *Corpus de pintura rupestre*. El conjunt de les Muntanyes de Prades va aparèixer en el volum II (1985), destinat a l'àrea central i meridional.⁷⁷

ART LLEVANTÍ O CONJUNT FIGURATIU POSTPALEOLÍTIC

El grup d'expressions figuratives ofereix un discurs narratiu i dinàmic. Les composicions, a mena d'instantànies fotogràfiques, descriuen diferents tipus d'activitats, entre elles, escenes de cacera, recol·lecció, i grups d'animals salvatges. També composicions que suggereixen el caràcter ritual o mític de les seves escenes. Una tradició pictòrica que respecte la del paleolític situa la figura humana en el centre de la Història.

Fins ara d'aquest grup només coneixem cinc abrics: Mas d'en Llorç i Mas d'en Ramon Bessó, al terme de Montblanc; i el barranc de Fontscaldes I, grau Tallat i les Covetes, al terme de Cornu-

della de Montsant. En aquests conjunts podem contemplar personatges transportant l'arc i diverses fletxes, o també en actitud de disparar. Aquests arquers mostren el cos estilitzat amb detalls precisos, un d'ells, amb el perfil de la cara: front, nas i barbata, així com trenetes o tires de cabells (Mas d'en Llorç) que es converteix en el primer retrat dels habitants de la Conca i les Muntanyes de Prades.

La indumentària és francament escassa i es redueix a diversos guarniments i penjolls de cintura, braços i cames. Entre els utensilis s'hi troba alguna bossa i un cabàs o cistell. Destaca el disseny d'una punta de fletxa amb aletes. Referent al sexe femení només coneixem un sol cas, molt deteriorat, on encara s'aprecia la falldilla llarga a l'estil de les dones de l'escena principal de la roca dels Moros del Cogul (les Garrigues).

Igual que les figures humanes, els animals (cèrvids, cabres i bòvids) apareixen en grups o aïllats, i en diverses actituds, calmades, de carrera o despenyats. El seu contorn és detallat i des punta el brau del Mas del Ramon d'en Bessó, una de les figures més grans i realistes de Catalunya.

Aquest animal es troba dins d'una depressió de la paret i forma part d'una escena de cacera. Ha perdut la meitat posterior i indica una longitud d'uns 40 cm. El seu cos és massís amb potes curtes, peüngles indicades, dors corbat, creu remarcada, coll ample, pit, i cap amb front recte, orella, mandíbula, morro i banyes curtes.

Una altra espècie significativa de les Muntanyes de Prades són les cabres que destaquen a l'abric del Mas d'en Llorç, entre les quals, un boc de llargues banyes,

coll llarg, potes curtes i unglots en posició casi frontal. També al Mas d'en Ramon Bessó trobem al costat d'una figura humana quatre petites creus interpretades com abelles o ocells, possiblement una escena de recol·lecció de ous o mel.

En general, les figures estan pintades a tinta plana o perfilades a un sol color, el vermell, però amb una àmplia gamma que va des de l'ataronjat fins al vermell i castany fosc, en general, òxids de ferro barrejats amb algun aglutinant orgànic.

En altres àrees del Llevant s'aplicà el blanc o el negre, tons que a la nostra regió apareixen en èpoques molt tardanes o medievals. En un sol cas hem pogut registrar una figura esquemàtica amb bicromia que presenta un ompliment o preparació de color vermell clar i el disseny final amb vermell castany.

La mida de les imatges és petita, entorn als 5-25 cm de mitjana, excepcionalment poden arribar als 40-50 cm. Aquestes reduïdes dimensions obeeixen a l'espai de l'abric que fa de marc geogràfic, diguem que és el teló de fons, el paisatge on són incloses les representacions.⁷⁸

Llista d'abrics amb pintures rupestres de les Muntanyes de Prades
Termes: Montblanc, Vilaplana, Mont-
ral, Farena, Vilanova de Prades,
Cornudella de Montsant

1. Portell de les Lletres, Montblanc
2. Abric del Mas d'en Llort, Montblanc
3. Abric del Mas d'en Ramon d'en Bessó, Montblanc

- 4-6. Abrics de la Baridana I, II i III, Montblanc
- 7-10. Abrics d'en Britus, Montblanc
11. Cova de les Creus, Montblanc
12. Abric del Mas d'en Carles, Montblanc
13. Abric del Mas d'en Grant, Montblanc
14. Abric del Mas de l'Arlequí, Montblanc
15. Abric de la Daixa, Montblanc
16. Abric del Mas Mateu, Montblanc
- 17-18. Abrics del barranc del Mal Torrent I i II, Montblanc
19. Abric de la Mussara, Vilaplana
20. Abric de la Rocarola, Mont-
ral
21. Abric del Viver (Farena)
22. Abric del barranc del Biern, Vilanova
de Prades
23. Abric de Gallicant, Cornudella de
Montsant
24. Abric del grau Tallat, Cornudella de
Montsant
25. Abric de la Vaca, Cornudella de
Montsant
- 26-30. Abrics del barranc de Fontscaldes I,
II, III, IV, V Cornudella de Montsant
- 31-32. Abrics de les Covetes I i II, Cor-
nudella de Montsant
33. Abric de la Trona, Cornudella de
Montsant
- 34-35. Abric del Mas de la Noguera I i
II, Cornudella de Montsant
36. Abric del grau de l'Esteve, Cornude-
lla de Montsant
- 37-39. Abrics del grau dels Maset I, II i
III, Cornudella de Montsant
- 40-41. Abrics de l'Esquirola I i II, Cor-
nudella de Montsant

PALEOLÍTIC I MESOLÍTIC

NOTES DEL CAPÍTOL SOBRE EL PALEOLÍTIC

¹ Les indústries lítiques més antigues conegudes actualment són les identificades a la localitat de Kada Gona, a Etiòpia, la cronologia de les quals és d'entre 2,5 i 2,6 milions d'anys. SEMAW, S. *et al.* (2003). «2.6-Million-year-old stone tools and associated bones from OGS-6 and OGS-7, Gona, Afar, Ethiopia», a *Journal of Human Evolution*, 45, p. 169-177.

² De fet, hi ha alguns autors que qüestionen la conveniència de diferenciar entre el paleolític inferior i el paleolític mitjà.

³ La cronologia del paleolític superior s'estableix a partir de datacions realitzades en la seva major part mitjançant el mètode del carboni 14. És important tenir present que les datacions obtingudes per aquest mètode són sempre més recents que les dates reals o dates calendari, amb diferències que poden oscil·lar entre 1.000 i 5.000 anys (com més antiga és la data, major és la diferència). El procediment pel qual es coneix la data real que correspon a una datació radiocarbònica rep el nom de *calibració*. Quan parlem en termes generals de la cronologia del paleolític superior i del mesolític farem servir sempre la cronologia calibrada (expressada com anys cal abans del present o anys cal BP). En canvi, quan citem datacions radiocarbòniques concretes s'indica el resultat de la datació sense calibrar.

⁴ En aquest esquema els estadis isotòpics parells corresponen a períodes freds, mentre que els imparells corresponen a períodes temperats.

⁵ Actualment es coneixen cinc espècies corresponents al gènere *Australopithecus*: *A. anamensis*, *A. afarensis*, *A. africanus*, *A. garhi* i *A. habrelijabali*.

⁶ *Homo ergaster* ha estat considerat durant molt de temps com el primer homínid que va sortir d'Àfrica i va iniciar el poblament d'Àsia i Europa. Les troballes realitzades durant els darrers temps al jaciment georgià de Dmanisi han plantejat alguns dubtes. Aquest jaciment ha proporcionat algunes restes humanes datades fa 1,8 milions d'anys, que obren la possibilitat que fos un homínid anterior a *Homo ergaster*, el primer en ocupar Euràsia. RIGHTMIRE, Ph. *et al.* (2006). «Anatomical descriptions, comparative studies and evolutionary significance of the hominin skulls from Dmanisi, Republic of

Georgia», a *Journal of Human Evolution*, 50(2), p. 115-141.

⁷ Entre els fòssils atribuïts a *Homo heidelbergensis* destaquen especialment els recuperats a la Sima de los Huesos de la Sierra de Atapuerca, però cal citar també els procedents de jaciments com Aragó, Petralona, Mauer, Bilzingsleben o Swascombe.

⁸ Com a mínim, això semblava fins al sorprenent descobriment, a l'illa de Flores (Indonèsia), d'*Homo floresiensis*. La interpretació dels fòssils trobats a Flores són encara avui objecte d'un fort debat.

⁹ Les conseqüències del possible contacte entre neandertals i humans moderns és un dels temes que genera més controvèrsia en la recerca arqueològica actual. Si bé les dades anatòmiques i genètiques suggereixen que els neandertals no van contribuir al patrimoni genètic de la humanitat moderna, hi ha investigadors que defensen la possibilitat que es produïssin fenòmens d'hibridació entre ambdues poblacions, com el que manifestaria, per exemple, el fòssil de Lagar Velho. ZILHAO, J.; TRINKAUS, E. (2002). *Portrait of the Artist as a Child. The Gravettian Human Skeleton from the Abrigo do Lagar Velho and its Archaeological Context*. Lisboa.

¹⁰ Tal com apunta Salvador Vilaseca, no és del tot clar que aquesta peça, trobada durant el segle XIX provinguí realment de Constantí. VILASECA, S. (1973). *Reus y su entorno en la prehistoria*. Reus.

¹¹ VILASECA, S. (1974). «Paleolític inferior y medio en el Baix Priorat», a *Miscelánea arqueológica. XXV Aniversario de los cursos internacionales de prehistoria y arqueología en Ampurias (1947-1971)*, vol. II. Barcelona, p. 417-425.

¹² VILASECA, S. (1975). *Reus y su entorno en la prehistoria*. Reus.

¹³ ANGELUCCI, D. *et al.* (2004). «El jaciment de la Cansaladeta (la Riba, l'Alt Camp) en el marc del Plistocè mitjà català», a *Cypselà*, 15, p. 151-170.

¹⁴ ANGELUCCI, D. *et al.* (2003). «Darreres intervencions arqueològiques en jaciments paleolítics de la conca del Francolí: la Cansaladeta (la Riba, l'Alt Camp) i el Moli del Salt (Vimbodí, la Conca de Barberà)», a *Tribuna d'Arqueologia, 1999-2000*, p. 23-63.

¹⁵ VILASECA, S. (1952). «Mustero-Levalloisiense en Reus», a *Arxíu de Prehistoria Levantina*, III, p. 31-36.

¹⁶ CARBONELL, E. *et al.* (1991). «Paleosòls i indústria lítica de la primera terrassa del Francolí.

Edafogènesi i estratigrafia del Plistocè superior en el Camp de Tarragona», a *Bulletí Arqueològic*, 13, p. 5-35.

GABARRO, J. M. *et al.* (1995). «Poblamiento paleolítico del Camp de Tarragona y la evolución de las formaciones superficiales del Pleistoceno superior», a ALEXANDRE, T.; PÉREZ-GONZÁLEZ, A. (eds.), *Reconstrucción de paleoambientes y cambios climáticos durante el Cuaternario*. Madrid, p. 389-408.

¹⁷ FULLOLA, J. M. *et al.* (1994). «El paleolítico superior de Cataluña: el gravetiense de la balma de la Griera (Calafell, el Baix Penedès, Tarragona)», a *Trabajos de antropología e etnología*, vol. III, p. 35-47.

¹⁸ BOSCH, J. (1993). «Cronologia prehistòrica al curs inferior de l'Ebre. Primeres datacions absolutes», a *Pyrenae*, 24, p. 53-56.

¹⁹ ESTEVE, F. (2000). *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre (I) prehistòria*. Amposta.

²⁰ VILASECA, S.; CANTARELL, I. (1955-56). «La cueva de la Mallada de Cabra-Feixet», a *Ampurias*, XVII-XVIII, p. 141-154.

²¹ VILASECA, S. (1934). «L'estació taller de sílex de Sant Gregori», a *Memòries de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona*, 25, p. 415-459.

²² VILASECA, S. (1961). *La estació taller de sílex de l'Areny (término de Vilanova d'Escornalbou, província de Tarragona)*. Madrid.

²³ FULLOLA, J. M. *et al.* (1995). «Nuevas aportaciones al conocimiento del paleolítico superior en las comarcas meridionales y occidentales de Catalunya», a FUMANAL, M. P.; BERNABÉU, J. (eds.), *Estudios sobre Cuaternario. Medios sedimentarios. Cambios ambientales. Hábitat humano*. València, p. 239-247.

²⁴ GARCÍA-ARGÜELLES, P. *et al.* (2002). «Vint anys d'excavacions a l'abric del Filador (Margalef de Montsant, el Priorat, Tarragona)», a *Tribuna d'Arqueologia, 1998-1999*, p. 71-96.

²⁵ ADSERIAS, M. *et al.* (1996). «La balma de l'Auferí (Margalef de Montsant, el Priorat), un nou assentament prehistòric a la Vall del Montsant», a *Tribuna d'Arqueologia, 1994-1995*, p. 40-50.

²⁶ FULLOLA, J. M. (1989). «La cova del Boix i el paleolític superior a la vall del Montsant (el Priorat, Tarragona)», a *Empúries*, 48-50, p. 328-335.

²⁷ BERGADA, M. M. *et al.* (1990). *Los yacimientos arqueológicos y sus enclaves geomorfológicos de la zona del Montsant*. Barcelona.

²⁸ ALLUÉ, E. *et al.* (1992). *Picamixonos. Un assentament estratègic dels darrers caçadors recol·lectors*. Tarragona.

²⁹ ALLUÉ, E. *et al.* (2000). «El registro paleoecológico y arqueológico de la Catiuera (el Catllar, Tarragona): datos preliminares sobre el límite Pleistoceno-Holoceno en el sur de Cataluña», a *actes del 5r Congrés de Arqueologia Peninsular*, vol. IX, p. 81-96.

³⁰ FULLOLA, J. M. *et al.* (1997). «El epipaleolític de la balma de la Griera (Calafell, el Baix Penedès, Tarragona) en el context del ne peninsular», a BALBÍN, R. DE BUENO, P. (eds.), *II Congrés de Arqueologia Peninsular. Tomo I. Paleolític i Epipaleolític*. Zamora, p. 327-347.

³¹ GARCÍA-ARGÜELLES, P. *et al.* (2005). «El abrigo del Filador (Margalef de Montsant, Tarragona) y su contextualización cultural y cronológica en el nordeste peninsular», a *Trabajos de Prehistoria*, 62(1), p. 65-83.

³² SOLÉ SABARIS, L. (1957). *Geografia de Catalunya*. Barcelona.

³³ ALLUÉ, E. (2004). «Anàlisi antracològica», a VAQUERO, M. (ed.), *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimborç). Excavacions 1999-2005*. Montblanc, p. 187-196.

³⁴ Tant en aquest cas com en la majoria dels tàxons que segueixen a continuació s'indica més d'una espècie, ja que no és possible distingir-les a partir de la seva anatomia.

³⁵ ORTÍ, F.; ROSELL, L.; SALVANY, J. M.; INGLÉS, M. (1997). «Chert in Continental Evaporites of the Ebro and Calatayud Basins (Spain): Distribution and Significance», a RAMOS-MILLÁN; BUSTILLO, M. A. (eds.), *Silicones Rocks and Culture*. Granada, p. 75-89.

³⁶ CARRERAS, A. (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*, vol. II. L'Espluga de Francolí.

³⁷ Una bona mostra d'això són les peces que sota el rètol de paleolític mitjà estan exposades al Museu Comarcal de la Conca de Barberà.

³⁸ CARRERAS, A. (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*, vol. II. L'Espluga de Francolí.

³⁹ ANGELUCCI, D. E. *et al.* (2004). «Evolución paleoambiental y poblamiento prehistórico en las cuencas de los ríos Francolí y Gaià», a ALLUÉ, E.; MARTÍN, J.; CANALS, A.; CARBONELL, E. (eds.), *actes del 1r Congrés Peninsular Estudiant de Prehistoria*, p. 220-224.

⁴⁰ Una àmplia exposició de les característiques del jaciment i dels treballs desenvolupats entre el 1999 i el 2005 es pot trobar a VAQUERO, M.

(2004). *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbadó). Excavacions 1999-2005*. Montblanc.

⁴¹ VILASECA, S. (1955). *Las industrias de sílex tarraconense*. Madrid. Segons el Dr. Vilaseca, el Molí del Salt és un bon exemple dels jaciments «[...] situados en tierras llanas, en lugares protegidos y formando pendientes suaves y preferentemente orientados al este y al mediodía», p. 128.

⁴² Les sigles LV2 identifiquen els materials d'una denominada «escombrera», possiblement procedents de la balma gran o LV3.

⁴³ El conjunt va ser descobert l'any 1975 per membres de la Secció d'Arqueologia del Museu - Arxiu de Montblanc i Comarca, a partir d'una informació proporcionada per un membre del Grup Excursionista de Montblanc.

⁴⁴ Intervenció dirigida per Maties Solé i Maseres amb la corresponent autorització de la Direcció General de Patrimoni Artístic, Arxius i Museus del Ministeri de Cultura, dins el Programa d'Excavacions Arqueològiques del Museu Arqueològic Provincial de Tarragona.

⁴⁵ ADSERIAS, M.; SOLÉ, M. (1994). «L'ocupació paleolítica de la balma de la Vall (Montblanc, la Conca de Barberà)», a *Aplec de Treballs*, 12. Montblanc, p. 59-68. NADAL, J. «Estudi faunístic de la balma de la Vall (Montblanc, la Conca de Barberà)», a *Aplec de Treballs*, 12. Montblanc, p. 69-75.

⁴⁶ PÉREZ RIFOLL, M.; MARTÍNEZ VALLE, R. (2001). «La caça, l'aprofitament de les preses i el comportament de les comunitats caçadores prehistòriques», a V. VILLAVARDE (ed.), *De neandertals a cromanyons. Línies del poblament humà a les terres valencianes*. València, p. 73-98.

⁴⁷ IBÁÑEZ, N.; SALADIÉ, P. (2004). «Zooarqueologia i tafonomia», a VAQUERO, M. (ed.), *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbadó). Excavacions 1999-2005*. Montblanc, p. 151-179.

⁴⁸ ESTRADA, A. (2004). «Estudi arqueomalacològic», a VAQUERO, M. (ed.), *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbadó). Excavacions 1999-2005*. Montblanc, p. 197-199.

⁴⁹ IBÁÑEZ, N.; SALADIÉ, P. (2004). «Acquisition anthropique d'*Oryzotagus cuniculus* dans le site du Molí del Salt (Catalogne, Espagne)», a BRUGAL, J. P.; DESSE, J. (eds.), *Petits animaux*

et sociétés humaines. Du complément alimentaire aux ressources utilitaires. XXIVe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'histoire d'Antibes, Sophia Antipolis, p. 255-259.

⁵⁰ Els greixos són fonamentals en el procés d'absorció de les proteïnes, raó per la qual una dieta rica en carn, però pobra en greixos, pot comportar problemes nutricionals importants, especialment durant l'etapa de creixement.

⁵¹ Als nivells paleolítics del Molí del Salt, el percentatge de restes de sílex oscil·la entre el 99,4% i el 96,7%. VAQUERO, M.; GENÉ, J. M.; ALONSO, S. (2004). «La indústria lítica», a VAQUERO, M. (ed.), *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbadó). Excavacions 1999-2005*. Montblanc, p. 69-134.

⁵² El predomini de les truncadures que en els nivells del conjunt B del Molí del Salt arriben a valors de més del 20% és poc habitual en els conjunts del magdalení mediterrani. Només es coneixen dos jaciments on s'hagi constatat també aquest fenomen: la cova Matutano, a Castelló, i la Cueva de Nerja, a Màlaga. En ambdós casos tenim amb cronologies similars a les del conjunt B del Molí del Salt.

⁵³ MARTÍNEZ MOLINA, K. (2004). «Anàlisi funcional dels artefactes lítics», a VAQUERO, M. (ed.), *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbadó). Excavacions 1999-2005*. Montblanc, p. 135-150.

⁵⁴ En altres jaciments del paleolític superior en els quals s'han efectuat estudis funcionals s'ha observat que els burins eren els artefactes emprats en els treballs de materials durs, incloent-hi l'os i la banya. També s'ha proposat que serien les eines utilitzades per realitzar els gravats sobre pedra. L'anàlisi traceològica dels burins trobats al Molí del Salt no ha permès contrastar aquest tipus d'ús.

⁵⁵ En conjunts del paleolític inferior i mitjà s'han trobat de forma puntual eines fetes en os, però la tècnica de fabricació era la mateixa que s'utilitzava per treballar la pedra: la percussió, generalment amb percussors durs. La morfologia d'aquests artefactes era molt semblant també a la de les eines lítiques. La gran novetat del paleolític superior és l'aparició de tècniques de fabricació específicament adaptades a aquest tipus de materials, incloent-hi el polit. Com a conseqüència, apareix un ventall d'eines totalment nou, moltes d'elles associades a la pràctica de la cacera, com les atzagaies o els arpons.

⁶⁶ La línia de la costa es troba actualment a uns 40 km del Molí del Salt, però cal assenyalar que aquesta distància era major durant les fases fredes del Plistocè, quan la baixada del nivell del mar implicava un retrocés de la línia de costa.

⁶⁷ Els fogars més antics que es coneixen tenen una cronologia d'uns 300.000 anys, que coincideixen amb l'inici del paleolític mitjà. L'aparició s'ha de considerar com un fet fonamental en l'evolució de les formes d'organització social i territorial dels humans. Només en aquest moment es pot dir que tenim campaments residencials com els que han estat descrits entre els caçadors recol·lectors actuals.

⁶⁸ FULLOLA, J. M.; VIÑAS, R. (1985). «El primer grabado parietal naturalista en cueva de Cataluña: la cova de la Taverna (Margalef de Montsant, el Priorat, Tarragona)», a *Cacsarugusta*, 61-62, p. 67-78.

⁶⁹ RIPOLL, E. (1965). «Una pintura de tipo paleolítico en la serra del Montsià (Tarragona) y su posible relación con los orígenes del arte levantino», a *Miscelánea en homenaje al abate Henri Breuil*, vol. II. Barcelona, p. 297-305.

⁷⁰ FULLOLA, J. M. et al. (1990). «La nouvelle plaquette gravée de Sant Gregori (Catalogne, Espagne)», a *L'art des objets au Paléolithique. Tome 1. L'art mobilier et son contexte*. París, p. 279-286.

VILASECA, S. (1954). «L'estació taller de sílex de Sant Gregori», a *Memòries de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona*, 25, p. 415-439.

⁷¹ GARCÍA DÍEZ, M. et al. (2002). «La plaqueta gravada del Molí del Salt (Vimbodí, la Conca de Barberà) i el grafisme paleolític/epipaleolític a Catalunya», a *Cypsela*, 14, p. 159-173.

⁷² Aquesta discrepància entre els animals representats i els animals consumits no és gens estranya en l'art paleolític i es manifesta també en conjunts parietals. Un cas paradigmàtic és la cova d'Altamira, coneguda per les representacions de bisons, però en la qual el bisó és un animal poc freqüent en el conjunt faunístic.

⁷³ Servei d'Arqueologia, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (1999). *El arte rupestre del Arco Mediterráneo, patrimonio mundial, Catalunya*. Barcelona.

Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (1999). Catàleg de l'exposició: *Art Rupestre de l'Arc Mediterrani de la península Ibèrica*. Barcelona, p. 90.

⁶⁴ VIÑAS, R. (2005). *Guia de l'art rupestre de les Muntanyes de Prades*. Museu Arqueològic de Catalunya. Barcelona, p. 59.

⁶⁵ HUBNER, A. (1893). *Monumenta Linguae Ibericæ*, XIII. Berlín, p. 148.

⁶⁶ GÓMEZ MORENO, M. (1908). «Pictografias andaluzas», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, II. Barcelona, p. 89-102.

⁶⁷ BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. M. (1921-1926). «Pintures i gravats rupestres», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII. Barcelona, p. 1-26.

⁶⁸ CARRERAS CANDI, F. (1910). *Geografía general de Cataluña: Tarragona*. Barcelona, p. 768. ROVIRA I VIRGILI (1922). *Història de Catalunya*. Barcelona, p. 296-297.

⁶⁹ VILASECA, S. (1944). «Las pinturas rupestres naturalistas y esquemáticas de Mas del Llorc, en Rojals (provincia de Tarragona)», a *Archivo Español de Arqueología*, XVII. Madrid, p. 301-324; (1950). «Nuevo hallazgo de pinturas rupestres naturalistas en el barranco del Llorc (Rojals, provincia de Tarragona)», a *Archivo Español de Arqueología*, XXIII. Madrid, p. 371-385; (1950). «Nuevas pinturas rupestres naturalistas en el barranco del Llorc (Rojals)», a *Asociación Excursionista de Reus*. Reus, p. 1-2. VILASECA, S. (1973). «Reus y su entorno en la prehistoria», a *Asociación de Estudios Reusenses*, 48, vol. II, lám. 158-140, vol. I. Reus, p. 273-276.

⁷⁰ ALONSO, A. (1979). «Aportaciones al estudio del Mas del Llorc, Rojals, Tarragona», a *Cacsarugusta*, 49-50. Saragossa, p. 101-105. VIÑAS, R.; SARRIA, E.; ALONSO, A. (1985). *La pintura rupestre en Cataluña*. Barcelona, p. 71.

⁷¹ VIÑAS, R. (1989). «Notícia sobre les manifestacions rupestres de l'abric de Gallicant, Cornudella (el Priorat)», a *Revista del Centre de Lectura*. Reus, p. 15.

⁷² ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1988). «Observaciones sobre técnicas pictóricas del Mas d'en Carles y la cova de les Creus (Montblanc-Tarragona)», a *Boletín de la Asociación Española de Arte Rupestre*, 1. Barcelona, p. 20-24. ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1991). «Los pintores del Mas del Gran: ¿cazadores o pastores?», a *Crónica del XX Congreso Arqueológico Nacional*, p. 127-136.

⁷³ VIÑAS, R.; CIURANA, J. «Un nou abric amb pintures rupestres al barranc de Biern (Vilanova

de Prades, la Conca de Barberà, Tarragona). Primeres observacions astronòmiques», a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, Diputació de Castelló, 24, p. 79-90.

⁷⁴ VIÑAS, R.; LLEONART, J.; PALAU, R. (2006). «L'abric de la Daixa: noves troballes incrementen el patrimoni rupestre de les Muntanyes de Prades», a *El Foradot*, 37, Montblanc, p. 40-41.

⁷⁵ VIÑAS, R.; MARTÍN, J. (2003). «Noves aportacions per l'art rupestre de les Muntanyes de Prades», a *Reboll*, 2, Montblanc, p. 10-12.

⁷⁶ VIÑAS, R.; RUBIO, A.; MARTÍNEZ, L.; SERRANO, J. (2006). «Descobriments de pintures rupestres a les Muntanyes de Prades (Cornudella de Montsant, Tarragona)», a *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural*, novembre, Poblet, p. 485-489.

VIÑAS, R. (2006). «El conjunt de pintures rupestres de les Muntanyes de Prades», a *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural*, Poblet, 17-18 novembre, p. 459-484.

⁷⁷ Diversos. Servei d'Arqueologia, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (CASTELLS J. dir.). (1994). *Corpus de pintures rupestres: àrea central i meridional*, vol. II. Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

⁷⁸ VIÑAS, R.; SARRIÀ, E.; ALONSO, A. (1983). *La pintura rupestre en Catalunya*. Barcelona, p. 71.

CASTELLS, J.; VIÑAS, R. (1998). «Art Prehistòric. Art rupestre, les primeres manifestacions artístiques», a *La pintura antiga i medieval (Art de Catalunya, 8)*. Barcelona.

ADSERIAS, M.; ALONSO, A.; DEL CASTILLO, V.; FULLOLA, J. M.; GRIMAL, A.; MASSÓ, J. (1998). *L'art rupestre, un art que no es pot veure als museus, comarques del Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre i Terra Alta*. Cambra de la Propietat Urbana de Reus. Reus, p. 118.

VIÑAS, R. (2006). «El conjunt de pintures rupestres de les Muntanyes de Prades», a *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural*, Poblet, 17-18 novembre.

BIBLIOGRAFIA DEL CAPÍTOL SOBRE EL PALEOLÍTIC I EPIPALEOLÍTIC

ADSERIAS, M. (1988). «Estat de la qüestió de la prehistòria a les comarques tarragonines», a *Acta arqueològica de Tarragona, vol. I (1987-88)*, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, p. 7-11.

ADSERIAS, M. (2004). «Trenta anys després de Reus i el seu entorn a la prehistòria», a *Descobrim els tresors! 70 anys de museus a Reus 1954-2004*. Reus, p. 132-147.

ADSERIAS, M.; SOLÉ, M. (1994). «L'ocupació paleolítica de la balma de la Vall (Montblanc, la Conca de Barberà)», a *Aplec de Treballs*, 12, Montblanc, p. 59-68.

ADSERIAS, M.; ALONSO, A.; DEL CASTILLO, V.; FULLOLA, J. M.; GRIMAL, A.; MASSÓ, J. (1998). *L'art rupestre, un art que no es pot veure als museus, comarques del Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre i la Terra Alta*. Cambra de la Propietat Urbana de Reus. Reus, p. 118.

ADSERIAS, M.; BARTROLI, R.; CEBRIÀ, A.; FARELL, D.; GAMARRA, A.; MIRÓ, J. M. (1996). «La balma de l'Auferí (Margalef de Montsant, el Priorat), un nou assentament prehistòric a la vall del Montsant», a *Tribuna d'Arqueologia*, 1994-1995, p. 40-50.

ALMAGRO BASCH, Martín (1960). *Cueva de Font Major. Inventaria Arqueològica*, Instituto Español de Prehistòria. Madrid.

ALMAGRO BASCH, Martín (1980). *Inventaria Arqueològica*. España.

ALONSO, A. (1979). «Aportaciones al estudio del Mas del Llorç, Rojals, Tarragona», a *Caos-rugosa*, 49-50, Saragossa, p. 101-105.

ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1991). «Los pintores del Mas del Gran: ¿Cazadores o pastores?», a *Crónica del XX Congreso Arqueológico Nacional*, p. 127-136.

ALLUÉ, E. (2004). «Anàlisi antracològica», a VAQUERO, M. (eds.), *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Moll del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2005*, Mu-

- seu-Arxiu de Montblanc i Comarca. Montblanc, p. 187-196.
- ALLUÉ, E.; ANGELUCCI, D. E.; CÁCERES, I.; FIOCCHI, C.; FONTANALS, M.; GARCÍA, M.; HUGUET, R.; OLLÉ, A.; SALADIÉ, P.; VERGÈS, J. M.; ZARAGOZA, J. (2000). «El registro paleoecológico y arqueológico de la Catiuera (el Catllar, Tarragona): datos preliminares sobre el límite Pleistoceno-Holoceno en el sur de Cataluña», a *Actes del III Congrés de Arqueologia Peninsular, volume IX. Terrens 'da arqueologia da península Ibérica*. Porto, p. 81-96.
- ALLUÉ, E.; CARBONELL, E.; CERVERA, M. M.; BERMÚDEZ DE CASTRO, J. M.; BOJ, I.; ESTEBAN, M.; ESTRADO, R. M.; FERNÁNDEZ JALVO, Y.; GABARRÓ, J. M.; HORTOLÀ, P.; LORENZO, C.; MIRÓ, J. M.; OLLÉ, A.; PASTÓ, I.; PERALES, C.; PRATS, J. M.; RODRÍGUEZ, X. P.; ROSELL, J.; SALA, R.; VALLVERDÚ, J.; VAQUERO, M.; VERGÈS, J. M. (1992). *Picamoixons. Un assentament estratègic dels darrers caçadors recol·lectors*. Museu d'Història de Tarragona / LAUT. Tarragona.
- ANGELUCCI, D. E.; CÁCERES, I.; LOZANO, M.; OLLÉ, A.; RODRÍGUEZ, X. P.; VERGÈS, J. M. (2004). «El jaciment de la Cansaladeta (la Riba, l'Alt Camp) en el marc del Plistocè mitjà català», a *Cypsela*, 15, p. 151-170.
- ANGELUCCI, D.; GENÉ, J. M.; OLLÉ, A.; VAQUERO, M.; VERGÈS, J. M.; ALLUÉ, E.; FONTANALS, M.; IBÁÑEZ, N.; LOZANO, M.; RODRÍGUEZ, X. P.; SALADIÉ, P.; ZARAGOZA, J. (2005). «Darreres intervencions arqueològiques en jaciments paleolítics de la Conca del Francolí de la Cansaladeta (la Riba, l'Alt Camp) i el Moll del Salt (Vimbodí, la Conca de Barberà)», a *Tribuna d'Arqueologia, 1999-2000*, p. 25-65.
- ANGELUCCI, D. E.; GENÉ, J. M.; OLLÉ, A.; RODRÍGUEZ, X. P.; VAQUERO, M.; VERGÈS, J. M.; FONTANALS, M.; ALLUÉ, E.; CÁCERES, I.; GARCÍA DÍEZ, M.; IBÁÑEZ, N.; LÓPEZ-POLLIN, L.; LOZANO, M.; SALADIÉ, P.; VALLVERDÚ, J.; ZARAGOZA, J. (2004). «Evolución paleoambiental y poblamiento prehistórico en las cuencas de los ríos Francolí y Gaià», a ALLUÉ, E.; MARTÍN, J.; CANALS, A.; CARBONELL, E. (eds.), *Actas del I Congreso Peninsular de Estudiantes de prehistoria*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, p. 220-224.
- BERGADA, M. M.; FULLOLA, J. M.; SERRAT, D. (1990). *Los yacimientos arqueológicos y sus enlaces geomorfológicos de la zona del Montsant*. Guía de l'excursió a la vall del Montsant a la Reunión Nacional de Geoarqueología. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- BOSCH, J. (1995). «Cronologia prehistòrica al curs inferior de l'Ebre. Primeres datacions absolutes», a *Pyrenae*, 24, p. 55-56.
- BOSCH I GIMPERA, P. (1919). *Prehistòria catalana*. Barcelona, p. 135.
- BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. M. «Pintures i gravats rupestres», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII, Arqueologia I. Barcelona, 1921-1926, p. 1-26.
- BRAIN, C. K. (1981). *The hunters or the hunted? An Introduction to African to Cave Taphonomy*. Chicago.
- CALLERI, S. (1986). *Tecnologie du débitage à Murrybel, Syrie 9e-8e millénaire. Archaeological Series n° 2 Bar Int Ser 512 (i)*. Maison de l'Orient Méditerranéen CNRS, Université Lumière-Lyon 2. Lió.
- CANAL, J.; CARBONELL, E. (1989). *Catalunya paleolítica*. Patronat Francesc Eiximenis. Girona.
- CARBONELL, E.; GARCÍA-ANTÓN, M. D.; MALLOL, C.; MOSQUERA, M.; OLLÉ, A.; RODRÍGUEZ, X. P.; SAHOUNI, M.; SALA, R.; VERGÈS, J. M. (1999). «The TD6 level lithic industry from Gran Dolina, Atapuerca (Burgos, Spain): production and use», a *Journal of Human Evolution*, 37, p. 655-693.
- CARBONELL, E.; MARQUEZ, B.; OLLÉ, A.; RODRÍGUEZ, X. P.; VALLVERDÚ, J.; VERGÈS, J. M.; ZARAGOZA, J. (1992). *Els Vinçets (el Catllar, el Tarragonès). Els primers pobladors de la Catalunya meridional*. El Catllar.
- CARBONELL, E.; PRATS, J. M.; VALLVERDÚ, J. (1991). «Paleosòls i indústria lítica de la primera terrassa del Francolí. Edafogènesi i estratigrafia del Plistocè superior en el Camp de Tarragona», a *Bulletí Arqueològic*, 15, p. 5-35.
- CARBONELL, E.; ROSAS, A.; DÍEZ, J. C. (1999). (eds.), *Atapuerca: Ocupaciones humanas y paleoecología del yacimiento de Galería*. Valladolid.
- CARRERAS I CASANOVAS, A. (1989). «La cova de la Font Major, una porta oberta al passat», a *El Francolí*, 60. L'Espluga de Francolí, p. 38-40.

- CARRERAS I CASANOVAS, A. (1994). «Importants restes arqueològiques a la cova de la Font Major», a *El Francolí*, 116. L'Espluga de Francolí, p. 8-10.
- CARRERAS, A. (2004). *Història de l'Espluga de Francolí. El medi natural i el medi humà*, vol. I. L'Espluga de Francolí, p. 191-262.
- CARRERAS, A. (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antic poblador*, vol. II. L'Espluga de Francolí, p. 25-75.
- CARRERAS CANDI. *Geografia general de Catalunya: Tarragona*, p. 768.
- CASTELLS, J.; VISAS, R. (1998). «Art prehistòric. Art rupestre, les primeres manifestacions artístiques», a *La pintura antiga i medieval (Art de Catalunya, 8)*. Barcelona.
- DEPARTAMENT DE CULTURA (1999). Generalitat de Catalunya. Catàleg de l'exposició: *Art rupestre de l'Arc Mediterrani de la península Ibèrica*. Barcelona, p. 90.
- DILOLI, J.; BEA, D. (1995). «Enterraments de l'edat del bronze a les comarques meridionals de Catalunya: un estat de la qüestió. L'arqueologia de la mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya meridional. Citerior», a *Revista d'Arqueologia i Ciència de l'Antiguitat*, 1, p. 33-50.
- DIVERSOS (1991). *Inventari del patrimoni arqueològic. Carta Arqueològica. L'Espluga de Francolí*. Direcció General del Patrimoni Cultural. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- DIVERSOS (1992). «Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya», a *9è Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 70, 75, 74.
- DIVERSOS AUTORS (1994). Servei d'Arqueologia. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (CASTELLS, J. dir.), *Corpus de pintures rupestres: àrea central i meridional*, vol. II. Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- DOMÉNECH, E. (1997). *La producción laminar en el paleolítico final de la vertiente mediterránea noroccidental: aprovisionamiento de materias primas y estrategias de talla*, a FULLOLA, J. M. i SOLER, N. (eds.), *El món mediterrani després del Pleniglacial (18.000-12.000 BP)*, 291-301. Girona.
- DOMÉNECH, E. M. (1998). «Los sistemas de producción lítica del paleolítico superior final y epipaleolítico en la vertiente mediterránea occidental. Tres ejemplos claves: Grotte Gazel (Salleles-Cabardès, Aude), cova Matutano (Vilafamès, Castelló) y Abric del Filador (Margalef de Montsant, Tarragona)», a *Pyrenae*, 29, p. 9-45.
- ESPELT I POBLET, C. (1977). «La cova de la Font Major» (I i II), a *Clam*, 3 i 4. L'Espluga de Francolí.
- ESTEVE, F. (2000). *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre (I). Prehistòria*. Amposta.
- ESTRADA, A. (2004). «Estudi arqueomacrològic», a VAQUERO, M. (eds.), *El darrer caçador recol·lector de la Conca de Barberà: el jaciment del Moll del Salt (Vinibodí). Excavacions 1999-2005*. Museu - Arxiu de Montblanc i Comarca. Montblanc, p. 197-199.
- FULLOLA, J. M. (1989). «La cova del Boix i el paleolític superior a la vall del Montsant (el Priorat, Tarragona)», a *Empíric*, 48-50, p. 328-335.
- FULLOLA, J. M.; BARTROLI, R.; BERGADA, M. M.; DOCE, R.; GARCIA ARGÜELLES, P.; NADAL, J.; RODON, T.; ADSERIAS, M.; CEBRIÀ, A. (1995). «Nuevas aportaciones al conocimiento del paleolítico superior en las comarcas meridionales y occidentales de Cataluña», a FUMANAL, M. P.; BERNABEU, J. (eds.), *Estudios sobre Cuaternario. Medios sedimentarios. Cambios ambientales. Hábitat humano*. València, p. 239-247.
- FULLOLA, J. M.; BARTROLI, R.; CEBRIÀ, A.; BERGADA, M. M.; FARELL, D.; NADAL, J. (1994). «El paleolítico superior de Cataluña: el gravetiense de la balma de la Griera (Calafell, el Baix Penedès, Tarragona)», a *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, vol. III. Actas del Ier Congreso de Arqueología Peninsular, p. 35-47.
- FULLOLA, J. M.; BARTROLI, R.; CEBRIÀ, A.; BERGADA, M. M.; NADAL, J.; ESTRADA, A. (1997). «El epipaleolítico de la balma de la Griera (Calafell, el Baix Penedès, Tarragona) en el contexto del NE peninsular», en BALBÍN, R. DE BUENO, P. (eds.), *II Congreso de Arqueología Peninsular. Tomo I. Paleolítico y epipaleolítico*. Zamora, p. 327-347.

- FULLOLA, J. M.; VIÑAS, R. (1985). «El primer grabado parietal naturalista en cueva de Cataluña: la cova de la Taverna (Margalef de Montsant, Priorat, Tarragona)», a *Cacarruagusta*, 61-62, p. 67-78.
- FULLOLA, J. M.; VIÑAS, R.; GARCÍA-ARGÜELLES, P. (1990). «La nouvelle plaquette gravée de Sant Gregori (Catalogne, Espagne)» a *L'art des objets au paléolithique. Tome 1. L'art mobilier et son contexte*. París, p. 279-286.
- GABARRÓ, J. M.; GENÉ, J. M.; MOSQUERA, M.; ROSELL, J.; VALVERDÚ, J.; VAQUERO, M. (1995). «Poblamiento paleolítico del Camp de Tarragona y la evolución de las formaciones superficiales del pleistoceno superior», a ALEXANDRE, T.; PÉREZ-GONZÁLEZ, A. (eds.), *Reconstrucción de paleoambientes y cambios climáticos durante el Cuaternario*. Madrid, p. 389-408.
- GARCÍA-ARGÜELLES, P.; NADAL, J.; FULLOLA, J. M. (2002). «Vint anys d'excavacions a l'abric del Filador (Margalef de Montsant, el Priorat, Tarragona)», a *Tribuna d'Arqueologia, 1998-1999*, p. 71-96.
- GARCÍA-ARGÜELLES, P.; NADAL, J.; FULLOLA, J. M. (2005). «El abrigo del Filador (Margalef de Montsant, Tarragona) y su contextualización cultural y cronológica en el nordeste peninsular», a *Trabajos de Prehistoria*, 62(1), p. 65-83.
- GARCÍA DIEZ, M.; MARTÍN, UIXAN, J.; GENÉ, J. M.; VAQUERO, M. (2002). «La plaqueta gravada del Moli del Salt (Vimbodí, la Conca de Barberà) i el grafisme paleolític/epipaleolític a Catalunya», a *Cypsela*, 14, p. 159-173.
- GENERA I MONELLS, M. (1975). *Métodos de estudio del paleolítico inferior aplicados a la problemática de las industrias líticas más arcaicas en Cataluña mediterránea*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona (inèdita).
- GENERA I MONELLS, M. (1975). «Las industrias líticas más arcaicas en Cataluña mediterránea», a *Speleon*, p. 103-107.
- GENERA I MONELLS, M. (1988). *Els nostres orígens*, Fundació Caixa de Barcelona. Reus.
- GENERA I MONELLS, M. (1995). «Dades sobre el Plistocè a Catalunya: la balma de la Font Major, l'Espluga de Francolí (la Conca de Barberà)», a *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia*, Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà, p. 189-193.
- GENERA I MONELLS, M.; CARRERAS, A. (2005). «De la documentació a la presentació intel·ligible: la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí, la Conca de Barberà), un recurs natural i turístic sostenible», a *III Congrés internacional sobre museuació de jaciments arqueològics*, p. 274-280.
- GENERA I MONELLS, M.; CARRERAS, A. (2005). «La cova de la Font Major, l'Espluga de Francolí (la Conca de Barberà)», a *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia*. Tortosa.
- GENERA I MONELLS, M.; MELÉNDEZ, G. (2009). *Orígens i evolució de la espècie humana*. Reus.
- IBÁÑEZ, N.; SALADIE, P. (2004). «Zooarqueologia i tafonomia», a M. VAQUERO (eds.), *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Moli del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2005*. Montblanc, p. 151-179.
- IBÁÑEZ, N.; SALADIE, P. (2004). «Acquisition anthropique d'*Oryctolagus cuniculus* dans le site du Moli del Salt (Catalogne, Spagne)», a BRUGAL, J. P.; DESSE, J. (eds.), *Petit animaux et sociétés humaines. Du complément alimentaire aux ressources utilitaires*, p. 255-259.
- IBÁÑEZ, N.; SALADIE, P. «Acquisition anthropique d'*Oryctolagus cuniculus* dans le site du Moli del Salt (Catalogne, Spagne)», a *XXIV Rencontre Internationale d'Archéologie et Histoire d'Antibes-Sophia*.
- LLONGUERAS I CAMPANA, M. (1981). «Aproximació als antecedents de la indústria lítica del neolític antic català», a *El neolític a Catalunya*, Abadía de Montserrat, p. 30.
- JARDON, P. (2000). *Los raspadores en el paleolítico superior. Tipología, tecnología y función en la cova del Parpalló (Gandía, España) y en la Grotte Gravel (Sallèles-Cabardès, Francia)*. València.
- LÓPEZ, N. (1989). «Revisión sistemática y bioestratigráfica de los Lagomorpha (Mammalia) del terciario y cuaternario de España», a *Memorias del Museo Paleontológico*, 5. Saragossa.
- MARCIET I BARRÉ, Roger (1981). «El neolític antic (cardial-epicardial) a Catalunya», a *El neolític a Catalunya*, Abadía de Montserrat, p. 21.

- MARCEI I BARBÉ, Roger (1985). «Els primers pagesos I», a *El Francoll*, 13. L'Espluga de Francoll, p. 16.
- MARCEI I BARBÉ, Roger (1984). «Els primers pagesos II. Fase d'una gran invenció tecnològica», a *El Francoll*, 13. L'Espluga de Francoll, p. 16.
- MARTÍNEZ MOLINA, K. (2004). «Anàlisi funcional dels artefactes lítics», a VAQUERO, M. (eds.), *Els darrers caçadors recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molt del Salt (Vinibod). Excavacions 1999-2005*. Montblanc, p. 135-150.
- MIR, A. (1991). *Memòria de les campanyes d'excavació realitzades al jaciment de la Font Voltada (Montbrú de la Marca) 1980-1985*. Barcelona, p. 145 (inèdit).
- MIR, A. (1991). *Memòria de les campanyes d'excavació realitzades al jaciment de la Font Voltada (Montbrú de la Marca)*. Barcelona, p. 78 (inèdit).
- NADAL, J. (1994). «Estudi faunístic de la balma de la Vall (Montblanc, la Conca de Barberà)», a *Aplec de Treballs*, 12. Montblanc, p. 69-75.
- NADAL, J. (1998). *Les faunes del Pleistocè final-Holocè a la Catalunya meridional i de ponent. Interpretacions tafonòmiques paleoculturals*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona. Barcelona (inèdit).
- MIRÓ I MIRÓ, Josep M. (1988). *El neolític antic a la Conca de Barberà*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- MIRÓ I MIRÓ, Josep M. (1989). «El neolític a la Conca de Barberà. La cova de la Font Major», a *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudis de Catalunya*, vol. I-V. Valls-Vila-rodon, p. 219-234.
- MIRÓ I MIRÓ, Josep M. (1996). «Continuidad o ruptura entre los tecnocomplejos líticos del VI al V milenio BC. Contribución de las industrias líticas del V milenio BC de la Catalunya meridional», a *Rubricatum*, vol. I. Gavà, p. 141-145.
- ORTÍ, F.; ROSELL, L.; SALVANY, J. M.; INGLÈS, M. (1997). «Chert in Continental Evaporites of the Ebro and Calatayud Basins (Spain): Distribution and Significance», a RAMOS-MILLÁN, A.; BUSTILLO, M. A. (eds.), *Siliceous Rocks and Culture*, Universidad de Granada. Granada, p. 75-89.
- PÉREZ RIPOLL, M.; MARTÍNEZ VALLE, R. (2001). «La caça, l'aprofitament de les preses i el comportament de les comunitats caçadores prehistòriques», a VILLAVARDE, V. (eds.), *De neandertals a cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*, Universitat de València. València, p. 75-98.
- PIQUÉ, R.; BARCELÓ, J. A.; NOGUERA, M. (2000). «Transformaciones del paisaje durante el Pleistoceno y el Holoceno en el nordeste de la península Ibérica», a *Actas de 5º Congreso de Arqueología Peninsular. IX Contributos das Ciências das Tecnologias para a Arqueologia da Península Ibérica*. Vila Real, p. 23-50.
- RAURET, Anna M. (1962). *Consideraciones sobre los hallazgos ibero-romanos en la Font Major*. Saragossa, p. 251-254.
- RIGHTMIRE, Ph. G.; LORDKIPANIDZE, D.; VEKUA, A. (2006). «Anatomical descriptions, comparative studies and evolutionary significance of the hominin skulls from Dmanisi, Republic of Georgia», a *Journal of Human Evolution*, 50(2), p. 115-141.
- RIPOLL, E. (1965). «Una pintura de tipo paleolítico en la Sierra del Montsià (Tarragona) y su posible relación con los orígenes del arte levantino», a *Miscelánea en homenaje al abate Henri Breuil*, II. Barcelona, p. 297-305.
- ROS MORA, M. T. (1985). *Contribució antropològica a l'estudi de l'entorn vegetal de l'home, del paleolític superior a l'edat del bronze a Catalunya*, tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.
- ROS MORA, M. T. (1992). «Les apports de l'anthracologie à l'étude du paléoenvironnement végétal en Catalogne (Espagne)», a *Bulletin Société Botanique Française*, 139, p. 483-493.
- SEMAW, S.; ROGERS, M. J.; QUADE, J.; RENNE, P. R.; BUTLER, R. F.; DOMÍNGUEZ-RODRIGO, M.; STOUT, D.; HART, W. S.; PICKERING, T.; SIMPSON, S. W. (2003). «2.6-Million-year-old stone tools and associated bones from OGS-6 and OGS-7, Gona, Afar, Ethiopia», a *Journal of Human Evolution*, 45, p.169-177.
- SERVEI D'ARQUEOLOGIA, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (1999). *El arte rupestre del arco mediterráneo, patrimonio mundial, Catalunya*. Barcelona.

- SOLE SABARÍS, L. (1957). *Geografía de Catalunya*. Barcelona.
- SOLE, M. (1979). «Balma de la Vall. Montblanc, Tarragona. Campaña de 1979», a *Informe inédit entregat a la Direcció General del Patrimoni Artístic, Arxius y Museos del Ministerio de Cultura (Subdirección General de Arqueología)*, Montblanc.
- TARRADELL, M. (1975). *Cuevas sagradas o cuevas santuario: un aspecto poco valorado de la religión ibérica*. Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona, p. 25.
- UZQUIANO, P.; ARRANZ, A. M. (1997). «Consideraciones paleoambientales del Tardiglacial y Holoceno inicial en el levante español: macrorestos vegetales de El Tossal de la Roca (Vall d'Alcalà, Alicante)», a *Anales Jardín Botánico de Madrid*, 55, Madrid, p. 125-133.
- VAQUERO, M. (2004). *El darrer caçador recol·lector de la Conca de Barberà: el jaciment del Moli del Salt (Vimodó)*. Excavacions 1999-2005. Montblanc.
- VAQUERO, M.; GENÉ, J. M.; ALONSO, S. (2004). «La indústria lítica», a VAQUERO, M. (eds.), *El darrer caçador recol·lector de la Conca de Barberà: el jaciment del Moli del Salt (Vimodó)*. Excavacions 1999-2005. Montblanc, p. 69-134.
- VERNET, J. L. (1980). «La végétation du bassin de l'Aude, entre Pyrénées et Massif Central, au Tardiglaciaire et au Postglaciaire d'après l'analyse anthocologique», a *Revi of Paleobotany and Palynology*, 30, Amsterdam, p. 33-55.
- VERNET, J. L. (1986). «Écologie préhistorique et étages de végétations inframontagnards entre les 45 et 39 parallèles en Méditerranée occidentale», a *Colloque International de Botanique Pyrénéenne*, p. 81-90.
- VIGAL, C.; MACHORDOMA, A. «Tooth Eruption and Replacement in the Spanish Wild Goat», a *Acta Theriologica*, 30, p. 305-320.
- VILASECA, S. (1929-1932). «Troballes a la Granja Mitjana», a *Boletín de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, 42.
- VILASECA, S. (1934). «L'estació-taller de sílex de Sant Gregori», a *Memòries de la Real Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona*, 23, p. 415-439.
- VILASECA, S. (1944). «Las pinturas rupestres naturalistas y esquemáticas de Mas del Llor, en Rojals (provincia de Tarragona)», a *XVII Archivo Español de Arqueología*. Madrid, p. 301-324.
- VILASECA, S. (1950). «Nuevo hallazgo de pinturas rupestres naturalistas en el barranco del Llor (Rojals, provincia de Tarragona)», a *XXIII Archivo Español de Arqueología*. Madrid, p. 371-383.
- VILASECA, S. (1950). *Nuevas pinturas rupestres naturalistas en el barranco del Llor (Rojals)*, Associació Excursionista de Reus, 1-2.
- VILASECA, S. (1952). «Mustero-Levalloisiense en Reus», a *Arxius de prehistòria levantina*, III, p. 31-36.
- VILASECA, S. (1953). *Las industrias de sílex tarraconenses*. Madrid, CSIC.
- VILASECA, S. (1959). «Noticia de hallazgos de objetos de bronce en la cueva de la Font Major (l'Espluga de Francolí)», a *Ampurias*, XXI. Barcelona, p. 266-273.
- VILASECA, S. (1959). *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*, Institut d'Estudis Tarraconenses, Ramon Berenguer IV. Tarragona, p. 49-54.
- VILASECA, S. (1961). *La estació taller de sílex de l'Areny (término de Vilanova d'Escornalbou, provincia de Tarragona)*. Madrid.
- VILASECA, S. (1965). «La cerámica de factura tosca de la cueva de la Font Major (l'Espluga de Francolí, provincia de Tarragona)», a *VIII Congreso Nacional de Arqueología (Sevilla-Málaga, 1965)*. Saragossa.
- VILASECA, S. (1969). «La cueva de la Font Major», a *Trabajos de Prehistoria*, XXVI. Madrid, p. 117-202.
- VILASECA, S. (1973). *Reus y su entorno en la prehistoria*. Reus.
- VILASECA, S. (1974). «Paleolítico inferior y medio en el Baix Priorat», a *Miscelánea arqueológica. XXV Aniversario de los cursos internacionales de prehistoria y arqueología en Ampurias (1947-1971)*, vol. II. Barcelona, p. 417-425.
- VILASECA, S.; CANTARELL I. (1955-56). «La cueva de la Mallada de Cabra-Feixet», a *Ampurias*, XVII-XVIII, p. 141-154.
- VILAVERDE, V. (ed.). (1995). *Los últimos cazadores. Transformaciones culturales y económicas durante el Tardiglacial y el inicio del Holoceno en el ámbito Mediterráneo*. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert. Alacant.

VIÑAS, R. (2005). *Guia de l'art rupestre de les Muntanyes de Prades*. Barcelona, p. 59.

VIÑAS, R. (2006). «El conjunt de pintures rupestres de les Muntanyes de Prades», a *II Jornades sobre el Bass de Poblet i les Muntanyes de Prades, Els límits de la pressió humana en el medi natural*. Poblet, 17-18 novembre, p. 459-484.

VIÑAS, R.; MARTÍN, J. (2005). «Noves aportacions per l'art rupestre de les Muntanyes de Prades», a *Reboll*, 2. Montblanc, p. 10-12.

VIÑAS, R.; RUBIO, A.; MARTÍNEZ, L.; SERRANO, J. (2006). «Descobriments de pintures rupestres a les Muntanyes de Prades (Cornudella de Montsant, Tarragona)», a *I Jornades sobre el Bass de Poblet i les Muntanyes de Prades, Els límits de la pressió humana en el medi natural*. Poblet, 17-18 novembre, p. 485-489.

VIÑAS, R.; SARRIÀ, E.; ALONSO, A. (1983). *La pintura rupestre en Catalunya*. Barcelona, p. 71.

ZILHAO, J.; TRINKAUS, E. (2002). «Portrait of the Artist as a Child. The Gravettian Human Skeleton from the Abrigo do Lagar Velho and its Archeological Context», a *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 22, Lisboa.

GLOSSARI DEL CAPÍTOL SOBRE EL PALEOLÍTIC

Antracologia: Disciplina que estudia les restes de vegetals carbonitzats aparegudes en jaciments arqueològics.

Antròpic: Relacionat amb l'ésser humà.

BP: Abreviatura de l'expressió anglesa *before present*, que significa 'abans del present'. És la forma acceptada internacionalment per expressar les cronologies, especialment les corresponents al paleolític.

Bifaç: Eina de pedra fabricada a partir d'un còdol o d'una ascla de grans dimensions. Es caracteritza per presentar dues superfícies treballades en la seva totalitat o en la seva major part per mitjà d'aixecaments invasors. Té un extrem apuntat i un fil tallant en tot en el seu perímetre, excepte de vegades en la part basal.

Biostratigrafia: branca de l'estratigrafia que té per objectiu l'estudi i interpretació del con-

tingut fòssil (fauna i flora) d'un determinat estrat. Permet extreure informació de tipus cronològic, paleoambiental, i també sobre les formes de conducta dels éssers vius, documentats en el registre geològic.

Brolla: Formació vegetal típica de la regió mediterrània. Acostuma a tenir de 0,5 a 2 m d'alçada i està constituïda per arbustos, mates i herbes de fulla persistent i petita, o bé molt esclarissada o nul·la.

Burí: Artefacte fabricat mitjançant un tipus de retoc específic que consisteix en copejar sobre el fil transversal o lateral de l'ascla (l'anomenat cop de burí) produint negatius que acostumen a ser perpendiculars al pla general del suport. Aquesta tècnica dona lloc a l'aparició en el punt de percussió d'uns triedres molt robustos, especialment indicats per treballar materials durs, com l'os o la banya.

Chalky: Roca calcària blanca d'aspecte cretós.

Chert: Roca silícica microcristalina o cristal·lina, d'origen orgànic o inorgànic en agregats cristal·lins de quars, calcedònia i òpal fibrosos, sovint associats a impureses (argila, calcària, hematites i matèria orgànica) que confereix colors d'aspecte molt variats es presenta en forma de capes o nòduls, sovint botròidals, dins les roques sedimentàries, o també com a material de reemplaçament o epigènic.

Cronostratigrafia: branca de l'estratigrafia que s'ocupa del coneixement de l'edat i l'ordenació de les unitats estratigràfiques.

Denticulat: Instrument que presenta un retoc denticulat.

Detrític: Dit del dipòsit sedimentari format per detrits, els quals són el producte resultant de la desintegració i l'esmicolament d'una roca existent coherent.

Dipòsit: Lloc on s'acumulen els sediments.

Esquist: Roca metamòrfica que es caracteritza per una estructura en fines làmines que, en trencar-se, donen lloc a fragments de morfologia tabular (plaques).

Estadi isotòpic marí: Cadascun dels períodes definits a partir dels sondejos efectuats en els fons oceànics que es basen en les variacions que presenten dos isòtops de l'oxigen (O^{18}/O^{16}) en la composició de les petxines dels organismes marins. Aquests canvis estan

relacionats amb les transformacions en les condicions ambientals i, per tant, els estadis isotòpics tenen un significat climàtic.

Estratigrafia: Part de la geologia que té com objectiu la descripció dels estrats o capes que conformen l'escorça terrestre i la seva organització.

Evaporític: Terme amb el qual es designen els sediments minerals formats a conseqüència de l'evaporació de les aigües superficials i provoca la precipitació dels minerals continguts en l'aigua.

Fenedor: Artefacte de format gran que es caracteritza per presentar un fil tallant transversal en un dels seus extrems. Acostuma a ser fabricat a partir d'ascles molt grans.

Filogenètica: Estudi de les relacions evolutives entre diferents grups d'organismes, normalment espècies. Estableix la posició d'una espècie en funció de l'espècie de la qual va sorgir i de les espècies que va donar lloc.

Geomètric: Artefactes de pedra fabricats normalment a partir de làmines mitjançant un retoc abrupte que rebaixa algunes de les vores del suport fins a donar-li una forma geomètrica. Depenent de la morfologia final es diferencien habitualment tres tipus de geomètrics: triangles, trapezis i segments de cercle. Són elements de petites dimensions (microlits) que anirien encastats en un cos de fusta, os o banya.

Gratador: Eina fabricada sobre ascla que presenta un front retocat convex en un dels seus extrems. És un dels artefactes més habituals en els conjunts del paleolític superior i els estudis de traces d'ús indiquen que fou emprat principalment en el treball de les pellis.

Holocè: Període geològic en què ens trobem actualment i que es va iniciar fa uns 11.500 anys. El seu inici coincideix amb un canvi climàtic molt important: la fi de les condicions fredes pròpies de l'època glacial anterior i el començament d'un cicle de clima temperat.

Làmina de dors: Làmina que presenta en un dels seus laterals un retoc abrupte que produeix una superfície perpendicular a les cares de la làmina.

Levallois: Mètode de producció d'ascles caracteritzat per un alt grau de predeterminació de la forma i la mida d'algunes de les extra-

ccions obtingudes. Els nuclis Levallois tenen una estructura bifacial en la qual una de les cares funciona com a superfície d'exploració preferent, mentre que la cara oposada serveix només per preparar els plans de percussió.

Línx: Família dels felins, mamífers carnívors que tenen les orelles acabades en un ble de pèls rígids i cua curta. El més conegut és el *Línx parvina*, que és de color terrós amb taques negres i un floc de pèls a cada banda de la cara, el qual habita en boscos i muntanyes de la península Ibèrica.

Llimós: Relatiu o pertanyent al llim. Roca detrítica de gra molt fi, formada dominantment per partícules compreses entre 1/16 i 1/256 mm.

Lutita: Roca sedimentària detrítica amb un diàmetre dels grans inferior a 1/16 mm, comprèn les fraccions granulomètriques del llim i l'argila.

Micromamífers: Tots aquells mamífers més petits que una marmota. L'estudi d'aquests animals pot aportar dades molt interessants per a la reconstrucció dels climes i dels paisatges durant el Quaternari i ens permet fixar una data per un entorn determinat.

Oromediterrani: Fa referència a un estatge de vegetació de les regions de la Mediterrània. Apareix per sobre els 1.700 i 2.000 m d'altitud. Es caracteritza per presentar estius molt calorosos i hiverns freds, amb vegetació de pinars, savines i ginebrons.

Paleogen: Un dels períodes amb què es divideix l'era terciària. S'estén des dels 65 fins als 23 milions d'anys.

Pic: Eina fabricada sobre còdol que normalment presenta extraccions només en una de les seves cares i que té com element distintiu un extrem apuntat. Es diferencia del bifaç pel seu caràcter unifacial i perquè la seva extremitat basal sol restar sense cap modificació.

Plistocè: Període geològic que s'estén entre 1.800.000 i 11.500 anys abans del present. Es divideix en tres estadis: Plistocè inferior (entre 1.800.000 i 780.000 anys abans del present), mitjà (entre 780.000 i 126.000 anys) i superior (entre 126.000 i 11.500 anys). Des del punt de vista climàtic, es caracteritza per l'alternança de períodes freds (glacials) i temperats (interglacials).

Punta de dors: Artefacte fabricat amb la mateixa tècnica que la làmina de dors, però que presenta un extrem apuntat.

Quaternari: Període geològic que s'estén des del final del Terciari, fa 1.800.000 anys, fins a l'actualitat. Se subdivideix en Plistocè i Holocè.

Rascadora: Artefacte configurat sobre ascla que presenta un retoc continu en un o més dels seus laterals. Dependent del nombre i de la localització de les vores retocades es poden reconèixer diferents classes de rascadores: laterals, transversals, convergents, etc.

Rebliment: Material solt que omple totalment o parcialment una cambra, una galeria, etc. d'una mina o qualsevol sot o excavació a l'aire lliure, una vall o una conca sedimentària.

Retoc: Conjunt d'empremtes deixades per petites extraccions fetes a la vora d'un instrument o en tot ell.

Sòcol: Substrat rocallós més antic i més plàstic que la cobertura amb roques més diagenitzades o metamorfitzades i que sovint han sofert diverses fases de plegament i facturació amb la injecció de roques intrusives ocorregudes abans de la sedimentació de la cobertura. A Catalunya el sòcol del cicle alpí són els terrenys paleozoics (del Cambrià al Carbonífer) plegats dins el cicle hercinià.

Tafonomia: Disciplina que estudia els processos que afecten les restes d'un organisme després de la seva mort, tant els que es produeixen abans de l'enterrament com els que tenen lloc quan la resta ja es troba dins del sediment. Els estudis tafonòmics de restes òssies aborden aspectes com les marques

deixades sobre els ossos en ser processats i consumits pels humans, les marques produïdes per l'acció dels carnívors o les alteracions causades per agents naturals, com els corrents d'aigua, les arrels o l'exposició atmosfèrica.

Tardiglacial: Fase final del Plistocè superior durant la qual es comença a observar la tendència al millorament de les condicions climàtiques que culmina amb l'inici de l'Holocè.

Terciari: Període geològic que s'inicia amb la desaparició dels dinosaures, fa uns 65 milions d'anys, i finalitza amb el començament del Quaternari. Se subdivideix en Paleogen (entre 65 i 23 milions d'anys) i Neogen (entre 23 i 1,8 milions d'anys).

Terrassa: Superfície plana situada per sobre del curs actual d'un riu i que correspon a una antiga plana d'inundació que ha quedat penjada en encaixar-se el riu. Moltes vegades les terrasses estan formades per dipòsits de materials arrossegats pel riu, normalment graves i sorres que poden contenir restes arqueològiques.

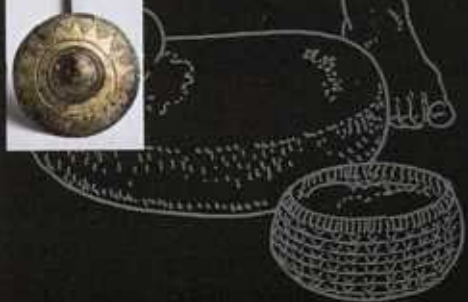
Truncadura: Artefacte que presenta el seu extrem distal rebaixat per un retoc abrupte, formant una superfície perpendicular a les cares del suport, similar a la que presenten les puntes i làmines de dors, però situada a la vora transversal de la peça i no en un dels laterals.

Zooarqueologia: Disciplina que estudia els aspectes relacionats amb l'aprofitament dels recursos animals per part dels humans.

II. Del neolític a l'edat del bronze

EL NEOLÍTIC. ELS PRIMERS AGRICULTORS I RAMADERS

Antoni Carreras i Casanovas

EL PROCÉS DE NEOLITZACIÓ

Per comprendre les transformacions profundes que experimenten les comunitats humanes en el decurs d'aquest període, cal veure primer com era el medi natural on van desenvolupar la seva activitat. Tal com havia estat des de milers d'anys enrere, aquestes comunitats mantenien una relació directa amb el seu entorn, ja que vivien de l'explotació de l'espai natural que els envoltava i en depenien necessàriament. La vida girava entorn de la natura amb la qual els lligava una harmonia ancestral. Però els successius canvis climàtics que van tenir lloc en acabar els darrers freds van alterar la forma de vida paleolítica, a la vegada que nous corrents culturals van aportar revolucionàries tecnologies. Tot plegat va fer que les comunitats humanes assentades en aquest territori experimentessin una nova forma de conviure i d'explotació del territori sense precedents.

En acabar l'última glaciació i començar el darrer període del Quaternari que es coneix com l'Holocè o postglacial, la temperatura va experimentar un progressiu augment cap a un clima preboreal (10000-9000 aC), fet que es va deixar sentir en un canvi gradual de la vegetació

(predomini del bedoll, el roure i l'om) i, per tant, dels ecosistemes relacionats. Tot seguit, entre els anys 9000 i 8000 aC es reafirma un escalfament climàtic amb una certa sequedat, la qual cosa va significar una nova adaptació del paisatge vegetal amb un augment de coníferes (pins) i avellaners en alguns indrets. Finalment, entre els anys 8000 i 5000 aC, aproximadament, va regnar un clima atlàntic que fou, fins i tot, més càlid que l'actual però més humit, fet que va suposar un desenvolupament considerable de la massa vegetal.

Com a conseqüència, entorn al VI mil·lenni aC aquest augment de les temperatures i un elevat grau d'humitat van comportar una diversitat de paisatges. En els territoris de l'interior de Catalunya, la vegetació devia estar representada pel roure, acompanyada de l'avellaner, boix, pi roig, auró, bruc... A mesura que va avançar el neolític, també va disminuir el grau d'humitat, que va fer recular els boscos de rouredes a favor de l'alzinar i del boix. Al final del neolític es va estendre de forma important el pi blanc, atès l'augment de la sequera (clima subboreal).¹ D'aquesta manera quedà perfilat el paisatge actual.

Els éssers vius van haver d'adaptar-se a aquests canvis climàtics i adoptar

A la pàgina anterior, indústria lítica de superfície. La Muralla. L'Espluga de Francolí. (Fotografia d'A. Carreras)

estratègies de supervivència que van condicionar la seva vida. La natura va imposar un altre cop les seves condicions. Per a uns fou fàcil, i van trobar recer a les Muntanyes de Prades, de clima més fred que la plana; per a altres, els va suposar la fugida cap al nord a la recerca de climes més freds o la seva extinció. Per a l'ésser humà, una nova adaptació a l'entorn que va significar un trencament molt significatiu amb les formes de vida nòmades dedicades a la caça i a la recollida anteriors del paleolític i el començament d'un procés de neolitització, entès com una etapa sedentària dedicada a l'agricultura i a la ramaderia que amb les variants culturals arribarà en la seva essència quasi fins als nostres dies.

Però aquests canvis graduals d'una economia caçadora recol·lectora cap a una altra agroramadera no es van produir de sobte ni en un lloc concret, aquest procés de neolitització té lloc a la Mediterrània i les formes en què cada indret va arribar a la neolitització són encara controvertides.

Actualment, el model més acceptat és aquell que creu que en les fases més arcaïques de la neolitització hi havia una dualitat de població: una autòctona que eren els darrers caçadors recol·lectors epipaleolític i una altra població novinguda que havia portat unes noves formes de producció agrícoles i ramaderes plenament operatives, acompanyades de noves espècies tant de cultius com d'animals.

El contacte que progressivament s'establirà entre elles tindrà com a resultat la lenta transformació dels grups de caçadors amb un procés d'aculturació, acompanyat d'un entorn afavoridor per aquesta nova forma d'explotar el territori.²

EL NEOLÍTIC ANTIC. PRIMERES CONSTATAcions D'ASSENTAMENTS ESTABLES

El neolític és una etapa que va succeir l'epipaleolític i que va precedir l'eneolític o calcolític i cronològicament se situa entre els anys 5900 i 2200 aC. Dins d'aquesta etapa neolítica es distingeixen tres períodes clàssics: el neolític antic, el neolític mitjà i el neolític final.

El neolític antic es desenvolupa durant el VI i V mil·lenni (5750-3500 aC).³ Les formes de vida paleolítiques, essencialment nòmades, que s'ha vist, donaren pas, de mica en mica, a un revolucionari i nou sistema de vida de l'ésser humà que consistirà, bàsicament, en el desenvolupament de l'agricultura i la ramaderia, i amb això l'adopció d'un sistema de vida sedentari permeté la fabricació de les primeres ceràmiques conegudes, i unes noves pautes de comportament i d'explotació dels recursos i de les relacions de convivència humana.

El procés d'adaptació de les noves formes de vida produït, en part, pel canvi climàtic que afavorí summament l'aparició d'unes primitives tècniques agrícoles en les clarianes dels boscos, i per les evolucions tecnològiques portades, potser, per una població novinguda, així com per un augment demogràfic, va comportar l'aparició d'una economia i tecnologia sense precedents.

El neolític és, doncs, el pas d'una economia caçadora recol·lectora a una progressiva economia de producció, en què s'observen unes noves relacions entre l'ésser humà en si mateix i el medi ambient. Es pot dir que a partir d'aquest moment, d'una forma pausada, l'home

es veu per primera vegada una mica més alliberat de la preocupació immediata de la subsistència, ja que ara no dependrà tant de la natura, sinó que exercirà un cert control sobre aquesta.

Efectivament, els nous sistemes de producció d'aliments derivats de l'agricultura i la

ramaderia esdevindrà molt més efica-

ços que la recol·lecció i la caça anteriors, pel fet d'ésser susceptibles de generar uns excedents, sense descartar una continuïtat més apaivagada de les activitats recol·lectores i de caça. Aquests sobrants comportaran un progressiu sedentarisme dels grups humans, la qual cosa tindrà com a conseqüència un augment demogràfic i l'aparició dels primers assentaments estables. Sembla que aquests primers assentaments estaven formats per petits nuclis de 30 a 50 persones amb una interrelació familiar bastant forta i que dominaren el seu espai més pròxim. Havia nascut la propietat.

En uns primers moments, aquests assentaments se situaren a les clarianes del bosc, prop, si s'esqueia, de rius, fonts o barrancs, aprofitant els terrenys més fèrtils i també prop de vies de comunicació. Quan aquestes clarianes s'esgotaven pels successius conreus, és probable que les abandonessin i es traslladessin cap a una altra. A la vegada, s'ocupà el pla i la muntanya, la qual cosa comportà diferents sistemes de producció més especialitzada. Una bona representació de com es vivia en aquests moments a la Conca és la cova de la Font Major, de l'Espluga.

Els tipus de poblament. La progressiva transformació de la vida nòmada a una de sedentària marcà uns patrons d'assentaments en el territori. Aquests patrons estableixen tres formes bàsiques d'ubicació que segueixen unes constants generals. La primera és la ubicació en turons suaus o lleugeres elevacions i terrasses fluvials que dominaven una superfície de terrenys plans, sovint planures al·luvials formades per sòls d'alta

Personatge que vol representar un home del neolític antic amb el cos pintat. (Dibuix de F. Riart)

fertilitat agrícola. La segona constant és la presència d'aigua propera a l'hàbitat (cursos fluvials, fonts, llacs...). I la tercera és la situació dels assentaments en relació amb les vies de pas naturals entre àrees ecològicament diferenciades.

Dins del territori els assentaments podien ser preferentment en balmes o coves, i també a l'aire lliure. L'estructura i construcció dels hàbitats varia segons els llocs. De totes maneres, els materials utilitzats són la pedra, la terra i la fusta. Sembla que la pedra era utilitzada en les ocupacions de coves i abrics, i la fusta i la terra (fang) en la construcció de cabanes a l'aire lliure fetes amb cobertes de troncs, branques i fangs. En general, les cabanes tenien forma ovalada o circular, construïdes a nivell del sòl, amb forat per sustentar l'estructura de troncs.⁴

Els inicis de l'agricultura. Les dades arqueobotàniques revelen que les primeres poblacions neolítiques van practicar una agricultura fonamentada en el conreu de cereals i de lleguminoses. Malgrat tot, la recol·lecció de productes silvestres tingué un important paper.

Entre els cereals es conreà el blat nu (*Triticum aestivum / durum*), el blat nu de tipus compacte (*Triticum aestivum / durum* tipus *compactum*), l'ordi vestit (*Hordeum vulgare*) i l'ordi nu (*Hordeum vulgare nudum*), i dues espècies de blat vestit, l'espelta bessona o pissana (*Triticum triticum dicoccum*) i l'espelta petita (*Triticum monococcum*). Sembla que predominà el blat nu en relació amb l'ordi, mentre que l'espelta bessona, el blat compacte i l'espelta petita ocuparen un lloc poc rellevant.

Entre les lleguminoses hi havia quatre espècies: la guixa (*Lathyrus cicera / sa-*

tivus), la llentia (*Lent culinaris*), el pèsol (*Pisum sativum*) i la fava (*Vicia faba*). Entre aquestes espècies, el pèsol i la llentia són els llegums més conreats, seguits de la resta.

Pel que fa als vegetals silvestres procedents de la recol·lecció, es pot destacar l'arboç (*Arbutus unedo*), el sanguinyol (*Cornus sanguinea*), l'avellaner (*Corylus avellana*), la figuera (*Ficus* sp.), el llentiscle (*Pistacia spinosa*), el pi (*Pinus* sp.), l'aranyoner (*Prunus spinosa*), la gla (*Quercus* sp.) i la vinya silvestre (*Vitis vinifera sylvestris*).⁵

L'inici de la ramaderia. Sembla que l'adopció de les primeres tàctiques ramaderes va ser com a conseqüència d'una necessitat d'assegurar i diversificar l'obtenció d'animals. La cacera proporcionava una producció de carn immediata i puntual, mentre que la domesticació dels animals oferia una producció continuada de carn i de productes, que relegà a poc a poc la cacera.

Les espècies domèstiques que apareixen en els jaciments són l'ovella (*Ovis aries*), la cabra (*Capra hircus*), el bou (*Bos taurus*) i el porc (*Sus domesticus*). Un aspecte significatiu constatat és l'associació que es pot establir entre la presència d'ovicaprins en els assentaments en cova i la tendència a una major importància dels bovins en els assentaments a l'aire lliure. També, s'observa una major presència de consum d'animals salvatges en els hàbitats en cova que en els de les planures. Malgrat tot, en funció dels indrets l'economia podia ser mixta. S'ha començat a constatar en algun jaciment arqueològic (la Draga-Banyoles) la presència d'elements de fusta vinculats a les activitats d'arrossegament o transport (possibles fragments de jous, timons

d'arada...) que posen en evidència l'exploració de força muscular dels bòvids en el neolític antic.⁶

Les primeres ceràmiques conegudes. La ceràmica entesa com a diversitat de recipients de terrissa no es desenvolupà plenament fins que l'ésser humà esdevingué sedentari. L'activitat nòmada anterior del caçador recol·lector no era pas la més propícia per a la utilització de recipients ceràmics, per raó de la fragilitat i el pes que tenia exposada a un continu transport, la feia del tot inadequada per a l'ús. Per aquest motiu s'utilitzaren recipients segurament de pell, fusta, vegetals, etc., els quals oferien una major facilitat de transport i resistència. Però, quan l'ésser humà es fa sedentari i roman permanentment en un mateix lloc, aleshores degué desenvolupar els nous recipients, essencialment ceràmics, els quals oferien una major adaptabilitat a les necessitats.

Les primeres ceràmiques es comencen a trobar a Catalunya pels voltants del darrer quart del VI mil·lenni aC, amb una perfecció remarcable i es coneix amb el nom de ceràmica cardial. Es presenta sota la forma de grans vasos amb perfils globulars i amb el coll més o menys marcat: gerres, escudelles hemisfèriques..., acompanyen aquesta gran vaixel·la. Les nanses, en general, són poc marcades, en forma d'orelletes perforades o massisses, i se situen tant verticalment com horitzontalment.

Els motius decoratius són a base d'impressions fetes mitjançant una petxina (*Cardium edule*) sobre la pasta crua, a vegades posades formant bandes que poden ser verticals, horitzontals o inclinades, disposades al voltant del coll o a la vora, i fins i tot en el cos de la peça i a

les nanses. S'anomena *cardial* per la utilització de la petxina esmentada, o *montserratina*, pel fet que també es va trobar a les coves de Montserrat. Juntament amb aquests atuellers decorats, de mida petita o mitjana, n'hi ha d'altres de més grossos (gerres decorades amb cordons o tires de fang en relleu, distribuïts entorn del cos del vas en sentit horitzontal, encreuats en altres de verticals). També en trobem una altra de llisa sense cap mena de decoració, i que pren la forma de bols arrodonits. Pel que fa a les dades obtingudes fins ara, podem situar la cronologia d'aquest tipus de ceràmica cardial en un horitzó entre els anys 5750 i 4900 aC.⁷

Aquesta ceràmica cardial començarà a desaparèixer al final del V mil·lenni aC i donarà pas a un altre tipus decoratiu, conegut com ceràmica epicardial i que es troba concentrada cap a la primera meitat del V mil·lenni i el primer quart del IV mil·lenni. La decoració amb impressions de petxina anirà transformant el seu estil amb una insensible degeneració de la tècnica decorativa, els motius perden regularment qualitat per arribar a abandonar totalment aquest tipus decoratiu, a favor d'una decoració molt més diversificada, segons les contrades, al contrari de la decoració impresa molt uniforme. Els tipus decoratius més característics seran els cordons, aplicats o no; els soles, o cops de punxó, les crestes i les superfícies pentinades formant motius decoratius molt complexos. La ceràmica es troba poc acurada amb una cocció bastant deficient, les parets són molt gruixudes i una pasta amb desengreixant gros, generalment de quars i mica. Aquesta ceràmica epicardial se li atribueix una cronologia absoluta de 4000

anys aC, encara que pot anar de 4.100 al 3.600.⁸ En el període postcordial es parla de grups culturals com Montboló, Molinet... per distingir determinats trets de la producció ceràmica.

La tecnologia general emprada en la ceràmica neolítica és bastant uniforme en els seus diferents moments. Era una ceràmica realitzada a mà, sense la utilització del torn. Es confeccionava mitjançant tècniques primitives com són els marrells o tires de fang que s'anaven enganxant una damunt de l'altra, polint després la superfície del vas resultant; o bé estirant el mateix fang a partir d'un tros de pasta. La cocció es feia en una foguera que podia estar semienterrada en un clot. La terrissa es col·locava entre les branques i la que estava més en superfície i rebia una major oxigenació (cocció oxidant) es transformava en un color de tonalitats grises, gris blavós o negre i poc uniforme, mentre que la que es trobava al fons del forat (cocció reductora), on rebia poc oxigen, tenia una coloració més vermellosa o ataronjada.

L'ESTAT DEL NEOLÍTIC ANTIC A LA CONCA DE BARBERÀ

A la Conca de Barberà el coneixement d'aquesta etapa neolítica està determinat per les excavacions arqueològiques antigues, fetes en uns moments en què els avenços tecnològics i els estudis encara no permetien extreure dades acurades. No existien les anàlisis paleoecològiques (palinologia, antracologia, sedimentologia) ni paleoeconòmiques (anàlisis

faunístiques...) i, per tant, hi manca la informació científica que aporten les modernes tècniques d'investigació com l'arqueobotànica o l'arqueozoologia, llevat de les darreres investigacions fetes en alguns jaciments com veurem. Així mateix, les restes procedien de coves i abrics i les constatacions d'assentaments a l'aire lliure eren

quasi inexistentes. Cal que les restes arqueològiques de venen quanti-

Dona. Neolític antic. (Dibuix de F. Riart)

oses en alguns jaciments excepcionals com la cova de la Font Major de l'Esplugu de Francolí, però la falta d'altres constatacions en jaciments a l'aire lliure fa que la interpretació d'aquest període des de l'àmbit comarcal sigui fragmentada.⁹

La localització de restes del neolític antic més significatives són les de la cova de la Font Major, excavades per S. Vilaseca entre els anys 1961 i 1962 i donades a conèixer en una extensa monografia.¹⁰ Posteriorment, part del material extret de la cova de la Font Major per S. Vilaseca fou estudiat per Josep Maria Miró, que el donà a conèixer en diverses publicacions.¹¹

ELS JACIMENTS DE SÍLEX DE SUPERFÍCIE

A part d'aquests estudis i de les revisions posteriors dels materials de la cova de la Font Major, hi ha una munió de restes arreu de la Conca que s'associen a una indústria lítica de superfície, són fragments de sílex de difícil ubicació cronològica i deslligats d'un context arqueològic que permeti extreure dades fiables. A grans trets se'ls inclou en algun moment del neolític, malgrat que actualment es considera que bona part d'aquesta indústria lítica pot correspondre al neolític final-calcolític. Tanmateix la localització en el mateix indret d'estructures soterrades fa variar taxativament la seva cronologia, com va passar en el jaciment de superfície dels Molins de la Vila de Montblanc, que una vegada excavat es va poder comprovar la seva cronologia corresponent al neolític mitjà. O per contra, les característiques de la talla i l'entorn on es troben poden

fins i tot situar aquests jaciments de superfície en moments immediatament anteriors a la fase neolítica i posteriors a l'epipaleolític.

Doncs bé, una part molt gran del llegat arqueològic prehistòric de la Conca de Barberà que s'ha conservat és, sens dubte, la indústria del sílex, entesa com la munió de fragments d'aquest material que es poden trobar en alguns indrets i pot denotar certa activitat humana en aquell indret. No és pas gaire difícil trobar peces de sílex arreu de la superfície dels nostres camps, ja que les tasques agrícoles o de desforestació tot sovint en remoure la terra en fan sortir restes. Molts d'aquests fragments mostren vestigis d'haver estat treballats per l'home, i altres, que aparentment són simples bocins de sílex, poden ser esclats o ascles despresos en colpejar dues pedres de sílex per tal de fabricar un estri. Si bé la utilització del sílex fou primordial fins l'aparició dels metalls, el seu ús ha arribat fins i tot a èpoques modernes (pedres de trill, pedres de fusell, etc.).

Les formes en què es poden presentar les troballes de sílex en superfície són variades. Si ens apareix una peça isolada o en un lloc poc adient, es pot pensar que l'activitat de l'home en aquell indret pogué ser fortuïta. També es poden presentar un nombre reduït de peces amb certa talla, la qual cosa pot indicar una activitat més o menys puntual en aquell lloc concret.

Si aquest nombre de restes és força abundós, es pot intuir una activitat intensa o constant, i si, a més, es troben ascles de sílex procedents de la fragmentació de pedres de sílex en estat natural (nòduls), o nòduls preparats per ser ta-

Distribució d'alguns jaciments de la Conca de Barberà amb indústria lítica en superfície

Població	Partida	Materials	Població	Partida	Materials
Barberà de la Conca	Els Boiers	ascles de sílex	Santa Coloma de Queralt	Font del Gubià	poblat? enterrament sílex
	Masets	nòduls i ascles		Mas Nix, les Roques	
	Roca Foradada	nòduls i ascles		Masia Casa Blanca	
	El Viver	ascles, fulles			
L'Espuga de Francolí	Cova de la Font Major	sílex, ceràmica, enterraments	Santa Perpètua de Gaià	Font de Vallespinosa	sílex
	Les Planes	destrials		Barranc de la Torrentera	sílex
	La Solana	sílex		Bosc del Pir, la Coma	ascles, nuclis
	La Muralla	sílex		Bosc de Ballester	sílex
	Font de la Salut	destrials, polides		Còll de la Serra	sílex
	Font de l'Heura	sílex		Gomes de Sant Joan	sílex
	Pla Noré	ascles, nuclis		Cortals	sílex
	Mas del Balasar	ascles		Cova del Callat	sílex
	Mas d'en Xup	sílex		Cova del Potau	sílex
	Font de Sant Isidre	sílex		Cova Cativera	sílex
Montblanc	L'Espladella	cantera de sílex	Font d'Anguera	ascles	
	Molins de la Vila	sílex, ceràmica	Obaga de la Solana	sílex	
	Font Barceloneta	burins, gratadors...	Sants-Metges	sílex	
	Balma del Duc	sílex	Vallesveres	sílex	
	Racó de l'Hospital	sílex	Cova del Pedreny	sílex	
	Les Benes (Rojalons)	sílex	Barranc ctra. Savallà	sílex	
	Cantacorbas (Rojals)	sílex, ceràmica	Savallà	sílex	
	Cova Gralles (Rojals)	sílex	Taller del Quico	sílex	
	Camí de la Glorieta	ascles	Pilar de les Forques	sílex	
	Cal Bacariff	sílex	Roques del Dugo	sílex	
Passanant	Camí Boixaró	ascles	Mas Lledó	sílex	
	La Glorieta	sílex	Cova del Cartanyà	ceràmica	
	Camí Forès-Guimerà	pedres decorades	Estret de la Vall	sílex	
	Roques del Dugo II	sílex	Camí tossal Forques	sílex	
	Sant Gallard	sílex	Granja Mirjana	sílex	
			Font de Lerroux	sílex	
			Mas de la Salut	sílex	
			La Reclera	sílex	
			Milmanda	sílex	
			Xaragalla	sílex	
Les Piles Santa Coloma de Queralt	Balma del Codony	enterraments	Savallà del Comtat		
Vallclara			Vallfogona de Riucorb		
Vilanova de Prades			Vilaverd		
Vimboit			Vimboit		

(Extret de la Carta Arqueològica de la Conca de Barberà. Inventari del Patrimoni Arqueològic, 1991)

llats (nuclis), es pot parlar d'un lloc on hi pogué haver una activitat de fabricació de peces de sílex. Tot això poden ser indicis d'activitats o assentaments que hi hagué en aquell indret. Però, com que no es poden relacionar amb cap altre material o estratigrafies arqueològiques, la seva cronologia esdevé confusa.

Malgrat això, creiem que es poden considerar aquest tipus de restes com una de les constatacions de la presència humana en les nostres contrades durant la prehistòria.¹²

LA COVA DE LA FONT MAJOR (L'ESPLUGA DE FRANCOLÍ)

La cavitat es troba al costat de la surgència subterrània del riu Francolí, a l'aiguabarreig amb el riu de Milans procedent de Vimodrí i Vallclara en un lloc on abunden les balmes i cavitats, així com les xumadures de dolls d'aigua. Però l'aspecte més suggerent de la cavitat és la seva situació amb relació a l'entorn.

La situació estratègica de la cova de la Font Major li confereix unes particularitats que fan de l'indret un lloc singular. És una gran cavitat que ofereix aixopluc temperat tot l'any i amb una gran lluminositat que penetra per l'espaiosa entrada. Això afavoreix l'habitabilitat de l'indret que està situat al bell mig del pas natural de la vall del Francolí i uneix la costa central catalana amb l'interior peninsular i, per tant, és un lloc de pas obligat per a qualsevol moviment migratori. A més gaudeix d'una ubicació enmig de tres ecosistemes diferents (ecotò): ecosistema muntanyenc dels vessants de les Muntanyes de Prades amb una bio-

diversitat i biomassa importants, l'ecosistema del pla de la Conca, amb unes característiques pròpies i, entre aquests dos ecosistemes, hi hauria els rius de Milans i Francolí, que esdevenen un altre ecosistema fluvial amb una vegetació i fauna determinada.

La situació de la cova de la Font Major enmig d'aquest ecotò li confereix una importància estratègica d'explotació dels recursos de biomassa dels tres ecosistemes. Segurament el fet d'estar situada prop del riu, amb uns terrenys al·luvials fèrtils i de fàcil regatge, possibilità els primers intents agrícoles. Per tant, no és estrany que les diverses comunitats humanes hi trobessin un lloc adient des del més remot del paleolític fins a quasi l'actualitat, i que deixessin en els seus sediments una empremta gairebé continuada d'ocupació de la cavitat.

La indústria lítica. Mentre que la majoria dels jaciments de sílex que hem vist distribuïts per la Conca es troben a l'aire lliure i en uns nivells superficials del terreny sense una estratigrafia concreta, la indústria lítica de la cova de la Font Major es diferencia d'aquests pel fet d'ésser un jaciment dins una gran cova i per oferir una seqüència estratigràfica bastant seguida, associada amb altres materials (ceràmica, fauna, etc.), la qual cosa fa que la seva datació pugui ser més clarificadora.

La localització d'aquest jaciment se centrà al vestibul de la cova, no pas gaire endinsat, quasi fins on la llum natural permetia una certa activitat. Malauradament, però, bona part d'aquest jaciment ha sofert una progressiva destrucció, des que la cova va ser redescoberta l'any 1956.

Els únics testimonis que van quedar foren uns sediments que sortosament van

romandre intactes adossats a cada costat de les parets, i que S. Vilaseca pogué excavar a partir de l'any 1957 i establir-ne una estratigrafia bastant completa, la qual aniria, segons els seus estudis, des d'un nivell més modern que denominà nivell *a*, situat prop del sostre de la cavitat, i que cronològicament correspondria a la romanitat, fins a un nivell més antic, que anomenà *j* i seria el que reposaria directament damunt el primitiu llit de conglomerats. Aquest darrer nivell Vilaseca l'associà a un paleolític superior.¹³

Així, doncs, els materials que s'han trobat i que han aportat una valuosa informació són els que aparegueren en els sediments que no foren destruïts, situats a banda i a banda del vestíbul de la cova.

Altres peces i material lític foren recollits de la terra extreta en buidar sense cap control arqueològic l'entrada de la

cova, i abocada a la Font Major. Aquestes peces i materials recuperats de les escombraries, i que probablement haurien desaparegut, podien pertànyer als mateixos nivells que hem vist.

D'altra banda, a l'exterior de la cova de la Font Major també han aparegut vestigis d'ocupació. A dos metres de l'exterior de l'entrada, adossada enmig de dos blocs de conglomerats hi ha les restes d'una foguera, constatada pel color negre de les capes de sediments i pels carbons i abundants restes de fauna, sílex i ceràmica.

Així, doncs, en aquest indret, aparegué una abundosa munió d'eines neolítiques. La matèria primera utilitzada fou quasi exclusivament el sílex (97,9%) de distintes varietats i qualitats. De forma puntual aparegueren altres materials com el quars, la quarsita, el cristall de roca i el jaspi.¹⁴

Vestíbul de la cova de la Font Major, de l'Espluga de Francolí. (Fotografia d'A. Carreras)

El lloc d'origen probable, però no segur, d'una part important de la matèria primera caldria cercar-lo pels entorns propers, com podrien ser la pedrera de sílex que es troba al peu de la muntanya de la Tossa, en un lloc conegut amb el topònim de l'Espadella (al barranc de la Trinitat), potser, també, de zones properes com Vilanova de Prades, Vilaverd, i a més caldria afegir-hi els còdols transportats pel Francolí.

Sembla que els instruments més corrents del jaciment foren les fulles de sílex amb o sense retoc, els nuclis prismàtics i piramidals, freqüentment reutilitzats com a rascadors i el que Vilaseca anomena *tambors d'avisament*, retocats per convertir-los en senzills estris, especialment rascletes i gratadors.

Són característiques les puntes triangulars amb un acurat retoc bilateral aparegudes en els nivells *e* i *f*, les puntes semilunars i el triangle o sageta amb tall del nivell *g*.

Els segments de cercle i mitges llunes apareixen també en la indústria lítica de superfície localitzada als Xaragalls (Vimbodí), la Solana i la Muralla (l'Espluga de Francolí) i en altres jaciments de la comarca. D'altra part, les millors fulles, lliures o amb retoc marginal, es troben en els nivells *e* i *f*, en menys proporció en el nivell *g* i quasi inexistent en la *b*.¹⁵ Pel que fa a les tècniques de fabricació, es pot dir que per a cada tipus d'estri s'aplicà una tècnica de talla concreta, és a dir, s'emprà una percussió directa amb un percussor dur *versus* percussió indirecta o bé tou, i també algunes amb percussió indirecta.

Bona part de les làmines sembla que foren tallades mitjançant percussió indirecta¹⁶ o amb percussors tous (fusta...) i

es rebutjà la tècnica de talla per pressió.¹⁷ Això vol dir que els esclats foren extrets colpejant amb una pedra de certa duresa el nucli de sílex, mentre que en les làmines de talla més acurada, s'emprà un estri a mode d'escarpra (fusta, banya...).

Malgrat el nombre elevat de restes de sílex en el conjunt del jaciment, manquen per complet les restes de descortícament (extracció de la superfície rugosa del sílex en estat natural). El procés de descortícació o preparació dels nòduls de sílex per ser posteriorment tallats degué ser realitzat fora de l'àmbit de la cova; potser es dugué a terme en el mateix lloc d'aprovisionament del sílex per facilitar-ne el transport.

Finalment, l'estudi de les dimensions de les peces de sílex ha donat com a resultat un predomini de les làmines de sílex curtes, estretes i a la vegada planes, tot trencant les de llargada gran. L'explicació d'aquest fenomen pren cohesió si interpretem que un gran nombre de fragments de làmines anaven destinades a ésser galzades conjuntament en un mànc fent la funció de peces de falç.

En conseqüència, podem suggerir que bona part de la fabricació de les peces de la cova de la Font Major, si tenim en compte el tipus de talla de l'utilatge i per les similituds estructurals amb altres conjunts lítics del neolític, estava destinada, en part, a la producció de làmines. Moltes d'aquestes làmines com a suport de peces de falç i també de geomètriques, mitjançant nuclis piramidals i prismàtics per percussió indirecta amb una senzilla preparació del pla de percussió i, posteriorment, transformats en nuclis polièdrics per extracció d'ascles de mida petita.¹⁸

Consideracions cronològiques. Malgrat que els autors coincideixin en assenyalar que es tracta d'un jaciment molt mal-mès i no estudiat amb les tècniques modernes d'excavació, sí que es pot situar la indústria lítica apareguda dins una estratigrafia quasi concreta, a diferència del que succeïa en els jaciments de sílex de superfície.

Així mateix, aquesta indústria es troba associada en alguns nivells excavats amb altres materials arqueològics com la ceràmica, l'os, i fins i tot amb restes d'habitatges (fogueres, deixalles de cuina, etc), la qual cosa comporta que aquesta indústria pugui ser emmarcada dins uns períodes cronoculturals bastant concrets. És a dir, doncs, que la indústria lítica més important de la cova de la Font Major se situaria en un moment del neolític antic cardial i en una cronologia que aniria del 4600 al 4000 aC.¹⁹

La ceràmica cardial de la cova de la Font Major. La ceràmica cardial que s'ha trobat a la cova de la Font Major va aparèixer en el nivell *g*, que correspondria a un neolític antic. Juntament amb la indústria lítica, es registraren tretze fragments de ceràmica cardial; l'exemplar més gran potser va pertànyer a un gran bol o a un vas ovoide de bones dimensions. Es tracta d'un tros de vora adornat per cinc o sis tires d'impressions de *cardium* que fa la sensació de vellut.²⁰

En els nivells cronològicament posteriors *e* i *f*, aparegué un grup de fragments de ceràmica (incisa, estampada i cardial) que presenten un cert aire cardial en conjunt i que en fa difícil l'atribució a un tipus en concret dels esmentats. El procediment emprat en la decoració tampoc no és el mateix: pintes, punxons, petxines de *cardium*; i per dificultar-ne més la distinció, sembla que en la decoració

Restitució hipotètica d'una falç de sílex neolítica per segar. (Fotografia d'A. Carreras)

cardial la impressió es pogué aconseguir tant per estampat com per arrossegament de la petxina.

No hi manquen vasos amb nanses, alguns amb fines impressions. Altres vasos es decoren amb faixes i serrells d'impressions, en grups obtinguts per aplicació plana de la cara externa de la valva de la petxina. Altres fragments devien formar part de vasos ovoides i de coll escanyat, en forma d'amforeta, de fang vermellós i compacte, a vegades mal cuit, decorat amb línies horitzontals i altres obliqües d'impressions separades, a vegades, per mètopes llises.²¹

D'altra banda, en el buidat incontralat de la terra que s'abocà al riu en el seu pas per la Font Major quan s'engrandí l'obertura de la cova, també es trobaren tres fragments amb decoració impresa cardinal.

Finalment tenim un altre fragment de pasta negra de 9 mm de gruix adornat finíssimament amb línies paral·leles molt iguals i juntes, de petites impressions fetes per aplicació de la cara interna del peristoma del *cardium*, gairebé verticals i que produeixen un magnífic aspecte vellutat.²²

La tècnica de la decoració cardinal emprada a la Font Major és quasi sempre vellutada. S'aconseguia mitjançant l'aplicació del dors o la cara externa o interna del *cardium* o d'altres petxines acanalades (*Lyma*, *Pecten*...) en variades formes, però sempre, planament o obliquament, damunt la pasta tendra i abans de la cocció. L'efecte que aquesta tècnica produïa feia la sensació de vellut o de pelfa.

Una altra tècnica decorativa feta mitjançant la petxina del gènere *Cardium* és l'anomenada «directa», és a dir, per apli-

cació o enfonsament perpendicular, amb més o menys profunditat, de la vora de la valva de la petxina en la superfície ceràmica. Aquesta tècnica també s'emprà en la decoració d'alguns fragments de la Font Major associada algunes vegades amb els cordons en relleu.

Les ceràmiques llises, acanalades, amb relleu i plàstiques. Associada de vegades amb la ceràmica que hem vist, aparegueren altres tipus ceràmics, amb diferents motius decoratius, o fins i tot sense. Es tracta de fragments de ceràmica llisa i plàstica, pertanyent a grans vasos de formes indeterminades, de fang vermellós i bastant compacte, ben cuit i amb poc desengreixant. També sortí un vas de parets quasi cilíndriques i fons possiblement esfèric amb una nansa cònica; altres exemplars presentaven cordons horitzontals, protuberàncies i lòbuls a les vores.

En els nivells *e* i *f* cal destacar també altres exemplars de ceràmica amb decoració acanalada, relativament estreta i profunda, així com dos interessants bocins que pertanyeren a un vas de forma probablement hemisfèrica de vores rectes, però en alguns punts amb llavis sortits, decorat amb una faixa de solcs situada sota la vora i proveït d'una petita i robusta nansa perforada verticalment.

Malgrat que les restes ceràmiques conservades són el resultat de les excavacions fetes fa anys o de l'encontre fortuït, i, fins i tot, presenten un elevat grau de fragmentació, han permès fer una anàlisi ceramològica que pot anar una mica més enllà d'un simple enfocament descriptiu tradicional dedicat exclusivament a la decoració.²³

Ceràmica cordada de la cova de la Font Major. Museu Comarcal d'Arqueologia Salvador Vilaseca, de Reus.

En primer lloc, pel que fa a la tecnologia, es pot dir que l'origen de la matèria primera (fang i desengreixant) és desconegut, però és factible pensar que la mateixa cova pogué subministrar argila de bona qualitat per a la fabricació dels recipients. També cal dir que pels entorns de la cova hi ha argiles susceptibles de ser usades en la fabricació de terrissa; fins i tot alguns forns de terrissaires moderns es van instal·lar prop de la cova per fabricar terrissa i teules.

La pasta ben depurada (desengreixant, de grandària petita i escassa freqüència) és minoritària (17,2%) i tendeix a associar-se amb les ceràmiques de decoració cordada, mentre que les pastes depurades (58,3%) i les poc depurades (24,5%) pertanyen, en major proporció, a ceràmiques llises i de decoració plàstica. El principal desengreixant és la calcària, però també se'n troben d'altres com la mica i el quars.

La tècnica del muntatge dels vasos, malgrat les poques i dubtoses aprecia-

cions, sembla que és la de marrell.²⁴ L'acabament de les superfícies és indistintament l'allisat i el polit, i sense que cap tendeixi a associar-se amb un gènere decoratiu concret. També s'observa en poques ocasions un acabat brunyit i groller. Tanmateix no apareixen ceràmiques amb acabats raspallats, típics del neolític antic final a les comarques centrals de Catalunya.

Pel que fa a la cocció, és majoritàriament reductora en la ceràmica que s'ha trobat en els nivells *e* i *f*, arriba al 78,4%; i disminueix en importància en la ceràmica del nivell *g*, on la cocció oxidant arriba al 31,4%. Les cuites majoritàriament reductores ens podrien indicar una cocció en fossa, és a dir, cuita dins d'un clot, i que es produeix en la base de la fornada i en contacte directe amb les flames, la qual cosa succeiria en una atmosfera amb molta poca quantitat d'oxigen i que dóna lloc a una cocció reductora; mentre que en la zona superior de la fossa i amb contacte amb l'exterior, amb un major aireig, es produiria la cocció oxidant.

En segon lloc, pel que fa a la decoració cardial, és majoritària en el nivell *g* (58,3%), i passa a segon terme en el nivell *e* i *f* (26,5%), on la decoració plàstica de cordons llisos ocupa el primer lloc (60,2%). En la decoració cardial la impressió intermitent i sense aixecar la petxina de la superfície de la pasta i amb una inclinació menor de 90 °C —denominada *a veloute* o *a tremolo*— és la més freqüent. Amb relació a la decoració plàstica, sembla feta predominantment per aplicació d'una o més tires d'argila sobre la superfície del vas, però l'escàs relleu d'altres cordons podria indicar l'ús de la tècnica del pinçament de la pasta. Tant una decoració com l'altra s'estructuren en la banda superior i mitjana del vas. Els altres gèneres decoratius (incisa-acanalada, incisa-plàstica, impressió no-cardial...) tenen una incidència més aviat ínfima.

Els elements de premsió o suspensió més ben representats a la Font Major són les nanses de budell. Altres elements de premsió que es troben en els diferents nivells són les nanses a rodell i de botó (nivells *e* i *f*), la nansa de cinta (nivell *g*). Una característica que cal remarcar són les petites protuberàncies de dues de les nanses típiques del neolític antic cardial.

La impossibilitat de reconstrucció dels perfils dels vasos, causada per la fragmentació del material, comporta un cert desconeixement de les formes globals, però sí que es pot afirmar que devien ser formes senzilles, derivades de l'esfera i devien incloure vasos subesfèrics i semisfèrics (bols), vasos esfèrics / ovoides (olles) amb coll desenvolupat «exvasat» o cilíndric (tipus amforeta).

Tots tenen formes característiques del neolític antic.

En definitiva, i com en la indústria lítica, aquests tipus ceràmics en comparació amb altres jaciments del neolític antic del Mediterrani occidental permeten situar la cronologia relativa dels nivells *g*, *e* i *f* en la primera meitat del V mil·lenni aC.²⁵

LA COVA DE LA VILA (L'ESPLUGA DE FRANCOLI)

Al costat mateix de la cova de la Font Major hi ha la cova de la Vila que, si bé ara formen dues cavitats independents, durant el paleolític era una mateixa cova, de la qual la cova de la Vila formava el vestíbul final d'aquella gran cavitat. A finals del paleolític superior, un ensorrament d'un revolt de la galeria deixà al descobert l'actual entrada a la cova de la Font Major i convertí el primer tram de l'antiga cavitat en una nova cavitat deslligada de l'anterior, tot originant així la cova de la Vila, molt espaiosa i amb gran lluminositat que penetrà per dues entrades.

Antigament aquesta cavitat estava coberta per uns sediments que farcién entre uns 75 i 100 cm el terra de la cova per damunt del sòl actual. Tanmateix la utilització de la cavitat en el decurs de bona part del temps històric va provocar un buidatge indiscriminat dels sediments i els materials arqueològics que contenien. Malgrat aquesta destrucció, uns petits testimonis han quedat adherits en alguns indrets de les parets laterals de la cavitat, en concret prop de l'entrada nord-occidental. Així mateix, és visible

Vestíbul de la cova de la Vila, de l'Espluga de Francolí. (Fotografia d'A. Carreras)

un canvi de tonalitat en tot el sòcol de la cavitat, la qual cosa indica el nivell que assoliren els sediments originaris que tenia aquesta cova.

En els minsos sediments conservats al costat de les parets oest i est s'han recuperat una diversitat de restes arqueològiques, la qual cosa indica un elevat nivell d'ocupació de la cavitat. Restes d'indústria lítica que segueixen els mateixos paràmetres que els de la indústria de la Font Major, restes de microfauna (indeterminats), ictiofauna (peixos), mesofauna (conills) i macrofauna (cèrvids) han aparegut en aquests pocs sediments.

És fàcil pensar en la riquesa arqueològica que devien contenir els sediments desapareguts i la informació que ens haguessin pogut donar per a l'estudi d'aquella comunitat neolítica.

Cal pensar que el punt de la cova de la Vila que més nivells d'ocupació tingué

fou el de l'entrada nord-occidental, i cal imaginar-la dins el conjunt d'ocupació del vestíbul de la cova de la Font Major, els exteriors immediats i aquesta part de la cova de la Vila. Es pot afirmar que fou en aquesta zona on es desenvolupà majoritàriament la vida de les comunitats neolítiques que habitaren aquestes coves.²⁶

L'ENTORN DE LA COVA DE LA FONT MAJOR DURANT EL NEOLÍTIC

Anna Ballesteros Ferrandis

La reconstrucció de paisatges arqueològics: la cova de la Font Major

La reconstrucció dels ambients durant la prehistòria consisteix en evidenciar l'evolució dels climes i dels paisatges durant les grans etapes que la componen, tenint en compte el rol que aquest juga en el mode de vida de l'home prehistòric

El paisatge natural dels entorns de la cova de la Font Major es va caracteritzar per un frondós bosc d'alzines, roures i pins, així com un bosc de ribera al costat del riu. (Fotografia d'A. Carreras)

(Renault-Miskovsky, 1986). D'aquesta manera, l'estudi dels paisatges prehistòrics es basa en l'anàlisi dels seus components: els elements físics, biòtics, i principalment, el factor humà que, mitjançant les activitats productives que actuen en el temps i en l'espai, ens proporcionen unes restes que permeten conèixer, localitzar i valorar els diferents sistemes existents durant la prehistòria. Aquests elements són recollits, tractats i analitzats per les diverses disciplines arqueobotàniques, per tal d'obtenir informació tant de l'entorn natural com de la recol·lecció, procediment i ús dels recursos vegetals.

La cova de la Font Major ens ha permès reconstruir l'entorn natural de les coves durant el neolític a partir dels testimonis sedimentaris que s'han conservat fins a l'actualitat. En aquest cas, s'ha fet ús de la paleopalinologia, que s'ocupa de l'estudi de les espores i dels grans de pol·len per tal de conèixer la vegetació fòssil i reconstruir-ne la seva història.

Aquests estudis gràcies a la naturalesa dels propis grans de pol·len i espores ens ofereixen informació molt valuosa sobre l'entorn natural d'aquests en els diversos períodes històrics. Això és possible perquè les plantes produeixen cada any milers d'espores i grans de pol·len, part dels quals són dipositats sobre la superfície terrestre per diferents agents: el vent, l'aigua, els insectes i els humans. De la mateixa manera, aquests resten dipositats dins del sediment arqueològic, fet que els permet conservar-se fins a l'actualitat.

Les dades paleoambientals obtingudes complementen els diversos estudis

existents per la façana mediterrània de la península Ibèrica (Burjachs & Riera, 1996; Riera, 2006, Riera, 1996; Ros, 1996; Saña, 2004, Antolín 2008, entre altres), que ens permeten conèixer l'evolució de la vegetació durant tot l'Holocè i, concretament, per les diverses fases del període neolític. I que ens mostren per aquest període un clar predomini de les comunitats caducifòlies (rouredes i avellaners), acompanyades per comunitats perennifòlies (alzines i pinedes).

L'estudi arqueobotànic de la cova de la Font Major

Partim, doncs, d'unes mostres arqueològiques que ens han permès saber quina era la vegetació que ocupava aquesta zona durant el neolític. Aquestes coves es troben ubicades al municipi de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà), a la zona de la Font Major (prop de la font del mateix nom i de l'actual Parc Fluvial), a uns 400 m per sobre del nivell del mar.

Per la seva topografia i condicions climàtiques, la vegetació actual dels voltants de l'Espluga de Francolí és bastant diversa, i hi trobem formacions naturals (bosc d'alzines, pins i roure reboll), paisatges agraris (vinya i olivera) i zones totalment antropitzades. Per aquesta diversitat de paisatges, les coves de l'Espluga són una zona interessant per a l'estudi de la vegetació, tant a l'actualitat com en èpoques passades.

A les zones properes a la sortida en ambdues coves encara s'hi conserva un testimoni de més o menys un metre de potència, en el qual Salvador Vilaseca (1969) va extreure diversos fragments de ceràmica cardial, dotant-los d'una

cronologia relativa. Aprofitant aquests dos testimonis es va realitzar un mostreig a les dues coves, recollint un total 14 mostres de sediment arqueològic i, d'altra banda, es recol·lectaren 4 molles actuals als voltants de la cova, a fi de conèixer si la sedimentació pol·línica actual és fidel a la vegetació regional.

D'aquesta manera, es va partir d'un total de 10 mostres de la cova de la Font Major i 4 de la cova de la Vila, obtingudes del testimoni abans esmentat, les quals es van sotmetre a un tractament físic i químic de preparació (Burjachs, 1985; Burjachs *et al.*, 2005). S'obtingueren només resultats per a les mostres neolítiques de la cova de la Font Major. A aquestes mostres s'hi van unir mostres de molles actuals que van permetre veure en quina proporció s'ajustaven a la vegetació actual d'aquesta zona.

La validació dels resultats va permetre crear una zona de treball al voltant del jaciment que ens permetés treballar amb les diverses espècies de *Quercus* i pins, i veure'n la seva evolució. Així, la zona d'estudi va quedar establerta al voltant de la plana en què està situada la cova de la Font Major fins al capdamunt de les Muntanyes de Prades, fins a arribar als 950 m d'altitud.

Paral·lelament es va dur a terme un estudi sobre les condicions ambientals (topogràfiques, climàtiques i paisatgístiques) actuals que va proporcionar-nos un major coneixement de l'entorn de les coves de l'Espluga. D'aquesta manera, analitzant la geologia, la topografia, la climatologia, els hàbitats i els usos del sòl es van establir les condicions actuals associades a cadascuna de les parcel·

les (píxels o tesselles) del model digital d'elevacions utilitzat com a base per al nostre estudi. Aquest ens proporcionava una dada de cadascun dels ítems cada 30 metres.

Tenint com a punt de partida aquesta resolució, es van treballar els aspectes fisiològics (necessitats d'aigua, temperatura, tipus de sòl, etc.) dels diversos tàxons obtinguts de les anàlisis palinològiques, per tal d'establir el seu punt de localització més òptim. Els resultats van donar lloc a un mapa que mostra la ubicació de les diverses espècies treballades al voltant de les coves de l'Espluga durant el neolític.

L'entorn natural de la cova de la Font Major

El paisatge natural de la cova de la Font Major durant el neolític es va caracteritzar per un frondós bosc mixt d'alzines, roures i pins. Cal tenir en compte, però, que les coves es troben en una zona de confluència de tres ambients diferents. D'una banda, als voltants hi circula el riu Francolí, que en aquesta època devia estar flanquejat per un bosc de ribera que s'estenia per les cotes més baixes de la cubeta de la Conca de Barberà. Aquest bosc queda testimoni per la presència de tàxons de ribera i higrohidròfits, com ara salzes (*Salix*), boga (*Typha*) o algues d'aigua dolça, que ens indiquen una humitat més elevada que a l'actualitat.

Aquest bosc de ribera es difuminà al peu de les Muntanyes de Prades amb un gran bosc d'alzines i roures principalment, acompanyats per altres arbres com ara els pins o savines / ginebró / càdec (espècies del gènere *Juniperus*).

Alzinar de la Mata. Reducte de vegetació neolítica (Vimbodí). (Fotografia d'A. Carreras)

Els boscos de ribera formats, entre d'altres, per salzes, freixes i plantes aquàtiques com la boga s'estendrien per les ribes dels rius Francolí, Anguera, Gaià i Corb, així com pels nombrosos barrancs de les Muntanyes de Prades. Barranc de la Trinitat i cingles de la Cent Fonts al fons, a l'Espluga de Francolí. (Fotografia d'A. Carreras)

Al capdamunt de les Muntanyes de Prades s'uniren altres tipus de roures, com el reboll (*Quercus pyrenaica*), dels quals encara es conserva un reducte a l'actualitat.

Pel que fa a l'evolució d'aquests boscos, coneixent les condicions mediamambientals d'aquesta zona podem afirmar que als nivells inferiors de la seqüència, el que hem anomenat zona A, i amb més claredat a les subzones A1 i A2a, ens trobem davant d'un bosc climàtic, representat principalment per diverses espècies de *Quercus*. És a dir, ens trobem davant la vegetació natural existent en aquest territori tenint en compte les característiques ecològiques d'aquest abans de la intervenció de l'home. Aquests boscos d'alzines, roure reboll i pins estan acompanyats també d'un bosc de ribera que aprofita l'aigua provinent del Francolí, riu Sec i dels nombrosos torrents i rieres d'aquesta zona per poder créixer.

En aquest sentit observem una màxima extensió de bosc en els nivells inferiors de la seqüència de mostreig que anirà minvant a poc a poc. Per damunt dels 60 cm de profunditat, les proporcions d'herbàcies experimentaran un lleuger augment (zona B) que acompanyaran l'augment d'altres tàxons de caràcter colonitzador com el pi, les cistàcies, brucs (*Erica* sp.) i *Ephedra*, que ens mostren l'evolució cap a un paisatge més obert.

D'aquesta manera, les mostres situades a la part més alta del diagrama són les que permeten veure amb més claredat aquest fenomen d'obertura del bosc climàtic.

Aquesta obertura s'acompanya de l'augment de tàxons herbàcies com ara les gramínies silvestres (*Poaceae*) i les asteràcies, a les quals s'hi uneixen els cereals. La presència de cereals augmenta cap al final de la seqüència, i ens mostra una intensificació de l'ocupació humana en aquesta zona (B2). De la mateixa manera, testimonien aquesta obertura altres tàxons com les apiàcies, tàxons que solen ser ruderals i que devien acompanyar aquests primitius conreus.

L'entorn de la cova de la Font Major, reducte de vegetació neolítica

L'estudi de l'entorn de la cova de la Font Major ha posat de manifest un paisatge vegetal dominat pels boscos d'alzines, roures i pins. Aquest tipus de vegetació, encara present en alguns indrets de la Conca de Barberà, devia tenir la seva màxima extensió durant aquest període.

Aquest estudi també ha evidenciat la importància d'aquesta àrea com a reducte d'algunes espècies com el roure reboll (*Quercus pyrenaica*) que, tot i que és excepcional a la nostra zona, a l'actualitat el trobem en petites comunitats a les zones de major altitud de les Muntanyes de Prades.

Aquest arbre al costat d'altres de la vegetació de ribera que va ocupar els marges del Francolí durant mil·lennis. Avui en dia han estat marginats, i han perdut fins al 90% de la seva extensió potencial. Tot i que l'entorn de la cova de la Font Major és emmarcat dins del PNIN del bosc de Poblet, l'extensió d'aquestes espècies s'ha vist reduïda dràsticament.

El bosc primigeni en estat natural va ser alterat per l'ésser humà per transformar-lo en camps de conreu. (Fotografia d'À. Carreras)

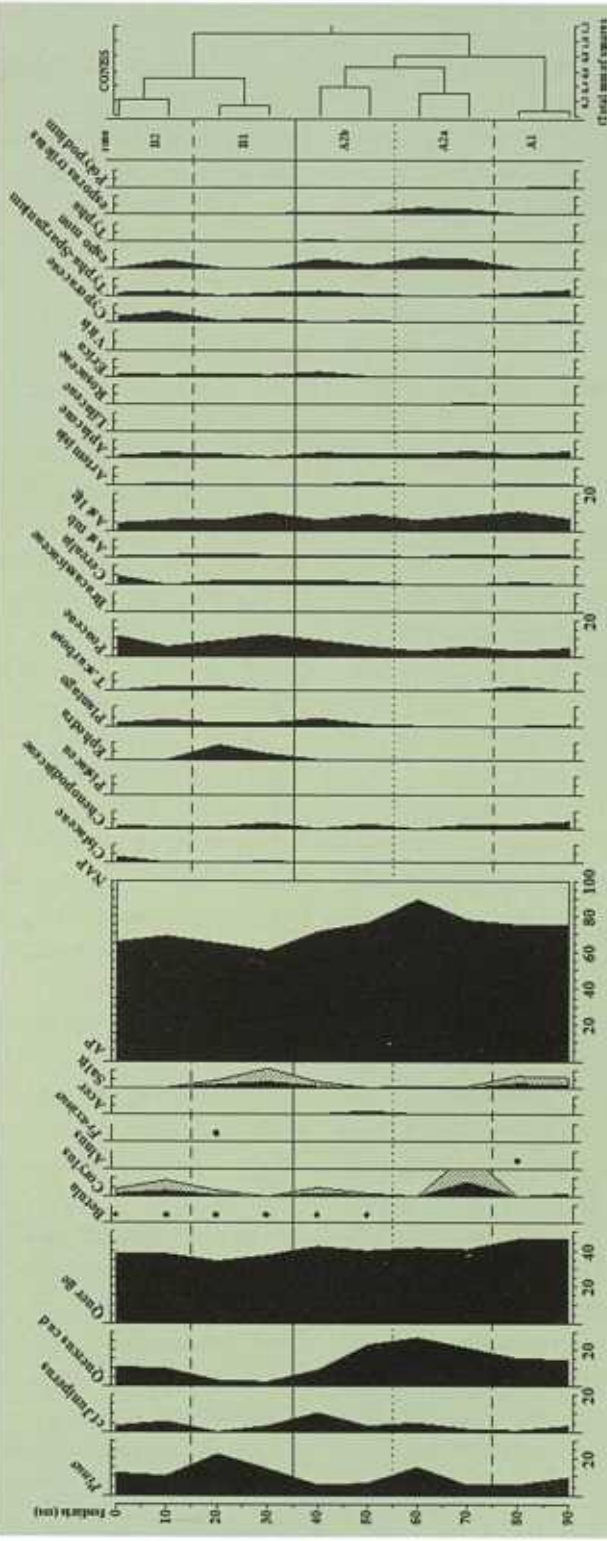

Diagrama pol·l·nic de les mostres arqueològiques de la cova de la Font Major. (Font: Anna Ballesteros)

rístiques determinades esdevingués un assentament permanent. Tanmateix fins que aquesta cultura s'estabilitzi, l'activitat econòmica sembla determinar, a grans trets, la localització de l'hàbitat.²⁷

Per les particulars condicions morfològiques de la Conca, ben aviat hi degueren sovintejar assentament humans en coves, balmes i turons. La cova de la Font Major, la cova de la Vila i tot el conjunt de balmes i abrics existents ben a prop del riu oferiren immillorables condicions d'hàbitat.

Es pot afirmar que aquests indrets foren habitats cap a la primera meitat del V mil·lenni, i l'habitaclle es concentrava al vestibul de la cova de la Font Major i el vestibul de l'entrada nord-occidental de la cova de la Vila, amb activitat probable en el perímetre exterior de l'entrada (talla de sílex, adobaments de pells...).

No s'ha de rebutjar tampoc la idea que en la mateixa entrada es construís una tanca a fi de donar més protecció i que en l'interior s'establissin els ramats, potser mitjançant tanques o aprofitant alguna cavitat natural del lloc.

Però, una interessant mostra de vida a la cova fou donada per la troballa de restes de fogaines i deixalles de cuina a l'interior de la cova, formades per carbons, fragments d'ossos d'animals, entre els quals abundava el cérvol, sílex i la ceràmica, així com algunes conquilles d'«Hèlix». Cal assenyalar també una dent de guineu (caní) foradada per la punta de l'arrel i que probablement fou utilitzada com a penjoll.²⁸ Tanmateix és possible que a més de la cova pròpiament dita de la Font Major i la de la Vila, alguna altra cova o balma de les vores del riu fos habitada per l'home del neolític.

Però no tots els hàbitats es degueren localitzar en el sopluig temperat de les coves. És probable que en algun moment del neolític l'ésser humà s'assentés a l'aire lliure, com hem dit, en algunes clarianes o tossalets existents arreu de la comarca, prop de terres frescals i de fàcil conreu, i deixaren com a únics senyals les restes de sílex en els indrets que coneixem (la Muralla, la Solana i la font de l'Heura, a l'Espluga; els Xaragalls i Milmanda, a Vimodí...).

No podem pas rebutjar la creença que hagin existit alguns tipus d'hàbitats en forma de cabanes fetes amb branques i fang, sota els actuals jaciments de superfície de sílex, destruïts potser per les contínues tasques agrícoles.

És molt possible que en altres tossalets d'arreu de la Conca com el tossalet de la Font de l'Heura (l'Espluga de Francofí), entre la carretera de Blancafort i el barranc de la Font de l'Heura, prop del camí del Pla Noré, hi hagués un assentament neolític a l'esplanada que forma el cim d'aquest tossalet.

Les troballes de destrals de pissarra i un molí de barca i alguna destral votiva fan pensar amb certa versemblança l'establiment d'un petit poblament en l'indret, dedicat al conreu dels camps propers i a la mica d'horta que propiciava el Comellar de la Font de l'Heura. Tenim referències també de l'existència d'algun enterrament en aquest lloc. Però no es pot precisar la seva cronologia, tot acceptant que pogués correspondre a moments posteriors.

D'altra banda, si ens fixem en el nombre de restes trobades a la Conca i en la seva dispersió, es pot veure clara-

ment que les comunitats més nombroses s'establiren al sector sud de la comarca, en terres fèrtils i prop de corrents d'aigua (Xaragalls, al barranc de Castellfollet; la Muralla, prop del riu de Pruners; la Solana, prop del barranc de l'Ermita i l'estret de la Vall).

Contràriament a la part septentrional de la comarca, els assentaments degueren ésser més minsos, tant pel que fa a la seva distribució geogràfica com pel que fa a la seva densitat poblacional, concentrats en llocs propers a corrents d'aigua o fonts.

Segurament la població establerta a les coves de la Font Major, i potser en altres coves i balms de les vores dels rius Corb, Milans, Francolí, Anguera, van practicar una activitat econòmica mixta per a la seva privilegiada situació geogràfica, i el seu hàbitat esdevingué quasi constant durant bona part del neolític.

Els primers pageos. No dubtem que, si jutgem les restes trobades, els paratges de la Font Major degueren oferir un ventall de possibles activitats de producció a la comunitat neolítica que allí s'establí.

El conjunt de balms, abrics i coves els donà aixoplug i protecció, mentre que el riu devia potenciar les primeres experiències agrícoles, bé per la qualitat de les terres al·luvials, deixades pel riu en les crescudes del decurs del temps, bé per la idoneïtat d'irrigació, o fins i tot per la facilitat de llaurar-les.

Qualitats similars degueren tenir altres indrets de la Conca en els quals coincidien abrics naturals, terres fèrtils

i corrents d'aigua com les ribes del riu de Milans a Vimbodí, o del riu Anguera a Sarral o del Gaià a Santa Perpètua (el Viver a Barberà, els Molins de la Vila a Montblanc, la font del Gubia a Santa Coloma, l'estret de la Vall a Vilaverd o el Taller del Quico a Vallclara, etc.).

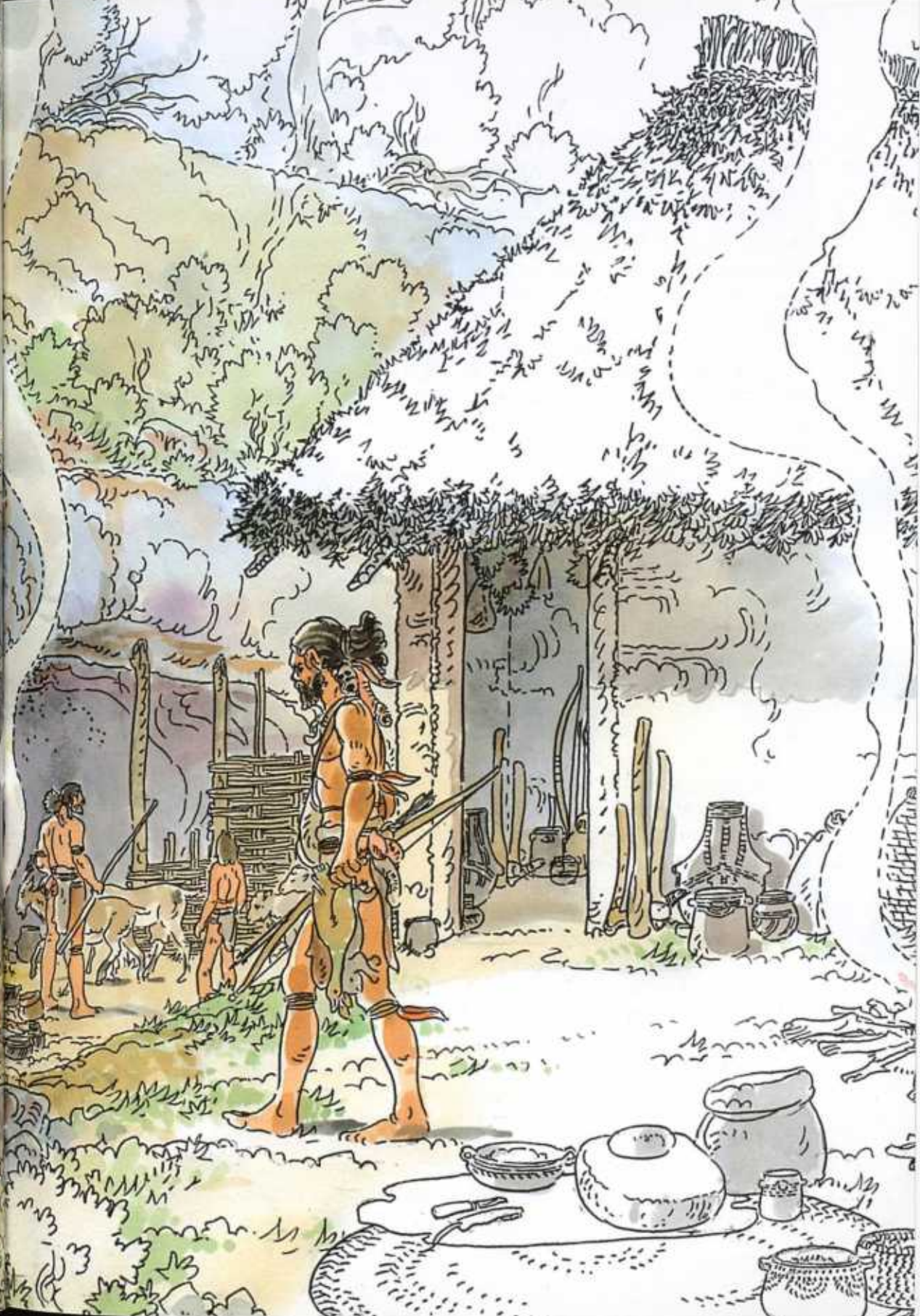
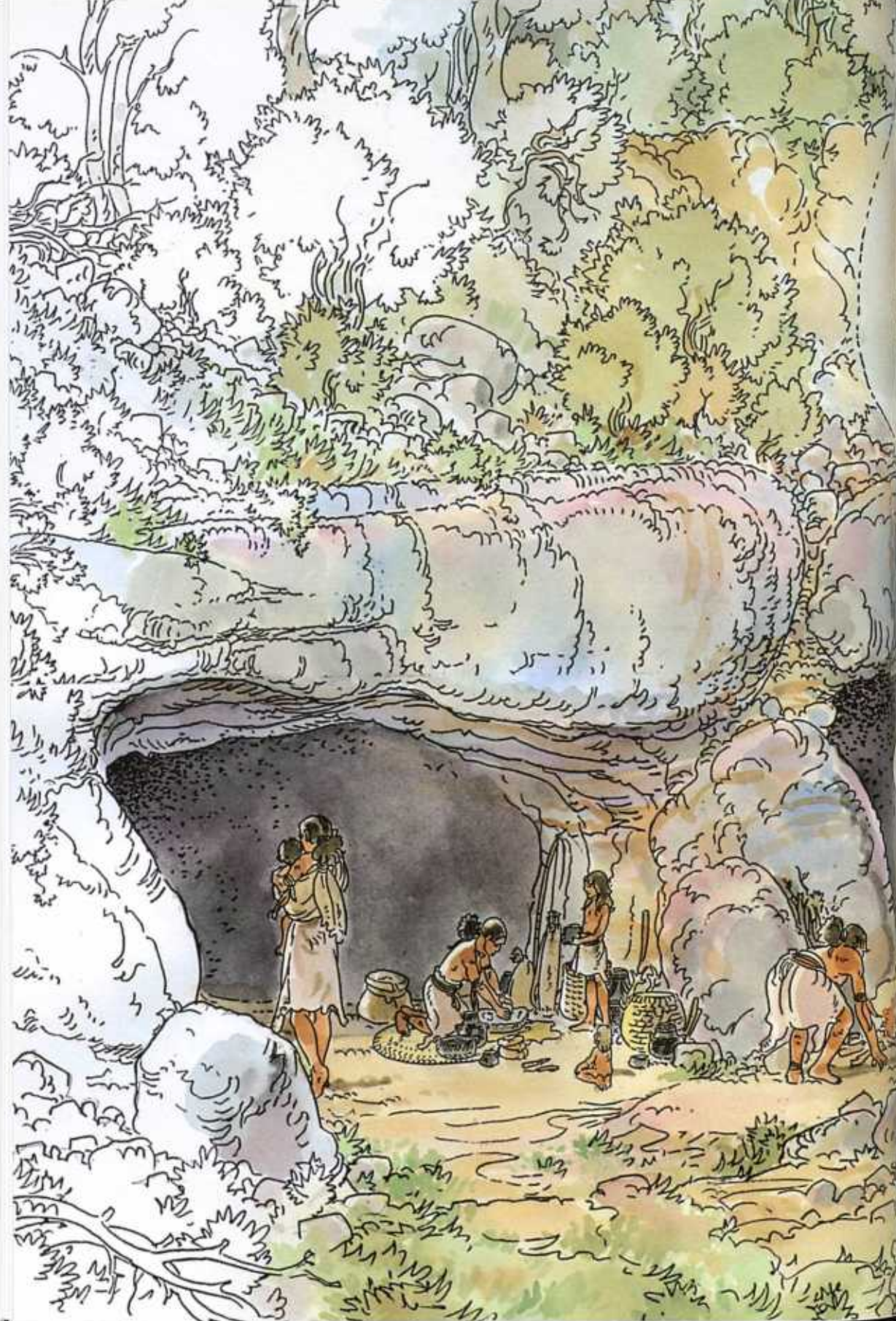
També, en aquests moments, el clima, càlid i humit, afavorirà el creixement de la vegetació i, si més no, d'aquestes noves espècies conreables. Però més important és una possible evolució cultural i interna de grups mesolítics, i l'arribada de nous corrents procedents possiblement del Pròxim Orient, que comportarà l'aparició de l'activitat agrícola.

Bàsicament la conjugació d'aquests elements i d'altres que segurament se'n escapen faran d'aquestes contrades de la comarca un lloc d'ampli aspecte productiu durant el neolític.

És possible, però, que el clima influís en gran mesura en el desenvolupament d'aquestes activitats productives. És a dir, un clima més sec devia concentrar l'activitat agrícola a les vores dels rius, i obligava a un creixement de la ramaderia (potser en els assentaments septentrionals de la comarca, de naturalesa més seca), mentre que un clima més plujós, desenvolupava l'activitat agrícola que es devia estendre cap a altres sectors de la Conca.

No obstant això, podem pensar que en aquests períodes l'agricultura comença a expandir-se arreu de la comarca, aprofitant petites clarianes en aquell presumible immens bosc que devia cobrir la Conca i situades prop de barrancades i

A la pàgina següent, aspectes quotidians de l'assentament neolític a la cova de la Font Major. (Dibuix de F. Riart)

terres més fèrtils, sense rebutjar la pràctica de la crema del bosc per engrandir l'espai conreable. Terres llonges, de poc pedruscall i, en conseqüència, de fàcil remoure (llaurar), properes als nuclis d'assentaments, ja que els mitjans rudimentaris de transport dels productes així ho devien determinar.

Els conreus que degueren predominar sembla que foren els dels cereals (blat, ordi i civada) arreu, i fins i tot és probable que es conegués la vinya i les oliveres, així com altres cultius d'horta (pèsols, llenties, faves i guixes).²⁹

Aquesta afirmació del conreu de cereals ens ve recolzada pel fet que la indústria de fulles de sílex, que es localitza a la cova de la Font Major i a altres jaciments (la Muralla), i probablement altres assentaments, està orientada cap a la producció de làmines, moltes de les quals són destinades a ésser encastades en un mànec i fabricar així una primitiva falç per segar.

Cal suposar que aquestes comunitats degueren desenvolupar una sèrie d'estrils capaços d'ésser emprats per a les tasques pròpies del cultiu d'aquestes espècies. S'ha de pensar que juntament amb les peces de sílex destinades a la sega, hi havia altres estrils fets de materials peribles com forques, trills, cabassos, cistells, o bé útils per cavar fets amb pissarra (dextrals) i encastades o lligades en un mànec o altres estrils de fusta.

Pel que fa al desenvolupament tecnològic per a l'ús agrícola, malgrat que no es disposa de cap evidència a la comarca de l'ús de l'arada, no es pot rebutjar de cap manera el coneixement que en podien tenir aquelles comunitats neolítiques, ni tampoc la utilització dels bòvids com a

força d'atracció, tal com s'ha comprovat recentment en altres jaciments (al poblat de la Draga de Banyoles).³⁰

Realment se'ns escapen molts aspectes de la vida d'aquests primers pagesos que conrearen les terres de la Conca. Caldria saber, per exemple, quina funció complia la dona en aquesta societat: ella es dedicava bàsicament a les tasques agrícoles, mentre l'home continuava en la seva ocupació de cacera tradicional, com passa en alguns pobles primitius actuals?

Si bé poca cosa sabem respecte al tema, pels estudis fets en altres jaciments,³¹ es pot extrapolar alguns aspectes de l'organització social d'aquelles comunitats. Se sap que el conjunt de la població, independentment del sexe i l'edat, intervenien en el procés d'obtenció de plantes no llenyoses, ja que la base econòmica del grup era la producció i el processat de vegetals (agricultura) i, per tant, requeria una major quantitat de força de treball.

L'anàlisi de l'ús de certs instruments presenta associacions lleugerament significatives amb determinat sexe o grup d'edat.

Així, doncs, els treballs de matèries càrniques estan associats a individus adults de sexe masculí; el treball de la fusta, a adults masculins, mentre que els treballs de la pell s'associen més a individus femenins i infantils.

Els primers ramaders. Paral·lelament a l'agricultura, la ramaderia era una activitat bàsica de la comunitat neolítica. La pràctica d'aquesta activitat en el nostre indret ve confirmada per les restes trobades a la cova de la Font Major.

En els estrats arqueològics pertanyents al neolític antic aparegueren nombroses restes d'ossos de mamífers, entre els quals hi havia l'ovella i la cabra.³² En els sediments cronològicament posteriors, sortiren restes de bou (*Bos taurus*), cabra (*Capra hircus*) i ovella (*Ovis aries*).³³ Aquests vestigis cal emmarcar-los en un neolític antic, i potser també en un neolític mitjà, la qual cosa constata la presència de l'ovella, la cabra i el bou, potser domesticats en aquests indrets cap a la primera meitat del V mil·lenni.³⁴

És molt possible que aquesta activitat ramadera que, com hem dit, podria haver esdevingut mixta en alguns moments, anés estretament lligada amb la ubicació dels assentaments.

En definitiva, en el nostre indret es troben unes primeres constatacions de l'existència d'animals domèstics cap a la primera meitat del V mil·lenni aC, constatatats a la cova de la Font Major.

És probable que altres comunitats neolítiques dedicades bàsicament a la ramaderia es trobessin assentades als vessants muntanyencs del sector sud de la Conca, mentre que les comunitats ubicades a les vores dels barrancs que neixen a les muntanyes gaudien d'un sistema econòmic similar al de la Font Major, i les comunitats assentades pels tossals d'arreu de la Conca practiquessin una economia més aviat agrícola.

Podem pensar que aquestes comunitats devien dedicar-se també a activitats complementàries a la ramaderia, com la producció de farratges, la recollida de fulles o herbes com a menjar per als hiverns, emmagatzemat, tancats, productes derivats (llet, pells, llana, banyes), i fins i tot, en la seva activitat diària d'acom-

panyar el ramat, potser es dedicaven a la talla del sílex en petites proporcions, o a la de l'os. Altrament, cal pensar que la cacera degué ser una altra de les activitats complementàries importants en alguns assentaments propers en zones de caça abundant.

De tota manera, tenim un coneixement molt escàs de la ramaderia que es desenvolupà a la comarca. Si les restes òssies trobades a la cova de la Font Major fossin estudiades exhaustivament, ens podrien donar una sèrie de patrons d'explotació dels ramats. Per exemple, l'edat de sacrifici dels animals ens diria si l'explotació era càrnica (animals joves), o bé, segons el sexe, ens denotaria un predomini de sacrificis de femelles velles i, per tant, una explotació làctica; en canvi, si contràriament fos abundós el sacrifici de mascles vells, ens podria indicar una tendència a l'explotació reproductora.

La caça i la pesca com a complement. Si l'aparició de l'agricultura i la ramaderia van significar uns nous sistemes de producció, l'activitat tradicional de la caça degué seguir practicant-se, si més no, com a complement. Aquest complement tingué el seu pes específic dins la dieta alimentària del grup neolític de la Font Major, si ens basem en les nombroses restes d'animals salvatges consumits a la cova i que aparegueren arreu dels nivells arqueològics excavats.³⁵

Els animals que sembla que preferentment eren caçats, segons els testimonis trobats, no varien gaire durant l'etapa neolítica. Un dels animals que apareix en els nivells més antics del neolític i que es manté durant bona part de l'ocupació de la cova és la cabra. Tanmateix algunes vegades no es pot distingir si es tracta

Cranis d'ovicàprids trobats a la cova de la Font Major. Museu de la Vida Rural, de l'Espluga de Francolí. (Fotografia de F. Fernández)

d'una cabra domèstica (*Capra hircus*), o bé d'una de salvatge (*Capra pyrenaica*).

Una altra de les peces abatudes que també es troba amb una certa freqüència és el senglar (*Sus scrofa*). Però l'animal que sembla ésser més caçat fou el cérvol (*Cervus elaphus*), tant és així que Vilaseca ho fa palès en tot el nivell *e* i *f* quan assenyala que proliferen les restes de fogaines i deixalles de cuina, integrades per carbó i fragments d'ossos d'animals, entre els quals sovinteja el cérvol.

També han aparegut denticions de cèrvids en les restes de la foguera de l'exterior de la cova, anteriorment descrita, així com en els sediments de la cova de la Vila. És, doncs, un interessant testimoni de la cacera del cérvol i llur consum a la cova.

Altres espècies es troben menys representades. Malgrat tot, ha quedat

constància de la seva cacera a la cova de la Font Major. Així, se sap que també eren capturats cabirols (*Cervus capreolus*), castors (*Castor fiber*), cavalls (*Equus caballus*), bous (*Bos taurus macrocerus*), conills boscats (*Oryctolagus cuniculus*) i llebres (*Lepus europaeus*), teixons (*Meles taxus*), guineus (*Vulpes vulpes*), així com diversos remugadors. Cal creure també que es devien caçar altres animals dels quals no ens ha quedat restes arqueològiques, però que presumiblement degueren formar part de la seva dieta alimentària. Pensem en aus diverses (perdius, ànecs, polles d'aigua), o bé altres mamífers com la llúdria. En definitiva, es degué seguir caçant espècies que ja es capturaven abans del neolític.

On practicaven la cacera? Probablement la majoria de les zones de cacera que s'explotaren durant el paleolític continu-

aren essent caçades durant el neolític, ja que els tres ecosistemes que conflueixen a la Font Major (muntanya, pla i ribera) no havien sofert possiblement transformacions importants amb el sedentarisme dels grups neolítics. Així, doncs, el bosc del Comú (l'Espluga) i els boscos de la Pena (Vimodó i Poblet), amb les seves cingleres privilegiades que barraven la fugida dels animals i els aconduïen a determinats passos naturals degué continuar essent un lloc de captura de la cabra salvatge, del senglar i d'altres mamífers.

Mentrestant, els plans de la Conca devien ser abundosos de ramats de remugadors, llevat segurament de les zones habitades de les vores de fonts, rius i barrancs i altres, on el sedentarisme va incidir en els costums dels animals; d'entre aquests ungulats, el cérvol devia ser el més perseguit.

Els aigüamolls i les zones aquàtiques dels rius i dels barrancs degueren ser lloc de cacera de diverses espècies relacionades d'una manera més o menys directa amb l'aigua (ànecs, castors, llúdries...).

Però, com caçaven? Pels testimonis de les peces de sílex que s'han trobat a la cova, la Solana i la Muralla, podem deduir que entre les armes venatòries emprades trobaríem les sagetes de punta de sílex. També en alguns micròlits geomètrics trobats a la cova (segments de cercle, trapezis, triangles...), podien haver estat utilitzats per ser encastats en una sageta. Un exemplar de punta de sageta que crida l'atenció és l'aparègut a la Solana, amb aletes pedunculades, que si bé podria correspondre a moments posteriors, ens pot indicar que el lloc era idoni per a la pràctica de la cacera al proper bosc del Comú.

Igualment s'empraren les javelines, algunes amb punta de sílex, i altres armes llancívoles (pedres...).

A més d'aquestes restes d'armes constatades, cal creure que utilitzaren l'arc, construït potser amb bones branques tendres de teix, freixe o altres arbres adients, i fabricats amb tendons d'animals, cuir o fibres vegetals.

Aquests instruments són sobradament coneguts per la seva representació pictòrica en l'art llevantí (Mas d'en Llorç). I també possiblement estris venatoris combinant la fusta, la banya, l'os i el sílex. La utilització de llaços i diversos paranys (estaques, clots, xarxes...) degueren completar el ventall d'estrís i tècniques de cacera.

La captura d'aquests animals que hem vist va proporcionar als grups assentats al nostre entorn, a més de la nutrició pertinent, una sèrie de productes derivats importants com podien ser les pells, el cuir, les banyes, els ossos, la dentició, els nervis o tendons, les plomes de les aus..., res es devia rebutjar.

La forma de consumir les carns va sofrir un dràstic canvi motivat per l'aparició de la ceràmica, la qual cosa possibilità una cocció diferent a la que fins llavors s'havia practicat de rostit o ebullició mitjançant pedres calentes.

Els recipients ceràmics permeteren, a més de bullir la carn dels animals més grans o més dura a fi d'estovar-los, condimentar i barrejar altres aliments mitjançant greixos d'animals principalment, la qual cosa significà un ampli ventall de formes de preparar els aliments i, en certa manera, l'aparició de la cuina gastronòmica. La resta de l'animal que no era consumida devia ser guardada mitjan-

çant algun procediment de conservació com la sal, el fumat, l'assecat, l'oli o els greixos...

Juntament amb la caça, la pesca als rius Francolí, Anguera i Gaià, en especial als gorgs, així com als barrancs més cabalosos i constants, degué complementar la dieta. Restes de vèrtebres de peixos han estat trobades als sediments de la cova de la Vila (l'Espluga).

Mitjançant hams d'os, arpons, xarxes vegetals, paranyes de vímet o joncs (nanses), o fins i tot llançant a l'aigua alguna substància tòxica obtinguda de plantes naturals, degueren capturar anguilles (*Anguilla anguilla*), barbs (*Barbus graellii*, i *baasi*), madrilla (*Chondrostoma toxostoma*), bagres (*Lenciciscus cephalus*) i la truita (*Salmo trutta fario*), així com crancs (*Astacus fluviatilis*) i granotes (*Rana perezi*), etc.

En conjunt, doncs, la caça i la pesca foren activitats que continuaren durant el neolític complementant les activitats agrícoles, ramaderes i de recol·lecció.

La recol·lecció. Una altra de les activitats de tradició paleolítica que probablement seguiren practicant els grups assentats a les nostres contrades fou la recol·lecció de tot allò que la natura els oferí permanentment o estacionalment, i que a la vegada els era apta per a les seves necessitats.

No s'han conservat restes arqueològiques que ens permetin afirmar-ho, però és molt versemblant que durant el neolític es recollís la mel i la cera dels eixams, i fins i tot la sedentarització va propiciar la seva captura en eixamenar-se, de manera de ruscs. Potser feien la recol·lecció de petits animals com els cargols i altres que ara, per qüestions culturals, se'ns

escapen de la imaginació. Els ous dels nius de les aus degueren també ser recollits i consumits.

Diversos fruits, tubèrculs, bulbs, baies vegetals existents en els nostres boscos foren recol·lectats. Pensem en lledons, avellanes, pinyons, móres, aranyons, prunes, maduixes, gerds, grèvol, cireres de pastor, o bé bulbs de les plantes liliàcies de prop dels rius, i altres que ignorem. Però potser principalment el gla dolcenc de l'alzina era el més recol·lectat. Segurament consumiren també plantes comestibles com els lletsons (*Sonchus tenerrimus*), cosconilles (*Reichardia picroideis*), créixens (*Narturtium officinale*), corretjoles (*Convolvulus arvensis*), fonolls (*Foeniculum vulgare*), espàrrecs... I també possiblement determinats tipus de bolets. L'aprofitament del vesc o la reina i altres substàncies que oferia la natura foren probablement aplegades (lleya, fusta...).

Aquestes activitats recol·lectores dins l'organització del grup devien potser correspondre a les dones i als infants.

Altres activitats. Paral·lelament a les activitats assenyalades, els grups neolítics es degueren dedicar a altres ocupacions, algunes d'elles confirmades per les troballes arqueològiques, altres suposadament necessàries per al complet desenvolupament d'aquella societat.

Treballs en os. El treball en os també degué ser freqüent en els diversos assentaments de la comarca, ja que és també present en diversos nivells arqueològics a la cova de la Font Major, la qual cosa ens assabenta de la permanència d'aquesta activitat. Així, en el nivell *b* es trobaren algunes estelles apuntades que pogueren ser emprades per l'home.

Però on començaren a sortir ossos amb signes evidents d'haver-hi un treball intencionat fou en el nivell *g*. També en aquest nivell es trobà una aresta apuntada i amb dos talls horitzontals prop de la punta, de 9,5 cm de longitud, i un fragment de diàfisi, treballada transversalment, i que pogué servir de mànec d'algun instrument punxant o perforant, així com dues puntes de punxons molt ben treballades, tant en la seva forma de secció el·líptica com en el seu poliment.³⁶

Però on apareix un major nombre d'ossos treballats fou en els nivells *e* i *f*. D'aquests estrats han sortit tres trossos de punxons molt polits i un altre punxó sencer, interessant per a la tècnica d'obtenció: un fragment de diàfisi de 65 mm de longitud, amb la cara del conducte medullar intacte gràcies al fet que els costats convergeixen cap endins, a la vegada que la cara externa està rebaixada prop dels costats, mitjançant nombrosos i petits talls. Aquesta peça podria interpretar-se com un punxó a mig fer i que

encara hauria d'ésser acabat per abrasió i poliment.

També aparegueren en aquests nivells una extremitat inferior de metàpod de cérvol, tallat transversalment, i que podia servir de mànec per a un instrument tallant o punxant, i una estella plana d'os llarga, amb evidents senyals d'acomodació pogué emprar-se com a espàtula o escarpra.³⁷

A la terra que s'extragué indiscriminadament, es trobaren un punxó d'os d'epífisi intacte, i la punxa d'un altre, i un caní superior de guineu amb perforació bicònica prop de l'arrel que segurament fou utilitzat com a collaret. També en un lloc indeterminat aparegué un punyal d'os de 15 cm de llargada.

Les activitats complementàries foren les següents: corderia, cistelleria, esparteria, teixits i altres. Les necessitats de la vida diària, en especial les feines agrícoles i de recol·lecció, requeriren nombrosos estris, objectes i peces adients a determinades funcions, la qual cosa devia comportar el desenvolupament d'altres

Punxons d'os procedents de la cova de la Font Major. (Fotografia d'A. Carreras)

activitats complementàries que si bé no anaren dirigides a la producció, ajudarien a la seva consecució.

Foren activitats que no quedaren enregistrades en els sediments arqueològics dels nostres jaciments, a causa de la feblesa dels materials emprats, però que cal sospitar amb fonament per l'abundor de la primera matèria en el seu entorn i perquè la necessitat crea l'estri.

A primer cop d'ull, si observem els indrets propers als nostres rius i barrancs, ens n'adonarem que el paisatge vegetal existent, que no ha degut sofrir gaires transformacions fins a l'actualitat, possiblement proporcionà diferents fibres capaces d'ésser treballades, així com tiges i branques d'alta flexibilitat i duresa adequada (boga, joncs, canya xisca, vímet...). Així mateix, a més de la carn, els animals també aportaven subproductes imprescindibles per a la seva resistència (os, banya), flexibilitat (cuir, tendons) o capacitat calorífica (llana, pells). Alguns minerals foren igualment utilitzats per la seva qualitat colorant (ocres).

En definitiva, la necessitat d'un estri, objecte o peça capaç de proporcionar unes funcions determinades d'emmagatzematge, transport, etc., degué comportar la recollida, en uns primers moments, d'aquestes primeres matèries existents a l'entorn, i posteriorment la fabricació i el desenvolupament d'activitats destinades a cobrir aquestes mancances. Així sorgiria la confecció de cordes, cistells, cabassos, estores, teixits, etc.

És probable que es recollissin els vímets (*Salix fragilis*) de les vimeteres properes als rius i barrancs per confeccionar senalles, cabassos, paners, cistells, coves i altres recipients de contextura

fora per al transport. El vímet podia també ser entreteixit amb tires de canya xisca (*Pbragmites australis*) o aquesta utilitzada sola per fer superfícies planes o recipients (cistells...). Les tiges de la palla (civada, blat, ordi) podien també ser entreteixides amb l'objectiu d'aconseguir petits recipients, cistells, barrets, estores, cabassos, és a dir, objectes de baixa resistència, però de poc pes. També l'esbarzer (*Rubus ulmifolius*) que creix en abundor podia ser entreteixit per fabricar cistells o altres recipients.

La boga (*Typha angustifolia*) que creix tocant als rius degué ser una altra de les plantes emprades per a la fabricació d'estores, per exemple, així com els joncs (*Holcusboenus vulgaris*), i altres talls vegetals flexibles i resistents. També l'espart (*Stipa tenacissima*) que es troba en terrenys més esteparis podia ser utilitzat per a la fabricació de cordes, sandàlies, sacs, etc.

Pel que fa als teixits, és versemblant que es recollís el lli (*Linum narbonense*), ja que les seves qualitats de fibra tèxtil ben aviat foren conegudes per l'home. Igualment la llana de les ovelles esdevingué una important fibra tèxtil. Aquests teixits possiblement foren tintats emprant tints vegetals (falguera, noguer, pollancre, roja, rovelles, etc.) o minerals, mitjançant probablement la tècnica del mordentat.³⁸

Finalment, l'adobament de les pells a l'hivern, l'adobament i l'extracció del pèl per obtenir el cuir³⁹ degué ser una altra de les activitats freqüents, així com la talla de la fusta per a la construcció de mànecs, tanques i altres estris i objectes.

Com veiem, tots són materials febles que no poden ser constatats pels testi-

monis arqueològics, però, sí per la presència de la primera matèria en el nostre entorn, fins i tot actualment, i per la lògica necessitat que en tingueren.

Enterraments trobats a la cova de la Font Major. Malauradament, les restes d'enterraments aparegudes a la cova plantejgen una problemàtica molt similar amb altres jaciments del neolític antic, però la interrelació entre les restes humanes i els materials associats no és prou clara a causa, a vegades, de la forma que han estat exhumades. Així, doncs, s'ha de tenir precaució a l'hora de fer afirmacions contundents al respecte.

La cova de la Font Major a més d'ésser un hàbitat en el neolític antic fou també un lloc d'enterrament, segons es desprèn de les restes aparegudes en buidar el vestibul. En els nivells *c, f i g* del sector Ono, associats amb la ceràmica cardial, aparegueren nombroses restes humanes, majoritàriament corresponents a individus joves i nens.⁴⁰ Si bé aquestes restes es poden atribuir al neolític antic, els aspectes funeraris d'estructures, rituals, etc., s'escapen del nostre coneixement.

EL NEOLÍTIC MITJÀ. CONSOLIDACIÓ DE L'AGRICULTURA

Antoni Carreras i Casanovas

El neolític mitjà és un període que tradicionalment se situa entre els anys 3500 i 2500 aC, i que se l'ha identificat amb la cultura dels sepulcres de fossa.⁴¹ Aquesta cultura està representada per dues etapes (vallesà i solsonià), i la seva

plenitud social i econòmica se situa en una breu franja cronològica que ocuparia la primera meitat del IV mil·lenni. És un moment de consolidació de l'agricultura i la ramaderia, i de pràctiques funeràries sistemàtiques.

Els assentaments. Podríem dir que els patrons d'assentament segueixen una relativa continuïtat de les darreres fases del neolític antic, tot observant-se progressivament un abandonament de la utilització de coves i abrics durant el neolític mitjà, potser amb excepcions com podria ser la cova de la Font Major.

Els motius de l'abandonament de cavitats es poden trobar en unes causes econòmiques relacionades amb una explotació més intensiva de l'agricultura, i en altres zones en la concentració de la població en determinats nuclis més amplis i amb un caràcter més sedentari. Hi ha una estratègia econòmica orientada a la intensificació de la producció i en definitiva una territorialització dels assentaments.

Vivien en espais oberts, en cabanes fetes de fang i branques, sempre en terres fèrtils i fàcils de cultivar, prop d'un corrent d'aigua o una font, preocupats més pel seu entorn que per la seva defensa i sovint prop de camins naturals de comunicació. Quan morien eren enterrats amb les seves pertinences de forma individual en fosses de diferents tipus, cavades al terra, o en caixes fetes de lloses de pedra dins del mateix poblament, la qual cosa fa pensar en un major grau de sedentarisme i vinculació al territori.

L'economia. Pel que fa als sistemes econòmics i productius, si bé ens trobem davant d'una societat bàsicament agrícola que conreava ordi, blat, civada i horta

de llegums, la ramaderia (bous, porcs) tingué un paper important en l'alimentació que relegà a la cacera com una font d'alimentació complementària. Una de les novetats fou l'explotació minera de materials. Potser, en aquests moments es comença a explotar les vetes de minerals del barranc de l'Argentada al bosc de Poblet (Vimbodí). Cal dir que a la cova de la Font Major han aparegut en nivells neolítics restes de galena, mineral associat als filons de barita existents en els vessants del bosc de Poblet. Una altra de les novetats és la possible existència d'una xarxa d'intercanvis a curta i mitjana distància, en especial afavorida per la via natural de comunicació de la vall del Francolí (eix litoral - Depressió Central). Materials com el cristall de roca trobats a la cova de la Font Major, o materials malacològics procedents de la costa poden ser una hipòtesi de treball.

En definitiva, el neolític mitjà es presenta com una forma de consolidació d'uns sistemes socioeconòmics iniciats en el neolític antic, la consolidació de la forma de vida dels primers pagesos i ramaders, l'existència de xarxes d'intercanvis i, per tant, un incipient comerç, i una riquesa sumptuària en els aixovars funeraris que fan palès un ritual sistemàtic.

Els enterraments. Com a característica veiem que els enterraments es troben tant en tombes en fossa com en cistes de lloses, o fins i tot en balmes, la qual cosa es podria explicar per la presència de grups culturals presents en diferents moments i motivat per la situació de corredor natural de comunicació de la Conca amb les terres septentrionals, i de llevant i ponent, o simplement per la varietat

de sistemes d'enterrament en un mateix moment cultural. Dins els enterraments és freqüent que apareguin recipients de ceràmica llisa i molt ben acurada i feta amb pasta de bona qualitat; de formes carenades en els vasos petits i sovintegen els grans vasos ovoides destinats a emmagatzemar-hi aliments. També apareixen destrals de pedra polida, llargs punxons d'os, etc.

És una etapa que a la nostra comarca està ben representada en els Molins de la Vila (Montblanc); la cista del Comellar del Mas de Baix (Vimbodí); el Clot de la Canaleta, a les Roques d'Aguiló (Santa Coloma de Queralt) i a la cista de les Comes (Conesa); la necròpolis de les Piles; la balma del Codony (Santa Coloma de Queralt); l'estret de la Vall (Montblanc); la cova del Cartanyà (Vilaverd); la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí) són alguns llocs coneguts de la Conca on han aparegut restes del neolític mitjà.

MOLINS DE LA VILA (MONTBLANC)

Amb motiu de la construcció de la variant de la carretera N-240, entre els anys 1993 i 1998 en el seu pas per la zona dels molins de la Vila de Montblanc, es va posar de manifest un important jaciment arqueològic format per diverses estructures al subsòl. Tanmateix es coneixia ja una abundosa presència de restes en superfície formada bàsicament per peces de sílex. L'any 1998 s'iniciava la intervenció arqueològica amb la recollida en superfície de més de 8.000 peces d'indústria lítica en una àrea de 25.000 m², amb concentracions abundoses en determinats punts i que una vegada realitzada l'excavació

van coincidir en llocs on en el subsòl s'hi localitzaren 70 estructures circulars prehistòriques d'entre 1 m i 1,40 m de diàmetre i de 0,10 a 0,70 m de profunditat, destinades possiblement a emmagatzemar productes. Malgrat que corresponen a estructures de diferents moments, no s'hi van trobar forats de pals, ni cendres, ni llars que denotin una ocupació del lloc per cabanes.

Dues d'aquestes estructures circulars presentaven materials de farciment propis del neolític postcardial al neolític mitjà. El material arqueològic trobat dins d'aquestes estructures estava format per abundants peces de sílex, ceràmica procedent de diversos vasos i bols, així com d'alguns molins. En un determinat nivell on s'hi havia excavat una fossa, van aparèixer restes d'enterrament d'un individu de sexe femení d'entre 18 i 25 anys d'edat, acompanyat d'un petit aixovar format per fragments de braçalet (pectuncle) fet sobre la valva de petxina i denes de collaret.

L'interrogant que presenta aquest jaciment és la manca de constatació de senyals d'assentament i, per tant, la pregunta és on era situat el poblat que utilitzà aquestes sitges per emmagatzemar productes i excavà alguna fossa d'enterrament. Potser l'explicació fóra que en el mateix indret també van aparèixer altres estructures corresponents a moments posteriors (calcolític), i fins i tot medievals (segle XII), la qual cosa fa possible una destrucció de les restes d'assentaments anteriors.⁴²

.....
Dona amb indumentària i estris corresponents al neolític mitjà. (Dibuix de F. Riart)

Molins de la Vila (Montblanc). Estructures circulars possiblement d'emmagatzematge. (Fotografia d'A. Carreras)

Cal dir que aquestes estructures excavades al subsòl en forma circular no són exclusives d'aquest jaciment, ja que recents excavacions d'altres jaciments neolítics posen de manifest estructures similars, associades a sitges d'emmagatzematge, com és el cas de l'assentament litoral a l'aire lliure del Cavet (Cambrils),⁴³ o també, i més allunyat, el jaciment de Juberrí, al poble de Sant Julià de Lòria (Andorra).⁴⁴

Es tracta, doncs, d'un important jaciment per al qual es proposa una cronologia entre el neolític antic postcardial i el neolític mitjà, situat en una zona plana, de terres fèrtils entre els rius Anguera i Francolí, que fa palesa una economia agrícola d'una comunitat neolítica assentada al pla de la Conca.

CISTA DEL COMELLAR DEL MAS DE BAIX (VIMBODÍ)

Per la seva importància cal destacar la cista del Comellar del Mas de Baix de Vimbodí, enterrament format per una caixa de lloses rectangular que contenia un esquelet i un ric aixovar funerari, compost d'indústria lítica, òssia i dos recipients de ceràmica propis del neolític mitjà. La cista es trobava a la partida del Comellar del Mas de Baix (Vimbodí i Poblet), prop de Riudabella, en una petita fondalada, al costat dret del camí que anava del Mas de Baix, a Vimbodí.

L'any 1974 durant les tasques agrícoles de subsolar el terreny amb un tractor es posà al descobert un enterrament format per una gran caixa de lloses coberta per dues lloses més, així com altres de petites que tapaven els espais que hi havia entre les lloses més grans.

La forma de la cista era rectangular (1,08 m x 0,72 m x 0,64 m de fondària), orientada de nord-nord-est a sud-sud-est, amb la capçalera al nord-nord-est i la base de la cista es trobava a un metre per sota del sòl agrícola actual. Aquestes característiques coincideixen en la majoria dels enterraments neolítics d'aquests moments. En el seu interior hi havia un aixovar funerari format per dues làmines de sílex de petites dimensions de color vermellós i negre, diferents puntes llargues (24,5 cm, 23,2 cm i 18,7 cm de llargada) fetes amb metàpods de cèrvid, molt característiques del neolític mitjà català i que podien haver servit de punyals semblants als que veurem a la cista de les Comes de Conesa; punxons i cisell d'os, alguns fets amb metàpods d'ovicàprids i dos recipients ceràmics.

Un d'aquests recipients carenat de petita grandària (8 cm d'alçada total) es trobà sencer i cridava l'atenció per la forma de les nanses disposades simètricament en forma de llengüeta horitzontal amb dues perforacions, possiblement per sustentar el recipient penjat, tipus de recipient molt característic d'aquests moments culturals.

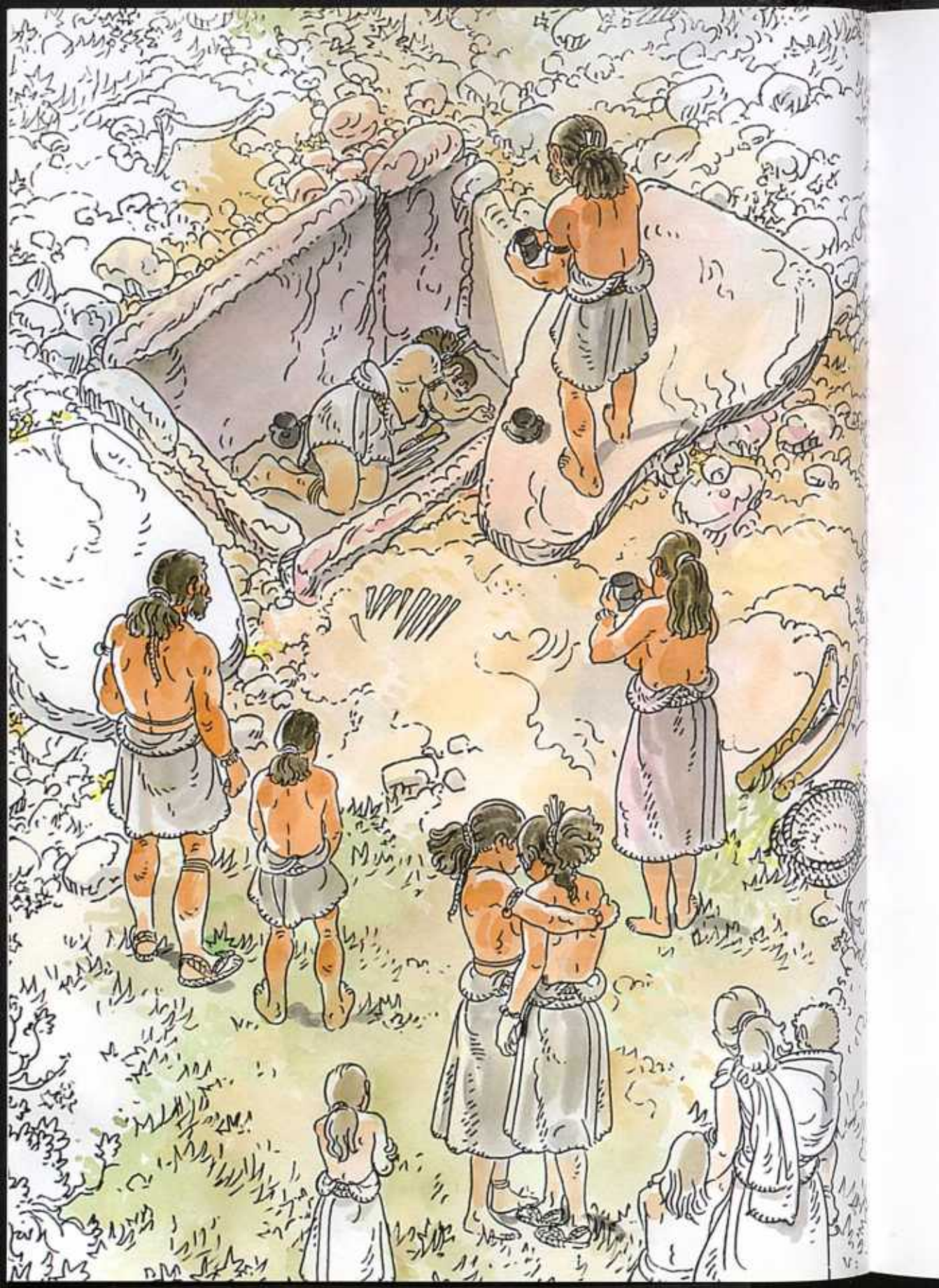
L'altre recipient es trobà molt esmicolat i era de mida mitjana (11,5 cm d'alçada total), amb dues nanses de cinta simètriques sota la vora. Aquest tipus de vas amb espatlla és característic d'un estil conegut com Chassey (fase del neolític mitjà de França, datat entre els anys 3500 i 300 aC) i que a Catalunya es troba sobretot al Vallès, el Moianès, el Baix Llobregat i el Penedès, sense que se n'hagués trobat més al sud del Gaià.

En definitiva, tant el tipus d'estructura d'enterrament com les troballes aparegudes en el seu interior fan creure amb certa versemblança que es tracta d'un enterrament corresponent a la cultura dels sepulcres de fossa del neolític mitjà - ple de la primera meitat del IV mil·lenni (4200 / 400-3500 aC).⁴⁵

Recentment s'ha trobat prop d'aquest sepulcre un enterrament prop de Riudabella (Vimbodí), entre les partides de Bonastre i les Planes, format per una gran caixa de lloses de característiques similars a les

Home amb indumentària corresponent al neolític mitjà. (Dibuix de F. Riart)

apuntades i que podrien tenir certa coetaneïtat.

Alhora de tancar aquest volum, el sepulcre resta per excavar. El gener del 2011, el Sr. R. Vidal de l'Espluga m'alertà de l'existència d'aquest enterrament descobert arran de les tasques agrícoles dutes a terme recentment i de l'erosió de l'aigua causada per una rasa que passa per allí mateix. Ateses les seves característiques, tot feia pensar en un enterrament similar al del mas de Baix. La troballa fou comunicada als Serveis Territorials d'Arqueologia immediatament per tal de preservar el seu contingut.

CLOT DE LA CANALETA (ROQUES D'AGUILÓ, SANTA COLOMA DE QUERALT)

Un altre dels enterraments apareguts a la zona és el sepulcre del Clot de la Canaleta, a les Roques d'Aguiló (Santa Coloma de Queralt) l'any 1968 o 1969. Com el cas anterior, la troballa també fou casual durant els moviments de terra efectuats per aterrossar un pendent per fer-hi dues parades agrícoles, en un turó situat al costat esquerre de la riera de Clariana, a 500 m d'Aguiló.

L'enterrament estava format per un pou circular d'uns 80-90 cm de diàmetre i d'una profunditat d'1,20 m, cobert per una llosa d'uns 1,60 m a una profunditat de 30 cm del sòl actual.

Dins hi havia uns sediments que farien bona part de l'enterrament i que una vegada extrets posaren al descobert un esquelet assegut amb les cames

creuades, orientat nord-sud. Als peus hi havia l'aixovar funerari format per un recipient de ceràmica, i en algun altre lloc dues destrals de pedra polida, entre altres materials.

El recipient era una gerra de 29 cm d'alçada amb dues nanses simètriques de cinta ampla i de superfícies allisades.

Una de les destrals de pedra polida, 16 cm de llargada, presentava una forma triangular, de perfil pla, secció rectangular, bisell asimètric i la part del tall rectilínia; l'altra destral, més petita, 83,5 cm, tenia forma trapezoïdal, de perfil espès, secció oval, bisell simètric i tall curvilini.

Pel que fa a l'esquelet, el seu estudi donà com a resultat que es tractava d'un individu adult, però jove, d'una estatura aproximada entre 1,57 i 1,60 m, d'òrbites oculars baixes, nas ample, de mandíbules amples, amb una capacitat craniana gran (1.531 cm³), la qual cosa fa pensar en un tipus mediterrani, amb trets paleomorfs entre els quals destaquen els cromanyids.

Tant per la morfologia del recipient com pel tipus d'enterrament i l'estudi paleoantropològic, es pot dir que es tractava d'un enterrament corresponent al neolític mitjà-recent, a cavall del V i IV mil·lenni.⁴⁶

LES PILES (SANTA COLOMA DE QUERALT)

Els enterraments de les Piles (Santa Coloma de Queralt) van ser donats a conèixer pel rector de Santa Coloma,

A la pàgina anterior, reconstrucció hipotètica de l'enterrament a la cista del Mas de Baix (Vimbodí) durant el neolític mitjà. (Dibuix de F. Riart)

Joan Segura i Valls, el 1892, que, juntament amb el vicari Esteve Puig, havien descobert uns sepulcres de fossa coberts amb lloses a la partida de les Piles. El conjunt fou interpretat com una petita necròpolis formada per tres sepulcres excavats al terra en pous i coberts per lloses. Dins un dels enterraments hi havia l'esquelet col·locat assegut en postura flexionada, acompanyat d'un aixovar constituït per dos ganivets de sílex i quatre destrals de pedra. En les altres dues sepultures, l'aixovar el formaven un ganivet de sílex, quatre petxines prop de les orelles a mode d'arracades i altres materials.

El prevere Joan Segura també donà notícia el 1897 d'una altra sepultura localitzada a prop de Santa Coloma de Queralt, en la qual s'aprofità un marge natural on hi havia una petita balma, per tapar-la amb lloses i construir així una sepultura. A l'interior hi trobaren tres esquelets i possiblement denes discoïdals de collaret.⁴⁷

Malgrat que tant els materials com els enterraments no han estat estudiats acuradament, atès el context històric en què es van descobrir, s'inclouen dins la tipologia dels sepulcres de fossa del neolític mitjà, entorn al IV mil·lenni.⁴⁸

CISTA DE LES COMES (CONESA)

L'any 1941 Llorenç Bonet, pastor, va trobar restes humanes prop del torrent de les Comes de Conesa. Assabentat de la troballa, S. Vilaseca es va desplaçar al lloc i excavà una sepultura al terme de Conesa en una petita barrancada, just a l'aiguabarreig de la riera d'Escodines

(Conesa). Es tractava d'un sepulcre rectangular format per quatre lloses i coberta també per altres lloses. En el seu interior hi havia dos esquelets sentats amb el cap al nord i la cara a l'est, amb les cames encongides i lleugerament recolzats sobre el costat esquerre. L'un corresponia a un individu de sexe masculí i l'altre, al femení, amb un ric aixovar de ganivets de sílex i d'os, així com diversos fragments de punxons d'os i també làmines de sílex que possiblement havien format part d'una falç.⁴⁹

RÈGIM DE VIDA DURANT EL NEOLÍTIC MITJÀ

Hem vist com el neolític mitjà es fa palès a la nostra comarca a través dels diversos enterraments trobats principalment per la zona de Santa Coloma de Queralt i també posteriorment pel pla de la Conca (Vimodí, Montblanc). En canvi, no s'han trobat estructures d'habitatge al voltant d'aquests enterraments. El motiu, segurament, és que estan fetes amb materials peribles, però sí que ens ha quedat una mostra dels rituals funeraris que deixen veure aquests enterraments. La posició del cadàver assegut amb les cames arronsades, la seva direcció, generalment de nord a sud, i l'aixovar funerari que l'acompanyava fan pensar en la creença en una vida després de la mort, per la qual cosa el difunt anava preparat amb els estris, atuells i aliments necessaris per al trànsit.

Però aquest aixovar, a més de revelar un ritual funerari ens diu quelcom més sobre la vida d'aquells pagesos. La troballa de destrals polides de diverses

dimensions ens confirma que devien ser utilitzades com a aixades, destrals, o relles per remoure la terra ajudats d'atracció animal, activitats eminentment agrícoles.

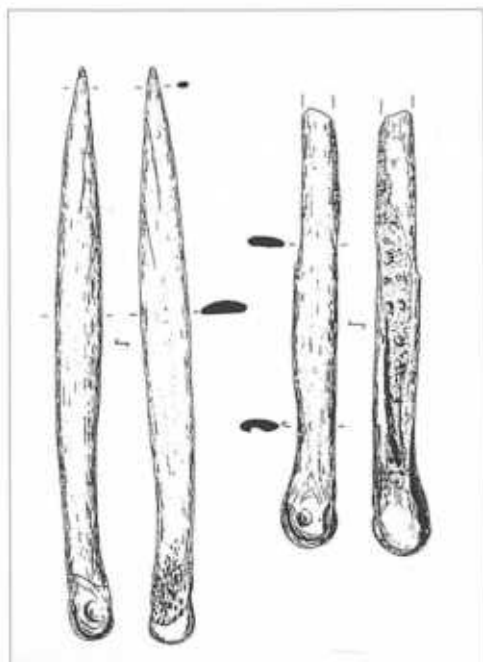
L'abundor d'indústria òssia pertanyent a ovicàprids ens indica una presència de ramats; i els llargs punyals d'os de cèrvids, una permanència residual de la cacera.

Els ganivets de sílex, negre i melat (Conesa), cristall de roca (cova de la Font Major, de l'Espluga) i altres materials d'ornamentació fets amb valves de petxines fan pensar en l'existència d'un possible intercanvi a través de les rutes de comunicació de les valls dels rius Francolí i Anguera i amb les terres septentrionals de Catalunya a través dels passos naturals de la Baixa Segarra.

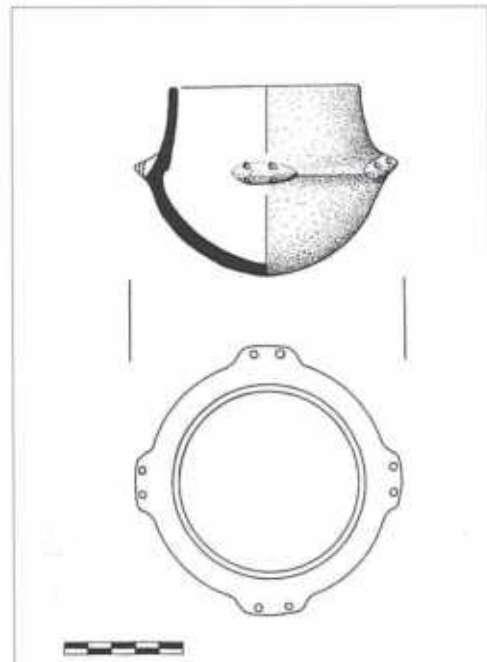
En definitiva, a partir d'aquests testimonis i de la semblança amb altres de diferents comarques, podem imaginar-nos la forma de vida de la gent que visqué a la Conca de Barberà en aquests moments del neolític mitjà. Com una societat eminentment agrícola, establerta en petits assentaments humans ubicats prop de surgències d'aigua en zones fèrtils de l'altiplà segarrenc i en el pla de la conca, que conreaven petits camps de cereals arrabassat als boscos de pinedes i robollars, i on l'aigua ho permetia, practicaven una horticultura basada en les lleguminoses i petits ramats d'ovelles i cabres completaven amb la seva carn i llet la dieta alimentària.

Aquesta forma d'explotar el territori més intensivament, els devia produir uns excedents que els permetia accedir a

Punyons d'os procedents de la fossa del Comellar del Mas de Baix. Miró (1995). *Un enterrament neolític a Vimboldí...* p. 73.

Recipient ceràmic procedent de la fossa del Comellar del Mas de Baix. Miró (1995). *Un enterrament neolític a Vimboldí...* p. 80.

Reconstrucció de la cista del Mas de Baix (Vimbodí), Museu Comarcal de la Conca de Barberà.

xarxes d'intercanvis comarcals o de més enllà.

Un sistema econòmic que, a poc a poc, devia originar estatus socials diferents. Pel que fa als poblats d'aquesta zona, es podria pensar en dos tipus. Un tipus estava format per petits grups de cabanes fetes de branques i fang, no pas massa lluny de l'enterrament trobat on vivien un grup reduït autosuficient amb una suposada forta relació de parentiu i

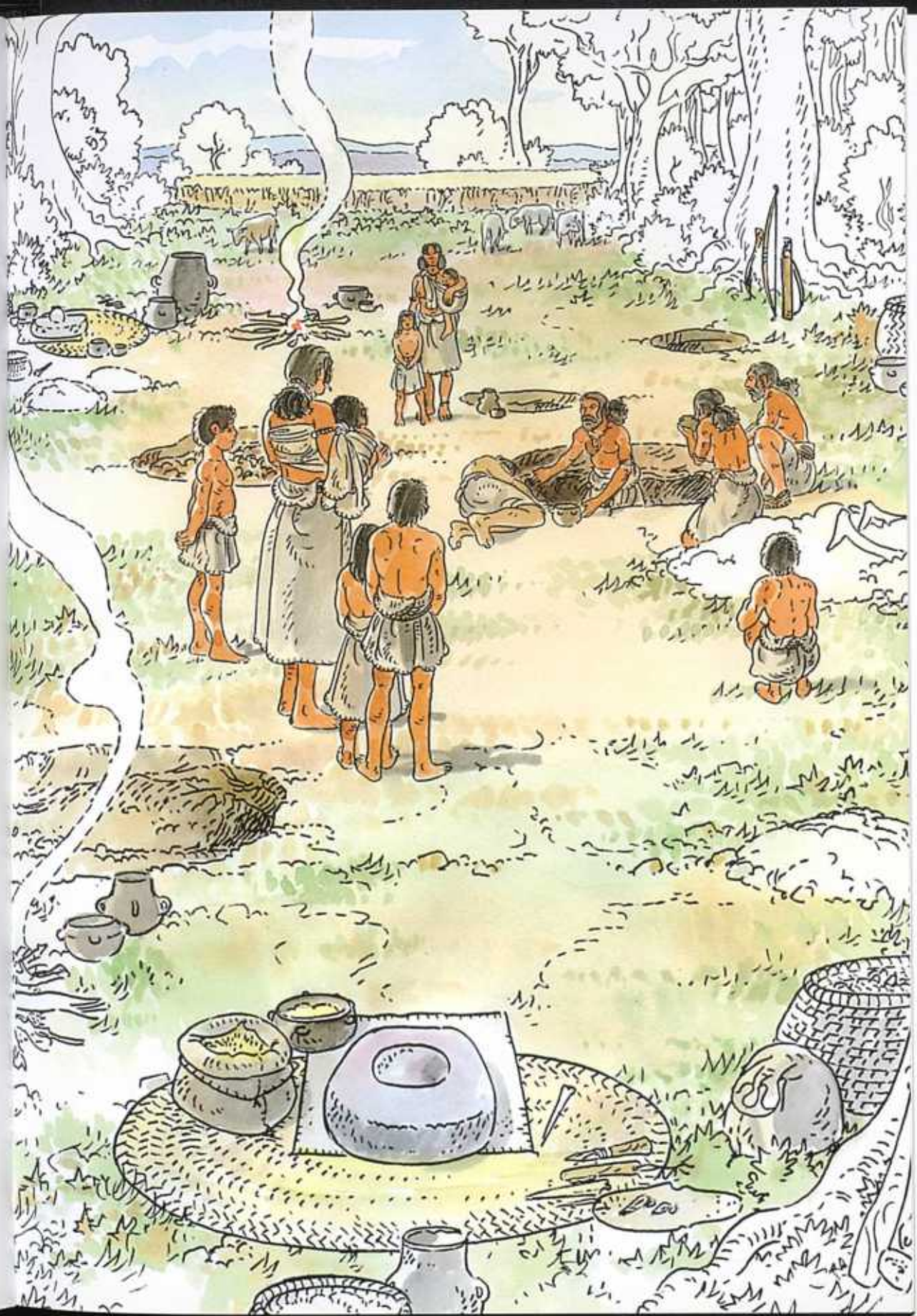
que controlava el seu territori més immediat. Aquest podia ser el cas del Comellar del Mas de Baix de Vimbodí.

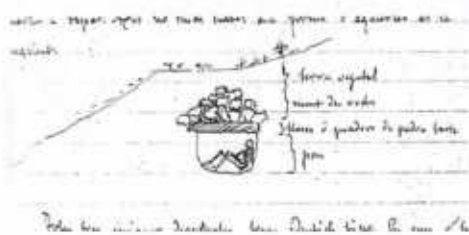
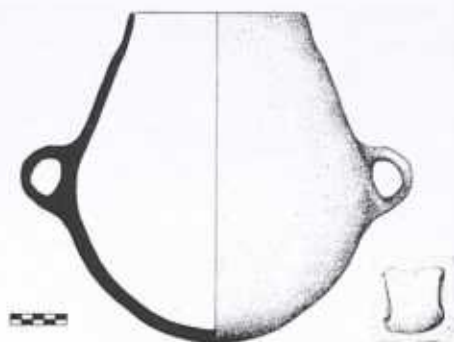
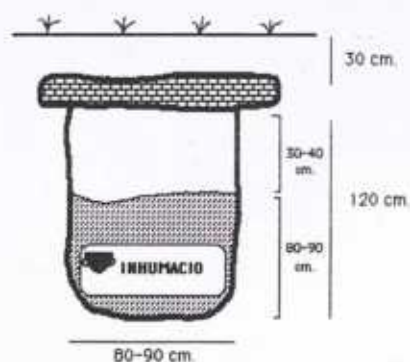
L'altre tipus de poblament podria ser d'unes dimensions mitjanes, format per famílies, relacionat amb necròpolis de diferents tombes, com és el cas de les Píles.

Si ho jutgem per la concentració i el nombre d'enterraments, la zona de Santa Coloma de Queralt podria haver estat un

A la pàgina següent, un moment de la vida i la mort entorn el neolític mitjà als Molins de la Vila, a Montblanc. (Dibuix de F. Riart)

A les imatges superiors, cista del clot de la Canaleta de Roques d'Aguiló (Santa Coloma de Queralt) i recipient ceràmic (Masó (1988-89). *Sepulcre del Clot de la Canaleta...* p. 34). A les imatges inferiors, dibuixos dels enterraments de les Piles fets per mossèn Joan Segura, tal com els va trobar el 1905 (Masó (1996). *Una carta arqueològica inèdita...*, p. 33 i 35).

lloc amb una densitat de població més notable que no pas el pla de la Conca.

EL NEOLÍTIC FINAL. LA RECERCA DE NOUS CAMINS

Antoni Carreras i Casanovas

En general s'admet que el neolític mitjà s'acaba en els primers segles del III mil·lenni. Després vindria un neolític mitjà-recent, que tradicionalment s'accepta una cronologia entre els anys 2800 i 2500 aC, i un neolític final, que aniria entre els anys 2500 i 2200 aC.

Atès l'horitzó cronològic d'aquest període i assenyalades les formes de vida del neolític mitjà, podem pensar que el

neolític final hauria pogut ser una culminació de les formes de vida d'aquelles societats agrícoles que hem vist. Tanmateix si així hagués estat, les troballes d'enterraments o altres restes arqueològiques haguessin continuat, però, no és això el que sembla. Uns canvis d'assentaments en el territori i un sistema econòmic diferent fan pensar que alguna cosa devia haver passat.

A mitjan del IV mil·lenni es comencen a detectar en els jaciments condicions ambientals més seques que en l'etapa anterior i, a poc a poc, es va passant d'un clima plujós i càlid (clima atlàntic) a un clima menys humit (clima subboreal).⁵⁰ És raonable pensar que en una societat estructurada socialment i econòmicament entorn l'agricultura i la

Cista de les Comes de Conesa. (Fotografia de l'Institut Municipal de Museus, de Reus / Fons de Salvador Vilaseca)

ramaderia, aquests canvis comportessin una nova adaptació a formes de producció i de viure més adequades als nous temps.

Per tant, aquests canvis es detecten en el patró d'assentament dels poblats, en la seva forma d'enterrar els morts, en les formes dels instruments, eines i estris (ceràmica, armes, abillaments, etc.) i en la seva economia.⁵¹ A grans trets, es pot dir que la població disminueix i abandona les concentracions, més o menys, grans de l'etapa anterior per disseminar-se en el territori, potser com a estratègia per sobreviure en unes condicions de sequera més adverses.

L'estructura econòmica aposta per la ramaderia, malgrat que continuaria una agricultura dedicada als cereals a les terres més fèrtils. Per contra, les formes

d'enterrament de la gent es concentren en grans coves sepulcral o enterraments col·lectius.

Els assentaments. No hi ha un únic patró d'assentament en un tipus de lloc concret. Els medis geogràfics on es localitzen aquests assentaments són variats.

Es poden trobar als altiplans de les Muntanyes de Prades que guaiten a la Conca (Rojals), tant en abrics naturals com en coves, generalment associats a llocs de refugi de pastors que buscaven zones de pastura en aquests altiplans on la pluviositat era més alta que en el pla de la Conca.

També hi ha testimonis en balms i cavitats dels vessants d'aquestes muntanyes amb finalitat similars. Però, el més habitual és trobar assentaments en pla-

Destral de pedra polida. Museu Comarcal de la Conca de Barberà.

nes i replans a l'aire lliure prop de fonts d'aigua, formats pels vestigis de petites cabanes de forma arrodonides enfonsades en el terreny, i en una base de pedres que sostenia una estructura de branques.

Els enterraments. En contra dels enterraments individuals de l'etapa anterior, a finals del neolític els enterraments són col·lectius suprafamiliars o tribals escampats pel territori, però sota la influència del clan tribal (cova dels Xaragalls). Les necròpolis s'allunyen del territori habitat però no marxen del territori explotat i potser és un punt de referència religiós. Preferentment són tombes on els cadàvers s'hi han dipositat una vegada morts, sense que s'hagin tocat d'allí (enterrament primari), d'altres vegades els cadàvers han estat descarnats en algun altre punt i després s'han dipositat els ossos al sepulcre col·lectiu (enterrament secundari).

La ceràmica. Els arqueòlegs parlen de verazià per designar un estil ceràmic d'aquest període, caracteritzat per una forma de decoració plàstica en forma de mugró sobreposat. Altres formes decoratives i de premsió són els cordons llisos, orelletes, nanses en forma de pastilles, mugrons i orelles superposades que es disposen en dos o quatre fileres (balma del Duc, cova dels Gegants), decoracions d'amples acanalats en zig-zaga (cova de les Gralles), etc.

Les cines i estris de pedra. Malgrat que manquen estudis sobre els anomenats tallers de sílex o jaciments de sílex de superfície, podem opinar que és en aquesta època que cal situar bona part d'aquests tallers de sílex que tant abunden en les terres meridionals, i que representen el floriment de la indústria lítica de les comunitats locals del neolític final i del calcolític.⁵²

LA BALMA DEL DUC (MONTBLANC)

Es troba prop del llogaret de Rojalons, a la partida anomenada les Venes. El jaciment està situat en una balma natural de calcàries triàsiques encarada a l'obaga, amb una visera que oferia poca protecció atès l'alçada en què està situada. Va ser excavat per membres del Museu - Arxiu de Montblanc i Comarca entre els anys 1977 i 1979 i ben aviat es va fer palesa una ocupació del lloc des de finals del neolític i amb una possible continuïtat fins al bronze mitjà.⁵³

Els materials ossis trobats a la balma del Duc van ser estudiats per Alcía Estrada i Jordi Nadal,⁵⁴ en el sentit d'entendre les cadenes operatives de fabricació per tal de deduir un comportament tecnològic, així com la funcionalitat dels útils elaborats per tal de deduir la fabricació d'altres materials a partir d'aquests (activitats tèxtils).

Bàsicament els objectes trobats consistien en diversos punxons d'os fets sobre túbies d'ovella, conill, banya de cérvol, ullals de senglar o porc, de guineu, fragments de petxines, etc.

Balma del Duc de Rojalons (Montblanc) ocupada durant el neolític final i l'edat de bronze. (Fotografia d'A. Carreras)

La seva funció devia girar entorn als vestits pel que fa als punxons (perforació de pells), allisadors de pells, i objectes d'ús ornamental (ullals i dents perforats utilitzats com a penjolls i braçalets fets de petxines marines).

En definitiva, el conjunt de la indústria òssia de la balma del Duc es podria situar en el neolític final amb continuïtat en un moment campaniforme posterior fins al bronze mitjà, malgrat que sols un estudi acurat del conjunt de materials (ceràmica, indústria lítica i fauna) i la seva ubicació estratigràfica, permetria precisar les diferents fases d'ocupació de la balma.

Aquesta constatació d'assentament estacional en aquests indrets dels vessants muntanyencs no descarta, i dona peu a pensar, que altres balmes i abrics naturals poguessin haver estat ocupats durant aquest període en els vessants o altiplans de les muntanyes, a la recerca

de zones de pastura fresques atès una major pluviositat que degué regnar en aquest sector de la Conca.

El tossal de les Benes i Cantacorbs (Rojals), o algun material trobat a la cova de les Gralles (Cogullons) i cova dels Gegants (Montblanc), així com el racó de l'Hospital (Montblanc) i la cova dels Xaragalls (Vimodf) i recentment l'enterrament dels Plans d'Ollers (Solivella) ens apropen a aquests moments del III mil·lenni.

RÈGIM DE VIDA DURANT EL NEOLÍTIC FINAL

Cap a finals del neolític les formes de vida que fins llavors havien proporcionat benestar i una vida assossegada, entraren en una època de canvis econòmics i de mentalitats. A poc a poc, devien adornar-se que alguna cosa canviava en el seu entorn. Les collites ja no eren tan abundoses com abans, els arbres no tenien tanta vigorositat i l'herba per alimentar el bestiar amb prou feines creixia. Moltes fonts es van estroncar i foren poques les que seguien brollant. Llargs períodes de sequera es van imposar i van fer que sorgissin nous plantejaments de l'explotació del territori. Aquests canvis van fer trontollar les bases de la societat i segurament van tenir diferents conseqüències socials, econòmiques i mediambientals.

Unes formes de vida basades en l'agricultura que es mostrava generosa, atès el clima de pluviositat regular que havia regnat i que havia propiciat una

Punxó d'os procedent de la cista del Mas de Baix. Museu Comarcal de la Conca de Barberà.

Punxons d'os procedents de la balma del Duc i del racó de l'Hospital (Montblanc), Museu Comarcal de la Conca Barberà.

dispersió d'ocupació del territori comença a trontollar a causa dels llargs períodes de sequera i determinats grups veieren desaparèixer la seva forma de vida tradicional, ja que la manca de pluja i l'esgotament de la terra va trencar l'equilibri social que fins llavors havia existit. La concentració en els punts d'aigua va comportar possiblement convulsions socials i una lluita per les terres més frescals.

Aquesta desestabilització social i territorial degué obligar a implantar nous sistemes econòmics d'explotació del territori i reconvertir un sistema agrícola en un, cada vegada, més intensiu sistema ramader, menys exigent en pluges i més adaptat a moviments transhumants a petita escala que, al cap i a la fi, descongestionaven el territori.

Les properes Muntanyes de Prades, que fins llavors havien tingut poca rellevància econòmica, van començar a tenir un paper important en la recerca de noves pastures, atès que concentraven més pluviositat i, per tant, herba per

brostejar els ramats. Per això, en aquests moments, grups de pastors comencen a ocupar abrics, balmes i coves dels vessants i altiplans de les muntanyes a la recerca de pastures. Com a procés d'adaptació, podem pensar en un descens dels bòvids i els suïds, més abundosos durant les etapes anteriors del neolític en benefici dels ovicàprids, més adaptats a les noves condicions climàtiques.

És possible que, amb el temps, aquest sistema ramader portés un esgotament de les pastures i una desertització de la muntanya a causa d'una sobreexplotació ramadera, la qual cosa podria haver fet canviar els trajectes transhumants amb desplaçaments cada vegada més allunyats.

Amb tot, degué continuar una agricultura cerealista i una horticultura basada en el conreu de lleties, pèsols, veces..., a les ribes dels rius Francolí, Anguera i Gaià, ja que simples sistemes d'irrigació podien mantenir petites explotacions agrícoles d'una forma més independents de l'escàs règim de pluges.

EL CALCOLÍTIC. ELS PRIMERS METAL·LURGISTES DEL COURE

Antoni Carreras i Casanovas

L'etapa que seguí al neolític final es coneix amb el nom de *calcolític* o, també, *eneolític*. Cronològicament abasta un període de temps que va des del 2200 fins al 1800 aC i es caracteritza, entre altres factors, per l'ús del coure procedent d'una especialització de la mineria, l'aparició d'un nou estil de ceràmica, amb una forma i decoració peculiars, i per l'enterrament col·lectiu dels cadàvers.

Les comunitats del neolític final que arran del canvi climàtic cap a un estadi més sec (subboreal) van adaptar la seva supervivència a una nova estratègia d'explotació i assentament del territori, i arriben al calcolític sense gaires canvis pel que fa a la seva forma de vida i d'utilitatge. Però en ple calcolític es comença a detectar la presència de nous materials, especialment ceràmics, que són utilitzats coetàniament amb els materials de tradició neolítica (verazià). Sovint, aquests materials es troben relacionats amb objectes de coure. És la ceràmica coneguda com a campaniforme i que té una extraordinària difusió per Europa, la península Ibèrica i costa nord-africana.

Existeix l'opinió que aquesta nova tendència podria ser el resultat de la importació de la nova tècnica per petits grups de comerciants o copiada per la població de tradició neolítica, i fins i tot podien ser mobiliari de luxe i marcadors d'una diferenciació social dins els grups tribals. Però, si anem més enllà, creiem en l'existència de grups camp-

niformes amb entitat pròpia, escindits dels grups tradicionals que mantenen costums del neolític final.⁵⁵ El que sembla és que en aquest període es detecta una gran mobilitat d'idees i de materials, però el vas campaniforme més aviat és una creació local que tingué com a origen una circulació de tècniques i d'estils que arrelaren en els grups que ja vivien en cada lloc.

Els assentaments. En general, s'ha contrastat una ocupació tant de la muntanya com de les planes, tal com havia passat en el període anterior del neolític final. Tanmateix el que sí que sembla és que en el calcolític els assentaments muntanyencs són més freqüents.

A la Conca, els principals llocs relacionats d'alguna manera amb assentaments són la cova del Cartanyà (Vilaverd), la balma del Duc (Rojalons), la cova de les Gralles (els Cogullons), la cova dels Xaragalls (Vimbodí), el sepulcre de Rocallaura i els Molins de la Vila (Montblanc). Cal destacar que l'assentament dels Molins de la Vila és un dels pocs llocs d'ocupació a l'aire lliure de la comarca, en el qual s'ha detectat estructures excavades al subsòl en forma de sitja, malgrat que no podem atribuir-los una cronologia exacta.

Per tant, trobem assentaments a la muntanya, prop de Rojalons (balma del Duc), als vessants inferiors prop de Vilaverd (cova del Cartanyà) i a l'entrada de la vall de Castellfollit (cova dels Xaragalls). Per contra, trobem menys densitat d'assentament constatats a l'aire lliure i situats

a la plana, llevat dels casos prop de Montblanc (Molins de la Vila) i Rocallaura.

Rituals funeraris. No dubtem que la sedentarització havia comportat un apropament del culte als morts. Viure permanentment en un lloc va afavorir l'enterrament dels difunts en un mateix indret, i amb això un desenvolupament progressiu als cultes i rituals funeraris.

L'evolució dels rituals va portar cap a finals del neolític i començaments del calcolític una nova forma d'enterrar els morts. Es generalitza a les comarques meridionals l'enterrament col·lectiu en coves, mentre que a les comarques septentrionals sovintegen els megàlits o monuments fets de grans pedres.

Els rituals d'enterrament col·lectiu a l'interior de les coves està documentat en alguna cova catalana (cova 120, la Garrotxa),⁵⁶ i que amb els seus components de varietats locals, podia haver estat similar a les coves sepulcral de la Conca. La manca d'excavacions acurades dels pocs jaciments que hi ha a la comarca no ens permeten res més que plantejar la suposició que el ritual d'enterrament podia haver estat similar al d'altres llocs catalans.

L'enterrament es feia en dos moments. Primer, es deixava que els cadàvers es descomponguessin en un lloc més o menys proper. Després, s'arreglaven els ossos i sense cap connexió anatòmica es dipositaven a l'interior de la cova en petits munts, potser en una cubeta excavada al sòl de la cova (enterrament secundari). Aquest ritual podia anar acompanyat d'ofrenes a individus concrets, malgrat que no es pot associar les troballes amb cap individu. Acostumen a ser aixovars pobres formats per les poques pertinences (objectes

d'abillament, armes, eines) i vasos d'ofrenes que podien contenir aliments (cereals, fruits silvestres, restes d'animals).

La ceràmica. És, potser, el més representatiu del període. Al voltant del 2300-2200 aC es comencen a trobar en els jaciments una nova forma de ceràmica, són vasos que recorden una campana invertida amb una profusa decoració incisa amb motius geomètrics. L'estil varia segons les tendències de cada moment i les faccions locals. Els estils regionals són els més comuns i pel que fa a la Conca de Barberà s'ha descrit l'estil anomenat grup Salomó, que es concentra al sud de Catalunya, especialment al massís de Prades, malgrat que les comunitats calcolítiques que explotaren aquest territori podien constituir un grup amb una marcada identitat local.

L'estil d'aquest grup muntanyenc inclou algunes formes singulars en botella i de mides més grans que les habituals. La més representativa és la ceràmica apareguda a la cova del Cartanyà, de Vilaverd. Es pot acompanyar de ceràmica llisa o una mica decorada amb temes incisos o plàstics que formaven part de vasos acampanats, hemiesfèrics, bols i cassoles.

Les eines i els estris. Malgrat l'arribada del calcolític, la majoria de les eines i els estris seguien essent de pedra, bé sigui pedra polida, que tenia l'avantatge que es podia esmolar quan es desgastava, bé sigui sílex. Cal pensar que la tècnica havia arribat a un grau de perfecció acurada, fruit de milers d'anys d'experimentació i ús. Les eines de pedra i sílex havien aconseguit una gran efectivitat pel que fa al seu disseny. Per això, quan arriben els primers metalls el que es fa és copiar

les eines de pedra, però aviat s'adonaren que els nous materials obrien un nou món de formes impensables amb pedra i una efectivitat desconeguda fins llavors. Heus aquí l'avanç tecnològic.

Les eines i estris de pedra es caracteritzen per la desaparició de les peces petites de sílex (micròlits) i per la importància de les peces en forma de fulla allargada (foliàcies), les dents de falç i les puntes de sageta elaborades amb aletes.

També se segueix treballant l'os per elaborar agulles, pintes, i fins i tot punyals, alguns imitant punyals de llençüeta de coure, com el trobat a la cova del Cartanyà.

Entre els abillaments personals destaquen els botons de base quadrada en forma piramidal i prismàtiques amb perforació en V, elaborats a partir de petxina o d'os (Rocallaura).

La mineria i metal·lúrgia. L'aparició a la cova de la Font Major de galena (un tipus de plom), juntament amb materials neolítics, podria fer pensar en la utilització d'aquest mineral en aquell període. Tanmateix es desconeix la utilitat que devia tenir en aquells moments aquest mineral.

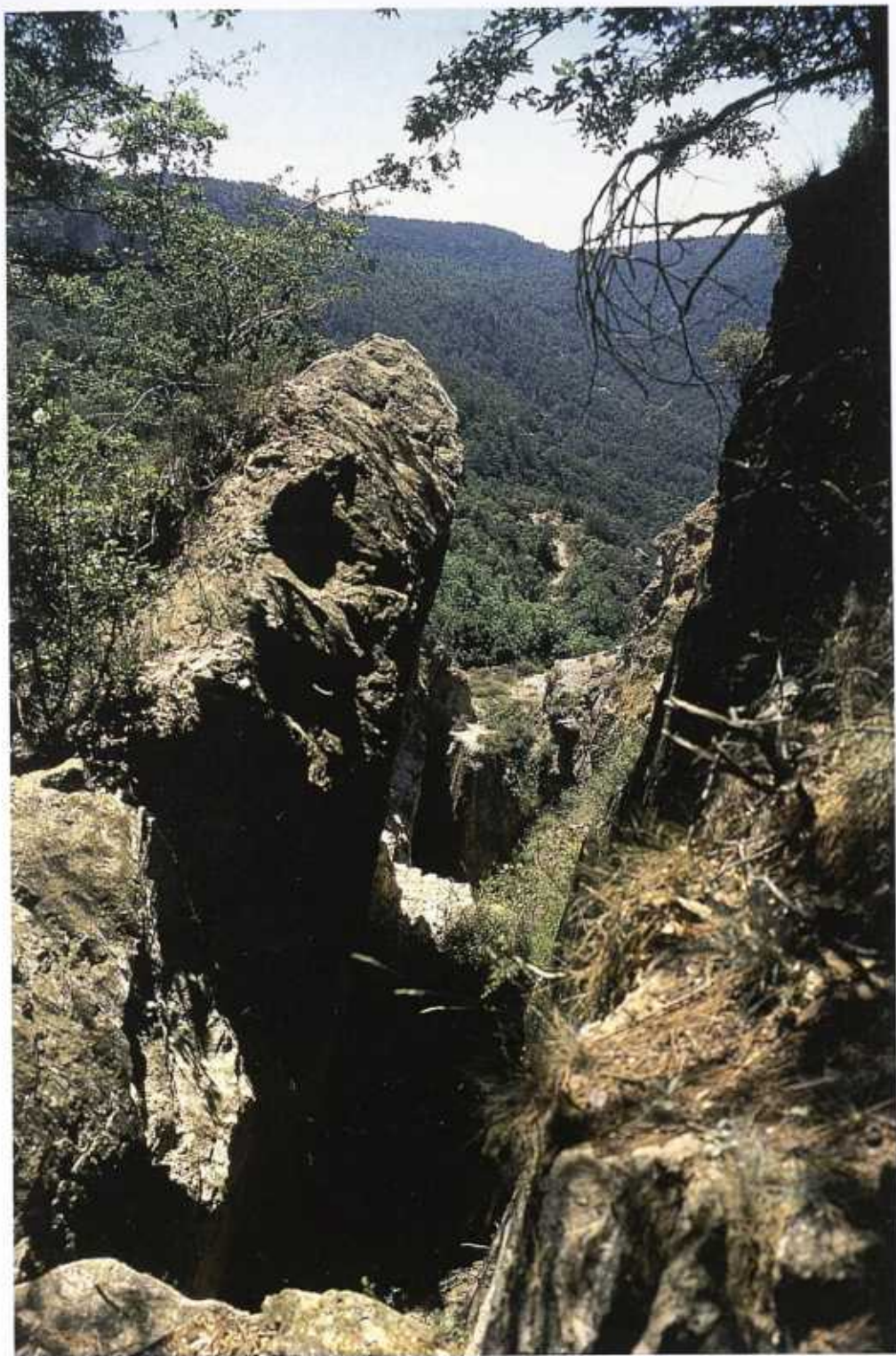
Si bé es desconeix la utilitat que tenia, sí que dóna indicis per pensar que, almenys, és versemblant que fos extreta dels boscos de Poblet i, per tant, es tenia noció de l'existència de filons de mineral pels entorns de Vimbodí i Poblet, Vallclara i l'Espluga.⁵⁷ Des del pic de l'Àliga fins al barranc de l'Argentada (Vimbodí i Poblet) es troba un filó de baritina que en els inicis de la seva explotació degué aflorar en superfície. Ben segur que l'existència d'aquest filó no devia passar desapercebuda en temps prehistòrics i menys en adonar-se'n que entre la bariti-

na hi havia aquests filons de galena. Però a la vegada, la baritina, en alguns punts, podia contenir una gran diversitat de minerals, entre els quals hi havia arseniurs, sulfurs, òxids, carbonats, etc., és a dir, minerals a través dels quals es podia obtenir coure.⁵⁸ Els principals minerals de coure que es poden trobar a les mines de l'Argentada són la calcopirita (amb un 34% de coure), la malaquita (amb un 57%), la calcosina (amb un 80%) i covellina (amb un 66%). La pirita apareix també en forma de nòduls a les pissarres negres silurianes de les Masies (l'Espluga de Francolí) i primers trams de la pista forestal de la Pena, fàcilment extraïble a cel obert. També a Vilanova de Prades existeix un filó encaixat a les pissarres que conté atzurita (amb un 55%), malaquita i calcopirita.⁵⁹

Així, doncs, la presència de minerals al massís de Prades i els seus indicis d'explotació des dels inicis de la metal·lúrgia ha quedat palès en troballes en zones properes (la Solana del Bepo, a Ulldemolins; la cova Josefina, a Escornalbou; les mines de Bellmunt, de Siurana, etc.).

Per tant, durant el calcolític i posteriorment a l'edat del bronze és plenament factible que aquests filons de baritina que contenien minerals cúprics fossin explotats en mines a cel obert, ja que l'extracció de la mena no comportava grans obres de mineria. La utilització de pics, martells i masses de pedra emmanegats, ajudats amb falques de pedra més dura, degué ser la forma usual d'extracció del mineral.

La presència d'aquesta primera matèria a la comarca degué tenir una importància notable durant aquest període.

La Mina, Vimbodí, prop del pic de l'Àliga amb el filó de baritina a cel obert i la barracanda de l'Argentada al fons. Filó que porta associat diversos minerals dels quals es podia obtenir coure. (Fotografia d'A. Carreras)

En primer lloc, pel fet de convertir-se en un bé objecte de comerç o potser fins i tot de disputa territorial. El coure era un metall preuat en aquells moments, podia constituir un signe de riquesa i, per tant, era cobejat, reciclat i intercanviat. En segon lloc, l'existència d'aquesta primera matèria pogué desenvolupar una metal·lúrgia pels entorns, amb una fabricació de peces locals de més o menys qualitat.⁶⁰ A la Bartra (Rojals), al jaciment conegut com la cova del Buldó, a uns tres quarts d'hora de l'Argentada (Vimbodí), han aparegut uns fragments ceràmics procedents d'un gresol, així com pics de miner.

Per mitjà de gresols de ceràmica o forns, preparats en toveres per poder insuflar aire i així elevar la temperatura fins a 1.083 °C, la ganga era convertida en metall, bé per reducció, o bé per precipitació al fons del forn, mentre que les impureses o escòria restaven separades. Per tal de donar al coure una major resistència, en un primer moment s'utilitzà l'arsènic, i després l'estany (casiterita); s'obtenia així el bronze, de resistència superior al coure arsenicat.

Certament, en aquests filons esmentats no es troba en absolut la casiterita, en canvi, sí que apareixen minerals arseniats (annabergita i eritrina). Aquests materials degueren ser emprats per enfortir el coure, tal com demostra l'anàlisi química d'algunes peces aparegudes.⁶¹ Per tant, la primera matèria i l'arsènic es podien trobar a poca distància, elements essencials per al possible desenvolupament d'una metal·lúrgia inicial, mentre que la presència d'estany en l'anàlisi de les peces pot denotar un origen forà.

Possiblement l'especialització portà a la fabricació dels primers forns preparats per aconseguir una temperatura capaç de fondre el mineral. Potser un forat en terra revestit d'argila per tal d'aconseguir un major aïllament era per algun punt on es devia insuflar aire mitjançant unes toveres d'argila unides a una manxa de pell, a fi d'avivar el foc. Dins es devia posar un carbó vegetal de gran poder calorífic, i seguidament el mineral de coure en capes i l'arsènic.

Quan s'aconseguia la temperatura de fusió, el mineral es precipitava i se separava de l'escòria, potser per decantació, i al refredar-se el mineral de coure restava al fons. Quan el metall era líquid es dipositava en uns motlles per tal d'obtenir la peça desitjada. Es coneixen alguns d'aquests motlles oberts de foneria fets en pedra sorrenca trobats en llocs propers (Vallclara). També el metall podia ser amartellat fins elaborar una peça determinada.

Sembla versemblant creure que l'existència de filons d'aquests minerals als vessants muntanyencs va afavorir la ubicació de diversos assentaments a prop. Malgrat que no s'ha pogut constatar durant aquests primers períodes la utilització dels minerals, no sembla arriscat pensar que la presència del mineral contribuï a un assentament humà prop d'aquests filons de mineral, la qual cosa constatarem amb entrada a l'edat del bronze.⁶²

En definitiva, i amb totes les reserves de prudència que aconsella la manca d'excavacions arqueològiques, es podria relacionar aquest període calcolític a la Conca de Barberà amb algunes de les troballes aparegudes a la cova dels Axe-

ragats (Vimbodí), la cova del Cartanyà (Vilaverd), la balma del Duc, la cova del Buldó (Montblanc), el racó de l'Hospital (Montblanc), la cova de la Moneda i la cova de les Gralles (Rojals).

COVA DEL CARTANYÀ (VILAVERD)

La cova del Cartanyà es troba al terme del municipi de Vilaverd, i està situada al marge esquerre del riu Brugent, prop de la Riba, en un vessant elevat del riu on un gran bloc de calcària dóna accés a la cavitat formada per un llarg corredor amb fort pendent i altres corredors que porten a diverses galeries.

Aquesta cova fou excavada per Salvador Vilaseca durant la dècada dels anys vint, i entre el material extret va destacar un vas campaniforme, profusament decorat amb incisions que ha estat un referent en la ceràmica campaniforme d'aquestes contrades.⁶³

Entre el material trobem també vasos forn per reduir minerals metàl·lics, ceràmica campaniforme que denoten recipients de gran format i algun polípede; també un punyal de llengüeta fet d'os amb imitació dels de coure.

COVA DELS XARAGALLS (VIMBODÍ)

Un altre dels jaciments amb presència de restes calcoltíques és la cova dels Xaragalls,⁶⁴ situada als vessants muntanyencs de la part dreta de l'entrada de la vall de Castellfollit. Allí s'han localitzat de forma fortuïta diversos objectes, en-

A la fotografia superior, ceràmica campaniforme de la cova del Cartanyà. (Fotografia de l'Institut Municipal de Museus, de Reus). A la fotografia inferior, detall de la decoració de la ceràmica campaniforme de la cova del Cartanyà, a Vilaverd. (Fotografia de l'Institut Municipal de Museus, de Reus).

Entrada de la cova dels Xaragalls (Vimbodí). (Fotografia d'A. Carreras)

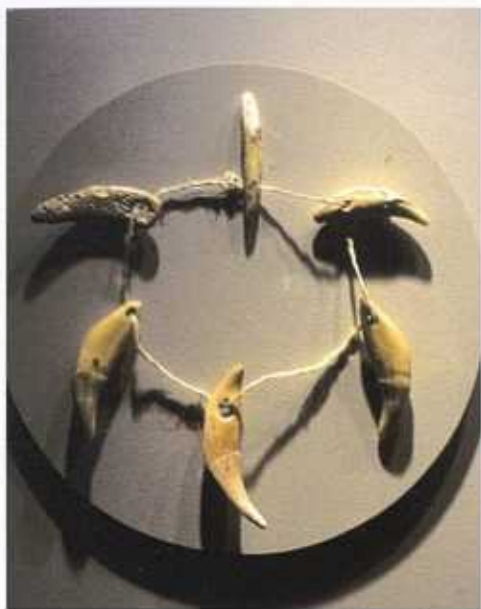
tre els que destaquen diversos vasos de ceràmica campaniforme decorats amb incisions, un disc de coure d'uns 14 cm de diàmetre, un nucli de pirita i una massa informes de plom, així com diversos ornaments formats per dents de guineu perforades, o petites plaques de pissarra amb perforació bicònica i un punyal.

Cal destacar un braçalet de coure en forma de serp fet a partir d'una làmina amartellada i després doblada per figurar el cos de l'ofidi; els dos extrems són acabats en punta per donar-los la forma del cap i l'apèndix caudal. L'extrem que representa el cap té les làmines lleugerament separades per donar-li l'aparença de la mandíbula, dins la qual es va col·locar una petita peça triangular per simular la llengua, subjectada per la pressió que exerceix la cinta doblada.⁶⁵

Juntament amb aquests materials apareixen a la cova nombrosos ossos humans i cranis, que han estat considerats com a fruit d'enterraments secundaris dins un context d'enterraments col·lectius en aquesta cova sepulcral. El conjunt considerem que correspon a finals del calcolític i amb perduració en l'edat de bronze. Així, doncs, presenta la mateixa problemàtica que altres jaciments atesa la manca d'una excavació arqueològica adequada que confirmés aquesta cronologia.

MOLINS DE LA VILA (MONTBLANC)

En una de les estructures que van aparèixer durant les excavacions del jaciment dels Molins de la Vila, hi havia

Collaret de dents de guineu perforades (MCCB), interior de la cova dels Xaragalls i penjoll de pissarra perforat. (Fotografies d'A. Carreras)

Altiplà de Rojalons des de les proximitat a la balma del Duc. (Fotografia d'A. Carreras)

una petita fossa farcida de sediments arqueològics que presentà diversos materials corresponents al campaniforme regional que podria situar-se entre els anys 2600 i 2300 aC.

Dins s'hi trobà fragments de ceràmica amb decoració campaniforme i fragments de vores corresponents a diferents vasos, llisos i sense cap element remarcable.

Es pot destacar com a element particular un fragment de ceràmica corresponent a una fusaiola circular, peça que es podria relacionar amb l'elaboració de teixits. A més d'aquests materials, també van aparèixer una cinquantena de peces de sílex (nuclis, rascadora, etc.).⁶⁶

És un dels pocs exemples de la presència d'assentaments campaniformes al pla de la Conca, concentrat a prop de les ribes dels rius Anguera i Francolí, en una zona de terrenys fèrtils en la qual l'agricultura degué predominar sobre la ramaderia, a diferència dels altres assentaments muntanyencs propers, potser dedicats al pastoreig.

LA BALMA DEL DUC (MONTBLANC)

En contraposició a les comunitats assentades a la plana, la balma del Duc representa l'exponent més representatiu d'un assentament muntanyenc format per un petit grup de pastors establert prop de Rojalons, en un petit altiplà que permetia accedir a les pastures més altes de Rojals i a les del vessant nord dels entorns de Rojalons.

Un dels nivells arqueològics excavats presentà terrissa amb decoració incisa

del tipus campaniforme, juntament amb altres materials ceràmics similars i amb decoració plàstica, així com punxons d'os, fulles de sílex treballades per les dues cares i altres materials.⁶⁷

ALTRES JACIMENTS

Un altre dels assentaments muntanyencs d'aquests moments és la cova de les Gralles, prop dels Cogullons, en la zona del barranc del Mas de Tous, terme de Rojals. Va ser excavada en els anys trenta per S. Vilaseca i J. Iglésies i entre els materials apareguts destaquen bols semiesfèrics amb decoració incisa i estampillada, característica del campaniforme, similar a les que van aparèixer a la cova Fonda de Salomó.⁶⁸ D'altra banda, al pla de la Conca, cal assenyalar el sepulcre de Rocallaura, en el qual Vilaseca localitzà un punyal de llengüeta i diversos botons piramidals de base quadrada en perforació en V.⁶⁹

També s'hi localitzà una copa tronco-cònica amb peu cilíndric i vora sobrealçada amb una filera de mugronets aplicats a la vora externa. Tot aquest material s'associa a un campaniforme regional.

EL RÈGIM DE VIDA DURANT EL CALCOLÍTIC

Hem vist com les condicions climàtiques que es van produir cap al IV mil·lenni van afectar al creixement de la vegetació i de retruc al règim de vida de les comunitats posteriors. Les successives sequeres van minvar la producció agrícola i l'estratègia per subsistir va obligar

a la fragmentació dels grups per assegurar la supervivència i la incentivació de la ramaderia com a una forma d'explotar el territori més adequada i sostenible.

El règim pluviomètric de la Conca, més sec a la plana que a les Muntanyes de Prades, devia comportar que grups disgregats s'establissin als vessants i altiplans del massís per tal de trobar un medi més adequat per a les pastures del bestiar, cosa que explica un major nombre de petits assentaments muntanyencs a Rojalons i Rojals (balma del Duc, cova de les Gralles...).

Per contra, els grups de la plana es degueren concentrar als punts més propers a fonts i ribes dels rius (Molins de la Vila), mantenint una economia, potser mixta. En aquests indrets, predominà segurament el conreu del blat, del sègol i de l'ordi, així com de les

lleguminoses. Una llavor incrustada en un fragment de ceràmica decorada campaniforme trobada a la cova del Cartanyà revela la presència d'algun d'aquests cereals.

Pel que fa a la ramaderia, es detecta arreu un predomini dels ovicaprins, tant a les planes com a la muntanya, en canvi, els bòvids i els suïds són més abundants a la plana que a la muntanya. També hi ha presència d'animals salvatges com els cèrvids i el porc senglar. Aquest patró observat en el conjunt d'altres jaciments és molt possible que es repetís a la Conca (balma del Duc).

L'explotació dels minerals a la bast de l'Argentada (Vimbodí) potser van comportar un aprenentatge en l'extracció i en el procés metal·lúrgic, i després una certa especialització en la producció d'objectes de coure (joies, armes, estris) i qui sap si també un cert comerç, ja que és sabut que en aquests moments hi ha una diversificació de les xarxes d'intercanvi que a més dels productes bàsics, es comercia amb productes manufacturats (eines, ornaments, armes...), o fins i tot amb minerals (malaquita, atzurita...). En qualsevol cas, la relació entre els grups és palesa (transhumància, comerç...).

Socialment, és possible que els grups localitzats als vessants i altiplans de les Muntanyes de Prades, i que dominaven les activitats d'extracció de minerals i metal·lúrgiques, desenvolupessin un cert localisme que els diferenciés d'altres grups campaniformes, atès el domini d'una producció mineral i metal·lúrgica rellevant.

L'EDAT DE BRONZE. NOVES EINES I NOUS HORIZONS

Antoni Carreras i Casanovas

L'edat del bronze va succeir al calcolític i engloba les comunitats humanes que es van desenvolupar al llarg del segon mil·lenni i part del primer aC (des del 1800 fins al segle VII aC), caracteritzat pels coneixements tecnològics i metal·lúrgics del coure i del bronze. Tradicionalment s'ha vingut classificant en quatre etapes: bronze antic (1800-1500 aC), mitjà (1500-1250 aC) —aquestes dues etapes també es coneixen com a bronze inicial—, recent (1250-1100 aC) i el bronze final (1100-650 aC), malgrat que són simples classificacions per centrar l'estat de la qüestió.⁷⁰

D'entrada, cal dir que és un període molt desconegut a la Conca, malgrat que es coneixen diversos vestigis, no s'han estudiat degudament i, per tant, les consideracions que farem cal prendre-les amb prudència i seran basades amb els comportaments d'altres comunitats més ben estudiades d'altres indrets i que marquen uns patrons generals, tot i tenint en compte que hi haurà uns comportaments locals particulars.

EL BRONZE ANTIC: EL GRUP D'ARBOLÍ O DEL NORD-EST

El bronze antic és la primera fase de l'edat del bronze i representa el punt i final de l'etapa calcolítica anterior; ja que encara conserva aspectes del període precedent, com és la ceràmica de tradició campaniforme o de finals del neolític

(veracià). En aquests moments penetren nous corrents culturals procedents d'Itàlia i França que portaran nous materials i noves idees. També destaca un major nombre d'assentaments a l'aire lliure i en les planes aptes per al conreu agrícola, on es comença a detectar fons de cabanes enfonsades al subsòl de forma el·lipsoide o cilíndrica. Aquests tipus d'habitaçes van augmentant progressivament al llarg de l'edat del bronze i es fan nombroses en el bronze mitjà i ple, amb una ocupació palesa de les superfícies agrícoles.

La ceràmica. Els estris de terrissa mostren una tradició local campaniforme tardana o epicampaniforme, a més de noves modes foranes. Es troben terrisses de mides grans amb vores exvasades o rectes amb decoració plàstica feta amb cordons digitals que a vegades presenten incisions decoratives. També es generalitzen les terrisses de bases planes, algunes amb l'empremta de l'estora que es va utilitzar durant la seva fabricació. Persisteixen els vasos de carena alta i hi ha vasos més petits de forma troncocònica i ovoides. Comencen a aparèixer recipients amb tres o més peus (polípodes). Es troben motius incisos que segueixen els estils campaniformes; en especial cal destacar el tipus de ceràmica denominada del «grup d'Arbolí o del nord-est», pel fet d'estar ben representada a les coves d'Arbolí. Corresponen a motius decoratius fets sobre pastes de superfície brunyides i espatulades on es di-

buixen garlandes rematades per serrells impresos amb decoració de mitja canya o pseudounglades sobre vasos acampants, bols, vasos carenats. Aquest tipus decoratiu conegut com «grup del nord-est» abasta des de la Catalunya central fins a les comarques meridionals, i fins i tot fins a l'Aragó.⁷¹

Els estris i eines. Pel que fa als estris i eines de pedra van desaparèixer, a poc a poc, i els que resten són una continuïtat del període anterior. Les manufactures metàl·liques en coure i bronze van substituint les eines tradicionals de pedra. A més de les destrals planes de coure hi ha punxons, agulles en coure, fletxes i, com a novetat, apareixen els punyals de reblons fets de bronze. L'os se segueix utilitzant per fer fletxes pedunculades i també fletxes de forma piramidal amb aparença de punxó, com la trobada a la cova del Cartanyà. També perduren les modes anteriors dels botons prismàtics i hemisfèrics fets d'os.⁷²

Els enterraments. No difereixen gaire de l'època anterior. Es fan enterraments en coves de forma col·lectiva i també en sepulcres de tipus dolmènic. Tanmateix ara es comença a enterrar els morts dins els espais habitats dels assentaments, com s'havia fet en el neolític mitjà, encara que es fa en ossaris col·lectius dins de sitges.⁷³ A la comarca es podria relacionar amb aquests moments la cova dels Xaragalls (Vimbodí) i pel que fa a sepulcres megalítics, es podria associar la cista del pla de la Sala a Passanat.

És difícil precisar quines de les coves sepulcral de les nostres contrades corresponen a la darrera fase del calcolític o bronze antic. Possiblement, aquestes coves se segueixen utilitzant durant l'edat

del bronze com s'havia fet en el calcolític, atès una suposada continuïtat de les formes de pensar i dels assentaments del període anterior. Per això, es podria incloure dins d'aquest període conegut com a bronze inicial (1800-1250 aC) els grups de coves situades a les conques dels rius Brugent-Francofí com la cova de la Moneda, cova dels Moros i del Bosquet de Mont-ral, l'avenc de les Abelles (Mont-ral-Farena), cova del Buldó, Isern i de les Gralles (Cogullons-Montblanc), cova del Rodó i dels Caps de Vilaverd, i dels Ossos i del Cartanyà, de la Riba-Vilaverd i una mica més al nord la cova dels Xaragalls de Vimbodí⁷⁴ i la balma del Duc de Rojalons.

A banda de les coves sepulcral, també cal fer palès la reutilització i continuïtat dels enterraments en megàlits durant l'edat del bronze com és el cas de la cista del pla de la Sala, a Passanat.

Hi ha enterraments col·lectius, individuals i a vegades individuals en espais col·lectius. Com a enterrament col·lectiu, hem de destacar la cova de les Gralles dels Cogullons (Rojals-Montblanc), amb 21 esquelets, i la cova del Buldó (la Bartra, Rojals, Montblanc), amb 8 cadàvers.

EL BRONZE MITJÀ I RECENT. IMPULS A L'ECONOMIA AGRÍCOLA

Pel que fa al bronze mitjà, situat cronològicament entre els anys 1500 i el 1250 aC, cal dir que els trets diferencials d'aquest període amb l'anterior són mínims, llevat de l'aparició de noves formes de ceràmica com la proliferació

Cista del pla de la Sala (Passanant) corresponent a l'edat del bronze. (Fotografia d'A. Carreras)

de vasos de tres o més peus, nanses amb apèndix de botó, tasses carenades i per la irrupció generalitzada de la metal·lúrgia de l'autèntic bronze (coure-estany) en contraposició als aliatges més antics (coure arsenicat). Pel que fa a les formes metàl·liques, hi ha una continuïtat de les destrals de vorells, aparegudes al bronze antic, i l'ús generalitzat de les puntes de fletxa amb peduncle i aletes. L'economia es basa preferentment en l'agricultura i comencen a sovintejar els petits poblements a la plana.

El bronze recent és una continuïtat de l'etapa anterior, amb pocs canvis destacats, per això el situem dins aquest mateix context del bronze mitjà als efectes d'explicar aquesta etapa de la comarca. Cronològicament s'atribueix al període que va des del 1250 fins al 1100 aC, quan irrompen al país l'arribada de les

primeres migracions de pobles transpirinencs, conegudes com les dels Camps d'Urnes, que portaran trasbalsaments i innovacions culturals importants i marcaran l'inici de l'etapa final de l'edat del bronze.

FONS DE CABANA DEL MAS DE LA SALUT (VIMBODÍ). UNA IMATGE DE LA VIDA QUOTIDIANA DURANT L'EDAT DEL BRONZE

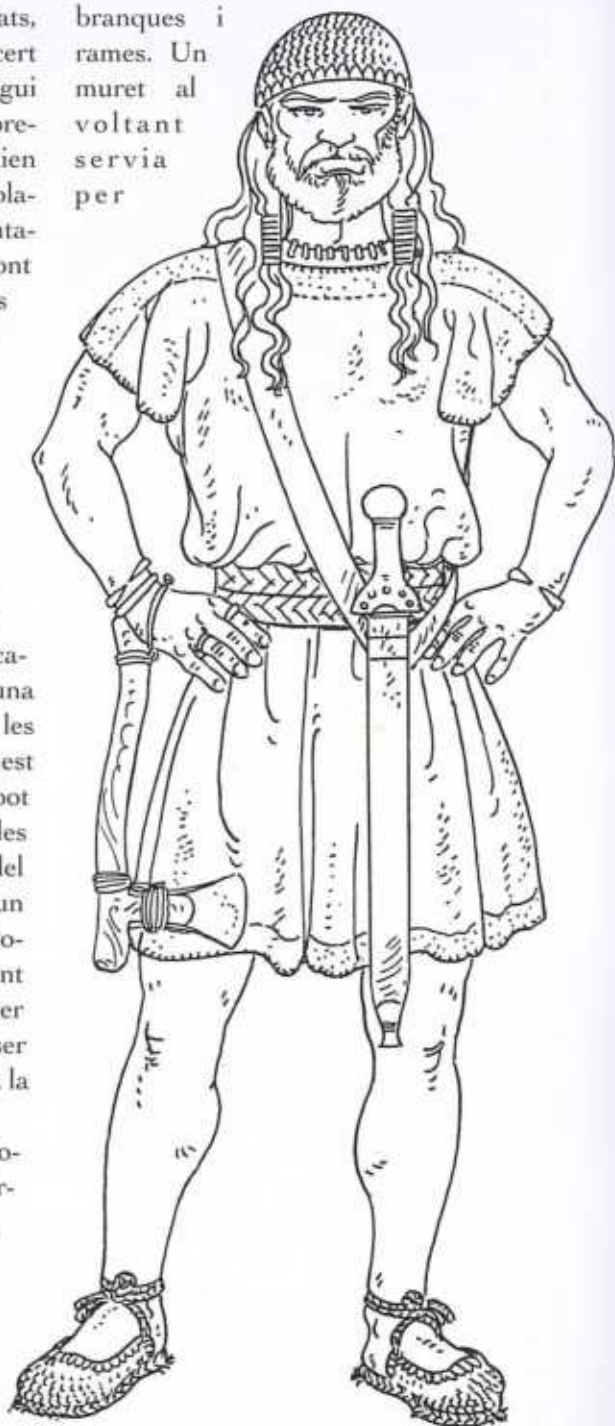
Durant el bronze mitjà els llocs d'hàbitats eren majoritàriament a l'aire lliure i devien seguir els patrons d'assentament propis de l'edat del bronze.⁷⁵ El poblament existent a les terres de la Conca devia estar format per reduïts assentaments constituïts per petites cabanes isolades establertes en els punts on la presència d'aigua era palesa. Els llocs idonis per

resguardar algunes d'aquestes cabanes amb una reduïda població degueren ser petits turons, més o menys encimbellats, dominant els quatre vents, amb un cert grau de dificultat per accedir-hi, ja sigui per un pendent pronunciat o per la presència de roqueram al cim que impediènc encara més l'accés; i on una petita esplanada a dalt podia albergar un assentament, condicionat a la vegada a una font propera, pou o surgència d'aigua. Les restes d'assentaments d'aquest període protohistòric es coneixen com a fons de cabana, per indicar unes petites depressions enfonsades en el sediment matriu del terreny, de dimensions de boca més gran que la mateixa fondària; de forma ovalada o allargassada on s'aixecava una cabana⁷⁶ feta amb materials periples.

Si bé, ara per ara, les poques excavacions fetes no permeten encara una valoració rigorosa sobre l'evolució, les característiques i la intensitat d'aquest poblament a la comarca, sí que es pot afirmar la seva existència en base a les restes trobades a Rocallaura (Mas del Benet) i als indicis que presenta un fons de cabana trobat a Vimbodí i Poblet (Mas de la Salut),⁷⁷ summament interessant i que aporta informació per analogia i proximitat de com devien ser els hàbitats que podien haver existit a la resta de la comarca.⁷⁸

Pel que fa al fons de cabana de Rocallaura es tracta d'una estructura circular d'uns 3 m i escaig de diàmetre, enfonsada al sòl i amb una porta d'entrada d'un metre aproximadament. Un pal central aguantava

el sostre de la cabana format per branques i rames. Un muret al voltant servia per

Personatge masculí amb indumentària del bronze final. (Dibuix de F. Riart)

aguantar un entramat de branques i rames entrelaçades, potser farcides de fang que formava la paret circular de la cabana. L'interior estava dividida en dos nivells, és a dir, la meitat del sòl de la cabana estava més enfonsat que l'altre, de tal manera que formava un esglaó. És aquesta superfície més enfonsada i hi havia la llar de foc i un petit forn. Durant les excavacions van aparèixer un bon nombre de ceràmica de cuina, grans geres per emmagatzemar productes agrícoles, molins de mà per moldre cereals, percussors i pals cavadors.

Una representació d'aquest hàbitat es pot veure actualment al Museu Comarcal de la Conca de Barberà, de Montblanc.

Un altre dels indicis de poblament d'aquesta mateixa època és el fons de cabana de Vimodí i Poblet (Mas de la Salut). Es tracta d'un tossalet de fort pendent, coronat per uns cingles de conglomerat a banda i banda del seu cim, i en una petita esplanada d'un suau pendent cap a sol ponent, resguardada de les vistes però amb un ampli camp visual, hi ha les restes de part d'un fons de cabana enfonsat uns 75 cm de forma ovalada de 5,30 m d'amplada. En alguns punts del perímetre es trobava un petit mur d'uns 30 cm de pedra i a sobre abundoses restes de fang.

En la part interior del mur s'hi havien clavats troncs verticals de diferents mides, les empremtes dels quals són encara visibles en el fang, empremtes que ens indiquen que es tractava de troncs descorçats o d'escorça fina (alzina), i pel negatiu que han deixat al fang, es podria tractar de troncs d'alzina o reboll descorçat. Així, doncs, un basa-

ment de mur de pedra i fang vorejava la cabana, on s'aixecaven les parets de troncs entrelaçats amb altres branques i farcits de fang i allisades amb les mans, de manera que en alguns bocins encara s'hi aprecien les ditades. La coberta, possiblement a dos vessants, devia estar construïda amb branques, palla i fang per impermeabilitzar-la.

Aquesta coberta era sostinguda per uns pilars centrals de fusta, ja que es trobaren dos forats centrals plens de carbó, i altres pilars laterals al costat interior del mur de pedra (un total de set). En el seu interior aparegueren a l'extrem oest tres petits murs transversals en línia, que delimitaven espais. Dins aquesta suposada estança es trobaven dos vasos ceràmics grans acanalats i un petit punyal de bronze.⁷⁹

Tocant a aquests murs interiors aparegueren tres recipients fets de fang assecat al sol d'unes dimensions considerables (de més de 50 cm de boca), i al seu costat un molí barquiforme de pedra de granit en cadascun d'ells. Sembla com si aquests recipients haguessin estat destinats a contenir cereals per ser mòlts. Al costat de sengles molins hi havia dos i tres vasos, potser per contenir la farina. Al mig de l'estança i cap a la part sud un altre vas gran acanalat i restes de plats. També es van trobar restes d'un forn de fang col·locat sobre el sòl, segons sembla dins la suposada estança.⁸⁰

Cal assenyalar que al sòl de la cabana hi havia moltes restes de cendra, la qual cosa fa pensar en un incendi i la destrucció de la cabana, més que en un abandonament de la mateixa, hipòtesi abonada pel fet de trobar-hi totes les pertinences quasi intactes.

Fons de cabana del bronze mitjà de Rocallaura a Mas del Benet. (Fotografia d'A. Carreras)

Pel que fa a les troballes, es pot destacar el petit punyal de bronze d'uns 9 cm de llargada amb la punta trençada, i 2 cm d'amplada. La fulla o llençüeta és de secció trapezoïdal, mentre que l'empunyadura està formada per dos cercles exageradament grans amb forat central.⁸¹

El conjunt ceràmic estava compost per diferents recipients carenats de grans dimensions amb una nansa, gerra bicònica amb una nansa, gerra ovoïde amb broc i una nansa, un recipient carenat amb un forat central, en forma de gran embut, una tapadora de fang assecat al sol i altres objectes.

També aparegueren dos pesos de forma ovalada i fabricats amb fang, d'uns 20 cm de llargada, amb dos forats a cada costat. Aquests pesos podrien

estar associats a algun teler o a altres funcions.

No se sap si aquesta esplanada on hi ha el fons de cabana podia albergar altres construccions similars. La disposició d'aquesta cabana en un extrem de l'esplanada fa pensar en la possibilitat que formés part d'un vilatge constituït per 4 o 5 cabanes més, ja que l'espai ho permetria tenint en compte les seves dimensions i les de la cabana apareguda.

Podem pensar en una activitat econòmica agropecuària gràcies a la disposició dels molins de barca trobats i pels recipients que hi havia al seu costat. També els terrenys del peu del turó són prou aptes per al conreu.

La recol·lecció i la cacera degueren complementar la dieta d'aquest poblament.⁸²

Fons de cabana del Mas del Benet (Rocallaura). (Fotografia del Museu Comarcal de la Conca de Barberà)

Ceràmica procedent del fons de cabana del Mas de la Salut, Vimbodí (Museu de la Vila Rural). (Fotografia d'A. Carreras)

Tampoc no es pot descartar l'existència en altres llocs de la comarca de fons de cabanes semiaèries isolades que es podrien situar entre un refugi en balmes i la construcció de la cabana. És el cas de l'aprofitament d'un refugi natural (balma) mitjançant una construcció artificial.⁸³

En conseqüència, els fons de cabana de Rocallaura i de Vimbodí i Poblet permeten obtenir una informació detallada de com devia ser un hàbitat del bronze mitjà a les nostres contrades.

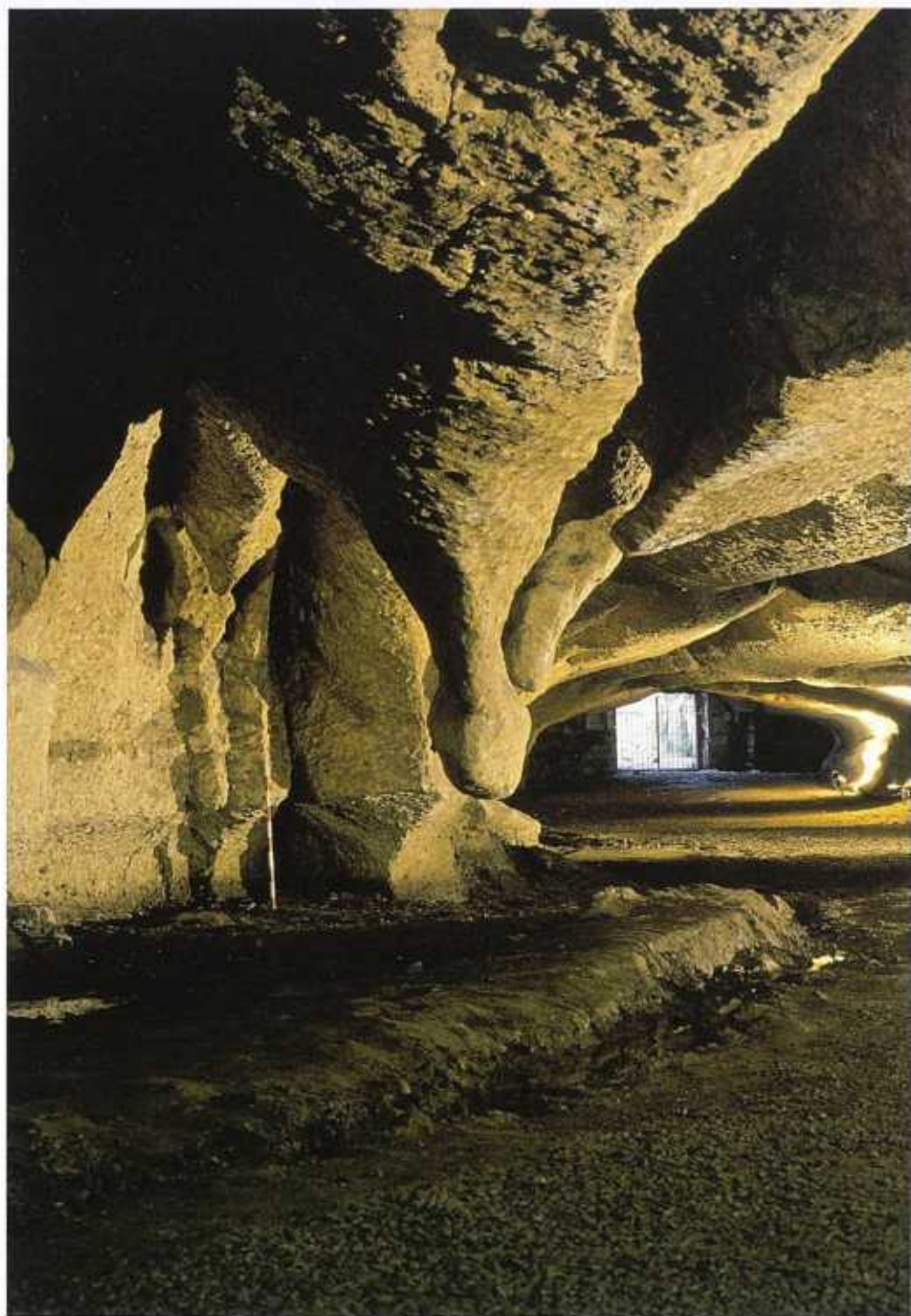
EL BRONZE FINAL. UN CANVI D'ESQUEMES SOCIALS

Al final de l'edat del bronze es van produir un seguit de canvis que trasbalsaren els costums i la forma de vida de la població. Entre els anys 1200 i 1100 un seguit de migracions de pobles procedents del centre d'Europa penetren pels Pirineus i s'estableixen d'una forma desigual pel territori català, és el que es coneix com la invasió dels pobles indoeuropeus o dels Camps d'Urnes. Tot i que es creia que aquesta invasió va ser convul-

sa, no hi ha gaires evidències arqueològiques per pensar que hagués estat així. Actualment, s'inclina a pensar que van ser infiltracions migratòries continuades de caire pacífic, però que van impactar fortament en la societat tradicional fins al punt de modificar les estructures econòmiques, les formes d'hàbitat i les creences. Aquesta etapa final que va des del 1100 fins al 650 aC enllaça amb l'arribada de la metal·lúrgia del ferro que portaran aquests pobles migratoris.

Els assentaments. Aquestes noves comunitats dedicades bàsicament a l'agricultura van transformar, a poc a poc, el model d'habitatge isolat i fet amb materials periples del bronze mitjà-recent, ja que van introduir una nova forma de fer les cases mitjançant materials de llarga durada i amb això un nou patró d'assentament. Les estructures d'habitatges fetes de pedra, pròpies dels Camps d'Urnes, van donar lloc als primers vilatges estructurats, situats sovint en promontoris i cims que dominaven el seu territori més immediat.

Els enterraments. L'aspecte més palès d'aquests pobles indoeuropeus fou el seu particular ritus funerari. Per primer cop

Sala de la Mamella de la cova de la Font Major; lloc on es va trobar l'arragatall d'objectes de bronze. (Fotografia d'A. Carreras)

Punyal de bronze de la cova de la Font Major, de l'Espluga de Francolí, (Fotografia de l'Institut Municipal de Museus, de Reus)

el difunt era incinerat i les seves cendres guardades a l'interior d'una urna tapada que era enterrada en una petita fossa o en una caixa de pedra acompanyada d'objectes del difunt i ofrenes.

La ceràmica. Els recipients ceràmics relacionats amb el bronze final es caracteritzen per tenir una forma bicònica amb decoració acanalada, incisa i amb cordons decorats.

A la Conca aquest final de l'edat del bronze és poc conegut, malgrat que les restes són abundoses, però poc estudiades atès que no hi han hagut excavacions arqueològiques rellevant d'aquest període. Per això, un altre cop hem de moure'ns en el terreny de les hipòtesis basades en les restes superficials relacionades amb el context català.

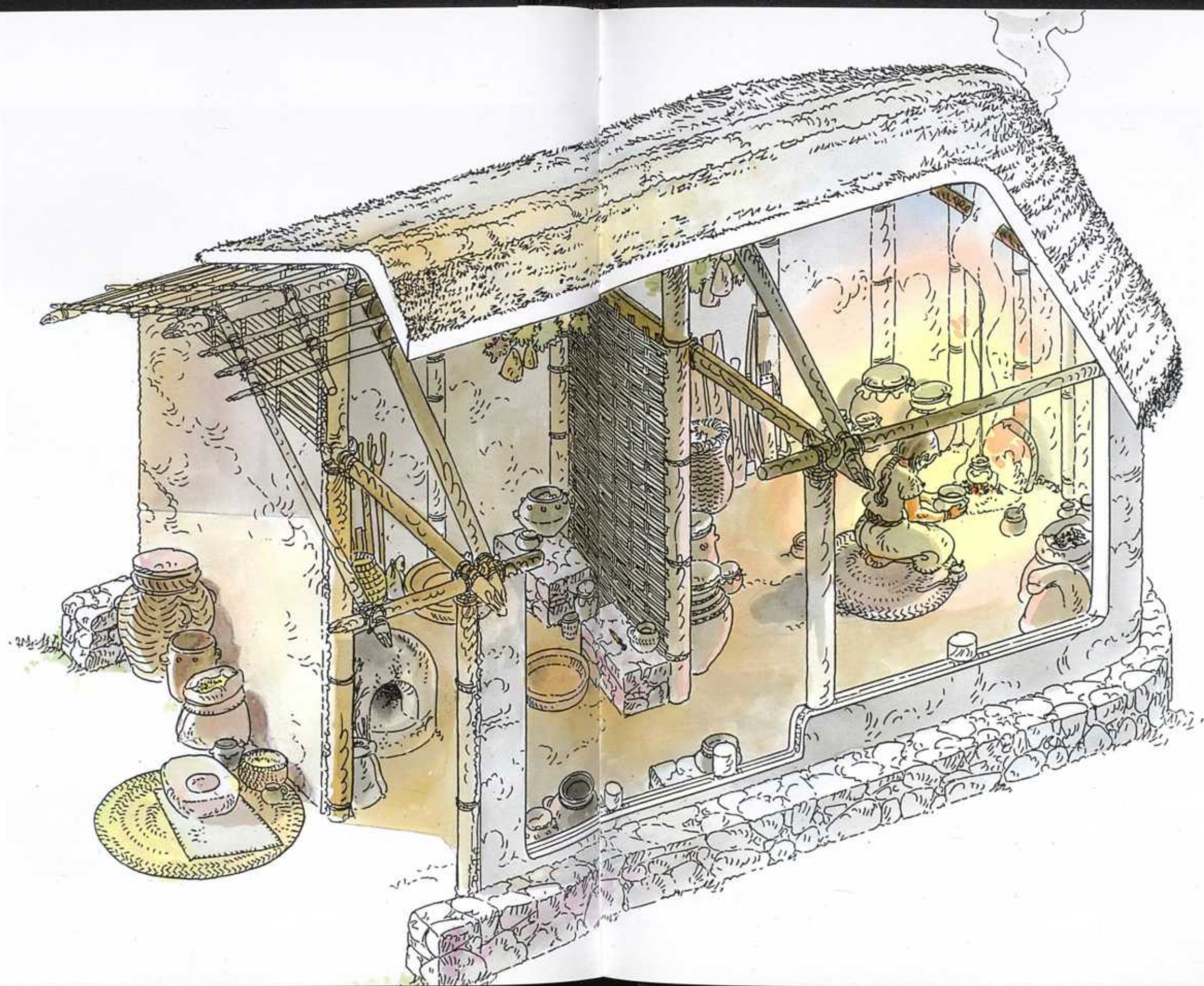
D'aquest moment cal destacar les restes trobades a la cova de la Font Major, de l'Espluga de Francolí i en els vestigis apareguts en tossals propers per mirar d'explicar, a grans trets, com podia haver estat la forma de vida d'aquells moments.

EL DIPÒSIT D'OBJECTES DE
BRONZE DE LA SALA DE
LA MAMELLA DE LA COVA DE LA
FONT MAJOR (LESPLUGA DE FRANCOLÍ)

Raimon Graells i Fabregat
Raúl Balsera Morano
Samuel Sardà Seuma

Pel que fa a l'edat del bronze, tenim constància de l'existència d'un amagatall identificat a la cova de la Font Ma-

A la pàgina següent, reconstrucció hipotètica d'una casa de l'edat de bronze inicial i mitjà. (Dibuix de F. Riart)

jor a 50 m de l'entrada, situat al sector sud-est, prop de l'arrencada de la volta del sostre, conformat per un petit espai (Graells 2008: 52; Graells, Balsera i Sardà). Possiblement, com ha assenyalat J. Gallart, en una escaleta. La discontinuïtat en els usos de coves al llarg de la prehistòria i protohistòria és constant en tot l'arc mediterrani. L'estacionalitat de l'ús, els canvis climàtics i sobretot els canvis en l'imaginari i en la religiositat van propiciar, o no, l'ús de les coves. També és cert que molts amagatalls de bronze es troben en coves. Tot i que per a aquest cas no es pot avaluar a causa de la descontextualització del conjunt, en d'altres casos la presència de petits grups d'objectes de bronze dins de coves amb cursos d'aigua han estat interpretats com a dipòsits votius. Sobre aquest fet hi tornarem immediatament.

Aquesta ocultació detectada el 1957 no ha deixat de ser una referència obligada per als estudis adscrits al bronze final en el nord-est peninsular, tractant-se d'un conjunt compost per un total de sis peces, com són una destreal de vorells, dues agulles de cap pla, una espasa punyal i dos fragments de fulla. En concret, dos fragments de punyal o espasa de difícil filiació, una espasa o punyal de tipologia similar a la d'algunes peces del sud de la península Italiana (Neumaier 1999; Brandherm 2007: 55), dues agulles de cap discoidal que troben la major part dels seus paral·lels a la Savoia i el Jura francesos (Gallart 1991: 173) i una destreal de vorells, considerada també per J. Gallart dins de la tradició del Jura i la Savoia francesos (1991: 172). El dipòsit ha gaudit d'un constant interès per la tradició investigadora, com ho demos-

tren els treballs de J. Gallart (1991), i especialment la revisió i reinterpretació de l'origen del punyal per part de J. Neumaier (1999). Però, ja des de la primera publicació de Salvador Vilaseca, el 1957, el debat va estar servit, destacant les publicacions de M. Almagro-Basch, G. Ruiz-Zapatero, F. Martí, A. M. Raurer i també del mateix Vilaseca.

La destreal presenta els vorells una mica més pronunciats en la part mitjana de la peça i un taló pràcticament recte i llarg amb un tall convex afectat per l'ús. Té un pes de 435 grams i unes dimensions de 132 mil·límetres de longitud, 38 d'amplada al taló, 43 al centre i 64 al tall, definint una altura màxima dels vorells de 20 mil·límetres i 11 de gruix màxim al cos. Aquesta destreal correspon al tipus 16 C Espluga de Monteagudo (Monteagudo 1977: 133), adscrit genèricament al període del bronze anterior al fenomen dels Camps d'Urnes.

La primera de les agulles de cap pla presenta una longitud de 222 mil·límetres amb un diàmetre de cap de 50 i un plançó de 3,5. La cara externa i superior d'aquest cap està decorada amb una estrella de 17 puntes sobre un fons ratllat sempre en el mateix sentit. Al centre hi ha una corona plena de línies incises obliqües situades entorn un sortint cònic, al qual es troba reblat el plançó per l'exterior.

La segona de les agulles de cap es troba parcialment conservada. En aquest cas el cap té una forma lleugerament cònica amb un diàmetre de 50 mil·límetres i un plançó de 4,5. La decoració externa d'aquest element és molt semblant a l'anterior i consisteix també en una corona amb una estrella de 17 puntes sobre un

Agulles de bronze de la cova de la Font Major, de l'Espluga de Francolí corresponent al bronze final. (Fotografia de l'Institut Municipal de Museus, de Reus)

fons ratllat, sempre realitzat per línies incises practicades en el mateix sentit, però a diferència amb aquesta, presenta entre aquest motiu i la corona central un cercle incís realitzat a punxó. Una altra diferència amb l'altra peça és que té decorada la cara interior, on s'identifica també un estel, però de 7 puntes llises delimitada exteriorment per altres triangles ratllats amb línies paral·leles incises.

En aquest cas el motiu circular central es troba en vuit i d'ell parteixen les puntes sense decoració de l'estrella de 7 puntes. L'adscripció cronològica d'aquestes dues agulles de cap discoïdal pla les situa genèricament a l'horitzó dels Camps d'Urnes (Gallart 1991: 173) i, atenent altres autors, que les inclourien en el grup L de Savoia, es precisarien com a elements materials associats al bronze final II (Audouze

i Courtois 1971: 30-32; Kubach 1977: 453).

Quant a les armes documentades, una d'elles es va trobar gairebé sencera mentre que les altres semblen haver estat dipositades en estat fragmentari.

La primera té el fus en forma d'una llengüeta massissa de contorn lanceolat, que s'eixampla en el seu terme i es troba mancada tant de calats com de forats per a reblons. Té robusts vorells convexos que circumden la guarda perllongant-se fins a entrar en contacte amb la fulla. La guarda mostra un contorn que es desenvolupa en forma d'U amb espatlles poc pronunciades, mancant de reforços; té dos orificis per a rebladures: l'un rectangular i l'altre circular.

La fulla de talls paral·lels és molt estreta i té secció romboïdal a la base, mentre que en la resta de cada cara s'observa un plànol mitjà i dues vessants; li falta la pun-

A la fotografia superior, espasa de bronze. A la fotografia inferior, detall de vorell de la cova de la Font Major. (Fotografies d'A. Carreras)

ta. La longitud total és de 272 mil·límetres, dels quals 89 corresponen al pom i 183 a la fulla que, al seu torn, té una amplària de 28 mil·límetres i un gruix de 4. La guarda presenta una amplària de 33 mil·límetres (Brandherm 2007: 55-56).

Les restants, com havíem comentat, no estan senceres i corresponen a dos fragments de fulla adscribibles a un tipus similar d'arma. El primer d'aquests frag-

ments acabat en punta és prim i pla, i no sembla correspondre a l'espasa anteriorment descrita. Mesura 83 mil·límetres de longitud, 17 d'amplària màxima, 1 de gruix i pesa 8 grams. El segon fragment tampoc no remuntaria amb l'espasa punyal millor conservada ni amb l'anterior fragment referit. Mesura 37 mil·límetres de longitud, 15 d'amplària màxima i té un pes de 4 grams.

En el cas de l'exemplar millor conservat existeix un recent treball en el qual es revisa l'origen centreeuropeu assignat inicialment a l'espasa punyal aquí localitzada, i es planteja la hipòtesi d'una producció metal·lúrgica fruit d'una assimilació d'influències tipològiques atlàntiques, a les quals es deu la forma rectangular d'un dels forats destinats a encabir les rebladures, i també d'influències italianes, observables clarament en la formació massissa de la llengüeta, a diferència del característic acabat calat de la majoria de les espases atlàntiques (Neumaier 1999: 90).

A part d'aquests materials metàl·lics associats al període del bronze final, no existeix cap tipus de relació estratigràfica conservada que ens mostri, ni que sigui d'una manera velada, si aquesta cavitat va ser emprada en aquest moment cronològic com alguna cosa més que un espai on poder amagar un petit conjunt d'objectes de bronze que, per cert, mai no van poder ser recuperats pel seu ocultador.

En aquest sentit, els treballs de neteja que va patir fonamentalment l'entrada de la cova, tant en els espais interiors com davant de la seva boca d'entrada, ja en l'exterior, no ens ajuda, però podem permetre'ns referir, com a comentari interpretatiu, que si en aquest període

l'ocupació humana de la cova hagués estat exhaustiva, tindríem alguna constància entre els materials ceràmics recuperats al seu interior (Graells 2008: 52; Graells, Balsera i Sardà).

POBLATS DEL BRONZE FINAL

Antoni Carreras i Casanovas

En un primer moment, la continuïtat degué presidir l'evolució del patró de poblament associat al bronze mitjà, caracteritzat per l'ocupació de petites elevacions o punts propers a punts d'aigua i camps de conreu. Tanmateix l'arribada dels pobles transpirinencs dels Camps d'Urnes degué modificar aquests patrons.

L'urbanisme del bronze final es presenta com a deutor d'una doble tradició: d'una banda, de la tradició local que enfonsa les arrels en el protourbanisme del bronze mitjà-recent i, de l'altra, de les aportacions dels pobles dels Camps d'Urnes que acabaran per imposar-se. Per tant, a la comarca hi haurà una continuïtat d'alguns vilatges del bronze mitjà, la desaparició d'alguns altres i el naixement de nous nuclis que experimentaran un desenvolupament important.

Si s'observa l'abundor de restes ceràmiques, associades moltes d'elles a espais habitats arreu de la comarca, fa pensar que durant aquest període hi hagué un augment demogràfic. Les restes ceràmiques proliferen abundantment entorn d'alguns tossals o en punts de poca elevació, sense que es trobin associats a elements de construccions sòlides que indiquin clarament la seva existència.

Això no significa que no hi hagués hagut alguna o algunes edificacions, ja que sovint aquestes troballes de trossos de terrissa acostumen a ser en llocs de poca elevació i, per tant, de febles elements defensívols, prop de camps de conreu, o punts aparentment freqüentats en el decurs dels temps. Així, doncs, podem pensar que les suposades construccions associades a aquesta ceràmica han pogut estar destruïdes, bé per accions violentes, bé per les tasques agrícoles, o simplement per la reutilització dels materials.

En canvi, en d'altres indrets de la comarca on apareix abundant ceràmica pròpia d'aquest període, s'han pogut localitzar algunes restes de construccions sòlides aparentment associades. Aquestes restes es troben en cims o tossals més elevats, i en conseqüència menys freqüentats, i són susceptibles potser d'una millor conservació. És el cas de les restes que apareixen al pla de la Figuera (l'Espluga de Francolí) i coll de Senan (Senan), a la part nord del terme de l'Espluga o al coll d'en Sègol (l'Espluga de Francolí-Montblanc), a l'extrem sud, al pic de l'Àliga (Vimbodí i Poblet), i a la Devesa (Vimbodí i Poblet), entre altres.

En aquests punts les restes ceràmiques són copioses, i a vegades mostren una continuïtat d'ocupació fins entrada la cultura ibèrica (coll d'en Sègol, la Devesa), la qual cosa fa que s'hagi de ser molt prudent alhora d'atribuir aquestes estructures de construcció al bronze antic, ja que podrien correspondre a moments posteriors. Aquesta permanència és possible que fos afavorida per l'encert d'escollir un lloc defensívol per si mateix (cingleres, cims, escarpats...).

Tossal encinglerat del coll d'en Sègol (l'Espluga de Francolí, Montblanc), on són abundants les restes ceràmiques del bronze final. (Fotografia d'A. Carreras)

Cal destacar, per les seves característiques i situació, el tossal del coll d'en Sègol, un exemple singular d'ocupació d'un assentament aturonat de finals de l'edat del bronze i començaments de l'edat del ferro, atesa la continuïtat de restes ceràmiques aparegudes.

També cal fer palesa la situació que presenta el possible assentament aturonat del pic de l'Àliga (Vimbodí i Poblet), atesa la seva proximitat als jaciments de minerals del barranc de l'Argentada i la seva explotació.⁸⁴

Aquests dos tipus d'assentaments als cims més escarpats i a la plana pot fer pensar en moments d'una certa bel·licositat, malgrat que no és una tesi del tot acceptada per alguns autors, amb la qual cosa el poblament devia cercar els llocs més defensívols de la comarca, forçats a una economia de subsistència en benefici de la seguretat, i en moments d'una

certa tranquil·litat, en què el poblament tornava a les zones planes on les estratègies econòmiques de subsistència eren més fàcils.

Alguns autors⁸⁵ parlen de friccions i disputes entre les comunitats locals i els nousvinguts, d'una revalorització de la terra com a resultat de les noves tècniques i cultius aportats, d'una agricultura extensiva i de l'increment demogràfic i, tot plegat, de la implantació d'un nou patró d'ocupació del territori, caracteritzat pels assentaments aturonats.

La major part d'assentaments protourbans coneguts a la Catalunya meridional han de ser datats dins del període comprès entre el segle VII i la primera meitat del segle VI aC, amb la notable excepció de la Mussara, que demostra l'existència de nuclis de poblament agrupat de caràcter ramader des del segle IX aC, coetàniament a l'ocupació de coves.⁸⁶

Així, doncs, arreu de la Conca es poden trobar restes que poden fer pensar en assentaments d'aquest període, distribuïts pels tossals i planes centrals, i uns altres per les carenes que envolten la comarca. A les planes centrals es poden trobar restes ceràmiques associades a aquest període en dos tipus d'assentaments: bé en punts eminentment plans, rodejats o integrats en actuals camps de conreu, bé pels vessants o cims de petites elevacions o tossalets com al Mas de Nillet (l'Espluga de Francolí) o Milmanda (Vimbodí) dotats d'una situació relativament més defensiva. A la vegada, alguns d'aquests indrets estan prop de surgències d'aigua. En cap d'aquests indrets s'han pogut trobar estructures sòlides de construccions en superfície. Tanmateix en alguns punts, conjuntament amb

la ceràmica pròpia del bronze apareixen tipus de ceràmica més tardana, la qual cosa pot indicar una seqüència d'ocupació més o menys perllongada.

En algunes de les carenes que envolten la Conca és on les restes ceràmiques han aparegut associades a pocs o molts elements sòlids de construcció, però que caldria constatar si poden pertànyer al mateix moment o no. Acostumen a ser llocs encimbellats, rodejats a vegades per cingleres o elements naturals que contribueixen a la inaccessibilitat del lloc, o de forta pendent que dominen un vastíssim camp visual i, a la vegada, llocs de pas natural.

És el cas de les restes que apareixen al pla de la Figuera i coll de Senan, o a les del pic de l'Àliga, la Devesa i els Codoços (Fullea), i principalment les del coll

Ceràmica del bronze final del coll d'en Ségol (l'Espluga de Francolí, Montblanc). Museu de la Vida Rural, de l'Espluga de Francolí. (Fotografia d'A. Carreras)

d'en Sègol al bosc
de les Cent
F o n t s
(l'Esplu-
ga de
F r a n -
colí).

RÈGIM DE VIDA DURANT L'EDAT
DEL BRONZE

Com s'ha dit fins ara, aquest període no es pot contemplar independentment de les cultures precedents, ja que molts dels condicionants que determinaren el règim de vida del calcolític i neolític seguiren tenint la seva importància. Tanmateix durant aquest període hi ha dos fets transcendents: l'establiment d'una metal·lúrgia i, en la darrera etapa, l'aparició dels pobles dels Camps d'Urnes, que portaran un bagatge cultural nou i s'amalgamarà amb el substrat indígena, tot formant una cultura diferent. A la vegada, un canvi climàtic influirà en l'obtenció dels recursos naturals.

Condicionants ambientals. Una altra vegada, els factors ambientals també van influir en el desenvolupament del règim de vida d'aquestes comunitats

Personatge masculí amb indumentària del bronze final.
Dibuix de F. Riart)

durant d'edat del bronze. En les primeres fases d'aquest període, les precipitacions foren minses i, per tant, el clima era sec (subboreal).

Tanmateix cap al bronze final es passa progressivament a un clima subatlàntic. Això vol dir un clima més plujós i càlid, la qual cosa motivarà un canvi de la vegetació i, per tant, un entorn natural diferent i unes possibilitats d'explotació dels recursos adaptats a cada moment.

Els estudis palinològics i antracològics fets a Catalunya permeten fer una reconstrucció del tipus de vegetació predominant. L'estudi conjunt del pol·len, dels carbons i de la microfauna d'alguns jaciments donen una visió molt aproximada de l'entorn, tot apuntant cap al domini de l'alzinar durant aquest període més sec.⁸⁸

Cal suposar que la vegetació que havia existit en períodes anteriors, formada sota un clima de tipus atlàntic, i que afavorí el creixement de rouredes i boscos caducifolis, donà pas a una regressió dels boscos caducifolis i a unes comunitats vegetals adaptades a les condicions de sequeres que regnaren durant les primeres etapes del bronze.

La vegetació potencial que el clima subboreal determinà fou possiblement la de l'alzinar (*Quercus ilex-coccifera*), relegant a les zones més altes i de més precipitacions la roureda. El pi blanc (*Pinus halepensis*) devia ocupar la majoria de zones baixes de la Conca.

Vers les darreries del bronze final (800 aC) el clima començà a canviar tornant cap a un clima de tipus subatlàntic, la qual cosa possibilità una tímida expansió del roure de fulla petita (*Quercus faginea* ssp.) davallant de les

zones altes on estava relegat i colonitzà l'alzinar.

En conseqüència, el factor climàtic determinà l'expansió o regressió de l'alzinar i de la roureda, i les comunitats vegetals caducifòlies; amb això, l'explotació dels recursos tant alimentaris com de primeres matèries. La diversitat de flora i fauna que creixia a l'ombra de l'alzinar constituïa una font d'alimentació important. La utilització de la fusta d'alzina com a element de construcció de les cabanes i combustió de les llars i forns metal·lúrgics degué ser una primera matèria essencial.

Els conreus agrícoles. L'augment de la sequera podia haver suposat una certa especialització dels conreus, amb un desenvolupament de les espècies millor adaptades a les noves condicions climàtiques. Des del neolític, l'ésser humà havia conreat gramínies per aquests indrets, perfeccionant la fabricació d'eines adaptades a les feines que aquests conreus requerien. En el decurs dels segles, s'anà especialitzant tant en la forma de cultivar les gramínies, la selecció de les llavors, com potser en la implantació de noves varietats. Així, doncs, s'anà adaptant, a poc a poc, al canvi climàtic.

L'espelta petita (*Triticum monococcum*), l'espelta bessona (*Triticum dicoccum*), el blat comú (*Triticum aestivum*), l'ordi nu (*Hordeum vulgare* var. *nudum*), l'ordi vestit (*Hordeum vulgare*), i la civada (*Avena* sp.) són cereals registrats arqueològicament en diversos jaciments de Catalunya.⁸⁹

Aquesta adaptació es degué estendre per les planes i comellars on les condicions edafològiques permeteren un millor creixement d'aquestes espècies. Per tant, els assentaments existents en aquests llocs

degueren expandir els seus camps de conreu engrandint les antigues clarianes oberres al bosc des de temps neolítics amb la tala d'alzines i pins per tal d'augmentar la producció. El nou utilatge de bronze com les destrals trobades a la cova de la Font Major dotà d'una major eficàcia i efectivitat les tasques de desforestació.

Podem pensar que els assentaments ubicats en els cims de les serralades, on la qualitat de la terra pot dificultar el conreu dels cereals, practicaven una economia agropecuària de subsistència, basada més en la ramaderia que en l'agricultura, malgrat que en aquests assentaments han aparegut molins de pedra per moldre cereals. Així, per exemple, al coll d'en Sègol s'han trobat molins barquiformes de tradició neolítica i algun de circular de tipus rotatori que comença a aparèixer al nostre país cap al segle IV aC, la qual cosa pot indicar una continuïtat en l'elaboració de farines, i en conseqüència del cultiu de cereals en l'indret o una comercialització amb la gent de la plana.

Però on ha restat ben palesa l'existència de cereals panificables és en els vestigis trobats al fons de cabana del Mas de la Salut. La disposició de tres molins barquiformes al costat de grans recipients grollers, fets de fang assecat al sol i sense polir en el seu interior, pot indicar que foren destinats a contenir el gra, mentre que a l'altra banda dels molins s'hi troben recipients més petits i acuradament allisats, construïts amb ceràmica feta mà i cuita al foc en els quals probablement s'hi dipositava la farina. També crida l'atenció el seu nombre, la qual cosa pot fer pensar en una producció important de cereals. De ben segur

que el comellar que s'estén per sota el vilatge del Mas de la Salut constituï els camps de conreu d'aquella comunitat. Aquest patró es podria fer extensible als altres assentaments de la nostra zona.

Durant aquest període es comença a enregistrar en algun jaciment l'aparició de pinyols d'oliva fossilitzats. No és estrany que el conreu de l'olivera tingués un incipient desenvolupament en aquesta etapa.

Atès el cultiu predominant de cereals, l'alimentació devia completar-se amb altres tipus de fruits, alguns d'ells silvestres com el gla, l'aranyó, la móra, la cirera d'arboç, la poma i el raïm silvestres que podien créixer pels boscos de l'entorn, i fins i tot l'avellana i la nou.

Les eines utilitzades en els camps continuaren essent les mateixes del neolític: falç amb dents de sílex, arades, forques..., però algunes, com les destrals, notablement millorades i perfeccionades amb el nou material aparegut (el bronze), experimentaren un desenvolupament. Aquest desenvolupament de la destral possiblement amb finalitats agrícoles significà un nou potencial important de desforestació a les mans d'aquelles comunitats i, per tant, d'una extensibilitat de les terres de conreu a la comarca.

La ramaderia com a base o complement en els diferents nuclis. És versemblant creure que cada comunitat tenia els seus ramats de bestiar per completar la dieta i nodrir-se de determinades primeres matèries com el cuir, les pells, la llana, etc. Cal pensar, però, que les comunitats assentades als cims de les serralades de la comarca, principalment les Muntanyes de Prades (Rojals, els Cogullons o els assentaments del coll d'en Sègol, pic

de l'Àliga, etc.), devien adoptar una estratègia ramadera. Possiblement foren ramats de cabres i ovelles el bestiar més significatiu dels assentaments muntanyencs, sense descartar el porc, mentre que a la plana, a més d'aquests, el bou hi devia ser present.

Els fragments de fusaioles o pesos de teler trobades al fons de cabana del Mas de la Salut es poden relacionar a una confecció de teixits, possiblement de llana i, per tant, cal creure que els ramats d'ovelles foren importants en la seva economia, tant pel que fa a la llana, com a la llet o a la carn. Potser el petit punyal de bronze trobat a l'interior d'aquest fons de cabana podia haver servit en la matança i esquarterament dels animals domèstics, ja que per les seves dimensions reduïdes (9 cm) no podia ser una arma de guerra o defensa.

La cacera, la pesca i la recol·lecció. No és arriscat pensar que totes les comunitats que van habitar la Conca de Barberà durant aquest període alternaven la seva alimentació amb els animals que proporcionava la pràctica de la cacera pels boscos i planúries de l'entorn i la pesca pels rius, tot completant la dieta amb la recol·lecció d'allò que la natura els oferia, tal com havien vingut fent els seus predecessors.

És possible que els boscos de les Cent Fonts (l'Espluga de Francolí) o de Poble fessin el marc idoni de batudes per capturar principalment senglars i cabres, tal com s'havia vingut fent des de temps pretèrits, atès la morfologia que presenten, molt apta per a les batudes cinegètiques.

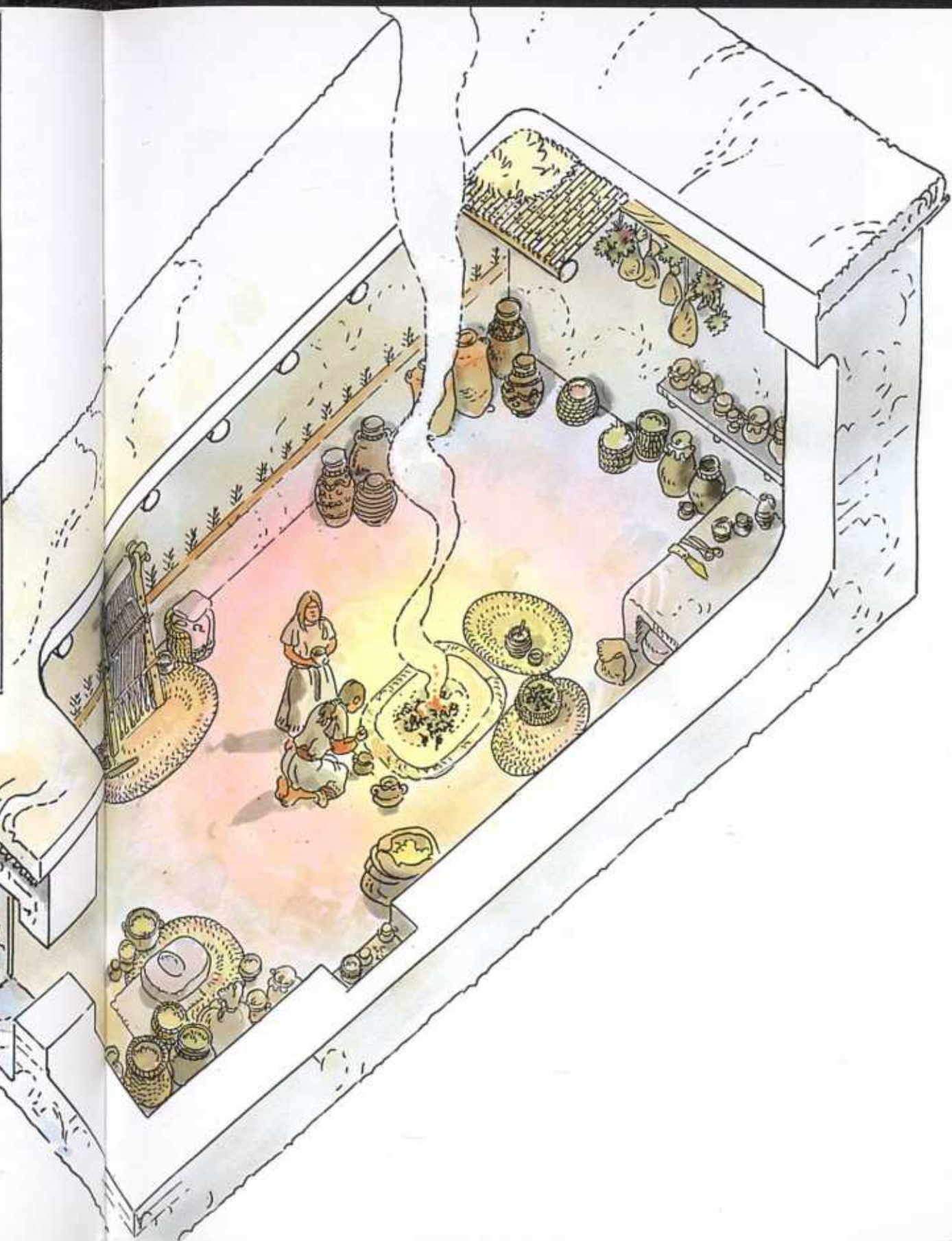
A l'altiplà de les muntanyes i a la plana de la Conca, els cèrvids podien ser un dels animals més caçats, com ho demostren les troballes d'aquest animal fetes al jaciment de la Mussara, així com el conill boscà, escampat pertot arreu. També les aus com la perdiu, el tudó, la becada, la polla d'aigua, etc., devien ser capturades utilitzant diferents sistemes o paranys.

El riu i els seus gorgs devien ser llocs de pesca de la truita, el barb, l'anguila, la bagra i el cranc,⁹⁰ capturats mitjançant hams d'os, nanses de vímet o barrejant a l'aigua entollada un tipus d'herba triturada que causava un efecte paralitzant als peixos i els feia surar. Aquest recurs fluvial possiblement esdevingué una font d'alimentació dels nuclis propers als rius Anguera, Gaià i Francolí.

Cultes i ritus funeraris. Com hem vist, durant l'edat del bronze la població assentada en aquests indrets havia seguit practicant rituals funeraris d'inhumació, amb més o menys variants respecte a períodes anteriors. Cap a principis de l'últim mil·lenni aC, l'arribada de grups de poblacions procedents del centre d'Europa van portar la introducció d'un nou ritus funerari que, a poc a poc, anà substituint l'existent. Sembla que a la Catalunya meridional encara perdurà en alguns llocs la inhumació en cova durant el bronze final II (cova N d'Arbolí).⁹¹ La incineració s'adoptà més tardanament, potser a començaments del primer mil·lenni en la necròpolis de les Obagues.⁹²

Pel que fa al ritual concret d'incineració en relació a la situació geogràfica de l'enterrament o necròpolis sembla que

A la pàgina següent, tossal del coll d'en Sègol (l'Espluga de Francolí, Montblanc). Reconstrucció hipotètica d'una casa del bronze final. (Dibuix de F. Riart)

Crani amb una trepanació procedent de la cova dels Xaragalls (Vimbodí). Detall de la trepanació. Museu de la Vila Rural, de l'Espluga de Francolí. (Fotografia d'A. Carreras)

hi ha una uniformitat entre els diferents assentaments. El recinte dels vius i dels morts es juxtaposava, encara que deixant una distància intermèdia que varia en funció de la topografia del terreny. La distància més habitual és entre 100 i 500 metres amb la necròpolis situada en una cota una mica més baixa i de fàcil observació des del poblat. D'aquesta manera, es podia fer un seguiment visual del cerimonial fúnebre des del poblat i a la vegada garantir la integritat de la necròpolis.

Sembla que el cadàver era traslladat normalment des del poblat, on prèviament es preparava per a la cerimònia, juntament amb els seus ornaments d'ús personal. Un cop en el lloc d'enterrament se suposa que la incineració es realitzava en una pila on es cremava el cadàver.

Després de la cremació se seleccionaven les restes i s'introduïen dins d'una urna que es dipositava en un forat del terra i on s'hi posaven els objectes i les ofrenes (a vegades aquestes també es cremaven juntament amb el difunt). Normalment les urnes anaven cobertes amb una tapadora. El forat que es feia al terra podia estar excavat a la roca mare del subsòl o al tapàs. També podia estar recobert de lloses i al damunt es feia un túmul de terra o un cercle de pedres o lloses.⁹³

Aquest tipus de ritual constatat en algun dels seus aspectes a les nostres contrades degué ser el que es podia haver efectuat en els poblats de la comarca. És factible que algunes de les restes de ceràmica que apareixen als peus dels tossals, en els camps de conreu, procedissin del trencament produït per les tasques agrícoles d'aquestes urnes cineràries.

Trepanacions cranials. En les primeres etapes de l'edat del bronze es troba un particular ritual de culte al crani. Un nou ritus sorprenent apareix en els enterraments, palès en algunes de les coves de la comarca: la trepanació cranial, practicada, segons els casos, abans o després de la mort, en funció de la regeneració òssia que presenten.

Malgrat que no es poden rebutjar finalitats terapèutiques en aquests costums com, per exemple, l'extracció de tumors cerebrals (sarcoma reticular), coàguls produïts per traumatismes contundents, drenatges de líquid encefàlic..., tots ells d'eficàcia possiblement limitada, es creu que el seu objectiu més versemblant fou el d'algun ritus màgic i religiós. Cal dir que un bon nombre de cranis trepanats corresponen a individus de sexe masculí.

Es pot pensar en l'existència d'aquest culte al crani per aquestes contrades atesa la troballa d'un crani a la cova dels Xaragalls (Vimbodí)⁹⁴ i al racó de l'Hospital (Montblanc). La troballa de la cova dels Xaragalls fou realitzada al mateix vestíbul de la cova, en un lloc preservat per la construcció d'unes modernes escales de pedra que permeten l'accés a l'interior. Juntament amb el crani aparegué una urna ovoide totalment decorada amb impressions semiesfèriques dipositada actualment al Museu Comarcal de la Conca de Barberà, de Montblanc.

Es tracta d'un crani en bastant bon estat de conservació que actualment resta exposat al Museu de la Vida Rural de l'Espluga i trobat per Ramon Vidal Rull. Tanmateix li manca la base i la mandíbula. Aquest crani ha estat estudiat acuradament pel professor Domènec Campi-

llo, del Laboratori de Paleoantropologia i Paleopatologia del Museu Arqueològic, de Barcelona, el qual ha extret interessants conclusions. Es tracta d'un individu de sexe masculí.

La seva capacitat cranial era de 1.330 cc, associat a una tipologia de-nàrica (centreeuropeu). La singularitat rau en el tipus de trepanació que presenta en la part frontal esquerra, ja que es tracta d'un forat irregular i el·lipsoide amb l'eix major oblic d'esquerra a dreta i de darrere a endavant.

Els contorns de la lesió són bisellats a quasi tot l'entorn, excepte a la part anterior del costat esquerre que és més o menys vertical i irregular. El bisellat per força ha estat intencional, fet amb un instrument tallant o menys probablement punxegut, practicat sense massa seguretat, si ens fixem en l'ondulació del traçat. La irregularitat del sector esquerre es produeix perquè per finalitzar l'obertura es va alçar primar fracturant aquest tros.

A les vores de la lesió no s'hi veu cap signe de regeneració òssia, la qual cosa permet afirmar que va ser feta després de la mort; o bé si es va practicar en vida, la supervivència va ser molt curta.

Al voltant del forat s'hi veuen diversos grups de línies incises, rectes i paral·leles que segurament corresponen a maniobres de descarnació. Resumint, es pot afirmar que ens trobem davant d'una trepanació prehistòrica pòstuma.

Les trepanacions prehistòriques són abundoses a Catalunya, però aquesta té una particularitat, ja que és la primera amb aquesta morfologia practicada amb tècnica incisa, de la qual fins l'estudi

que es va fer es té notícia a la península Ibèrica. Les tècniques habituals són les de barrinat i rascat, mentre que les tècniques incises fins ara trobades són de morfologia quadrangular.

Altres cranis amb signes de trepanació o trepanats trobats per aquestes contrades són el crani de la cova 1 del racó de l'Hospital de Montblanc,⁹⁵ el de la cova de l'Heura d'Arbolí, un altre a Riudoms, el primer amb diversos solcs incisos fets *post mortem*, i possiblement pertanyent a l'eneolític, mentre que el segon fou practicat en vida per la tècnica d'abrasió, igual que el tercer.⁹⁶

Vilaseca esmenta en un dels seus treballs⁹⁷ l'existència d'un altre crani trobat abans de 1954 a la mateixa cova dels Xaragalls. Tanmateix es desconeix si presentava algun tipus de trepanació, car no fou estudiat per aquest prehistoriador.

Tipus de població. L'estudi morfològic del crani esmentat permet conèixer subtilment i amb una probabilitat alguns tipus d'individus que poblaren la Conca durant les etapes finals del bronze.

El crani estudiat pertanyia a un mascle, de fisonomia robusta, amb un front aplanat i un crani més aviat arrodonit, que s'apropava al tipus braquicèfal, encara que no d'una característica molt acusada, un nas estret, òrbites oculars altes i les celles moderadament marcades, en conjunt, de tipus dinàric, és a dir, dóna indicis per confirmar l'existència d'una població d'origen migratori, possiblement centreeuropeu.

Però d'un sol crani no es pot extrapolar que tota la població que habitava aquestes terres era de procedència forana.

Al tipus mediterrani que predominà en les etapes precedents neolítiques i eneolítiques, s'hi degué afegir tot un seguit de nous elements racials durant l'edat del bronze, majoritàriament braquicèfals alpins, i també dinaricoarmenoides. Aquests grups estan fortament associats a les pràctiques de les trepanacions.⁹⁸

La major part de la població d'aquestes contrades devia seguir paràmetres antropomòrfics variats, propis de la població catalana estudiada en altres coves sepulcral. Eren mitjanament robustos, d'estatura més aviat baixa (1,60 m els homes i 1,50 m les dones). L'element dominant era el mediterrani gràcil, amb persistència potser de tipus cromanyó, mediterrani robust i a la vegada individus de procedència forana, bé sigui de l'Europa central o del Mediterrani oriental.

Pel que fa a l'esperança de vida del conjunt d'aquesta població, sembla que dels individus que arribaven a l'edat adulta, un 74%, no superaven els 40 anys d'edat i el 20% no arribava als 60 anys. La mortalitat infantil degué ser elevada.

LES PINTURES RUPESTRES DEL NEOLÍTIC-BRONZE: LA NOVA TRADICIÓ DE PAGESOS I RAMADERS

Ramon Viñas Vallverdú

Durant el procés de neolitització, es fa patent l'expansió d'un innovador corrent ideogràfic. Aquest corrent ens aporta dissenys que moltes vegades s'apropen més als signes alfabètics que a

les mitografies d'èpoques anteriors. Les cavitats rocoses de les Muntanyes de Prades reben aquesta influència desenvolupada per les primeres comunitats de pagesos i pastors, que transforma les antigues formes de viure.

Una simbologia que s'expressa a través de figures esquemàtiques i abstractes, les quals es difongueren àmpliament pels relleus del vessant mediterrani peninsular i per altres indrets hispànics⁹⁹ d'Europa i el nord d'Àfrica. Presenta paral·lels en art moble (ceràmica, pedra i os), descoberts en jaciments arqueològics que han estat datats entre les primeres entitats neolítiques, al voltant dels anys 6500 i 4000 BP, i l'edat del bronze en els anys 4000 i 3000 BP.

Les dades cronològiques ens indiquen que aquesta tradició va coincidir durant un temps amb l'antiga tradició figurativa. Per tant, és totalment factible i coherent trobar murals rupestres que continguin grafismes de les dues tendències culturals, combinant i readaptant figures o pintant les unes sobre les altres. També és lògic localitzar en personatges i animals trets esquemàtics i realistes, possiblement com a conseqüències dels fenòmens de sincretisme cultural.

EXPLORACIONS I RECERCA

La recerca s'inicia amb la nota del religiós Fèlix Torres Amat, l'any 1830, sobre els suposats gravats del Portell de les Lletres, que apareix en la memòria de la Reial Acadèmia de la Història. Un segle després, Josep Iglésies (1927), bibliotecari de l'Acadèmia de les Ciències i les Arts

de Barcelona, explora la vall del Brugent, coneguda també com barranc del Pirro i Baridana, i localitza una sèrie d'abrics amb pintures: cova de les Creus, Mas d'en Carles i Mas del Britus que publica conjuntament amb Salvador Vilaseca. Al Mas d'en Carles els estudiosos descobriren un jaciment arqueològic de superfície amb ceràmica i sílex del període neolític o una mica més tardà.¹⁰⁰ El nou conjunt fou recollit i divulgat per Henri Breuil en la seva obra dedicada a la pintura esquemàtica de la península Ibèrica (1933-1935).

Dins la guia *Les Muntanyes de Prades, el Montsant i la serra de la Llena*, de Josep Iglésias i Joaquim Santasusagna, s'anotaren altres abrics amb pintures rupestres (Iglésias i Santasusagna, 1958: 60).¹⁰¹

Als anys vuitanta, Elisa Sarrià, Anna Alonso i Ramon Viñas exploren les Muntanyes de Prades i recorren els indrets amb pintures rupestres, publicats per Vilaseca, identificant alguns inèdits com Britus II, que inclouen en la seva publicació sobre *La pintura rupestre de Catalunya*.¹⁰² Més tard, Anna Alonso i Alexandre Grimal localitzen les pintures del Mas d'en Gran.¹⁰³ Entre el 1986 i el 1989, Jaume Ciurana localitza diferents restes a l'abric Baridana III i a l'abric del Mas Mateu durant una visita amb Anna Alonso i Alexandre Grimal.

Des d'aleshores, les descobertes s'han anat succeint i avui coneixem un ampli repertori de manifestacions esquemàtiques i abstractes. Citem els abrics del Britus III i la Daixa, descoberts per Pep Leonard entre els anys 2002 i 2003, l'abric del Britus IV, localitzat durant una visita de comprovació a les noves pintures per part de Ramon Viñas i Ramon Palau (2004,

acompanyats pel descobridor Pep Leonard).¹⁰⁴ Recentment s'incorporen les troballes de Laura Martínez i José Antonio Serrano al terme de Cornudella de Montsant.¹⁰⁵

ART ESQUEMÀTIC O CONJUNT

ESQUEMÀTIC ABSTRACTE

POSTPALEOLÍTIC: NEOLÍTIC BRONZE

Al contrari del conjunt figuratiu la tradició esquemàtica abstracta ens presenta un discurs poc narratiu, amb figures esquemàtiques molt simplificades, així com elements geomètrics: cercles, semicercles, soliformes o radiats, punts, barres, i tipus en *phy*, entre altres.

La seva temàtica projecta una visió més complexa de la col·lectivitat humana amb composicions que fan referència a qüestions socials, temes funeraris i també astronòmics, mentre l'activitat caçadora queda com una temàtica d'escàs interès.

Respecte a la tradició figurativa, la major part dels dissenys esquemàtics tenen mides superiors i estan realitzats amb traços amples, i a vegades emprant els dits com a pinzells. Les figures són monocromes i exhibeixen una gamma de vermells més extensa, des d'un vermell fosc fins a tons pàl·lids i ataronjats.¹⁰⁶

Aquest conjunt que representa el més nombrós de les Muntanyes de Prades està integrat per vint-i-quatre abrics: el Portell de les Lletres, Baridana I, III, Britus I, II, III, IV, les Creus, Mas d'en Carles, Mas Mateu, la Daixa, i Mas d'en Gran, en el terme de Montblanc; la Mussara (la Mussara), i Gallicant, grau dels Ma-

sets I i II, grau de l'Esteve, grau Tallat, barranc de Fontscaldes II i III, les Coves, la Trona, Mas de la Noguera, Racó del Carletes, al terme de Cornudella de Montsant).¹⁰⁷

Està constituït per quatre modalitats principals:

- a) Figures petites de traç prim i trets realistes.
- b) Figures mitjanes, esquemàtiques i abstractes de traç gruixut.

c) Figures grans, esquemàtiques i abstractes realitzades amb els dits.

d) Figures petites i grans, esquemàtiques i abstractes, principalment de traç prim.

Malgrat que no s'han dut a terme datacions directes o indirectes de les pintures, i que moltes tampoc no tenen paral·lels significatius a la regió (per poder situar cronològicament i culturalment totes aquestes diferències), la implicació

Figura humana del Mas del Gran, cobert amb una llarga indumentària que arriba fins als peus. Correspon a un pastor del període neolític. La seva tipologia correspon a les figures impreses a la ceràmica cardial de la cova de l'Or de Beniarres. (Fotografia de R. Viñas)

Representació d'un animal domèstic, possiblement un gos que cuida un petit ramat i que acompanya als pastors del Mas del Gran. (Fotografia de R. Viñas)

inicial, segons el tipus de tècnica, temàtica i algunes superposicions, és que les variacions resulten dels processos i canvis socials d'aquests períodes.

Les formes de l'últim grup (d) comencen a marcar el final de les tradicions pictòriques rupestres, ja que estan incloses en l'apartat de les supervivències del primer mil·lenni aC.

En el grup de figures esquemàtiques de traç prim i trets realistes només hi trobem un parell d'exemples representats pels abrics del Mas d'en Gran i la Mussara. En el primer cas es tracta d'un conjunt format per dues composicions: la primera consta d'una escena amb dos pastors coberts amb llargues vestimentes, que està en alerta, un petit ramat format per dos ovins i un possible gos. De moment, l'escena és única a Catalunya. La tipologia de les representacions humanes encaixa

amb les decoracions de la ceràmica cardinal (cova d'Or, Beniarrens, València).¹⁰⁸

Un dels personatges està pintat dins d'una concavitat de la paret que recorda una cabanya o un abric rocós. A la seva esquerra, i en un punt més alt, s'observa un cérvol amb grans banyes.

La segona composició del Mas d'en Gran és típicament esquemàtica i abstracte, i formada per quadrúpedes i signes abstractes. En el segon cas, a l'abric de la Mussara hi trobem, entre altres elements, una filera de figures humanes que fan pensar en algun tipus de cerimònia.

Dins del conjunt de figures més grans, esquemàtiques i abstractes, de traç gruixut, cal esmentar: el Portell de les Lletres, Britus I, III, IV, la Daixa, el grau dels Masets I i II, i el grau Tallat, i realitzades amb els dits: el Mas d'en Carles i la cova de les Creus. En línies generals, la seva temàtica

es caracteritza per traços verticals o barres, traços corbs, punts, figures humanes, braços en nansa o *phy*, «oculats» antropomorfs, quadrúpedes, «pectiniformes» cercles, cercles dividits, semicercles radiats (alguns amb barres interiors), «oreneta» «destral» «arboriformes o ramiformes», formes triangulars, triangles enllaçats i formes de ferradures.¹⁰⁹

En aquest grup assenyalem la composició del Mas d'en Carles realitzada amb la punta dels dits,¹¹⁰ i on destaca un personatge de braços en nansa i alat, un tema que evoca el món funerari, d'ultratomba, aspectes mítics, o relacionats amb els estats alterats de consciència.¹¹¹

Cal esmentar que en aquest món es manifesten motius gravats que tindran una llarga pervivència fins l'etapa medieval, com és el cas de les cassoletes, semicercles, ramiformes, formes de *phy* o braços en nansa, plantes de peus i antropomorfs.

En aquest grup hi figuren els conjunts de la cova del Minaire, els Cogullons, les Ferradures i els del Coll de la Mola. Les tècniques d'execució són molt diverses i varien des de solcs, més o menys profunds, fins a incisions superficials.¹¹²

Termes: Montblanc, Vilaplana, Mont-ral, Farena, Vilanova de Prades, Cornudella de Montsant

1. Portell de les Lletres, Montblanc
2. Abric del Mas d'en Llord, Montblanc
3. Abric del Mas d'en Ramon d'en Besó, Montblanc

- 4-6. Abrics de la Baridana I, II i III, Montblanc
- 7-10. Abrics d'en Britus, Montblanc
11. Cova de les Creus, Montblanc
12. Abric del Mas d'en Carles, Montblanc
13. Abric del Mas d'en Grant, Montblanc
14. Abric del Mas de l'Arlequí, Montblanc
15. Abric de la Daixa, Montblanc
16. Abric del Mas Mateu, Montblanc
- 17-18. Abrics del barranc del Mal Torrent I i II, Montblanc
19. Abric de la Mussara, Vilaplana
20. Abric de la Rocarola, Mont-ral
21. Abric del Viver, Farena
22. Abric del Barranc del Biern, Vilanova de Prades
23. Abric de Gallicant, Cornudella de Montsant
24. Abric del grau Tallat, Cornudella de Montsant
25. Abric de la Vaca, Cornudella de Montsant
- 26-30. Abrics del barranc de Fontcaldes I, II, III, IV, V, Cornudella de Montsant
- 31-32. Abrics de les Covetes I i II, Cornudella de Montsant
33. Abric de la Trona, Cornudella de Montsant
- 34-35. Abric del Mas de la Noguera I i II, Cornudella de Montsant
36. Abric del grau de l'Esteve, Cornudella de Montsant
- 37-39. Abrics del grau dels Maset I, II i III, Cornudella de Montsant
- 40-41. Abrics de l'Esquirola I i II, Cornudella de Montsant

NOTES DEL CAPÍTOL SOBRE EL NEOLÍTIC-BRONZE

¹ BURJACHS, F.; ROS, M. T. (1991). «Paleoambient de l'època neolítica en el N-E de la península Ibèrica», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 51-55.

² MOLIST, M.; SANA, M.; BUXÓ, R. (2005). «El neolític a Catalunya: entre la civilització de pastors i agricultors cavernícoles i els primers pagesos del pla», a *Cota Zero*, 18. Vic, p. 55-56.

³ CLOP, X.; FAURA, J. M.; GANGANELL, M. (1991). «La cronologia absoluta del neolític antic a Catalunya: una visió de conjunt», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 63-65.

⁴ MOLIST, M.; SANA, M.; BUXÓ, R. *El neolític a Catalunya*, p. 58-59.

⁵ MOLIST, M.; SANA, M.; BUXÓ, R. *El neolític a Catalunya*, p. 45-46.

⁶ MOLIST, M.; SANA, M.; BUXÓ, R. *El neolític a Catalunya*, p. 42-43.

⁷ Fa pocs anys la cronologia que es donava era de 4600-400 aC. MARCET, R. (1981). «El neolític antic (cardial-epicardial) a Catalunya», a *El neolític a Catalunya*, taula rodona de Montserrat, Abadia de Montserrat, p. 21. Darrerament, l'anàlisi d'una sèrie de jaciments d'aquest període ha donat la següent datació: 5.750-4.900 aC pel que fa a l'horitzó cardial. CLOP, X. *La cronologia absoluta del neolític antic a Catalunya*, p. 63-64.

⁸ MARCET, R. *El neolític antic*, p. 22. CLOP, X. *La cronologia absoluta del neolític antic a Catalunya*, p. 64.

⁹ MIRÓ, J. M. (1995). «Un enterrament neolític a Vimodré: la cista del Comellar del Mas de Baix i el neolític a la Conca de Barberà», a *Aplec de Treballs*, 13. Montblanc, p. 86.

¹⁰ VILASECA, S. (1969). «La cueva de la Font Major» a *Trabajos de Prehistoria*, vol. XXVI. Madrid, p. 117-202.

¹¹ MIRÓ, J. M. (1988). *El neolític antic a la Conca de Barberà*, tesi de llicenciatura dirigida per la Dra. M. Ángeles del Rincón Martínez. Departament de Prehistòria i Història Antiga. Facultat de

Geografia i Història. Universitat de Barcelona. MIRÓ, J. M. (1989). «El neolític antic a la Conca de Barberà: la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí)», a *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya. Val·la-Vila-rodona, 24, 25 i 26 novembre de 1989*, p. 219-234. La major part dels treballs efectuats sobre la cova de la Font Major han estat sintetitzats a CARRERAS, A. (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*, vol. II. L'Espluga de Francolí, p. 79-183.

¹² Pel que fa a alguns d'aquests jaciments, vegeu: VILASECA, S. (1955). *Las industrias de sílex tarraconenses*, CSIC. Madrid. VILASECA, S. (1975). *Reus y su entorno en la prehistoria*. Reus. MONREAL, L. A.; ALTISENT, A. (1966). «El taller de sílex dels Xaragalls en las cercanías de Poblet», a *Miscellanea Populeta. Scriptorium Populeti*, 1. Abadia de Poblet, p. 1-18. GENE, J. M. (1986). *Els jaciments prehistòrics de superfície de l'Alt Francolí (la Conca de Barberà)*, tesi de llicenciatura. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. MIRÓ, J. M. (1998). «Mas Lledó: un nou jaciment lític de superfície a la Conca de Barberà», a *Aplec de Treballs*, 16. Montblanc, p. 5-29. FREIXAS, A.; MIR, A. (1981). *El jaciment de superfície dels Cortals, Sarral (la Conca de Barberà), informació arqueològica*. Institut de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona, p. 99-102.

¹³ Des que S. Vilaseca tingué notícia del descobriment de la cova hi va practicar puntuals excavacions. El primer tall estratigràfic el va efectuar a un metre de l'entrada, al costat est-sud-est; la potència dels sediments fou d'1,8 metres i la distància entre la volta de la cova i els primers sediments era de 4-5 cm. El tall va donar vuit nivells que foren designats des del a) fins a la b) (VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 27). El segon tall fou practicat el 1962, a 8 metres de l'entrada, i s'efectuà una rasa transversal de quasi un metre d'amplada que fou estèril, si bé permeté conèixer la composició del dipòsit de materials davall el pis actual, així com el perfil de l'antic llit fòssil del riu; aquest tall va donar quatre nivells assignats de l'1 al 4 (p. 129). El tercer tall es va practicar al costat oest-nord-oest, a 4-5 metres de l'entrada, i la seva potència fou de 2,55 metres, més un metre per sota del sòl actual. L'estratigrafia va aportar onze nivells, de la a) fins a la j), fou el tall que va oferir una informació més clara i quantiosa. El quart tall es va realitzar en la mateixa paret a 5-8 metres de l'entrada, d'una potència de 0,72 metres fins al riu

fòssil, establint vuit nivells de la *a* a la *b*) (p. 138). Altres cates foren realitzades a 11-12 i 14 metres del mateix costat, així com a 2, 3, 4, 6 i 12 metres de l'entrada del costat est-sud-est (p. 127, 128 i 138). La successió estratigràfica que va aportar el jaciment amb fragments de ceràmica cardial i sílex associat en alguns nivells, aniria, segons Vilaseca, des d'un neolític inferior local, o fins i tot un epipaleolític molt pobre i atípic fins a un bronze I i edat de ferro (710-50 aC) (p. 162 i 171). Altres autors han aportat noves cronologies pel que fa a l'estudi dels materials trobats, així Roger Marcet situa la cronologia de la ceràmica cardial en un horitzó entre 4.600 i 4.000 anys. Vegeu MARCET, R. *El neolític antic (cardial-epicardial)*.

¹⁴ MIRÓ, J. M. *El neolític antic*, p. 220. Vilaseca, S. «La Cueva de la Font Major a Cataluña», a *El neolític a Catalunya*. Montserrat, 1981, p. 2 i següents. Josep M. Miró creu que pels diferents graus de comparació establerts entre la cova de la Font Major i altres jaciments del neolític antic del mediterrani occidental permet situar la cronologia relativa cap a la primera meitat del V mil·lenni. Vegeu MIRÓ, J. M. «El neolític antic a la Conca de Barberà: la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí)», a *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya. Valls-Vila-Rodona, 24, 25 i 26 novembre de 1989*, p. 230.

¹⁵ VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 160-162.

¹⁶ És un tipus de talla del sílex realitzada mitjançant un escarpell que pot ser de fusta o os. El nucli és col·locat a terra, subjectat entre els peus, o entre dues fustes i lligat amb corretges o cordes, i a sobre reposa l'escarpell o estaca que rebrà el cop del percussor.

¹⁷ MIRÓ, J. M. *El neolític antic*, p. 222.

¹⁸ MIRÓ, J. M. *El neolític antic*, p. 222-226.

¹⁹ Aquesta datació es basa en els estudis de MIRÓ, J. M. *El neolític antic*, p. 230 i de MARCET, R. *El neolític antic*, p. 18 i 21. Vegeu també pel que fa a la cronologia del neolític, CLOP, X.; FAURA, J. M.; GANGONELLS, M. *La cronologia absoluta del neolític antic a Catalunya*, p. 63-65. Tanmateix les noves investigacions tendeixen a situar els inicis de la neolitització molt més enrere del que es creia, tot revisant les tesis fins ara admeses.

²⁰ VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 152. Vegeu també MARTÍN, A. «Lectura de la distribu-

ció i caracterització dels jaciments cardials», a *9^è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 70.

²¹ VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 146.

²² VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 158-159.

²³ Aquest tipus d'anàlisi ha estat feta per MIRÓ, J. M. (1988). *El neolític antic a la Conca de Barberà*, tesi de llicenciatura.

²⁴ És la tècnica de fabricació d'una peça de ceràmica mitjançant tires de fang de forma cilíndrica que serveixen per apujar la peça que s'està confeccionant amb la superposició d'una tira damunt de l'altra i allisant-les després per l'exterior o interior amb una espàtula.

²⁵ MIRÓ, J. M. *El neolític antic*, p. 226-230.

²⁶ CARRERAS, A. *Història de l'Espluga de Francolí*, vol. I, p. 119-120.

²⁷ Pel que fa a l'ocupació del territori durant el neolític, vegeu RIBÉ, G. «Espacio y territorio entre el neolítico o antiguo y medio en la región del Penedès», a *I Congreso del Neolítico a la Península Ibérica*. Gavà-Bellaterra, 1994, p. 379-390.

²⁸ VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 170.

²⁹ Hem assenyalat que durant la prehistòria, el blat era consumit cuit directament, però a poc a poc s'anà imposant la forma de farina, amb l'aparició de diversos tipus de molins (barquiformes...). Cal dir que a la cova de la Font Major no s'han trobat molins de pedra amb el conjunt d'estrils neolítics. També caldria preguntar-se si estigueren presents altres varietats de cereals i lleguminoses com l'ordi (*Hordeum vulgare*), la civada (*Avena sativa*), el sègol (*Secale cereale*), el mill (*Panicum miliaceum*), la veça (*Vicia* sp.), la llenya (*Lew* sp.), etc. Vegeu BUNÓ, R. *Estat actual de la recerca sobre l'adopció de l'agricultura a Catalunya*, p. 25-36.

³⁰ BLASCO, A.; EDÓ, M.; VILLALBA, M. J. «Intercambio de bienes de prestigio en Catalunya durante el neolítico. El desarrollo de la desigualdad social», a *Rabricatum*, vol. 2. Gavà-Bellaterra, (1996), p. 552.

³¹ GIBAJA, J. F.; CLEMENTE, I. (1996). «Anàlisi funcional del material lític en las sepulturas

de la Bóbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, Barcelona)», a *Rubricatum*, vol. 1. Gavà-Bellaterra, p. 188.

³² Nivells *b i g*, VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 153-154. Tanmateix se'ns fa difícil saber si les restes de cabra podien pertànyer a la cabra domèstica (*Capra bircus*) o a la cabra salvatge (*Capra pyrenaica*).

³³ Nivells *f i e*, VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 147 i 149. Per la tipologia de les restes, sabem que es trobà la cabra domèstica (*Capra bircus*), encara que també abundaren ossos de cabra sense que Vilaseca n'especificà el tipus.

³⁴ BLASCO, A.; EDÓ, M.; VILLALBA, M. J. (1991). «Intercambio de bienes de prestigio en Catalunya durante el neolítico. El desarrollo de la desigualdad social», a *Rubricatum*, vol. 2, p. 552. Vegeu també NADAL, J.; MORALES, A. «Els primers animals productors del neolític català: una evidència del model difusionista», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 23-24.

³⁵ VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 129, 130, 132, 133, 147, 149, 150, 153, 159 i 160. També a la cova de la Vila han aparegut restes de fogueres i al voltant nombrosos ossos (conill...).

³⁶ VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 153 i 149.

³⁷ VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 147.

³⁸ La falguera (*Pteris aquilinum*) proporciona un color verd tendre als teixits; el noguer (*Junglar regia*) dona uns tons marrons; del pollancre (*Populus alba*, *Populus nigra*), s'obten uns colors grocs i verds tendres; de la roja (*Rubia tinctorium*), un vermell caldera; de la rovella (*Papaver rhoeas*) verds grisos i roses vells. El mordentat és el procés de preparar les fibres per al tintat. Poques plantes comuniquen a la llana els colorants que posseeixen sense cap altra ajuda. Aquesta ajuda pot ser afegint al tintat sals (*marina*), potassa, o fins i tot unes excrescències rodones (*excidis*) que es formen en les alzines, anomenades *ballariques* o *cassanelles*; aquests additius fan que el tint s'impregni i prengui consistència.

³⁹ L'adobament de les pells es podia fer de diverses maneres: emprant sal, cendra, etc., i exposades al sol i a la serena, després es colpejava

per donar-li flexibilitat. Per a l'obtenció del cuir es procurava la fermentació de la pell, la qual cosa originava la caiguda del pèl des de l'arrel.

⁴⁰ En els nivells *e i f* es recolliren alguns ossos humans: un fragment de maxil·lar superior dret, amb dos molars poc desgastats; un altre maxil·lar de mandíbula esquerra d'un individu jove, i també dos molars poc desgastats; un altre d'un individu una mica més jove, d'uns 8 o 10 anys; una mandíbula dreta fragmentada, pertanyent a una persona jove; un epífisi superior d'un cúbic dret, també d'un adolescent; un calcani esquerra d'adult i 10 peces dentàries (VILASECA, S. *La cueva de la Font Major*, p. 147). En el nivell *g* aparegueren un fragment de mandíbula corresponent a un individu jove i dos incisius (p. 153). I en aquest mateix nivell, però una mica més desplaçat cap a la galeria primera, es va trobar un fragment de maxil·lar inferior de persona jove, així com un tros de fèmur (p. 154).

⁴¹ MOLIST, M. (1991). «El neolític mitjà a Catalunya: estat dels coneixements, debats i preguntes a inicis dels anys 90», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 157-163. També MARTÍN, A. (1991). «El neolític mitjà ple: nova estratègia d'organització social i econòmica», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 164-166.

⁴² ADSERIAS, M.; TEIXELL, I.; GRINÓ, D. (2005). «Intervencions arqueològiques als Molins de la Vila (Montblanc, la Conca de Barberà)», a *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona, p. 187-188.

⁴³ FONTANALS, M.; GARCIA, A. B.; MORALES, J. I.; VERGÉS, J. M. (2008). «L'assentament litoral a l'aire lliure del Cavet (Cambrils, Tarragona)», a *Butlletí Arqueològic*, 30. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 5-28.

⁴⁴ FORTÓ, A.; VIDAL, A.; MAESE, X. (2009). «Darreres troballes del neolític a Juberrí (Andorra)», *Cota Zero*, 24. Vic, p. 14-16.

⁴⁵ Aquest enterrament fou descobert fortuïtament i excavat pel rector de Vimodí i uns quants joves de la població i comunicada la seva descoberta a la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, que efectuà un estudi del material

que es diposità finalment al Museu Comarcal de Montblanc. Un acurat estudi d'aquest material ha estat fet per J. M. Miró i altres membres de la Societat Arqueològica tarragonina, estudi que seguirem i ressenyem tot seguit. Vegeu MIRÓ, J. M.; *et al.* (1995). «Un enterrament neolític a Vimbodí: la cista del Comellar del Mas de Baix i el neolític a la Conca de Barberà», a *Aplec de Treballs*, 15. Montblanc, p. 65-92. Del mateix autor (1988-89). «El sepulcre del Clot de la Canallada (Roques d'Aguiló, la Conca de Barberà) en el context neolític mitjà a la Catalunya meridional», a *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 10-11, època V. Tarragona, p. 31-45.

³⁶ MIRÓ, J. M.; *et al.* *Un enterrament neolític a Vimbodí, la cista del Comellar del Mas de Baix*, p. 81.

³⁷ MIRÓ, J. M. (1988-1989). «El sepulcre El Clot de la Canaleta (Roques d'Aguiló, la Conca de Barberà) en el context neolític mitjà a la Catalunya meridional», p. 31-45; MERCADAL, O. «Estudi paleoantropològic de l'individu I del Clot de la Canaleta (Roques d'Aguiló, la Conca de Barberà, Tarragona)», a *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 10-11. Tarragona, p. 47-63.

³⁸ MASSO, J. (1996). «Una carta arqueològica inèdita de Joan Segura i Valls (1905)», a *Aplec de Treballs*, 14. Montblanc, p. 29-30.

³⁹ RIPOLL, E.; LLONGUERAS, M. (1965). «La cultura neolítica de los sepulcros de fosa en Cataluña», a *Ampurias*, XXV. Barcelona, p. 2 i 49. En una carta inèdita escrita per Joan Segura el 6 de desembre de 1906 dirigida al president de la Societat Arqueològica Tarraconense descriu la troballa en aquestes paraules: «Les destrals de pedra pulida, ganivets de sílex, i altres cosetes trobades en les sepultures de les piles, les conserva mon dit nebot mossèn Esteve Puig, y estan a punt d'esser enviats al museu episcopal de Vic. Los cadàvers foren deixats en les respectives sepultures al tornar-les a tapar. Així ho tinc entès: la forma d'aquestes és la següent [s'acompanya un dibuix en la que esboça una de les sepultures en forma de pou coberta amb lloses i damunt d'aquestes altres pedres més petites, dins un esquelet assegut amb les cames arronssades]. Totes tres, úniques descobertes, tenen idèntich tipo. En una s'hi trobà una olla de terra molt grollera, que'l pagès trencà: los testos los vegí jo: era de lo més primitiu. Los cada-

ves hi estavan asseguts ab les cames arronssades», vegeu MASSO, J. *Una carta arqueològica inèdita de Joan Segura i Valls*, p. 29 i 31.

⁴⁰ VILASECA, S. «Una cista prehistòrica con enterramiento doble en Conesa», a *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, època IV, fasc. 1-2, p. 5-11. RIPOLL, E.; LLONGUERAS, M. (1965). «La cultura neolítica de los sepulcros de fosa en Cataluña», a *Ampurias*, XXV. Barcelona, p. 2 i 49. També MIRÓ, J. M. *El sepulcre el clot de la Canaleta (Roques d'Aguiló, la Conca de Barberà)*, p. 43-44.

⁴¹ ROS, M. T. (1988). «Aplicació de l'anàlisi antracològica a l'arqueologia catalana», a *Cota Zero*, 4. Vic, p. 51-60.

⁴² MARTÍN, A. (1991) «El neolític final. La recerca de nous camins», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 279-284. També MARTÍN, A. (2003). «Els grups del neolític final, calcolític i bronze antic. Els inicis de la metal·lúrgia», a *Cota Zero*, 18. Vic, p. 76-87.

⁴³ MARTÍN, A. *Els grups del neolític final, calcolític i bronze antic. Els inicis de la metal·lúrgia*, p. 81-86.

⁴⁴ SOLÉ, M. (1982). «Balma del Duc, Montblanc», a *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, p. 129-131.

⁴⁵ ESTRADA, A.; NADAL, J. (1993). «La indústria òssia de la balma del Duc (Montblanc)», a *Aplec de Treballs*, 11. Montblanc, p. 7-24.

⁴⁶ MARTÍN, A. *Els grups del neolític final, calcolític i bronze antic. Els inicis de la metal·lúrgia*, p. 87.

⁴⁷ CENT-VINT GROUP (1986). «Els ritus d'enterrament a la cova 120 (la Garrotxa), del neolític final a l'edat del bronze», a *Cota Zero*, 2. Vic, p. 20-21. Vegeu també BOSCH, J. (1995). «El món funerari al neolític i al calcolític al curs inferior de l'Ebre», a *L'arqueologia de la mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya meridional*, a *Citerior*, 1. Tarragona, p. 15-31.

⁴⁸ Fins fa pocs anys alguns d'aquests filons eren explotats al bosc del Comú de l'Espluga, on destacaven les mines existents prop de l'Ermita de la Santíssima Trinitat. També a Vimbodí i Poble s'explotaren filons de galena durant aquest segle (a l'Argentada, al Mas de la Llana...). Vegeu TOMAS, LL. (1919-1920). «Els minerals de Catalunya», a *Treballs de l'Institució Catalana d'His-*

tòria Natural. Institut d'Estudis Catalans, p. 129-357. Pel que fa a l'existència de mines properes de diferents minerals, vegeu en la mateixa obra pirita (Vimbodí, l'Espluga), p. 158, 160; galena (l'Espluga), p. 170; calcopirita (Rojals), p. 175; malaquita (Rojals), p. 245; baritina (l'Espluga), p. 250-251. També VIRGILI, C. (1964). *Estudio geológico del sector Espluga-Vimbodí-Rojals*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Tarragona, p. 14. Vegeu CARRERAS, A. (2004). *Història de l'Espluga de Francolí. El medi natural i el medi humà*, vol. 1. L'Espluga de Francolí, p. 547-558.

⁶⁹ ESCANDELL, V; VILASECA, A. (1991). «Vimbodí: un filó de baritina força interessant», a *Reboll. Butlletí del Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà*, 2. Montblanc, p. 19-20.

⁷⁰ LLORENS, J. «Un breu passeig per 6.000 anys d'història minera a Catalunya», a *Reboll*, 7, p. 31-32.

⁷¹ VEGA, J. DE LA (1974). «Difusión de la minería y la metalurgia del bronce en Cataluña, en relación a la ausencia de este metal en sus yacimientos», a *Mediterránea*, 8, p. 27.

⁷² MARTÍN, A. *El grupo del neolítico final, calcolítico i bronce antic. Els inicis de la metal·lúrgia*, p. 99.

⁷³ CARRERAS, A. *Història de l'Espluga de Francolí*, vol. II, p. 240-243.

⁷⁴ VILASECA, S. (1926). «La cova del Cartanyà», a *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, vol. IV. Barcelona, p. 57-71. VILASECA, S. (1973). *Reus y su entorno en la prehistoria*. Reus, p. 202-204. MIRÓ, J. M. (1988). *El neolític antic a la Conca de Barberà*, tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona.

⁷⁵ VILASECA, S. (1954). *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Reus, p. 49-52.

⁷⁶ ABAD, J.; ALONSO, J. (1972). «Interesante utillaje de bronce de la Cova dels Assedegats o dels Xaragalls, Vimbodí i Poblet (Tarragona)», a *Mediterránea*, 7, p. 19-26.

⁷⁷ ADSERIAS, M.; TEIXELL, I.; GRINÓ, D. (2003). «Intervencions arqueològiques als Molins de la Vila (Montblanc, la Conca de Barberà)», a *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona, p. 187-188.

⁶⁸ SOLÉ, M. (1982). «Balma del Duc, Montblanc», a *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*. Generalitat de Catalunya, p. 130. Vegeu ESTRADA, A.; NADAL, J. *La indústria òssia de la balma del Duc (Montblanc)*, p. 7-24. 69. Vegeu MIRÓ, J. M. (1988). *El neolític antic a la Conca de Barberà*, tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona.

⁷⁰ VILASECA, S. (1953). «Un sepulcro prehistórico en Rocallaura y otros hallazgos», a *Zephyrus*, IV. Universitat de Salamanca, p. 467-472.

⁷¹ DILOLLI, J.; BEA, D. (1995). «Enterraments de l'edat del bronze a les comarques meridionals de Catalunya: un estat de la qüestió, dins l'arqueologia de la mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya meridional», a *Citerior*. Tarragona, p. 34.

⁷² MARTÍN, A. *El grupo del neolítico final, calcolítico i bronce antic. Els inicis de la metal·lúrgia*, p. 95-96.

⁷³ MARTÍN, A. *El grupo del neolítico final, calcolítico i bronce antic. Els inicis de la metal·lúrgia*, p. 97.

⁷⁴ MARTÍN, A. *El grupo del neolítico final, calcolítico i bronce antic. Els inicis de la metal·lúrgia*, p. 94-95. Vegeu DILOLLI, J.; BEA, D. *Enterraments de l'edat del bronze a les comarques meridionals de Catalunya: un estat de la qüestió*, p. 35.

⁷⁵ DILOLLI, J.; BEA, D. *Enterraments de l'edat del bronze a les comarques meridionals de Catalunya: un estat de la qüestió*, p. 40.

⁷⁶ PONS, E. (1994). «L'hàbitat a Catalunya durant el primer mil·lenni aC: els precedents de l'habitació consolidada», a *Cota Zero*, 10. Vic, p. 9-18. JUNYENT, E.; LAFUENTE, À.; LÓPEZ, J. B. (1994). «L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya occidental», *Cota Zero*, 10. Vic, p. 73-76. JUNYENT, E. (1989). «La evolución del hábitat en la Cataluña occidental durante la edad del bronce, primera edad del hierro y época ibérica», a *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la protohistoire. Pré-actes du colloque international*, Arle, p. 95-109.

⁷⁷ Apareixen com una taca més fosca al terreny i estan cobertes per un sediment ric en matèria orgànica i materials arqueològics: ceràmica, fauna... Tenen una estructura de combustió (foc) i altres dispositius semblants als d'una casa, com banquetes, fossetes...; sovint són limitades per murets fràgils, forats de pals per sostenir la coberta que sol ser de ramatges i fang. Les dimensions són petites. Vegeu PONS, E. «L'hàbitat a

Catalunya durant el primer mil·lenni aC: els precedents de l'habitació consolidada», a *Cota Zero*, 10, p. 15.

⁷⁸ CARRERAS, A. *Història de l'Espuga de Francolí*, vol. I, p. 197-202.

⁷⁹ L'any 1980 Ramon Vidal Rull trobà dalt d'un tossalet les restes del que era un fons de cabana. Procedí a aixecar un plànol de l'habitat, assenyalant les característiques de la seva estructura, les troballes en els punts concrets situades en un croquis i registrat fotogràficament. Els materials trobats foren dipositats al Museu Comarcal de Montblanc i al Museu de la Vida Rural, de l'Espuga de Francolí. Amb la informació que ha cedit R. Vidal s'ha pogut reconstruir aquest fons de cabana.

⁸⁰ L'existència d'una distribució d'espais interiors està constatada en altres jaciments (PONS, E. *L'habitat a Catalunya durant el primer mil·lenni aC*, p. 14).

⁸¹ Pel que fa a les estructures de combustió, vegeu PONS, E.; MOLIST, M.; BUXÓ, R. «Les estructures de combustió i d'emmagatzament durant la protohistòria en els assentaments de la Catalunya litoral», a *Cota Zero*, p. 49-54.

⁸² Actualment aquesta peça es troba al Museu Comarcal de Montblanc.

⁸³ Pel que fa als establiments agrícoles del bronze antic i mitjà, vegeu JUNYENT, E.; *et al.*, «L'origen de l'arquitectura en pedra», a *Cota Zero*, p. 76.

⁸⁴ Alguns exemples d'aquest tipus d'habitat s'han trobat al pla de la Mata de la Mussara. PONS, E. (1982). «L'habitat a Catalunya durant el primer mil·lenni aC», a *Cota Zero*, p. 12. ROVIRA, J.; SANTACANA, J. «El yacimiento de la Mussara (Tarragona). Un modelo de asentamiento pastoril en el bronce final de Catalunya», a *Monografies Arqueològiques*, 2, Barcelona.

⁸⁵ CARRERAS, A. *Història de l'Espuga de Francolí*, vol. I, p. 205-220.

⁸⁶ PUCHE, J. M. (1993). «Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'edat del bronze a l'Urgell», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, p. 21-64. GARCÉS, I.; *et al.* (1993). «Ocupacions del bronze recent i dels Camps d'Urnes tardans al tossal de les Tenalles de Sidamon», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, p. 249-285.

⁸⁷ SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1994). «L'urbanisme protohistòric a la costa de Catalunya», a *Cota Zero*, 10, Vic, p. 27. Pel que fa a treballs sobre

poblats protohistòrics del bronze final, vegeu GÈNERA, M. (1993). *Protohistòria del Priorat. El poblat del puig Roig del Roget, el Masroig (el Priorat)*, Masroig. ROVIRA, J.; SANTACANA, J. (1982). «El yacimiento de la Mussara (Tarragona). Un modelo de asentamiento pastoril en el bronce final de Catalunya», a *Monografies Arqueològiques*, Barcelona. PONS, E. (2003). «De l'edat del bronze a l'edat del ferro a Catalunya: desplaçaments, estades i canvi cultural», a *Cota Zero*, 18, Vic, p. 106-150.

⁸⁸ Pel que fa a aquests indrets, vegeu CARRERAS, A. *Història de l'Espuga de Francolí*, vol. I, p. 202-220.

⁸⁹ ROS, M. T. (1988). «L'aplicació de l'anàlisi antracològica a l'arqueologia catalana», a *Cota Zero*, 4, Vic, p. 51-60.

⁹⁰ BUXÓ, R. (1996). «La reconstrucció de la vegetació prehistòrica: el cas de les llavors i els fruits a Catalunya», a *Cota Zero*, 12, Vic, p. 59-45.

⁹¹ Pel que fa a les espècies existents a Catalunya, vegeu JUAN-MUNS, N. «La ictiofauna fòssil: una altra dada per a la reconstrucció del medi ambient», a *Cota Zero*, 4, p. 75-79.

⁹² VILASECA, S. (1963). «Dos nuevas cuevas del bronce medio y final del macizo de Prades», a *Ampurias*, XXV, p. 111.

⁹³ VILASECA, S. (1947). «El Campo de Urnas de Les Obagues del Montsant i la evolució de la cultura de las Urnas en el sur de Cataluña», a *Archivo Español de Arqueología*, p. 28-45.

⁹⁴ MAYA, J. L. (1986). «Incineració i ritual funerari a les valls del Segre i del Cinca», a *Cota Zero*, 2, Vic, p. 41-46.

⁹⁵ CARRERAS, A. *Història de l'Espuga de Francolí*, vol. I, p. 246-248.

⁹⁶ CAMPILLO, D. (1977-80). «Incisiones rituales en un cráneo de Montblanc», a *Ampurias*, Barcelona, p. 367-370.

⁹⁷ CAMPILLO, D. (1977). *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. Barcelona. També del mateix autor (1985). *La enfermedad en la prehistoria*. Barcelona.

⁹⁸ VILASECA, S. *Nuevos yacimientos tarracomenos de cerámica acanalada...* p. 51.

⁹⁹ TURBON, D. (1989). «El passat biològic de l'home a Catalunya», a *Cota Zero*, 5, Vic, p. 67-68.

¹⁰⁰ BREUIL, H. (1933-1935). *Les peintures rupestres schématiques de la péninsule Ibérique*, vol. IV. Pa-

rís, p. 76-77. ACOSTA, P. (1968). *La pintura rupestre esquemàtica en España*. Salamanca, p. 250; VIÑAS, R. (2006). «El conjunt de pintures rupestres de les Muntanyes de Prades», a *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural. Poblet, 17-18 novembre 2006*, p. 459-484.

¹⁰¹ VILASECA, S.; IGLÉSIAS, J. «Exploració prehistòrica de l'alta conca del Brugent, II: l'art rupestre», a *Revista del Centre de Lectura*, 196. Reus 1929, p. 221-229.

¹⁰² IGLÉSIAS, J.; SANTASUSANNA, J. (1958). *Les Muntanyes de Prades, el Montsant i la serra la Llena*. Reus.

¹⁰³ VIÑAS, R.; SARRIÀ, E.; ALONSO, A. (1983). *La pintura rupestre en Catalunya*. Barcelona, p. 71.

¹⁰⁴ ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1991). «Los pintores del Mas del Gran: ¿cazadores o pastores?», a *Crónica del XX Congreso Arqueológico Nacional*, p. 127-136.

¹⁰⁵ VIÑAS, R. (2005). «Noves dades per a l'estudi de l'art rupestre a les Muntanyes de Prades: Britus III i les Ferradures», a *Museu. Butlletí Informatiu*, 1. Montblanc, p. 14-15; VIÑAS, R.; LLEONART, J.; PALAU, R. «L'abric de la Daixa: noves troballes incrementen el patrimoni rupestre de les Muntanyes de Prades», a *El Foradot*, 57, p. 40-41.

¹⁰⁶ VIÑAS, R.; RUBIO, A.; MARTÍNEZ, L.; SERRANO, J. A. (2006). «Descobriments de pintures rupestres a les Muntanyes de Prades (Cornudella de Montsant)», a *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural. Poblet, 17-18 novembre 2006*, p. 485-489.

¹⁰⁷ ADSERIAS, M.; ALONSO, A.; CASTILLO, V. DEL; FULLOLA, J. M.; GRIMAL, A.; MASSÓ, J. (1998). *L'art rupestre, un art que no es pot veure als museus, comarques del Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre i Terra Alta*. Cambra de la Propietat Urbana de Reus. Reus, p. 118.

VIÑAS, R.; CIURANA, J. (2006). «Un nou abric amb pintures rupestres al barranc de Biern (Vilanova de Prades, la Conca de Barberà, Tarragona). Primeres observacions astronòmiques», a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Castelló, p. 79-90.

¹⁰⁸ VIÑAS, R. (2006). «El conjunt de pintures rupestres de les Muntanyes de Prades», a *II Jor-*

nades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural. Poblet, 17-18 novembre 2006, p. 459-484. VIÑAS, R.; RUBIO, A.; MARTÍNEZ, L.; SERRANO, J. (2006). «Descobriments de pintures rupestres a les Muntanyes de Prades (Cornudella de Montsant, Tarragona)», a *II Jornades sobre el bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural. Poblet, 17-18 novembre 2006*, p. 485-489.

¹⁰⁹ MARTÍ, B.; HERNÁNDEZ PÉREZ, M. (1988). *El neolític valencià. Art rupestre i cultura material*. València.

¹¹⁰ DD.AA. (1994). Servei d'Arqueologia, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Castells J., dir.). *Corpus de pintures rupestres: àrea central i meridional*, vol. II. Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

¹¹¹ ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1988). «Observaciones sobre técnicas pictóricas del Mas d'en Carles y la cueva de les Creus (Montblanc-Tarragona)», a *Boletín de la Asociación Española de Arte Rupestre*, 1. Barcelona, p. 20-24.

¹¹² VIÑAS, R. (2005). *Guia de l'art rupestre de les Muntanyes de Prades*. Museu Arqueològic de Catalunya. Barcelona, p. 59 i «El conjunt de pintures rupestres de les Muntanyes de Prades», a *II Jornades sobre el bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural. Poblet, 17-18 novembre 2006*, p. 459-484.

¹¹³ VILASECA, S. (1945). «Los grabados rupestres esquemáticos de la provincia de Tarragona», a *XXIII Archivo Español de Arqueología*. Madrid, p. 371-383.

VIÑAS, R. (2005). «Noves dades per a l'estudi de l'art rupestre a les Muntanyes de Prades: Britus III i les Ferradures», a *Museu. Butlletí Informatiu*, 1, setembre, Museu Arxiu de Montblanc i Comarca. Montblanc, p. XIV-XV.

BIBLIOGRAFIA DEL CAPÍTOL SOBRE EL NEOLÍTIC-BRONZE

ABAD, J.; ALONSO, J. (1972). «Interesante utillage de bronce de la cueva dels Assedegats o dels Xaragalls, Vimbodí (Tarragona)», a *Mediterrànea*, 7, p. 19-26.

- ACOSTA, P. (1968). *La pintura rupestre esquemática en España*. Salamanca, p. 250.
- ADSERIAS, M. «Estat de la qüestió de la prehistòria a les comarques tarragonines», a *Acta Arqueològica de Tarragona*, vol. I (1987-1988). Reial Societat Arqueològica Tarraconense, p. 7-11.
- ADSERIAS, M.; MESTRES, M. D. (1993). *Memòria de les prospeccions arqueològiques d'urgència al traçat de la variant de la CN-240 (Montblanc, la Conca de Barberà)*. Tarragona.
- ADSERIAS, M.; TEIXELL, L.; GRISO, D. (2003). «Intervencions arqueològiques als Molins de la Vila (Montblanc, la Conca de Barberà)», a *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona, p. 179-192.
- ADSERIAS, M.; ALONSO, A.; CASTILLO, V. DEL; FULLOLA, J. M.; GRIMAL, A.; MASSÓ, J. (1998). *L'art rupestre, un art que no es pot veure als museus, comarques del Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre i Terra Alta*. Cambra de la Propietat Urbana de Reus. Reus, p. 118.
- ALMAGRO, M. (1960). «Depósito de la Font Major», a *Inventaria Arqueològica*, 5. Instituto Español de Prehistoria. Madrid.
- ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1988). «Observaciones sobre técnicas pictóricas del Mas d'en Carles y la cueva de les Creus (Montblanc-Tarragona)», a *Boletín de la Asociación Española de Arte Rupestre*, 1. Barcelona, p. 20-24.
- (1991). «Los pintores del Mas del Gran: ¿cazadores o pastores?», a *Crónica del XX Congreso Arqueológico Nacional*, p. 127-136.
- ANTOLÍN, F. (2008). *Aproximació a l'estudi de la percepció i la interacció amb l'entorn vegetal en societats caçadores recol·lectores i agricultores ramaders (10.000-4.000 cal ANE)*, tesi de màster inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- BADAL, E. (2002). «Bosques, campos y pastos: el potencial económico de la vegetación mediterránea», a *Siguntum*, vol. extra 5, p. 129-146.
- BLASCO, A.; EDÓ, M.; VILLALBA, M. J. (1996). «Intercambio de bienes de prestigio en Cataluña durante el neolítico. El desarrollo de la desigualdad social», a *Rubricatum*, vol. 2. Gavà-Bellaterra, p. 549-556.
- BOJ, I. (2000). *Retorn a la prehistòria*. Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. M. (1921-1926). «Pintures i gravats rupestres», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII. Arqueologia I. Barcelona, p. 1-26.
- BRANDHERM, D. (2007). *Las espadas del bronce final en la península Ibérica y Baleares*.
- BREUIL, H. (1955). *Les peintures rupestres schématiques de la péninsule Ibérique*, vol. IV. París, p. 76-77.
- BURIACHS, F. (2006). «Palinología y restitución paleoecológica», a *Ecovistomas*, 15 (1), p. 7-16.
- BURIACHS, F.; LÓPEZ-SÁEZ, J. A.; IRIARTE, M. J. (2005). «Metodología arqueopalinológica», a BUXÓ, R. & PIQUÉ, R. (eds.), *La recogida de muestras en arqueobotánica: objetivos y propuestas metodológicas*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona, p. 11-18.
- BURIACHS, F.; RIERA, S. (1996). «Canvis vegetals i climàtics durant el neolític a la façana mediterrània ibèrica», a *Rubricatum*, 1 (1), p. 21-27.
- BURIACHS, F.; ROS, M. T. (1991). «Paleoambient de l'època neolítica en el N-E de la península Ibèrica», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 31-33.
- BUXÓ, R. (1991). «Estat actual de la recerca sobre l'adopció de l'agricultura a Catalunya», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 25-30.
- (1996). «La reconstrucció de la vegetació prehistòrica: el cas de les llavors i els fruits a Catalunya», a *Cota Zero*, 12. Vic, p. 39-45.
- CARRERAS, A. (2004). *Història de l'Espluga de Francolí. El medi natural*. Associació per la Història de l'Espluga de Francolí. L'Espluga de Francolí.
- (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*, vol. II. L'Espluga de Francolí, p. 79-183.
- CAMPILLO, D. (1977-80). «Incisiones rituales en un cráneo de Montblanc», a *Ampurias*. Barcelona, p. 367-370.
- (1977). *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. Barcelona.
- *Estudi d'un crani exhumat a la cova dels Xaragalls*. Laboratori de Paleoantropologia i Paleopatologia del Museu Arqueològic, de Barcelona, inèdit (Museu de la Vida Rural, de l'Espluga de Francolí).
- CASTELLS, J.; VIÑAS, R. (1998). «Art prehistòric. Art rupestre, les primeres manifestacions ar-

- tístiques», a *La pintura antiga i medieval (Art de Catalunya, 8)*, Barcelona.
- CLOP, X; FAURA, J. M.; GANGANELLS, M. (1991). «La cronologia absoluta del neolític antic a Catalunya: Una visió de conjunt», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 63-65.
- DD.AA. Servei d'Arqueologia, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Castells J., dir.). (1994). «Corpus de pintures rupestres: àrea central i meridional», a *Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya*, vol. II. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- DEPARTAMENT DE CULTURA. GENERALITAT DE CATALUNYA. (1999). Catàleg de l'exposició: *Art rupestre de l'Arc Mediterrani de la península Ibèrica*. Barcelona, p. 90.
- DILOLI, J.; BEA, D. (1995). «Enterraments de l'edat del bronze a les comarques meridionals de Catalunya: un estat de la qüestió, dins l'arqueologia de la mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya meridional», a *Criterior. Revista d'Arqueologia i Ciència de l'Antiguitat*. Tarragona, p. 33-49.
- ESTRADA, A.; NADAL, J. (1995). «La indústria òssia de la balma del Duc (Montblanc)», a *Aplec de Treballs*, 11. Montblanc, p. 7-24.
- FREINAS, A.; MIR, A. (1981). *El jaciment de superfície dels Cortals, Sarrià (la Conca de Barberà)*, informació arqueològica. Universitat de Barcelona. Institut de Prehistòria i Arqueologia. Barcelona, p. 99-102.
- GARCÉS, I.; et al. (1995). «Ocupacions del bronze recent i dels Camps d'Urnes tardans al tossal de les Tenalles de Sidamon», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3. Lleida, p. 249-285.
- GENÉ, J. M. (1986). *Els jaciments prehistòrics de superfície de l'Alt Francolí (la Conca de Barberà)*, tesi de llicenciatura. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona.
- Inventari del patrimoni arqueològic de la Conca de Barberà*. (1985-1991), inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- GÓMEZ MORENO, M. (1908). «Pictografias andaluzas», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, p. 89-102.
- GRAELLS, R.; BALSERA, R.; SARDÀ, S. (2008). «Rel·legint la cova de la Font Major. Un santuari en cova protohistòrica al curs alt del Franco-lí», a *Pyrenae*, 39, vol. I, p. 45-66.
- HUBNER, A. (1893). «Monumenta linguae iberae XIII», a *Berlin*, p. 148.
- IGLESIAS, J.; SANTASUSANNA, J. (1958). *Les Muntanyes de Prades, el Montsant i la serra la Llana*. Reus.
- JUNYENT, E.; LAFUENTE, Á.; LÓPEZ, J. B. (1994). «L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya occidental», a *Cota Zero*, 10. Vic, p. 73-76.
- JUNYENT, E. (1989). «La evolución del hábitat en la Cataluña occidental durante la edad del bronce, primera edad del hierro y época ibérica» i «Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la protohistoire. Pré-actes du Colloque International», a *Arles*, p. 95-109.
- LLONGUERAS, M. (1981). «La cultura dels sepulcres de fossa el neolític mitjà-recent de Catalunya», a *El neolític a Catalunya*, taula rodona de Montserrat, maig 1980. Abadia de Montserrat, p. 161-171.
- MARCET, R. (1981). «El neolític antic (cardial-epicardial) a Catalunya», a *El neolític a Catalunya*, taula rodona de Montserrat, maig 1980. Abadia de Montserrat, p. 15-31.
- MARTÍN, A. (1991). «Lectura de la distribució i caracterització dels jaciments cardials», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 68-71.
- . (1991). «El neolític mitjà ple: nova estratègia d'organització social i econòmica», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 164-166.
- . (1991). «El neolític final. La recerca de nous camins», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 279-284.
- . (2003). «Els grups del neolític final, calcolític i bronze antic. Els inicis de la metal·lúrgia», a *Cota Zero*, 18. Vic, p. 76-87.
- MASSÓ, J. (1996). «Una carta arqueològica inèdita de Joan Segura i Valls (1905)», a *Aplec de Treballs*, 14. Montblanc, p. 27-35.

- MAYA, J. L. (1986). «Incineració i ritual funerari a les valls del Segre i del Cinca», a *Cota Zero*, 2, Vic, p. 41-46.
- MERCADAL, O. (1988-1989). «Estudi paleoantropològic de l'individu 1 del "Clot de la Canaleta" (Roques d'Aguiló, la Conca de Barberà, Tarragona)», a *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconesa*, 10-11, Tarragona, p. 47-65.
- MIRÓ, J. M. (1988). *El neolític antic a la Conca de Barberà*, tesi de llicenciatura dirigida per la Dra. M. Àngeles del Rincón Martínez. Departament de Prehistòria i Història Antiga. Facultat d'Heografia i Història. Universitat de Barcelona.
- . (1989). «El neolític antic a la Conca de Barberà: la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí)», *XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudis de Catalunya. Valls-Vila-rubena, 24, 25 i 26 novembre de 1989*, p. 219-254.
- . (1988-89). «El sepulcre del "Clot de la Canallada" (Roques d'Aguiló, la Conca de Barberà) en el context neolític mitjà a la Catalunya meridional», a *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconesa*, 10 i 11, època V, Tarragona, p. 31-45.
- . (1996). «Continuidad o ruptura entre los tecnocomplejos líticos del VI al V milenio BC: Contribución de las industrias líticas del V milenio BC de la Cataluña meridional», a *Rubricatum*, vol. 1, Gavà, p. 139-150.
- . (1998). «Mas Lledó: un nou jaciment lític de superfície a la Conca de Barberà», a *Aplec de Treballs*, 16, Montblanc, p. 5-29.
- MIRÓ, J. M.; BLANC, A.; GABARRÓ, J. M.; GRAS, J. LL.; RIBAS, J.; VALLÉS, C.; VALLÉS, E.; VALLÉS, M. (1995). «Un enterrament neolític a Vimodí: la cista del Comellar del Mas de Baix i el neolític a la Conca de Barberà», a *Aplec de Treballs*, 13, Montblanc, p. 65-92.
- MOLIST, M. (1991). «El neolític mitjà a Catalunya: estat dels coneixements, debats i preguntes a inicis dels anys noranta», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 157-163.
- MOLIST, M.; SAÑA, M.; BUXÓ, R. (2003). «El neolític a Catalunya: entre la civilització de pastors i agricultors cavernícoles i els primers pagesos del pla», a *Cota Zero*, 18, Vic, p. 34-55.
- MONREAL, L. A.; ALTISENT, A. (1966). «El taller de sílex dels Xaragalls en las cercanías de Poblet», a *Miscellanea Populeta. Scriptorium Populeti*, 1, Abadia de Poblet, p. 1-18.
- NADAL, J.; MORALES, A. (1991). «Els primers animals productors del neolític català: una evidència del model difusionista», a *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans. Andorra, p. 23-24.
- NEUMAIER, J. (1999). «Nueva interpretación de la "espada-puñal" de la cueva de la Font Major en l'Espluga de Francolí (Tarragona). El factor de las influencias italianas durante el bronce final en el litoral mediterráneo español», a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*, 20, Castelló, p. 83-95.
- PONS, E. (1994). «L'hàbitat a Catalunya durant el primer mil·lenni aC: els precedents de l'habitació consolidada», a *Cota Zero*, 10, Vic, p. 9-18.
- . (2003). «De l'edat del bronze a l'edat del ferro a Catalunya: desplaçaments, estades i canvi cultural», a *Cota Zero*, 18, Vic, p. 106-130.
- PONS, E.; MOLIST, M.; BUXÓ, R. (1994). «Les estructures de combustió i d'emmagatzament durant la protohistòria en els assentaments de la Catalunya litoral», a *Cota Zero*, 10, Vic, p. 49-59.
- PUCHE, J. M. (1995). «Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'edat del bronze a l'Urgell», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, p. 21-64.
- RENAULT-MISKOVSKY, J. (1986). *L'environnement au temps de la préhistoire*. Masson. París.
- RIBÉ, G. (1994). «Espacio y territorio entre el neolítico Antiguo y Medio en la región del Penedès. Bases y resultados de un programa de investigación de arqueología espacial en la Catalunya Litoral y Prelitoral», a *I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica*. Gavà-Bellaterra, p. 379-390.
- RIERA, S. (1996). «Incendis i perturbacions forestals d'origen antròpic durant el neolític antic al pla de Barcelona (sector central de la costa catalana)», a *Rubricatum*, 1 (1), p. 35-42.
- RIERA, S. (2006). «Cambios vegetales holocenos en la región mediterránea de la península Ibérica: ensayo de síntesis», a *Ecovistemas*, 15 (1), p. 22-35.

- RIPOLL, E.; LLONGUERAS, M. (1963). «La cultura neolítica de los sepulcros de fosa en Cataluña», a *Ampurias*, XXV. Barcelona, p. 2, 49.
- ROS, M. T. (1996). «Datos antracológicos sobre la diversidad paisajística de Catalunya en el neolítico», a *Rubricatum*, 1 (1), p. 43-56.
- ROVIRA, J. (1976). «Notas sobre las cavidades sepulcrales de la edad del bronce a Cataluña», a *Cypsela*, II.
- ROVIRA, J.; SANTACANA, J. (1979). «Recientes campañas de excavación en el poblado del bronce final de "la Mussara" (Tarragona)», a *XV Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 513-520.
- . (1982). «El yacimiento de la Mussara (Tarragona). Un modelo de asentamiento pastoril en el bronce final de Cataluña», a *Monografies Arqueològiques*, 2. Barcelona, p. 127-128.
- . (1994). SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. «L'urbanisme protohistòric a la costa de Catalunya», a *Cota Zero*, 10, Vic, p. 27-37.
- SANA, M. (2004). «La comarca de la Garrotxa durant la revolució neolítica (5800-2800 cal aC)», a *Estudis Històrics de la Garrotxa*, 1, p. 7-31.
- SEMAH, A. M.; RENAULT-MISKOVSKY, J. (2004). *L'évolution de la végétation depuis deux millions d'années*. Éditions Errance. Artcom. Paris.
- SERVEI D'ARQUEOLOGIA, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (1999). *El arte rupestre del Arco Mediterráneo. Patrimonio mundial, Cataluña*. Barcelona.
- SOLE, M. (1982). «Balma del Duc, Montblanc», a *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*. Generalitat de Catalunya, p. 129-131.
- TURBON, D. (1989). «El passat biològic de l'home a Catalunya», a *Cota Zero*, 5, Vic, p. 67-68.
- VEGA, J. DE LA (1974). «Difusión de la minería y la metalurgia del bronce en Cataluña, en relación a la ausencia de este metal en sus yacimientos», a *Mediterránea*, 8, p. 27.
- VILASECA, S. (1926). «La cova del Cartanyà», a *Bulletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, vol. IV. Barcelona, p. 37-71.
- . (1943). «Una cista prehistòrica con enterramiento doble en Conesa», a *Boletín Arqueológico Real Sociedad Arqueológica Tarraconesa*, época IV, fasc. 1-2. Tarragona, p. 5-11.
- . (1953). «Un sepulcro prehistórico en Rocallaura y otros hallazgos», a *Zephyrus*, IV. Universidad de Salamanca, p. 467-472.
- . (1953). *Las industrias de sílex tarraconeses*. CSIC. Madrid.
- . (1954). *Nuevos yacimientos tarraconeses de cerámica acanalada*. Instituto de Estudios Tarraconeses Ramón Berenguer IV. Reus, p. 49-52.
- . (1959). «Noticia de hallazgos de objetos de bronce en la cueva de la Font Major, de l'Esplug de Francolí», a *Ampurias*, XXI. Barcelona, p. 266-273.
- . (1963). «Dos nuevas cuevas del bronce medio y final del macizo de Prades», a *Ampurias*, XXV, p. 111.
- . (1969). «La cueva de la Font Major», a *Trabajos Prehistóricos*, vol. XXVI. Madrid, p. 117-202.
- . (1973). *Reus y su entorno en la prehistoria*.
- VILASECA, S.; IGLÉSAS, J. (1929). «Exploración prehistórica de l'alta conca del Brugent, II: l'art rupestre», a *Revista del Centre de Lectura*, 196. Reus, p. 221-229.
- VIÑAS, R. (1989). «Noticia sobre les manifestacions rupestres de l'abric de Gallicant, Cornudella (Priorat)», a *Revista del Centre de Lectura*. Reus, p. 15.
- . (2005). «Noves dades per a l'estudi de l'art rupestre a les Muntanyes de Prades: Britus III i les Ferradures», a *Museu. Butlletí Informatiu*, 1, setembre. Museu Arxiu de Montblanc i Comarca. Montblanc, p. 14-15.
- . (2005). *Guia de l'art rupestre de les Muntanyes de Prades*. Museu Arqueològic de Catalunya (MAC). Barcelona, p. 59.
- VIÑAS, R.; CIURANA, J. «Un nou abric amb pintures rupestres al barranc de Biern (Vilanova de Prades, la Conca de Barberà, Tarragona). Primeres observacions astronòmiques», a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. Castelló.
- VIÑAS, R.; MARTÍN, J. (2003). «Noves aportacions per l'art rupestre de les Muntanyes de Prades», a *Reboll*, 2. Montblanc, p. 10-12.
- VIÑAS, R.; LLEONART, J.; PALAU, R. (2006). «L'abric de la Daixa: noves troballes incrementen el patrimoni rupestre de les Muntanyes de Prades», a *El Foradot*, 37. Montblanc, p. 40-41.
- VIÑAS, R.; SARRIÀ, E.; ALONSO, A. (1983). *La pintura rupestre en Catalunya*. Barcelona, p. 71.
- VIÑAS, R. (2006). «El conjunt de pintures rupestres de les Muntanyes de Prades», a *II Jornada*

des sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural. Poblet, 17-18 novembre 2006, p. 459-484.

VEÑAS, R.; RUBIO, A.; MARTÍNEZ, L.; SERRANO, J. (2006). «Descobriments de pintures rupes- tres a les Muntanyes de Prades (Cornudella de Montsant, Tarragona)», a *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural. Poblet, 17-18 novembre 2006, p. 485-489.*

GLOSSARI DEL CAPÍTOL SOBRE EL NEOLÍTIC-BRONZE

- Comunitat:** Conjunt de poblacions vegetals que viuen en una àrea determinada.
- Denticulat:** Eina feta sobre un esclat o làmina que ha estat molt retocada als seus costats, originant un tall dentat (dents de terra).
- Destral votiva:** Destrals de mida petita que formaven part d'aixovars funeraris com a ofrena al difunt.
- Ecotò:** Zona on conflueixen diferents ecosistemes.
- Edat del ferro:** Període cultural que va començar cap al 750 aC i que es caracteritza per la generalització de l'ús del ferro per a la fabricació d'estrils de treball i armament.
- Engalba:** Capa fina d'argiles depurades i fluïdes aplicada sobre la peça feta de fang encara tendra.
- Epicardial:** Postcardial (4100-3600 aC). La ceràmica va perdre la seva qualitat original i dona pas a una decoració menys acurada. La decoració s'aplica amb punxons, o bé amb les ungles (decoració incisa).
- Esclat Resquill de sílex** originat pel cop del percussor sobre un nòdul o nucli de sílex que té una longitud inferior a dues vegades la seva amplada.
- Escotadura:** Eina feta sobre un esclat o una làmina que presenta en els seus costats una

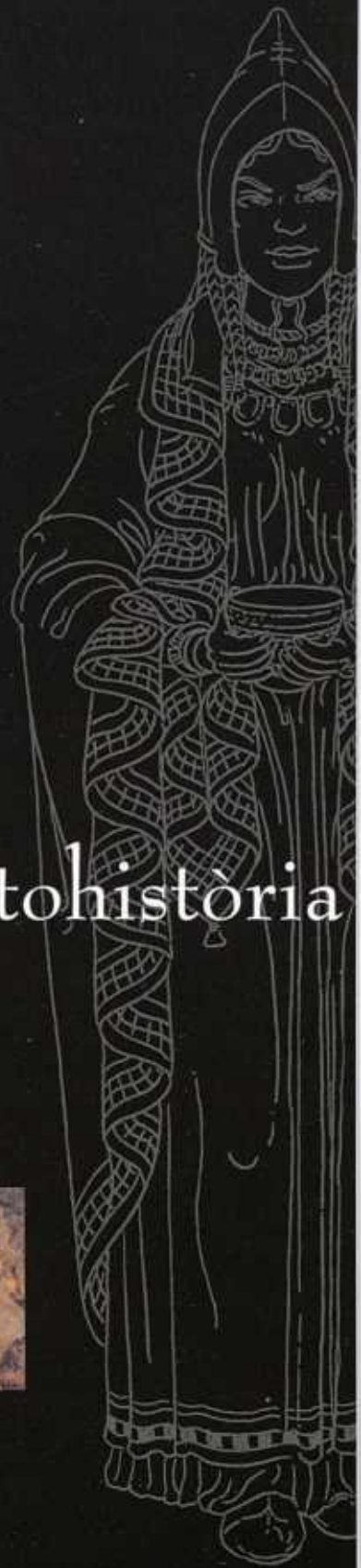
mossa considerable. Aquesta eina degué servir per afilar algun instrument tou (os, banya, fusta).

- Estratigrafia:** Estudi dels estrats sedimentaris aplicat a la investigació arqueològica.
- Fons de cabana:** Nom que reben els habitatges del bronze mitjà fets amb una base perimetral de pedra seca sobre la qual s'hi construïa una paret amb estaques, rames i fang, coberta amb un sostre de rames.
- Fusaiola:** Bola de fang foradada que servia com a pes de teles.
- Geomètric:** Laminetes de silueta semicircular, trapezoïdal o triangular que conserven un tall sense retocar i tenen una longitud inferior a dues vegades la seva amplada. La seva funció era la de ser encastades en un mànec com a armadura d'arpons, fletxes...
- Marrell:** Tira de fang que se superposava una damunt de l'altra per fabricar un recipient ceràmic; posteriorment, s'allisava.
- Molí de barca:** Instrument de pedra que presenta una cara llisa de forma còncaua, utilitzat per moldre cereals. Fet d'una pedra dura (granit) per evitar el desgast.
- Mordent:** Substància que aplicada a una fibra tèxtil serveix per absorbir el colorant (hidròxids o sals d'alumini, sals de crom, de ferro, d'estany, de plom... o bé, tanins i alguns olis vegetals i sulfonats).
- Nanses de botó:** Nanses de recipients ceràmics en forma de botó.
- Nanses de budell:** Nanses de recipients ceràmics en forma tubular.
- Neolític:** Període cultural posterior a l'epipaleolític i que començà uns 5.000 anys aC fins a les seves darreres etapes (enolític o calcolític) 1.800 anys abans del present.
- Vegetació clímax:** Defineix la vegetació que existiria, tenint en compte els condicionants ecològics, en un determinat territori, si l'home no hi hagués intervingut.

III. La protohistòria

LA PROTOHISTÒRIA: PETJADES DEL MÓN IBÈRIC

Raimon Graells i Fabregat

Raúl Balsera Morano

Samuel Sardà Seuma

LA CONCA DE BARBERÀ DURANT LA PROTOHISTÒRIA A PARTIR DELS EXEMPLES DE LA NECRÒPOLIS DE MILMANDA (VIMBODÍ) I DE LA COVA DE LA FONT MAJOR (L'ESPLUGA DE FRANCOLÍ)

INTRODUCCIÓ

Per protohistòria entenem la fase final de la prehistòria recent, una etapa que a les nostres terres coincideix essencialment amb l'últim mil·lenni aC i, per tant, integra el final de l'edat del bronze (segles XI-VIII aC), la primera edat del ferro (segles VII-VI aC) i l'època ibèrica (segles V-II aC). Comptem amb diverses dades que ens permeten conèixer alguns aspectes del poblament protohistòric de la Conca de Barberà. No obstant això, cal apuntar que es tracta d'una regió que no ha estat objecte d'un treball arqueològic sistemàtic, ni de cap programa d'investigació a llarg termini que s'hagi centrat específicament en l'estudi d'aquest període. Si bé cal tenir present que en l'actualitat diversos projectes de tesi doctoral han passat a considerar d'una

manera significativa aquesta particular comarca durant l'època protohistòrica.

En aquest sentit, sabem que la necròpolis de Milmanda (Vimbodí) i la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí) continuen essent, no només els jaciments més populars i millor coneguts per la comunitat científica, sinó també els que aglutinen el focus d'informació més destacada per atansar-nos a conèixer la protohistòria d'aquesta comarca.

El cert és que el territori que en l'actualitat ocupa la comarca de la Conca de Barberà ha actuat des d'antic com a àrea de transició entre les Terres de Lleida i el Camp de Tarragona (Graells 2007b). Pel que fa a l'època ibèrica, la zona de Montblanc s'ha citat tradicionalment com l'espai de frontera entre dos pobles ibèrics: cassetans i ilergets. No obstant això, cal apuntar que el riu Francolí s'ha interpretat durant la protohistòria com a via de penetració cap a les Terres de Ponent, com a eix vertebrador de les comunicacions dels pobladors de l'interior amb la costa. De fet, tot seguit citarem una sèrie d'assentaments, la disposició dels quals ens confirma que la via de connexió que representà el Francolí durant el període que abordem és innegable, i actua com

A la pàgina anterior, restitució d'enterraments ibèrics de Milmanda, Vimbodí. Museu Comarcal de la Conca de Barberà. (Fotografia d'A. Carreras)

un factor importantíssim per entendre el patró de poblament.

La primera edat del ferro representa en aquest territori el moment final de la cultura dels Camps d'Urnes i precedeix l'aparició de la cultura ibèrica. Es tracta d'una fase d'importantes transformacions que coincideix amb la irrupció dels interessos del comerç fenici al litoral català. Tanmateix, pel que fa al funcionament de la via del Francolí en aquesta època, comptem amb escasses dades. És interessant destacar la troballa de tres vores d'àmfora fenícia en els nivells de reompliment d'un tram viari romà del solar Peri Plana 16. Aquesta troballa es localitza a la mateixa ciutat de Tarragona en un punt localitzat a les proximitats del riu Francolí (Diloli 2001), la qual cosa hem d'interpretar com a resultat dels primers contactes esporàdics del comerç mediterrani amb la zona de la Costa Daurada. El cert és que el comerç fenici no es va manifestar a la costa central de Catalunya amb la mateixa intensitat que al curs inferior de l'Ebre o a la zona d'Empúries. De fet, el volum de materials d'importació ens indica que no es van generar uns corrents redistributius tan fluids. Tot i això, la presència de ceràmica fenícia s'ha pogut constatar en diversos jaciments preibèrics propers al curs del riu Gaià, com la necròpolis de can Canyís (Banyeres del Penedès) (Bea 1996), i els poblats de les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès) (Pou, Sanmartí i Santacana 1993) i de l'Era del Castell (el Catllar) (Molera *et al.* 2000). Per tant, és evident l'existència d'una àrea de poblament indígena amb l'atractiu suficient per motivar els intercanvis i possibilitar la redistribució d'aquests productes. A més, cal apuntar que la presència

de fragments d'àmfora fenícia també s'ha documentat a la fase més antiga de la ciutatella ibèrica d'Alorda Park o Les Toixoneres (Calafell) (Asensio 1996), així com als jaciments del Vilarenc (Calafell), Mas Castellar (Vilafranca del Penedès), Sant Miquel d'Olèrdola (Olèrdola) o el turó de la Font Canya (Avinyonet del Penedès). Aquesta concentració en una zona propera al Camp de Tarragona evidencia essencialment els inicis d'una economia indígena excedentària, tot i que amb les dades actuals encara no podem acabar de precisar la dimensió real d'aquests contactes.

En tot cas, arribats en aquest punt, pensem que pot resultar interessant mencionar la importància d'algunes de les darreres troballes efectuades al poblat ibèric del Vilar (Valls) (Vilalta 2009). A més de documentar l'horitzó relacionat amb la destrucció de l'assentament que es data pels volts del segle II aC, han permès identificar la presència d'alguns nivells amb presència de vasos a mà acompanyats de ceràmica fenícia. Aquest fet ens informa de l'existència d'una primera fase que cal situar cap a finals de la primera edat del ferro. Tanmateix es tracta de materials que no aparegueren associats a cap estructura i, de fet, tot sembla indicar que les traces del que hauria estat l'assentament del primer ferro no es conserven en cap punt del jaciment.

Ara bé, no és fins al segle V aC, coincidint amb el moment àlgid de la cultura ibèrica, i davant de la davallada que experimenta la via comercial de l'Ebre, quan es produeix la consolidació definitiva de la via del Francolí. Així, doncs, aquesta passa a ser la línia de comunicació i d'intercanvi que permet una distribu-

ció regular dels productes d'importació (àmfores punicoebussitanes i ceràmica grega de vernís negre) vers el territori ilerget. En aquest moment es constata un poblament ben estructurat, amb una densa xarxa d'assentaments integrada per nuclis com el Pla de Santa Bàrbara (Montblanc), el Vilar (Valls), Punta Coroneta (Mont-ral), Garràfols (Vallmoll), el Degotall (Alcover), Puig Ferré (Nulles), planes de la Serra (Vila-rodona), el Pont del Codony (Perafort), Manous (el Catllar), que a través de l'Alt Camp connecten el curs alt del riu Francolí amb la costa. De fet, fins i tot s'ha plantejat la hipòtesi que el poblat del Vilar (Valls) hagués actuat com a nucli subordinat a *Tarakon-Kasse* per tal de controlar millor l'accés a l'interior de la vall del Francolí. No podem oblidar que es tracta d'un moment en què el nucli principal de la Cessetània, l'*oppidum* de *Tarakon-Kasse* (Tarragona), actua ja com a centre de poblament plenament estructurat, tal com es constata a partir de la presència de diverses estructures ibèriques documentades en diferents sectors de la part baixa de la ciutat de Tarragona, que han sortit a la llum arran de les intervencions efectuades en els darrers 25 anys (carrers Caputxins, Pere Martell, Lleida o plaça Ponent) (Adserias *et al.* 1995).

El comerç «silenciós», els seus sistemes i els canals d'intercanvi de caràcter indígena són el model teòric tradicionalment acceptat per interpretar la interacció cultural i econòmica amb els comerciants mediterranis a les costes peninsulars. L'aplicació d'aquesta base teòrica en un territori i una cronologia acotada permet recollir una base empírica per demostrar-ho o refutar-ho. Això no implica un re-

torn al difusionisme o a les explicacions monolineals, sinó que arqueològicament, la concentració i la distribució espacial de les importacions és una de les fórmules més efectives per aproximar-nos al coneixement dels sistemes d'intercanvi i, consegüentment, al coneixement de l'estructura socioeconòmica i política d'un determinada regió. D'aquesta manera, l'estudi de la Conca de Barberà amb dos exemples particulars, la necròpolis de Milmanda i la cova de la Font Major, esdevé un excel·lent camp de treball per tractar aquesta problemàtica. Tenint en compte que es compleixen les necessitats bàsiques per a l'estudi, és a dir, una àrea espacial concreta, unes fases cronològiques definides i un conjunt de materials heterogeni (Graells 2007b).

Val a dir que el grau de coneixement sobre la cultura material de la primera edat del ferro i el període ibèric a Catalunya ha progressat molt en les últimes dècades, però en alguns aspectes encara resulta força deficient. Els repetits intents de sistematització o de propostes tipològiques es poden resumir a raó de les produccions més característiques, tant de les ceràmiques (de les quals es disposa d'una abundant i més àmplia bibliografia) com dels materials metàl·lics en bronze com els fermalls de cinturó de garfis (Graells 2005, Pons 1977), espases miniaturitzades (Graells 2007), vaixel·la metàl·lica (Graells 2006, Munilla 1991), penjolls zoomorfs (Graells i Sardà 2007, Munilla 1991, Neumaier 1996, Rafel 1997), fibules (Navarro 1970), panòpia defensiva (Munilla 1991, Quesada 1997) i trípodes i suports (Rafel 1997 i 2000), però manquen els braçalets, els torques, les anelles i la majoria dels petits objectes

d'ornament. Però hem de tenir en compte que algunes de les propostes tipològiques proposades només són útils per enquadrar contextualment i buscar paral·lels a les peces, sense esdevenir treballs amb recerques aprofundides que permeten distingir grups i seqüències culturals. En referència als materials metàl·lics en ferro, destaquen els treballs d'E. Pons (1984) i de F. Quesada (1997), que resumeixen les diferents produccions armamentístiques, però queden exclosos altres objectes, com els ganivets, els braçalets o les anelles. La definició d'un horitzó en funció de la ceràmica, a excepció d'algunes produccions particulars, especialment a través d'algunes produccions importades (fenícies, gregues i púniques), no permet disposar encara d'un corpus ben estructurat, ja que manquen encara estudis específics sobre les produccions ibèriques. Els materials sobre pasta vítria i ambre disposen d'un únic treball (Rovira 2002).

La resta de materials sobre suports en os, ous o bivalves no han estat tractats de forma monogràfica; n'existeixen tractats molt breus dins de treballs més amplis (Almagro-Basch 1955, Maluquer 1984 i 1987). Davant d'aquest panorama, intentar definir orígens i relacions entre comunitats locals, en funció dels objectes presents en els diferents jaciments es converteix en una tasca complicada i molt limitada. Tot i això, en el treball que es presenta efectuem una aproximació que se centra sobretot en la valoració de la presència d'aquells materials metàl·lics en bronze sistematitzats que s'han pogut documentar a la necròpolis de Milmanda. Uns elements que, essencialment, ens permeten avançar en la definició dels contactes costa-interior.

ELS JACIMENTS I LA SEVA RELACIÓ AMB LES VIES DE COMUNICACIÓ

Camins i rius eren les vies de comunicació en l'antiguitat, al costat de les quals se situaven habitualment els poblats i les seves respectives necròpolis. D'aquesta manera, la situació en el territori de necròpolis i poblats no era aleatòria ni inconnexa. En aquest sentit, pensem que cal analitzar a quines raons obeeix la disposició dels jaciments en relació als camins. El paper de les vies de comunicació s'ha valorat en relació a les necròpolis d'altres regions, com és el cas de les necròpolis d'Agullana, Anglès i del Mas de la Cabra, la primera situada a la via dels Pirineus, pròxima al coll del Lli i coll del Portell (Graells 2004: 62, Palol 1958: 11) i la segona en una via que unia Catalunya amb Aquitània, creuant els Pirineus (Pons i Pautreau 1994). Pel cas del Mas de la Cabra, s'ubica en un pas interior a l'Aiguabarreig del Segre i el Cinca. Aquest tipus d'anàlisi ha estat freqüent pel que fa a la posició de sèries de dòlmens i monuments megalítics, fet que ha permès la reconstrucció de diferents vies de pas o camins sacres (Andrés 1999) d'època prehistòrica.

L'anàlisi que es proposa a l'hora de relacionar les vies de comunicació amb la posició de la necròpolis de Milmanda i la cova de la Font Major es basa en els rius. Per una qüestió de facilitat d'identificació i per l'existència d'altres exemples propers, ens basarem en el cas de les necròpolis. Els exemples de les necròpolis de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Noguera) i de la Femosa (Lleida, Segrià) serveixen per exemplificar aquesta ten-

dència d'ubicar-se en una posició estratègica. Les necròpolis del bronze final rarament s'ubiquen en vies fluvials, però a partir de la primera edat del ferro sembla que hi ha un desplaçament de les àrees funeràries a punts fluvials. Els jaciments de Mianes (Maluquer 1987) i Mas de Musols (Maluquer 1984), juntament amb el de Milmanda i el ja citat de la Femosa, participen plenament d'aquesta nova tendència. En canvi, trobem casos com el de la necròpolis de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer), que s'ubiquen des de l'edat del bronze final III en un punt pròxim al curs fluvial. Val a dir, però, que en alguns casos la modificació del territori que n'ha fet l'home impedeix valorar en la seva magnitud fenòmens com la proximitat o no a cursos fluvials, més enllà d'una anàlisi visual. Així, el cas de la necròpolis de la Colomina (Gerb) (Ferrández *et al.* 1991), se situa sobre una terrassa al·luvial que probablement en època protohistòrica es troba més pròxima al curs del riu Segre.

Aquest desplaçament cap a vies fluvials a partir de la primera edat del ferro, i especialment en l'ibèric antic, deixa de banda les ubicacions interiors o les valls subsidiàries de l'edat del bronze.¹ Una mica al marge dels canvis en l'explotació del territori, pensem que en bona mesura ha de ser explicat també en funció de la intensificació de les relacions amb el comerç mediterrani.

El desenvolupament comercial en el qual està immers el Mediterrani durant la segona meitat del segle VII i inicis del segle VI aC repercuteix en els territoris del nord-est de la península Ibèrica amb un augment del control sobre els intercanvis per part de les elits. Mitjançant el

control dels territoris, recursos i vies de comunicació es desenvolupen i consoliden certs grups socials destacats que obtenen del comerç mediterrani una nova font de riquesa i prestigi que contribueix a legitimar la seva posició dominant en la comunitat.

LA NECRÒPOLIS DE MILMANDA: DESCRIPCIÓ I CONTEXT

La descoberta de la necròpolis fou com en tants altres casos fruit de la casualitat (Graells 2008). L'any 1975 el propietari de la finca, el Sr. Anton Borges, va tallar una part del bosc que cobria el turó sobre les seves terres i va començar a llaurar el terreny per tal de realitzar una plantació d'ametllers. La finca es va començar a roturar, i es documenten aleshores les primeres ceràmiques (Ramon 1989: 123). La primera de les quals, una «àmfora» segons el propietari, va aparèixer sencera, i la trencà ell mateix per tal de veure si hi havia «monedes» en el seu interior.² En els mateixos treballs es va trobar posteriorment una altra urna que també va ser destruïda per trobar-hi algun tresor, no va ser fins a la troballa de tres urnes que van aparèixer seguides, quan el propietari va cridar l'atenció d'altres persones per saber què era el que trobaven. Aquests van comentar-ho a un afeccionat local a l'arqueologia (Sr. Ramon Vidal), el qual es va encarregar de la recuperació i excavació, durant gairebé un any sencer, de la totalitat dels materials que actualment conformen el cos documental del jaciment.

Segons el propietari dels terrenys, es van documentar un total de 8 «olles»

per part del Sr. Ramon Vidal, a les quals hem d'afegir-hi les trobades anteriorment. Malgrat que ens trobem davant d'una recuperació de materials efectuada després d'una destrucció, hem d'agrair la intuïció que va permetre al Sr. Vidal documentar fotogràficament algunes de les troballes que ell mateix va efectuar.³ A més, també es va respectar l'associació dels ossos amb les corresponents urnes.⁴ Després d'aquest fet, la necròpolis va romandre inèdita per a la investigació durant anys fins que va arribar la notícia d'aquest jaciment, per via indirecta, al Sr. Maties Solé, del Museu Comarcal de la Conca de Barberà, el qual va investigar on havien anat a parar els materials recuperats en el jaciment. Va aconseguir que entre l'any 1984 i el 1987⁵ es donessin en la seva totalitat al Museu Comarcal de la Conca de Barberà i al Museu de la Vila Rural de l'Espluga de Francolí,⁶ i permetien d'aquesta manera que poguessin ser estudiats de manera científica.

La necròpolis de Milmanda se situa al terme municipal de Vimbodí i Poblet (la Conca de Barberà), en una posició dominant sobre el riu Francolí i a poca distància del riu Sec, que creua els Plans de Milmanda. Ambdós corrents circulen en aquest punt d'oest a est.

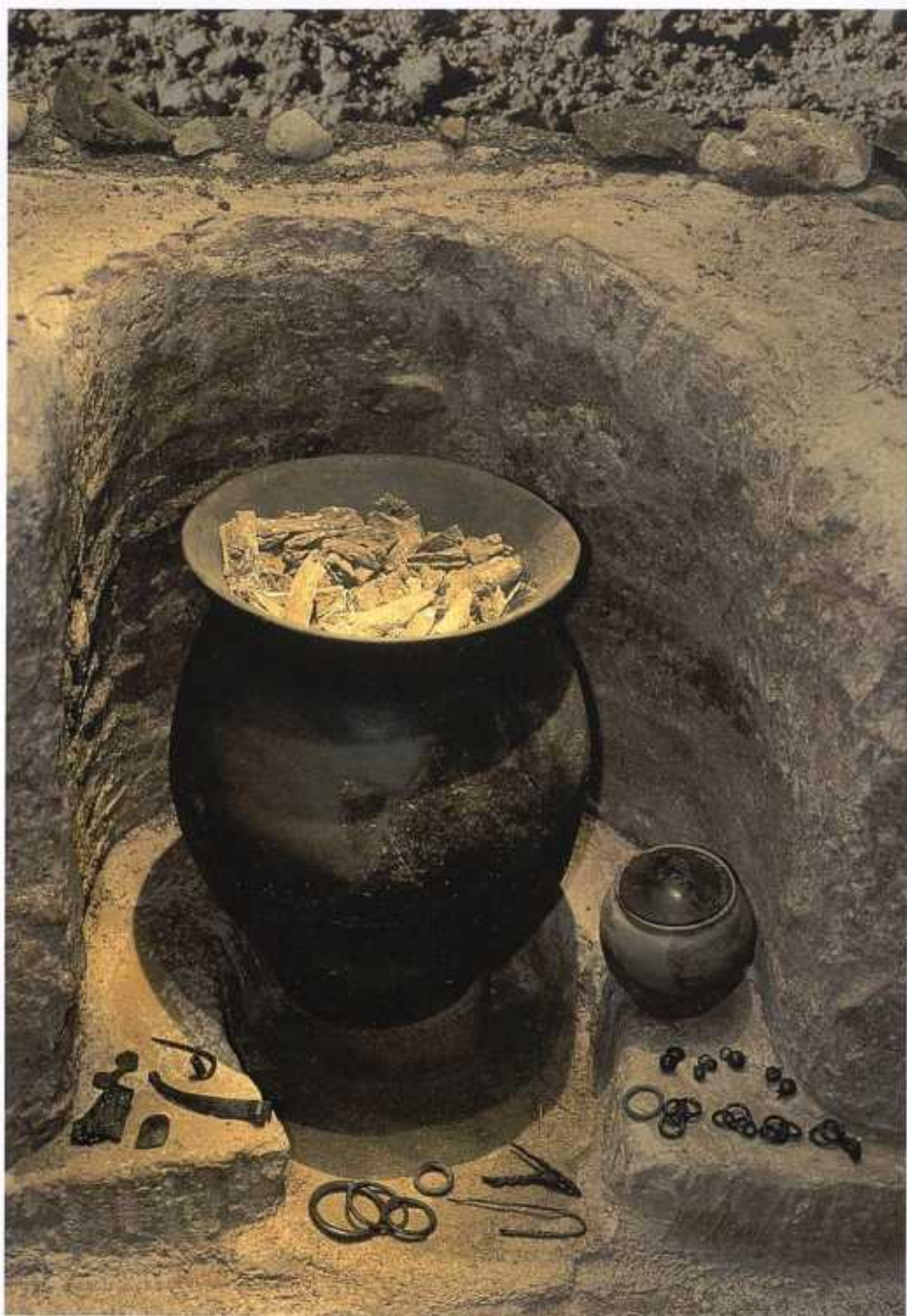
La seva posició respecte al nivell del mar és de 460 m en una terrassa situada al peu d'un dels extrems de la serra de Milmanda. Aquest extrem té una alçada de 498 msnm. Segons Ramon, es tracta d'una necròpolis «plana» (1989: 123), terme que no queda ben entès i que possiblement reflecteix la disposició de les troballes a partir dels citats treballs d'anivellament i plantació d'ametllers, que van permetre conèixer la necròpo-

lis. D'aquesta manera no coincidim en la proposta de Ramon sobre les escasses possibilitats de documentar més tombes fora de la «zona encimentada» (Ramon 1989: 123), ja que no es coneix la topografia original de la necròpolis.

L'orientació de la necròpolis és de sud-oest a nord-est. Per determinar que l'orientació és aquesta, prenem com a punt de partida que la necròpolis se situa al peu d'un turó, i per tant, considerem l'orientació des del punt cec (vessant del turó) fins a l'esvoranc.

La topografia de la necròpolis ha estat profundament modificada a causa de la plantació d'ametllers. Un aterrossament ha deixat el bancal amb la seva superfície plana, fet que probablement no es produïa en el passat. A més, la motivació d'aquest aterrossament ens aporta una gran quantitat de dades per interpretar la ubicació de la necròpolis.

Fins fa poc temps, pràcticament, no es coneixia res dels hàbitats del bronze final i primera edat del ferro a la Conca de Barberà, ja que únicament en teníem les dades relatives a la cova de la Font Major, a l'Espluga de Francolí. Tampoc no en teníem gaire coneixement dels recursos econòmics i només Milmanda era un referent per conèixer el ritual funerari. Tot i això, es poden intuir els recursos econòmics de la regió si ens basem en un aprofitament forestal, agrícola i miner de la part baixa de la serra de Prades, en contacte amb les mines de la part alta de la mateixa serra i de la comarca del Priorat. El desconeixement de l'hàbitat corresponent a la necròpolis ens minva, en gran mesura, la informació referent a les àrees i als recursos explotats per la comunitat que habitava i moria a Milmanda.

Una funerària amb el seu aïxovar procedent de Milmanda, Museu Comarcal de la Conca de Barberà, (Fotografia d'A. Carreras)

L'exploració minera havia estat posada en dubte i proposada com una explotació ocasional i marginal, però les recents excavacions en la veïna àrea del Priorat han posat al descobert una explotació intensiva dels recursos miners. En aquesta regió destaca especialment el jaciment del Calvari del Molar i la seva àrea (el Priorat), que s'ha analitzat principalment en relació amb l'extracció de plata i plom (Rafel *et al.* 2003). També s'ha de destacar l'explotació de sílex en època prehistòrica a la part alta de la serra de Prades (des de Prades fins al centre principal de la vall d'Ulldemolins: Solana del Bepo i Coveta de l'Heura). Pròxim a la zona de Milmanda, a la part baixa de la serra de Prades, es localitzen una sèrie de mines i pedreres (barranc dels Seguers, al sud; barranc del Tillar, 4,9 km, al sud-oest; Roca de la Mel, 4,8 km, al sud; font del Galàpot, 5 km, al sud; font del Mosquit, 5,3 km, al sud⁷). Però, especialment, la zona anomenada les Mines de Plom, al Serret de la Mina, 7 km, al sud-oest. Es tracta d'una mina de plom, actualment abandonada, que es podria relacionar amb l'explotació minera de plata durant la protohistòria, i que s'ha documentat de manera intensiva en la veïna comarca del Priorat, sobretot a partir de l'estudi dels jaciments del Puig Roig i del Calvari del Molar. Tot i això, la intervisibilitat entre la necròpolis i aquestes mines és impossible, però la distància que les separa sembla indicar una clara correlació. De fet, l'explotació minera marca un eix que comunica des de l'Ebre, creuant tot el Priorat mitjançant el Siurana i la serra de Prades, fins al Francolí. Cal afegir estacions tan singulars com el Calvari (el Molar), la

Tosseta (els Guiamets), la serra de l'Espasa (Capçanes), el puig Roig del Roget (el Masroig), les obagues de Montsant (Ulldemolins) i Milmanda (Vimbodí). D'aquesta manera, s'entén la presència d'un braçilet de secció torçada de tipus prioratí entre els materials recuperats a Milmanda.

El jaciment de Milmanda ha rebut repetides visites de prospecció per recuperar els materials descoberts per la roturació del camp, i també per poder avaluar l'estat de conservació i la potencialitat del jaciment. En cap cas, ni en les nostres pròpies prospeccions ni en les efectuades per E. Ramon, no s'ha documentat cap hàbitat associat.

Una prospecció pels turons més pròxims no ha permès la documentació de cap material coetani o immediatament anterior. Aquesta és una constant en la majoria de les necròpolis de la primera edat del ferro i en la totalitat dels casos de l'ibèric antic a Catalunya i al nord de Castelló.

El marc d'anàlisi que apliquem es basa en dos aspectes fonamentals: la distància i relació topogràfica entre el poblat i la necròpolis, i la correspondència cronològica entre ambdós jaciments. Comparant les distàncies d'altres necròpolis i poblats de la Catalunya occidental i meridional, hem establert unes distàncies màximes que han permès dirigir la recerca (infructuosa, com ja hem avançat). Segons M. P. Vázquez (2000: 93), la distància entre les necròpolis del Baix Segre i els respectius poblats és d'entre 100 i 500 m en una posició sempre d'inferioritat respecte la ubicació de l'assentament. En un punt més alt, aquest controla visualment la necròpolis. També P. Mateo va arribar uns anys abans a les mateixes conclusi-

ons, si bé no explicitades en el seu article, però se'n desprenen (Mateo 1993). Després d'avaluar les distàncies entre les diferents necròpolis i poblats de la Catalunya occidental, ens resulta una mitjana de 366 m. A més a més, com ha demostrat recentment N. Rafel (2003), la majoria d'aquestes relacions estan condicionades a les diferències d'ubicació topogràfica. Així, en el Baix Aragó és freqüent la posició de l'hàbitat en una cota superior a la de la necròpolis, amb relació visual (Rafel 2003), quelcom que es repeteix en altres jaciments lleidatans (puntal de Fraga, Mas de la Cabra, Castellet, etc.). Altres combinacions posen en la mateixa cota els dos jaciments, com el cas del coll del Moro de Gandesa, la Femosa o la pedrera de Vallfogona de Balaguer.

Sens dubte, per valorar els diferents aspectes que reflecteixen els materials de la necròpolis és imprescindible conèixer el seu hàbitat. Sabem que la ubicació en l'espai de les restes funeràries té unes clares connotacions simbòliques i preestabertes. No és casual la situació de l'espai dels morts respecte l'espai dels vius. De fet, durant el bronze final i tota la primera edat del ferro a Catalunya, dins dels hàbitats, no es documenten enterraments d'adults només en comptades excepcions⁸ (permetent-se l'enterrament de manera consensuada d'infants dins dels hàbitats).

En canvi, els adults s'enterren en espais delimitats a una distància variable de les poblacions, en funció dels diferents creixements i densitats demogràfiques (Andrés 2003: 20). Fenòmens que afecten de manera decisiva els àmbits econòmics i ideològics, a través de les bases de subsistència, especialització, variació en la forma d'ocupació del territori, etc.

ALGUNS MATERIALS SINGULARS DE LA NECRÒPOLIS DE MILMANDA

Considerem en aquesta seu alguns materials significatius de la necròpolis de Milmanda que ens serveixen per justificar les relacions costa-interior que s'han plantejat a l'inici (Graells 2008). Els materials metàl·lics que es van documentar a la necròpolis corresponen a un nombre imprecís de braçalets, un cascavell, penjolls tipus roda, zoomorfs (Graells i Sardà 2007) amb apèndixs esferoïdals (Rafel 1997), cadenetes i tubs de cadeneta (Rafel 1997), diferents anells i denes de collar en bronze, dues pinces de depilar, diferents torques, 15 fermalls de cinturó d'un, dos i tres garfis (Graells 2005), en bronze i en ferro, un botó, fibules de doble ressort i de ressort bilateral amb ponts acolzats, diferents penjolls sobre suports animals i lítics, un nombre indeterminable d'elements en xapa metàl·lica identificats com a vaixel·la (Graells 2006) i panòplia defensiva (cnèmides), una espasa miniaturitzada en bronze (Graells 2007) i dues puntes de fletxa. A més, s'han realitzat anàlisis antropològiques de tres urnes que contenien encara el seu contingut original, a càrrec de B. Agustí. El material esquelètic de totes les mostres es caracteritza per presentar un elevat grau de fragmentació, deformació i esquerdes sobre el teixit ossi, a conseqüència de la deshidratació extrema i sobtada, a la qual van ser sotmesos durant la cremació. La combustió va afectar també el teixit dentari, tot destruint l'esmalt i les corones. D'aquesta manera podem considerar que la mostra que es va analitzar correspon a petits fragments d'os extremadament fràgils. El que s'ha

Aribal corint important de Grècia i datat entre els anys 570 i 550 aC. Fou trobat a la necròpolis de Milmanda (Vimbodi) per R. Vidal i dipositat al Museu Comarcal de la Conca de Barberà. Era un recipient destinat a contenir perfums. (Fotografia d'A. Carreras)

intentat identificar en l'anàlisi és el nombre d'individus per urna, l'aspecte, el sexe, l'edat i l'estat sanitari dels difunts, com a reflex de la societat o part de la societat que s'enterrava en la necròpolis de Milmanda. Al mateix temps, aquest estudi ha permès afinar en la interpretació del ritual d'incineració. El resultat ha estat d'un individu per a cada una de les urnes. La cremació es va realitzar a unes temperatures d'entre 600 i 700 °C a partir de la coloració dels ossos, i es va realitzar sobre el cadàver fresc. La identificació per edats ha estat de dos individus

d'entre 30 i 50 anys i un tercer d'entre 20 i 40, els sexes semblen indicar un únic individu masculí, robust, un indeterminat gràcil i un tercer individu indeterminat. Pel que respecta a les patologies, s'han observat caretes secundàries en l'articulació talocrural en un individu, fet que es relaciona amb una hiperflexió del peu o a una forta locomoció, a la qual s'afegeix una lleu calcificació de lligaments rotulians; una càries, i una pèrdua de dent ante mortem, cada patologia en individus diferents (Agustí, Barrachina i Graells 2008). A continuació, quan tractem

l'arribal fem al·lusió a un dels individus identificats antropològicament.

Entre els diferents elements documentats en la necròpolis, cal destacar que molts són comuns a la totalitat del territori català. Per exemple, els braçalets de secció rectangular, quadrada o circular que es troben des d'Agullana fins a la Pedrera, passant per les necròpolis de l'Ebre i de la Terra Alta. D'altres objectes, en canvi, es poden considerar propis de regions productores particulars. Aquests són els casos dels penjolls zoomorfs en forma de boc, els quals únicament es coneixen en l'àrea compresa entre el riu Millars i el Francolí amb una especial concentració en el tram final de la vall de l'Ebre (Graells i Sardà 2007, Neumaier 1996, Rafel 1997), tot i existir-ne exemplars a la cova XIX de Cales Coves, a la necròpolis del Molar (San Fulgencio, Alacant) o a Empúries.

Les cadenetes amb penjolls esferoïdals, igual com les decoracions soguejades i els penjolls de fils enrotllats, es concentren també a l'àrea de l'Ebre (Munilla 1991, Rafel 1997 i 2000).

Les decoracions amb fils de bronze, soguejats i apèndix de boles es documenten principalment formant part de decoracions de penjolls zoomorfs, en fermalls de cinturó de garfis (Graells 2005) i en les peces monumentals de la Clota i de Calaceit (Rafel 1997, 2000, 2005). Tot i que decorats exclusivament amb aquests motius, es documenta una placa fora de context al jaciment dels Encantats (Maluquer 1987) i a la mateixa necròpolis de Milmanda.

Els braçalets de secció torçada, característics del Priorat, es documenten de manera freqüent a la tosseta de Gui-

amets (Vilaseca 1967) i al Calvari del Molar (Vilaseca 1943), així com també al túmul del Tancat.

Les espases miniaturitzades en bronze tenen una pobra presència a la Catalunya protohistòrica. Es documenten tres únics exemplars a Mas de Mussols, coll del Moro i Milmanda (longitud màxima: 45 mm, amplada màxima: 5 mm, gruix: 2 mm), assimilats dins del tipus occidental (Graells 2007). La seva presència comporta una forta càrrega ideològica de caràcter circummediterrani.

La ideologia del banquet, manifestada per la presència de vaixel·la metàl·lica (Graells 2006), troba pocs paral·lels a Catalunya, i és impossible identificar tots els elements de vaixel·la metàl·lica presents a Milmanda.

A més d'aquests elements que acabem de presentar que indiquen els diferents orígens catalans dels contactes comercials que es dugueren a terme per part de la comunitat de Milmanda, hem d'afegir altres elements també importats.

L'arribal corintí que es troba dipositat al Museu Comarcal de la Conca de Barberà amb el n. inv. 1; 22.1 (Graells 2006b i 2008) consisteix en uns fragments de vora, paret i fons que permeten la seva reconstrucció, realitzats en pasta gris groguenca. Presenta el cos globular, nansa de secció trapezoidal, superfície exterior plana que arrenca de la vora del disc i acaba a un terç de l'altura. Segons la fitxa, presenta una decoració en vernís negre molt malmès, però després d'examinar la peça. La decoració consisteix en pintura negra sobre fons blanc. Per aquest motiu tenim dubtes de si realment es tracta d'una engalba o si presenta una capa de pintura blanca en tota la seva

superfície. La decoració consisteix en una retícula escacada a la nansa, oves en el fons, roseta de vuit pètals a la part superior del disc, i a la paret del cos una estrella de cinc puntes i un quadrifoli.

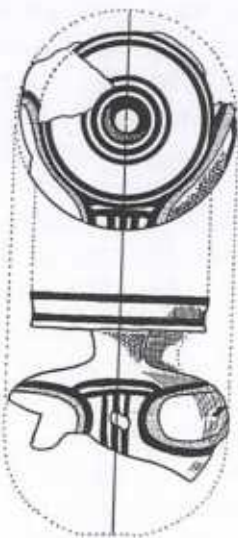
La creació de l'aríbal de cos esfèric privat de base ha de considerar-se una invenció oriental que troba els primers exemples a Egipte en la XVII dinastia (Payne 1931: 287, n. 1). En l'àmbit grec, la còpia d'aquestes peces comença a partir del període conegut com protocorinti, amb els anomenats *Round Aryballoi A* de Payne, caracteritzats per una boca en forma de disc pla i una nansa gruixuda de secció rectangular que forma un angle recte amb la boca i realitzats principalment en un material no ceràmic, la fàiença, com a imitació dels aríbals originals d'origen oriental (Payne 1931: 287). El tipus al qual s'ha d'adscriure l'aríbal de Milmanda s'identifica com a tardà dins de les sèries d'aríbals globulars (Boardman i Hayes 1973: 7), rebent el nom de *Vierblatt-Aryballoi* o *Quatrefoil Aryballoi* (Ure 1934: 34), que es daten segons E. Kunze-Götte (1965: 18) i també P. Lawrence, en base a la tomba *Korakou* de Corint (1964: 103), entre el 575 i el 550 aC. En canvi, segons R. Lullies (1972: 31) al voltant del 550 aC, opinió reafirmada per l'exemplar de la t.3 de *Cozzo Matrice* (Cilia 1980-1981: 617, fig. 2). D'aquesta manera el recipient de Milmanda passa d'una cronologia de 595-570 aC (Ramon 1995), matisada per P. Cabrera al situar-lo entorn el 570 aC (Cabrera 1996: 46, Cabrera 2000: 171), a una altra datació de 570-550 aC que entra en una lògica «comercial» més àmplia tant pel nombre d'elements importats com pel nombre de jaciments amb

importacions. Tot i això, cal destacar que aquest aríbal continua essent la importació grega més antiga documentada a l'interior de Catalunya, juntament amb el *lekythos* del puig Cardener (Cabrera 2000: 171).

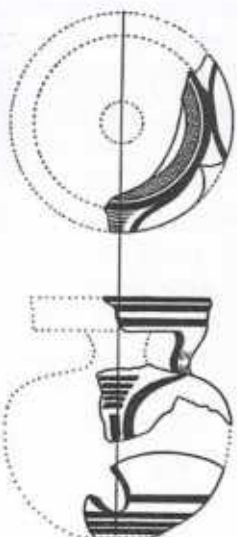
L'aríbal va aparèixer associat a una de les poques tombes de les quals es disposa d'informació completa (associació de materials i anàlisi antropològica). El conjunt es formava per una urna d'orelletes a mà i algunes armes (espasa, punta de llança i guasp), pinces de depilar, ganivet de ferro i dos vasos d'ofrenes.

L'ús de perfums durant la primera edat del ferro a Catalunya, malgrat documentar pocs recipients, no sembla ser d'ús comú, ni tan sols entre les elits. Això subratlla la presència de caràcter sumament restringit de l'aríbal corinti a la necròpolis de Milmanda. Segurament l'elecció d'una olor impossible de copiar, identifica els seus portadors com a membres d'un grup privilegiat. En aquest punt és necessari preguntar-se sobre si realment s'importa el vas o si és el contingut, el perfum, l'element que dóna valor al vas. Com ha estat repetidament proposat, és probable que els vasos per contenir perfums es fabriquessin en els mateixos llocs on a l'antiguitat es produïen els olis perfumats. El cas de Corint, d'on procedeixen molts dels aríbals trobats a la península, es va distingir per la producció del perfum d'Iris (Cavallo 2004: 248).⁹ Aquest fet ratifica la màxima sobre la conjunció de lloc de producció-lloc d'embotellament-comerç.

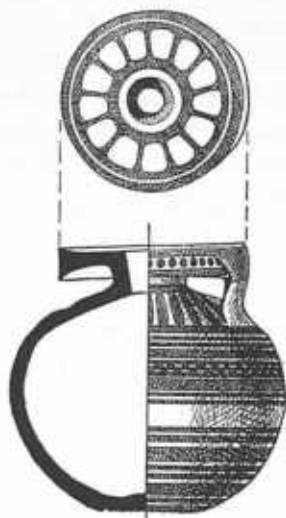
De totes maneres, existeix la possibilitat que el contenidor passí a identificar-se com a símbol exòtic del producte i, per tant, mereixedor d'acompanyar a la tom-

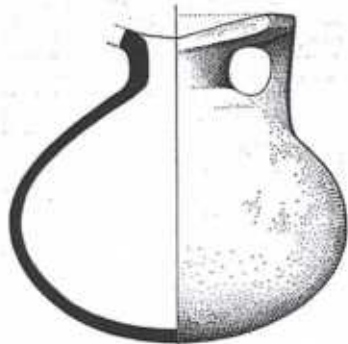
A

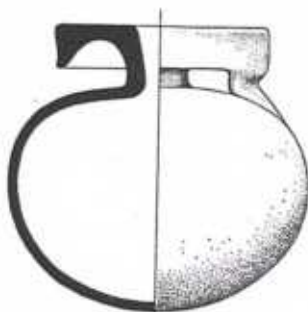
B

C

D

E

F

G

H

I

Arybaloi trobats a Catalunya i referenciats en el text: A i B, tomba 4 de la necròpolis de la Muralla NE Empúries; C, tomba 1 de la necròpolis de la Muralla NE Empúries; D i E, tomba X de la necròpolis de Mas de Mussols; F, Sant Martí d'Empúries; G, inhumació 4 de la necròpolis Mateu; H, inhumació 57 de la necròpolis Borjoan; I, Mas Gusó. Dibuixos a diferents escales.

ba els seus propietaris, igual com succeeix amb altres produccions importades que apareixen de manera recurrent a les tombes.¹⁰ La importància simbòlica del perfum té les seves arrels en l'imaginari oriental, que el considera la suor o el menjar dels déus, i per tant, símbol d'immortalitat (Olmos 1985: 14).¹¹ A la península, s'han documentat majoritàriament en relació a contextos funeraris, destí privilegiat del perfum si recordem les proteccions per evitar la corrupció dels cossos o el complex sistema d'embalsament (*Il.* XIV, 170; XVI, 680; XXIII, 186-187). L'ús de perfums es documenta tant en contextos amb influències fenícies com gregues.

COVA DE LA FONT MAJOR (L'ESPLUGA DE FRANCOLÍ)

Aquesta cavitat càrstica se situa a 100 m de la riba dreta del Francolí, al peu dels contraforts septentrionals del Calpuig, eminència que s'eleva 420 m sobre el nivell del mar i uns 25 sobre el riu. Geològicament aquesta cova es defineix com l'antiga llera d'un riu subterrani obert a través dels conglomerats calcaris i les margues de l'oligocè inferior, situades al peu de l'extrem nord-est del massís de Prades (Graells, Balsera i Sardà 2008).

Quan va ser redescoberta fou anomenada inicialment com la cova de la Biela, en relació amb el nom de la casa familiar més propera. Posteriorment va ser coneguda com de la Font Major per la seva proximitat a aquesta emanació hídrica que se situa a 70 m de la cova, entre aquesta i el riu. Aquestes aigües són canalitzades fins a uns safarejos públics construïts al 1904.

Abans de l'exploració metòdica realitzada per membres del Centro Excursionista Pirenaico de Barcelona el 1956, els veïns de cal Biela havien percebut, en diferents moments, sorolls subterranis fruit d'esfondraments parcials dels sostres de l'extensa cavitat, descrita per aquests espeleòlegs com una galeria d'uns 8 m d'amplada de mitjana que avançava uns 275 m en direcció nord-est i sud-oest, feia una inflexió cap al sud-est i prosseguia en aquesta direcció uns 200 m més.

A continuació s'identificava una ramificació a dretes d'entre 15 i 20 metres de llargada, i una altra obertura que s'obria a l'esquerra, s'estenia uns 275 m més i comunicava amb el pou denominat de cal Palletes. Fins aquí la cova discorria pràcticament en sec, però a partir d'aquest espai, es detectava en direcció est-nord-oest / oest-sud-oest, un riu actiu visible uns 175 m aproximadament. Aquest avanç hídric culminava a un sífo sobre el qual continuaven galeries en sec de més de 500 m de recorregut.

Els treballs arqueològics i les troballes esporàdiques efectuades a la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí) han permès documentar la presència d'una variada gamma de materials que ens informen de l'existència d'una seqüència d'ocupació molt completa que abasta des del paleolític fins als nostres dies.

Pel que fa específicament a les troballes relacionades amb l'ocupació de la cova en època protohistòrica, podem parlar de dos moments clarament diferenciats: l'edat del bronze, moment d'ocupació al qual correspon un lot de materials de bronze recuperats a la Sala de la Mame-

lla, descrits en el capítol anterior; i l'època ibèrica, moment del qual en tenim constància gràcies al conjunt de ceràmiques recuperades a la Sala del Llac.

Abans de tractar els materials, hem de comentar les dificultats d'entendre d'una manera exhaustiva els nivells d'ocupació d'aquesta cova, a causa del desconeixement estratigràfic original on se situaven els artefactes que ara estudiem d'una manera descontextualitzada.

Cal tenir en compte que malauradament va ser buidada l'any 1957, però és possible acceptar que la utilització antròpica d'aquesta cova està molt marcada per accions imbuïdes per gestos que es poden interpretar com de tipus cultural i simbòlic, deducció inferida a partir de les característiques d'alguns dels materials recuperats i de la seva ubicació precisa.

La Sala del Llac

Aquest espai també denominat per Salvador Vilaseca com Sala P se situa en les profunditats de la cova en contacte amb el cabal del riu subterrani que hi transcorre.

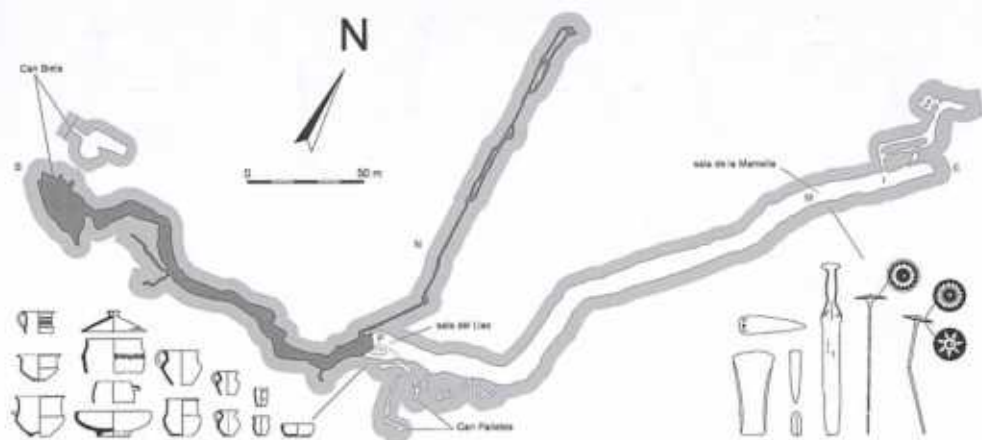
Aquesta sala va ser excavada els mesos de febrer a juny de 1959, en què la trobaren parcialment entollada. S'hi identificà també una rasa longitudinal, artificial, en comunicació amb el riu que l'abastia d'aigua. A causa d'aquesta acumulació hídrica es va esperar que disminuís el cabal del riu, fet que va succeir a l'estiu i tardor de 1964, i possibilità la continuació dels treballs arqueològics.

En aquesta sala, la sedimentació arqueològica es troba pràcticament intacta a diferència dels espais pròxims a l'entrada de la cova. Aquesta qualitat en

el context estratigràfic va donar com a resultat la troballa d'una àmplia seqüència, formada fonamentalment per fragments de vasos ceràmics, les característiques dels quals refereixen un ampli període d'utilització. Una revisió actual de la informació recollida per Salvador Vilaseca posa de manifest l'existència de materials adscrits a un dilatat període de temps que transcorre a diferents ritmes, però sense pausa des del bronze inicial fins al període iberoromà.

Així, doncs, dels moments més antics, encara que amb una presència pràcticament testimonial, es descriuen vasos carenats obrats a mà que, com a hipòtesi de treball, es poden adscriure al període del bronze inicial. Si compartim aquesta mateixa baixa representativitat en el percentatge mínim d'elements ceràmics, trobem també vasos amb motius acanalats que podrien correspondre a materials del bronze mitjà recent i el bronze inicial, i coincidir aproximadament amb l'horitzó cronològic de les espases punyal recuperades a la Sala de la Mamella.

En el període en el qual s'observa la més destacada diferència en el ritme i dimensions de l'ús de la cova de la Font Major és en la fase cronològica del ferro inicial, previ al món ibèric. S'hi distingeix un elevat nombre de contenidors obrats a mà que presenten vores rectes exvasades, bé diferenciades del cos el qual té fonamentalment perfils ovoides i, alguns pocs casos, formes bicòniques. Atenent a aquests factors formals, hem de diferenciar aquestes urnes dels vasos que Salvador Vilaseca descriu com més esvelts de perfil en S, els quals presenten unes vores lleugerament exvasades tot just diferenciades dels cossos que podrien correspon-

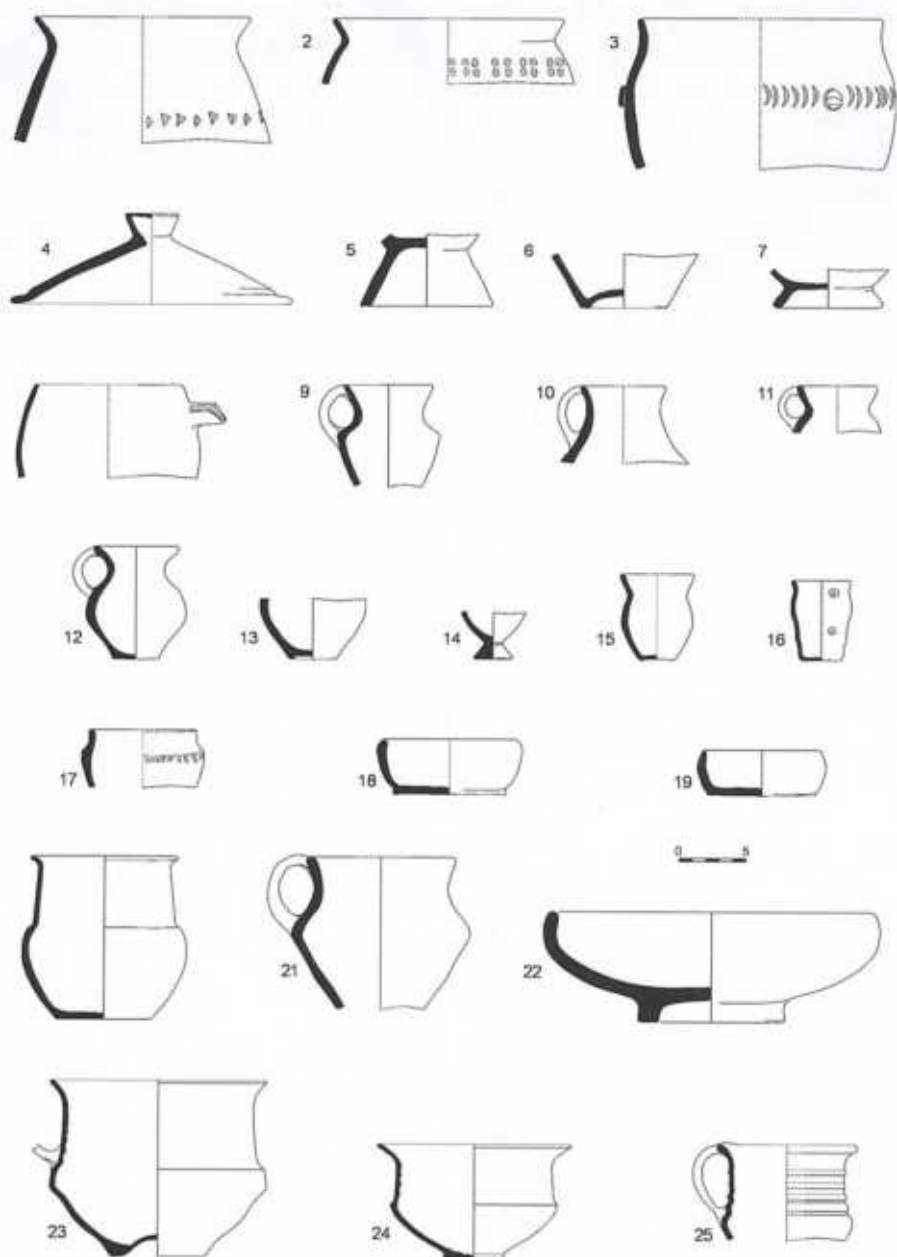
Pla de la cova de la Font Major, a l'Espluga de Francolí (Tarragona), descoberta el 1957 (Graells, Balsena i Sardà 2008).

dre a vasos propis de la cultura ibèrica, de la qual tenim, per altra part, clara constància en la cova a partir de la identificació de materials a torn indígenes.

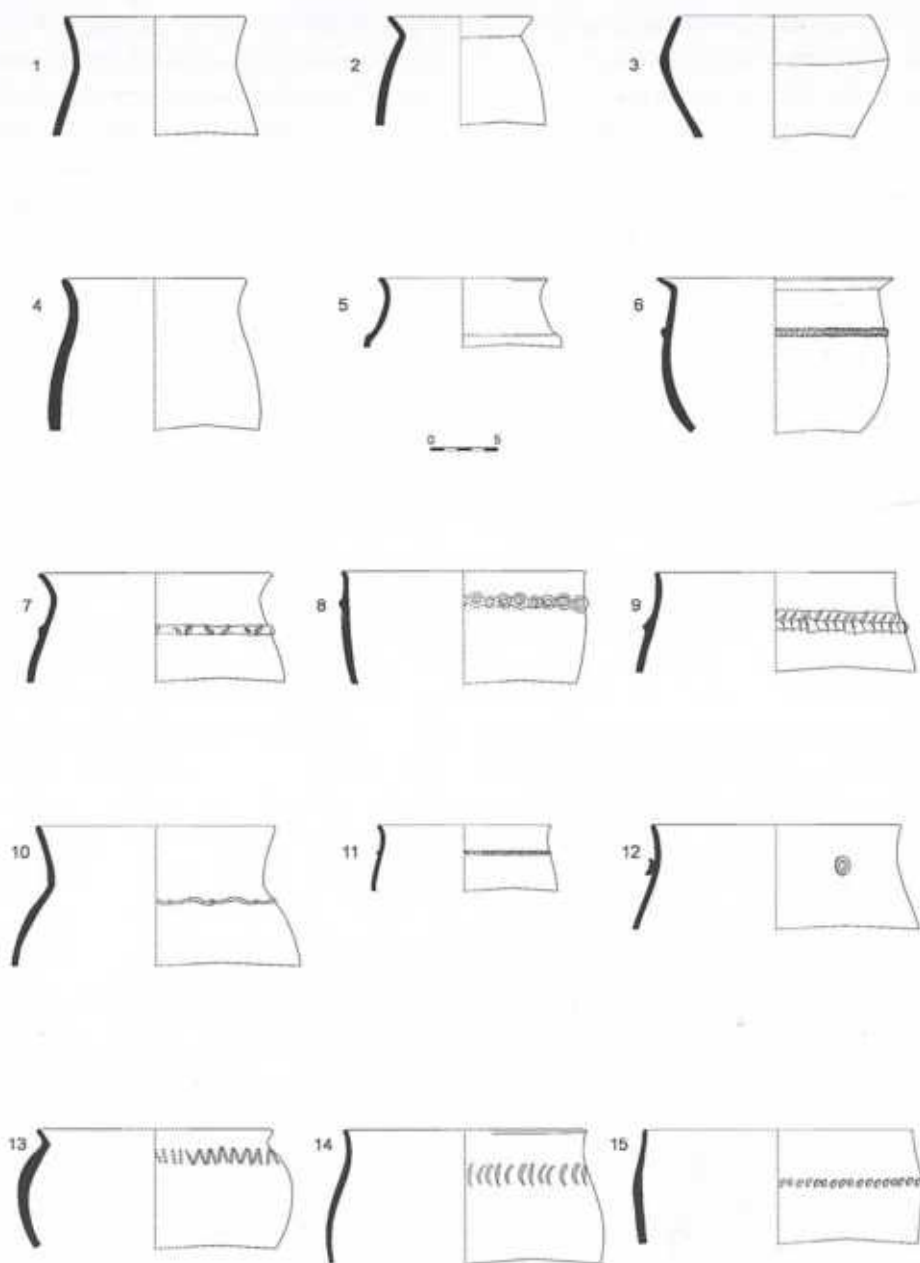
Si continuem amb la descripció de les urnes de la primera edat del ferro i el període ibèric recuperades per Salvador Vilaseca, hem d'afegir que presenten unes bases fonamentalment planes, encara que en alguns casos també es testimonien bases de peu elevat, característica molt significativa del Ferro I. Quant a les decoracions, s'identifiquen bandes d'incisions executades tant amb traços verticals i oblics com amb impressions de tipus unguulat, disposades en creixent, en decreixent i en horitzontal. També s'han documentat cordons aplicats amb impressions digitades, unguulacions i incisions en diferent grau d'inclinació. Aquests vasos tenen acabats fonamentalment grollers i pentinats irregulars; l'allisat és el recurs menys emprat.

Pel que fa a l'època ibèrica, el que es constata fonamentalment és un ús de la Sala del Llac que correspon a un dels es-

pais més singulars de les profunditats de la cova. En aquesta època podria haver estat utilitzada com un lloc on es portaven a terme pràctiques de caràcter cultural, i s'emprava la cavitat com a santuari o lloc de dipòsit d'ofrenes votives o libacions. Malgrat que tradicionalment s'ha interpretat com una àrea funerària, el cert és que la disposició i naturalesa dels materials ceràmics recuperats no es correspon amb el tractament ritual ni amb els recipients característics d'una necròpolis del període del bronze final o del període ibèric. Si es comparen els tipus d'urnes de la Sala del Llac amb les urnes de la veïna necròpolis de Milmanda, no s'hi troba cap paral·lisme, si bé es pot relacionar alguna de les decoracions i perfils amb urnes de la primera edat del ferro avançada o del període ibèric antic, com algunes que apareixen a la pedrera de Vallfogona de Balaguer, la pena a Torregrossa o en altres contextos funeraris catalans. L'absència d'ossos calcinats a l'interior dels vasos trenca totalment la hipòtesi sobre l'existència d'un suposat

Selecció de materials ceràmics obrats a mà (1-22) i a torn (23-25) procedents de la Sala del Llac a la cova de la Font Major, a l'Espluga de Francolí (Graells, Balsera i Sardà 2008).

Selecció de materials ceràmics obrats a mà (1-15) procedents de la Sala del Llac a la cova de la Font Major, a l'Espuga de Francolí (Graells, Balsera i Sardà 2008).

recinte funerari, ja que transgredeix la tradició incineratòria que existeix a Catalunya des del bronze final i que perdura fins a finals del període ibèric antic. Al mateix temps, l'absència d'aixovars associats a aquestes urnes i la manca de paral·lels en tot l'arc mediterrani de necròpolis d'incineració dins de coves, en aquest període, reforça descartar de manera absoluta aquesta idea.

Així, doncs, la presència de gran quantitat de materials d'època ibèrica a la Sala del Llac mostra clars indicis de sacralitat, relacionats amb la celebració d'algun tipus de cerimònia o ritual, associat amb la ingesta de líquids o semilíquids, perquè en línies generals destaquen vasets calziformes de petites dimensions i miniaturitzacions de vasos (àmfores i *kylix*). Com defensem, i matisant el que va proposar J. de la Vega (1987), aquest santuari trenca amb els santuaris en cova de l'àrea catalana.

Vega va indicar que a Catalunya les coves santuari acostumen a ser més petites i senzilles que les valencianes, i generalment estan conformades per una única sala que rebia llum solar directa, res més lluny de la realitat per al cas que aquí es tracta.

Reafirmem també el valor cultural de la cova en què per a aquesta època sí que es té constància de la procedència i context exacte dels materials ibèrics ubicats a la Sala del Llac. Concretament al costat mateix d'aquest embassament que representa el llac, el qual abastava uns 7 m de diàmetre aproximat, i que hem de considerar com el primer indici d'un fet arqueològic que supera el sentit funcional més estricte d'una obra hidràulica i, en segon lloc, és on es va detectar una petita formació estratigràfica, una sobre-posició de material arqueològic, en la qual es van recuperar íntegrament dos petits *kylixes* de ceràmica ibèrica a

Conjunt d'urnes i vas d'ofrenes trobat a la Sala del Llac (cova de la Fort Major). (Fotografia de l'Institut Municipal de Museus, de Reus)

torn, dues gerretes bicòniques dels quals entenem que devien correspondre a produccions grises de ceràmica de la costa catalana, a més d'una petita olla de ceràmica indígena obrada a mà, també en perfecte estat de conservació.

A part d'aquest interessant conjunt detectat en l'estrat superior, també es van identificar altres unitats en les quals es van recollir materials de similars característiques, i s'observa una coincident distribució. Cal comentar que també es van documentar alguns fragments d'àmfores; Salvador Vilaseca s'hi refereix com de tipus itàlic, afirmació que encara és vàlida per a l'època romanorepublicana, i que també pot explicar el continuat ús com a lloc on es practicaven certs rituals, molt probablement libacions de líquids.

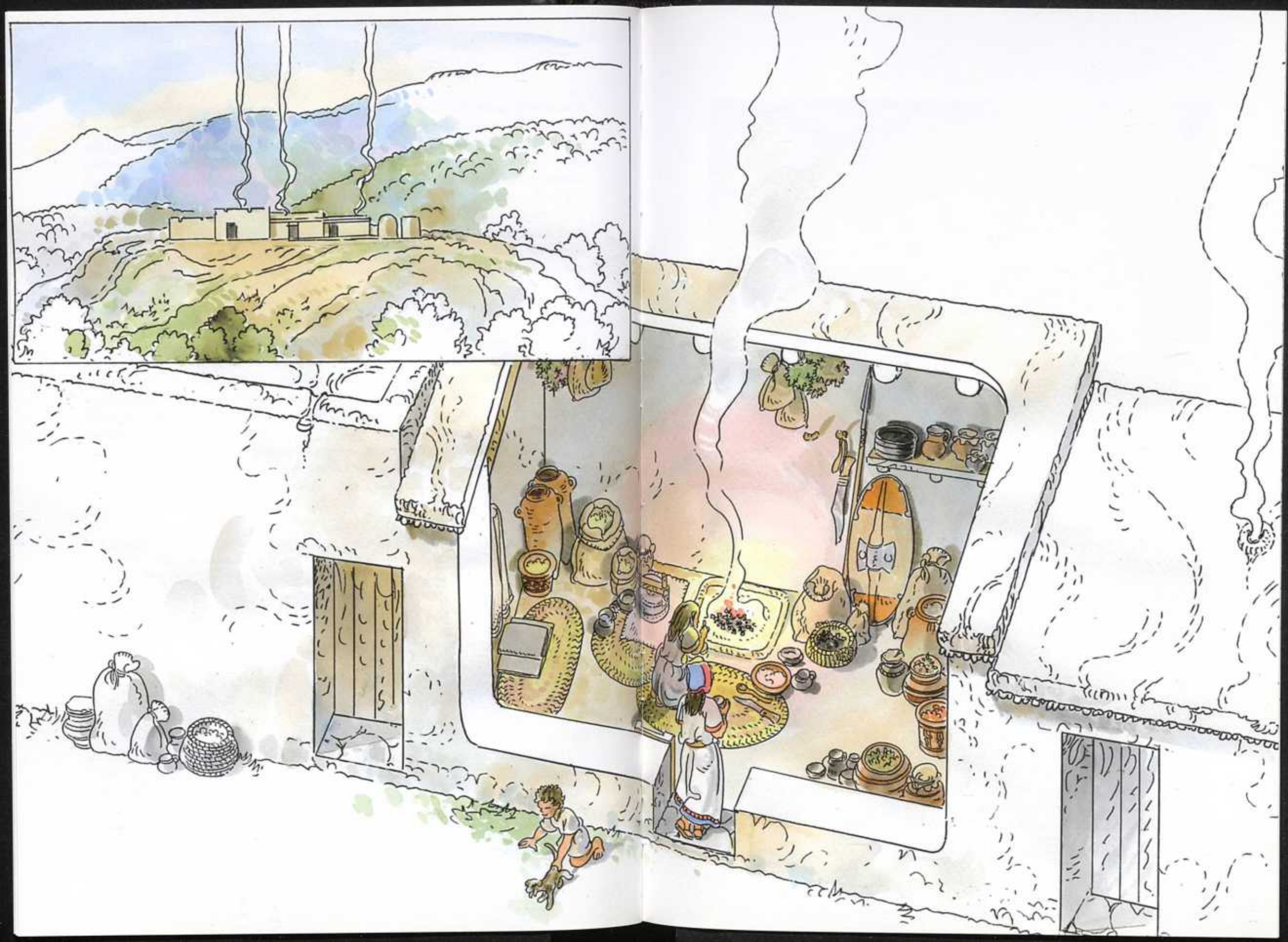
Si analitzem la funcionalitat que es desprèn dels diferents vasos recuperats sencers en aquesta àrea fora d'aquest espai cavernícola, ens decantem per la interpretació d'un conjunt ceràmic corresponent a un context d'hàbitat, caracteritzat per una elevada presència de vasos ceràmics destinats al servei de taula, fonamentalment emprats per a la ingesta de productes líquids o semilíquids. Quant a la gerreta de ceràmica obrada a mà, aquesta podria tenir una funció diferenciada, relacionada amb el processament d'aliments per al consum. En el cas dels contenidors d'àmfora itàlica identificats, i continuant amb aquestes anàlisis funcionals, hem d'assignar-los funcions de transport de productes, i els hem de relacionar íntimament amb el consum de vi itàlic, que és el producte amb el qual s'associa aquest tipus amfòric.

Aquesta conjunció d'evidències materials associades a l'interior de la cova i situades al costat d'un excepcional llac artificial, generat a partir de la captació d'aigües del riu subterrani, ens obliga a interpretar que la presència de materials d'època ibèrica d'aquesta Sala del Llac amb algun tipus d'acció cultual està relacionada amb la pràctica de cerimònies o rituals.

A més, hem d'afegir que l'ús de petits vasos en contextos arqueològics en els quals és possible identificar accions humanes relacionades amb pràctiques de caràcter religiós, arriba al seu extrem en la producció i ús de miniaturitzacions de recipients. Aquest fet arqueològic s'observa bé en espais cultuals de diferents jaciments catalans, entre els quals destaquen per la quantitat d'aquests materials el santuari de la serra de l'Espasa de Capçanes, Tivissa, la cova dels Encantats, Ullastret o Mas Castellar, a Pontós.

El ritual comportava una acció prou perillosa i misteriosa com era el fet d'endinsar-se en les profunditats de la cova i entrar en contacte amb el riu subterrani, després de superar un recorregut complicat per galeries. Aquest fet reforça la idea de Gil Mascarell, el qual afirmava que «los materiales se sitúan en los lugares inaccesibles del interior de las cuevas, bien por su profundidad, bien por la dificultad de llegada a las mismas cuevas. Esta elección provoca el que, en ocasiones, la cueva se vea sustituida por una sima o que incluso la abertura de la cueva esté constituida por un estrecho orificio que impida una entrada fá-

A la pàgina següent, reconstrucció hipotètica d'una casa ibèrica del Pla de Santa Bàrbara, a Montblanc. (Dibuix de F. Riart)

Sala del Llac de la cova de la Fort Major amb una urna al fons. Lloc de culte i d'ofrenes, (Fotografia de R. Guasch)

Urn trobada a la Sala del Llac. (Fotografia d'A. Carreras)

cil y cómoda» (1975: 320, Cocchi 1999: 169). Però a aquest recorregut i entrada misteriosa, s'ha d'afegir l'inexplicable naixement d'aigua des de l'interior de la roca. Com s'ha observat en diferents contextos mediterranis, l'existència de santuaris en coves amb cursos d'aigua o en fonts o en naixements de rius és una constant que ha estat posada en relació amb la consagració a la fertilitat i amb les divinitats fluvials.

Aquests llocs de culte a les aigües hipogèniques es concentren en els llocs de naixement de les mateixes o en llacunes d'aigua calmada (Grifoni-Cremonesi 1999: 160), com el cas que ens ocupa. Com ha assenyalat la Dra. Grifoni-Cremonesi, el valor simbòlic de l'aigua està universalment acceptat i reconegut, i és present en totes les religions i en totes les creences populars.

L'aigua és la font originària de tota forma de vida, símbol del renaixement i de la regeneració, element fecundador, substància màgica i terapèutica per excel·lència. D'aquesta manera, els cultes a les fonts, rius, llacs o fonts termals són presents a tot arreu (Grifoni-Cremonesi 1999: 160).

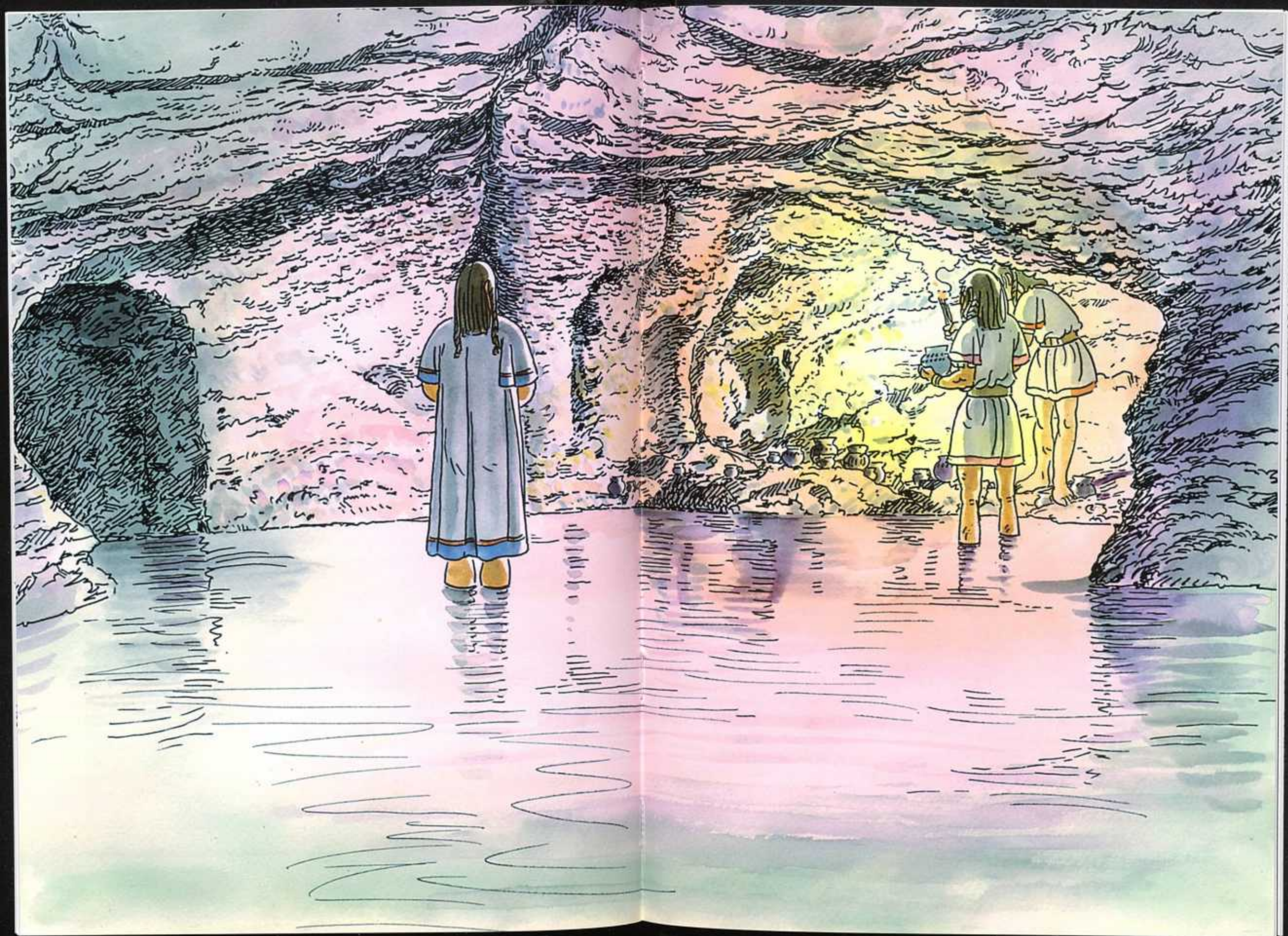
La quantitat de santuaris associats a les aigües hipogèniques amb ofrenes de materials s'inicia durant el neolític, malgrat que no poden descartar un culte en èpoques precedents. De fet, a partir del neolític es documenta un fenomen de deposició de vasos ceràmics a les cascades dels rius subterranis o als llacs subterranis dins de *grotte labirintiche e di difficile accesso* (1999: 160, Cocchi 1999: 169), amb paraules de R. Grifoni-Cremonesi.

Aquest fet permet relacionar el fenomen amb una voluntat dramàtica on l'escenografia natural del santuari condueix a un increment del recolliment del visitant, de manera que pot provocar una exclusió social, bé sigui d'un segment de la societat la qual no pot accedir al lloc de culte, o bé a una voluntat de no compartir el santuari amb gent d'altres comunitats. S'ha proposat una interpretació del perquè de l'ofrena d'objectes en llacs subterranis, Whitehouse indica que l'ofrena de vasos està relacionada amb l'efecte de mirall que provoca les aigües calmades, fet al qual s'hauria d'afegir que els vasos oferts servien per beure o emmagatzemar líquids. Així, doncs, la cerimònia usual en aquest tipus de santuaris combina l'oferta amb el consum de begudes o de l'aigua dels llacs, a les quals sens dubte s'atribuïen propietats particulars (Whitehouse 1992).

Aquest tipus de culte a les aigües calmades hipogèniques va viure dos moments d'ús, mentre que s'ha de considerar, com apuntàvem anteriorment, una discontinuïtat durant l'edat del bronze. Aquest fet es constata de manera freqüent en el Mediterrani, on preferien durant l'edat del bronze espais més amplis per als santuaris, i deixaven deixant de banda les coves laberíntiques i els llacs interns. Es preferien naixements de fonts i rius dins de coves, però especialment les aigües a cel obert.

Però no per a necròpolis i hàbitats, on són freqüents les ocupacions de coves durant el període. S'ha de ressaltar que a finals de l'edat del bronze es recupera la

A la pàgina següent, la cova de la Font Major. Sala del Llac. Lloc de culte on s'hi dipositaven urnes i ofrenes. (Dibuix de F. Riart)

freqüentació de les coves amb finalitats rituals i es documenten ofertes de dipòsits votius de bronze.

Pel cas que ens ocupa, no ens podem pronunciar, però una sèrie d'exemples posen de manifest la possibilitat que pugui ser interpretat en aquesta línia. A l'Antro del Poggetto, a Belverde (a Itàlia es va documentar un dipòsit de destrals, igual que la troballa de tres espases en l'Antro delle Noce), ambdós llegits en aquest sentit simbòlic i cultural (Cocchi 1999: 171).

Aquesta presència de deposicions d'objectes metàl·lics en cursos d'aigua té múltiples exemples en tota Europa, però la presència o l'associació a aigües hipogèniques s'ha de veure com una concessió innovativa de les antigues tradicions de tipus naturalístiques que tenien com a característica la deposició d'objectes i ofrenes a les aigües subterrànies (Cocchi 1999: 171).

En aquesta idea dels recintes de culte dins de coves destaquem la freqüent identificació de dipòsits d'ofrenes en relació a estalactites o estalagmites (Grotta del Lago di Vulci, Scaloria Bassa, etc.), o fins i tot l'arrencament i trasllat d'estalactites i estalagmites fins a llocs de culte dins de poblats, com l'excursionat cas de Çatal Hüyük.

A la península destaquen diversos santuaris associats al culte de les aigües. El del Cerro de los Santos a Montealegre del Castillo (Albacete), a l'aire lliure, s'ha relacionat amb les propietats particulars de l'aigua, que es troba altament sulfatada.

En canvi, més pròxims a la cova de l'Esplugu es documenten les coves de les Dones a Millares (València) i la cova de Cerdaña, Pina (Castelló), de cronologia

i tipologia de materials similar a la de la Font Major.

A Catalunya comptem amb d'altres coves santuari que presenten indicis d'haver estat utilitzades també com a dipòsit d'objectes votius: cova C d'Arbolí (Arbolí), cova Negra (Sant Pere de Ribes), cova del Pi (Olèrdola), cova de l'avenc del Gegant (Sitges), cova Cassimanya (Begues), cova de can Sadurní (Begues), cova de la Guia (Sant Jaume dels Domenys), cova del Bolet (Mediona), cova de la Rasa (Mediona) i la cova del Garrofet (Querol) (Ros 2003), a les quals s'hi ha d'afegir la cova de l'Olla o del Sumoi (Marmellar).

En canvi altres coves santuari es documenten en zones pròximes, amb materials i cronologia similars, com la cova del Coscojar (Mora de Rubielos, Terol).

Però per reforçar la idea es poden assenyalar la troballa en diferents contextos mediterranis de representacions votives de coves, com models miniaturístics, entre els quals destaquen el de la necròpolis de l'Albufereta (Alacant) i, especialment pel cas que ens ocupa, de coves santuari amb cursos d'aigua, el model de trobat a la *grotta* Lattaia (Úmbria, Itàlia), on es representa sobre bronze una cova amb una font a l'interior (Maggiani 1999: 195).

El fet que en la majoria d'aquestes coves es constati una ocupació anterior (del paleolític, neolític o de l'edat del bronze) és un factor suggerent, la qual cosa ens informa probablement de la perduració d'uns rituals que pretenen cohesionar la comunitat amb el territori que habita i amb els seus avantpassats.

Segurament s'han de distingir diversos moments d'ús del santuari, o més versemblantment, una perduració del culte des del període ibèric antic fins al període ibèric final. En aquesta línia els vasos de perfil en S indiquen l'inici, i el cas de les miniaturitzacions evidencien el moment final a partir dels tipus representats.

A Catalunya, la miniaturització de recipients ha estat observada sempre en espais culturals del període ibèric final, en diferents jaciments, entre els quals destaquen per la quantitat el santuari de la Serra de l'Espasa, de Capçanes, Tivissa, la cova dels Encantats, Ullastret o Mas Castellar a Pontós.

No dubtem que la presència d'aquests materials a la cova de la Font Major és una mostra clara que el curs alt del riu Francolí és una àrea poblada en època ibèrica, ja que pensem que en les activitats culturals efectuades a la Sala del Llac hi participaven comunitats de diferents poblats de la zona.

En aquest sentit, cal apuntar que tradicionalment s'ha interpretat que les coves santuari poguessin actuar com a indicadors simbòlics de les àrees de frontera, amb l'objectiu de reafirmar conceptes religiosos de caràcter ètnic o regional, i no hem d'oblidar que la cubeta de Montblanc-l'Espluga compleix perfectament aquest paper.

A més, l'existència de santuaris durant el període ibèric final en jaciments amb una forta activitat comercial (Ullastret, Mas Castellar de Pontós) o en vies de pas (serra de l'Espasa, Tivissa) han de ser identificats en la línia dels santuaris empòrics àmpliament tractats i caracteritzats en diversos treballs.

CONCLUSIONS

La necròpolis de Milmanda i la cova de la Font Major se situen al centre d'un ric territori ocupat per una xarxa de poblament que encara ens és mal coneguda, però que devia comptar amb la capacitat de gestionar i explotar els seus recursos naturals (agricultura, ramaderia, mineria, forestal), al marge de desenvolupar una funció important com a via de pas, aprofitant la seva situació en el centre del corredor que travessa la Conca de Barberà i comunica la costa tarragonina fins a l'interior de la plana de Lleida a través del Francolí.

Aquest corredor deixa la Conca de Barberà pel pas del Fondo Major (Vinaixa) i comunica directament amb la plana d'Arbeca i, en conseqüència, amb el territori on s'erigeix un nucli important des de la primera edat del ferro com és la Fortalesa dels Vilars (Arbeca). Aquests contactes entre territoris veïns, fonamentals per entendre Milmanda, la Font Major i l'intercanvi entre l'interior de Catalunya i la costa, ens queda reflectida en el caràcter divers que evidencia el registre material de la necròpolis (arbal corinti, diverses produccions en bronze, urnes de perfil en S tipus pedrera, etc.).

Per tant, hem de considerar que la ubicació d'aquesta necròpolis en el territori no és fruit de l'atzar, sinó que respon a un paisatge conegut i controlat, absolutament humanitzat, el qual s'explota de manera intensiva seguint uns patrons de demanda o submissió.

Al mateix temps, l'orientació de la necròpolis no és casual mirant en direcció a l'Espluga de Francolí, on es troba la cova santuari de la Font Major. El

caràcter sacre dels contextos funeraris, juntament amb

el de les coves amb cursos fluvials són factors que durant la prehistòria i protohistòria semblen mantenir una certa correspondència.

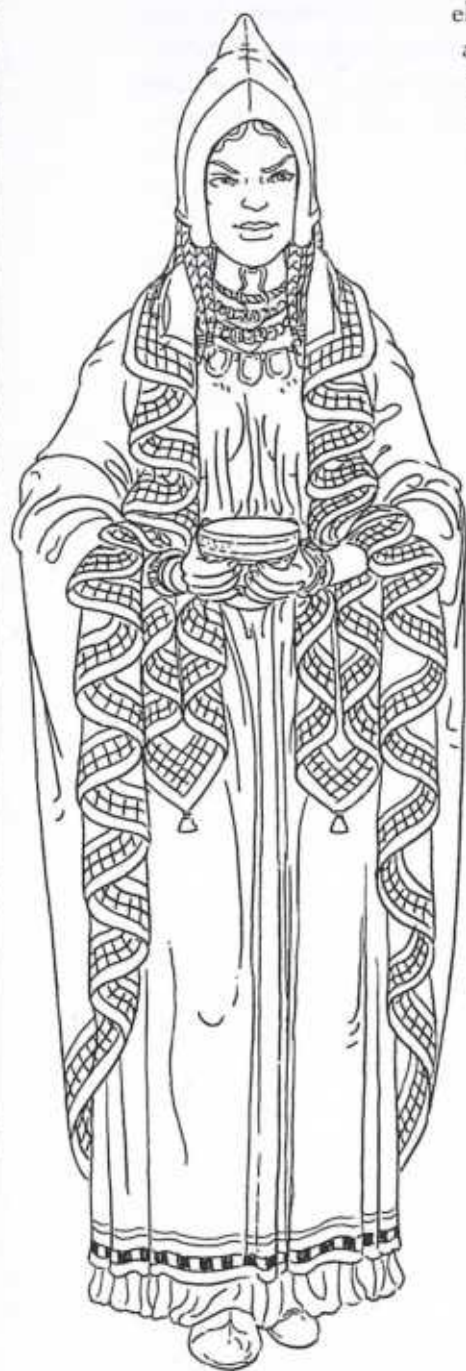
Segurament creences amb divinitats *etàniques* portaren a desenvolupar cultes d'aquest tipus. En tot cas, la cova de la Font Major esdevé l'únic jaciment coetani proper

a la necròpolis, i queda a major distància el poblat ibèric del poblat del Pla de Santa Bàrbara (Montblanc), un dels assentaments que tant per la seva ubicació com per les seves dimensions cal interpretar com un dels nuclis més importants del territori.

De fet, es tracta d'un poblat situat en un turó molt proper al riu Francolí, en un emplaçament estratègic des del qual es pot controlar tot el territori circumdant.

Les excavacions efectuades al Pla de Santa Bàrbara (Montblanc), les dècades dels anys setanta i dels vuitanta, permeteren documentar l'existència de dues fases d'ocupació clarament diferenciades. L'etapa més antiga s'ubica a la primera edat del ferro (segles VII-VI aC) i com a cultura material es caracteritza per la presència exclusiva de ceràmica a mà, amb peces que alternen superfícies rugoses i brunyides, amb uns motius decoratius a base de cordons, impressions i incisions.

En una segona etapa que s'ubica ja a l'ibèric ple (segles V-III aC), cal destacar l'existència d'una sèrie d'espais d'hàbitats associats ja a la presència de ceràmica ibèrica a torn (*tulipes*, *kalatbos*, *gerres*, *àmfores* i *oinochoai*), però també a una sèrie de produccions importades com els vasos àtics de vernís negre o les àmfores púniques i ebussitanes. En aquest cas, entre els vasos àtics hem d'esmentar la presència de copes amb nanses, peces vinculades tradicionalment al consum del vi, com és el cas de dos *kylìx* i d'un *skypbos* (Ramon 1992: 117).

Personatge femení amb indumentària de sacerdotessa del període ibèric ple. (Dibuix de F. Riart)

De fet, a la zona que ens ocupa i en territoris relativament propers, la presència de materials ceràmics grecs, especialment vaixel·la vinculada al consum del vi, es constata en diversos jaciments ocupats durant els segles V-IV aC com és el cas dels poblats de Santa Anna (Castellvell del Camp), Timba del Castellot (Riudoms), Garràfols (Vallmoll), el Vilar

(Valls), el tossal de les (Sidamon) o el l'Espígol (Tor- De ben l'assenta- de *Kase* va ju- fo -

Tenalles Molí de nabous). segur que ment ibèric (Tarragona) gar un paper namental com a via portuària d'entrada d'aquestes produccions, ja que la presència de materials grecs està perfectament documentada als nivells prerromans de Tarragona des del segle VI aC (Adserias *et al.* 1993).

No obstant això, al marge dels materials procedents del comerç mediterrani, al Pla de Santa Bàrbara també es constata la presència de produccions ceràmiques de l'interior, com per exemple un *oinochoai* de vernís roig ilergeta (Junyent i Alastuey 1991). Per tant, la cultura material d'aquest assentament, en concret els materials ceràmics, són un bon indicador de l'important paper que va jugar aquest nucli com

Guerrer corresponent al període ibèric ple. (Dibuix de F. Riart)

a punt d'enllaç entre l'àrea ilergeta de les Garrigues i l'Urgell, i l'àrea cossetana de l'Alt Camp i el Tarragonès.

En tot cas, aquest paper de frontera pot explicar el caràcter ritual o de marcadors territorials que evidencien alguns dels jaciments documentats en aquesta regió, com és el cas del dipòsit votiu dels Tillans (Prades), que està integrat per un lot de ceràmiques de vernís negre Campaniana A (plats i copes) que cal datar entre mitjan i el tercer quart del segle II aC. En aquest cas, es tracta d'un conjunt de materials importats que aparegueren disposats a mode d'ofrena en una zona on no es coneixen indicis de poblament en època ibèrica (Ros 2004: 393).

Tot plegat reforça els plantejaments que proposàvem a l'hora d'interpretar el paper important que jugaven tant la necròpolis de Milmanda com la cova del Font Major a l'hora de vertebrar el discurs simbòlic d'apropiació del paisatge, ja que es tracta de dos jaciments que devien acomplir unes funcions essencialment rituals.

LES PINTURES RUPESTRES PROTOHISTÒRIQUES: SUPERVIVÈNCIES ENTORN AL PRIMER MIL·LENNI aC

Ramon Viñas Vallverdú

L'últim grup de manifestacions rupestres de les Muntanyes de Prades s'emmarca dins del conjunt de figures esquemàtiques i abstractes, definit pel predomini de traços primis i combinats, a vegades, amb signes de traç més ample. En un principi es tracta de la supervivèn-

cia d'antigues tradicions i del contacte de noves influències socials i ideològiques.

La iconografia rupestre d'aquest moment ha estat poc estudiada i sembla oscil·lar entre el primer mil·lenni i la fi del segon aC (bronze final-ferro-ibèric). Una etapa en la qual encara es pinta en santuaris rupestres, principalment motius esquemàtics i abstractes: punts, antropomorfs, possibles estructures, retícules quadrades, formes rectangulars i conceptes numèrics.

Sens dubte, és fruit de les noves onejades culturals i dels grans canvis que experimenta l'organització social en el primer mil·lenni aC, i implantarà els primers alfabetes que substituiran els antics sistemes de comunicació de la gràfica rupestre.

Aquestes expressions posen punt i final al llarg procés pictòric als abrics de les Muntanyes de Prades. A més, també donen peu a altres expressions simbòliques, principalment gravades sobre lloses de gres que proliferen, posteriorment, en època medieval com una prova de la supervivència dels antics llocs «sagrats» (Viñas 2005).

EXPLORACIONS I RECERCA

L'any 1830 Fèlix Torres Amat enregistra uns textos gòtics pintats en vermell a l'abric de la Baridana II, que un segle després són registrats per J. Iglesias i S. Vilaseca.¹² Posteriorment el mateix Vilaseca anota, en aquest lloc, un petit signe aïllat de traç fi.¹⁵ Paral·lelament Joaquim Masdeu descobreix, l'any 1926, uns altres signes de traç fi a l'abric de la Roquerola que resten inè-

dits i els quals copia personalment l'any 1944.

Cap a finals del segle XX Jaume Ciurana identifica un parell de figures bitriangulars, perfilades en negre, possiblement d'època ibèrica a l'abric del Viver (Farena), i Francesc Masdéu localitza les pintures de l'abric de l'Arlequí (2000) que es donen a conèixer a través d'una nota en el *Reboll. Butlletí del Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà*.¹⁴

Durant l'agost de l'any 2005, Jaume Ciurana i Núria Sales descobreixen el petit mural de l'abric del barranc de Biern a Vilanova de Prades,¹⁵ i més recentment Laura Martínez i J. Antoni Serrano localitzen un nucli de pintures rupestres al terme de Cornudella (2006), entre els quals hi figuren els abrics del coll de la Vaca, la Trona, el grau de l'Esteve i el barranc de Fontscaldes IV, tot representacions geomètriques pintades amb traç fi.¹⁶

Una bona part d'aquests conjunts rupestres han estat documentats i d'altres, publicats per l'antic Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya en el segon volum del Projecte Corpus de Pintures Rupestres, i també han quedat exposats al Centre d'Interpretació de l'Art Rupestre (CIAR) de les Muntanyes de Prades, a Montblanc.¹⁷

CONJUNT DE PINTURES RUPESTRES PROTOHISTÒRIQUES

Aquest grup està format sobretot pels conjunts de la Baridana II, l'Arlequí (Montblanc), la Rocarola (Mont-

ral), el Viver (Farena), el barranc de Fontscaldes IV, la Trona, coll de la Vaca i el grau de l'Esteve (Cornudella de Montsant).

Alguns paral·lels sobre tècniques i tipologies els emparenten amb diversos conjunts rupestres d'èpoques protohistòriques de l'àrea llewantina. Assenyallem el signe de l'abric de Baridana II de color vermell ataronjat i format per un cercle amb un punt al seu interior i un traç corbat en forma de cua, similar a un signe de l'alfabet ibèric *ku*. Pel damunt d'aquest motiu s'hi gravà un ocell d'època medieval, i en un nivell més alt s'hi pintaren les inscripcions gòtiques del segle XV, assenyalades per Fèlix Torres, i considerades per Vilaseca (1929) com a sentències del dotzè llibre anomenat *Lo cristià*, de Francesc Eximenis (1484).

Altres exemples els trobem en el mas de l'Arlequí i al barranc del Biern, on apareixen, en el primer cas algunes línies d'estil cal·ligràfic, un rectangle amb apèndix basal similar a un mirall, un motiu ondulat i un grup d'aparença numèrica, amb sis fileres de traços verticals.

A l'abric del Biern apareixen alguns agrupaments, entre els quals petits punts que al·ludeixen alguna xifra, una estructura, i també formes humanes; una composició que està emparentada en temes de caràcter astronòmic (Viñas i Ciurana 2006). Per últim, cal assenyalar el grup de Cornudella de Montsant amb retícules quadrades i rectangulars, així com altres elements geomètrics del mateix estil i moment.

Finalment les tradicions rupestres es perllonguen amb gravats que apareixen sobre les grans lloses de gresos rogencs, i on s'observen elements derivats de la

Antropomorfs del barranc del Biern (Vilanova de Prades).
(Fotografia R. Viñas)

simbologia protohistòrica, així com alguna inscripció ibèrica.¹⁸

En aquest grup cal iniciar els conjunts dels Cogullons, les Ferradures i els del coll de la Mola amb gravats de ferradures, cassoletes, antropomorfs, plantes de peus, i també creus i escuts heràldics, entre d'altres, la majoria d'època medieval.¹⁹

Llista d'abrics amb pintures rupestres de les Muntanyes de Prades
Termes: Montblanc, Vilaplana, Mont-
ral, Farena, Vilanova de Prades,
Cornudella de Montsant

1. Portell de les Lletres, Montblanc
2. Abric del Mas d'en Llort, Montblanc
3. Abric del Mas d'en Ramon d'en Bes-
só, Montblanc

Línies discontinües en vertical de l'abric de l'Arlequí
(Montblanc). (Fotografia R. Viñas)

- 4-6. Abrics de la Baridana I, II i III, Montblanc
- 7-10. Abrics d'en Britus, Montblanc
11. Cova de les Creus, Montblanc
12. Abric de Mas d'en Carles, Montblanc
13. Abric del Mas d'en Grant, Montblanc
14. Abric del Mas l'Arlequí, Montblanc
15. Abric de la Daixa, Montblanc
16. Abric del Mas Mateu, Montblanc
- 17-18. Abrics del barranc del Mal Torrent I i II, Montblanc
19. Abric de la Mussara, Vilaplana
20. Abric de la Rocarola, Mont-ral
21. Abric del Viver (Farena)
22. Abric del barranc del Biern, Vilanova de Prades
23. Abric de Gallicant, Cornudella de Montsant
24. Abric del grau Tallat, Cornudella de Montsant
25. Abric de la Vaca, Cornudella de Montsant
- 26-30. Abrics del barranc de Fontscaldes I, II, III, IV, V, Cornudella de Montsant
- 31-32. Abrics de les Covetes I i II, Cornudella de Montsant
33. Abric de la Trona, Cornudella de Montsant
- 34-35. Abric del Mas de la Noguera I i II, Cornudella de Montsant
36. Abric del grau de l'Esteve, Cornudella de Montsant
- 37-39. Abrics del grau dels Masets I, II i III, Cornudella de Montsant
- 40-41. Abrics de l'Esquirola I i II, Cornudella de Montsant

Reticula amb traç fi del conjunt rupestre de Cornudella del Montsant. (Fotografia R. Viñas)

NOTES DEL CAPÍTOL SOBRE LA PROTOHISTÒRIA

¹ Roques de Sant Formatge, Montfriu, el Puntal, Pi de la Lliura, can Bech de Baix – Agullana, etc.

² Segurament, el motiu pel qual l'urna va aparèixer sencera fóra el seu reblliment de terra.

³ Únicament la tomba del guerrer que va motivar la crida al propietari de la finca per poder observar aquesta troballa única.

⁴ Gràcies a això s'han pogut realitzar anàlisis antropològiques dels individus de les urnes a càrrec de la Dra. B. Agustí.

⁵ 1986 segons E. Ramon (1989: 125). No obstant això, en les fitxes de registre del Museu Comarcal de la Conca de Barberà hi apareixen donacions des de 1984 fins a 1987.

⁶ Actualment al Museu de la Vida Rural, de l'Espuga de Francolí.

⁷ Es desconeix la matèria primera explotada.

⁸ Amb clares connotacions de culte heroic. Existirà, però, posteriorment, un altre tipus de restes humanes adultes dins d'alguns hàbitats, les quals no es poden, però, considerar pròpiament com a enterraments, es tracta dels cranis clavats i cranis tallats de puig Castellar o Ullastret.

⁹ Sobre aquest tema vegeu DONATO, G.; BRANCA, M. E.; RALLO, A. (1975). «Sostanze odorose nel mondo classico», a *Venezia*; ROSSIGNOLI, B. (2000). «Corinto Afrodite e il commercio di profumi», a *Hesperia*, 12, p. 195-198.

¹⁰ *Oinokhoai*, copes i àmfores que combinen el seu ús com a elements de vaixel·la del vi amb un altre ús relacionat amb el símbol d'accés a aquest producte restringit, amb totes les seves variables: consum en vida, consum després de la mort, possibilitat de celebrar banquets, celebració d'un banquet funerari, etc.

¹¹ *Op.* 5, 93; 4, 445; *Il.* 5, 777.

¹² VILASECA, S.; IGLÉSIAS, J. (1929). «Exploració prehistòrica de l'alta conca del Brugent, II: l'art rupestre», a *Revista del Centre de Lectura*, 196. Reus, p. 221-229.

¹³ VILASECA, S. (1944). «Las pinturas rupestres naturalistas y esquemáticas de Mas del

Llort, en Rojals (provincia de Tarragona)», a *XVII Archivo Español de Arqueología*. Madrid, p. 301-324.

¹⁴ VIÑAS, R.; MARTÍN, J. (2005). «Noves aportacions per l'art rupestre de les Muntanyes de Prades», a *Reboll. Butlletí del Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà*. Montblanc, p. 10-12.

¹⁵ VIÑAS, R.; CIURANA, J. (2006). «Un nou abríc amb pintures rupestres al barranc de Biern (Vilanova de Prades, Conca de Barberà, Tarragona), primeres observacions astronòmiques», a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Castelló.

¹⁶ VIÑAS, R.; RUBIO, A.; MARTÍNEZ, L.; SERIANO, J. (2006). «Descobriments de pintures rupestres a les Muntanyes de Prades (Cornudella de Montsant, Tarragona)», a *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural*. Poblet.

¹⁷ (1994). *Corpus de pintures rupestres: inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya*. Àrea Central i Meridional. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

¹⁸ VIÑAS, R. (2005). «Noves dades per a l'estudi de l'art rupestre a les Muntanyes de Prades: Britus III i les Ferradures», a *Museu. Butlletí Informatiu*, 1, setembre. Museu Arxiu de Montblanc i Comarca. Montblanc, p. XIV-XV.

¹⁹ VILASECA, S. (1945). «Los grabados rupestres esquemáticos de la provincia de Tarragona», a *XXIII Archivo Español de Arqueología*. Madrid, p. 371-385.

BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. M. (1921-1926). «Pintures i gravats rupestres», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII. Barcelona, p. 1-26.

VIÑAS, R.; MARTÍN, J. (2005). «Noves aportacions per l'art rupestre de les muntanyes de Prades», a *Reboll. Butlletí del Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà (Montblanc, Tarragona)*. Montblanc, 2, p. 10-12.

VIÑAS, R. (2005). «Noves dades per a l'estudi de l'art rupestre a les Muntanyes de Prades: Britus III i les Ferradures», a *Museu. Butlletí Informatiu*, 1, setembre. Museu Arxiu de Montblanc i Comarca. Montblanc, p. XIV-XV.

BIBLIOGRAFIA DEL CAPÍTOL SOBRE LA PROTOHISTÒRIA

- ACOSTA, P. (1968). *La pintura rupestre esquemàtica en Espanya*. Salamanca, p. 250.
- ADSERIAS, M. et al. (1995). «L'assentament pre-romà de Tarragona», a *Revista Arqueològica de Ponent*, 3. Lleida, p. 177-227.
- ADSERIAS, M.; ALONSO, A.; CASTILLO, V. DEL; FULLOLA, J. M.; GRIMAL, A.; MASSÓ, J. (1998). *L'art rupestre, un art que no es pot veure als museus, comarques del Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre i Terra Alta*. Reus, p. 118.
- AGUSTÍ, B. et al. (2002). «La necròpolis d'incineració de Vilanera», a *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, p. 77-86.
- AGUSTÍ, B.; BARRACHINA, A.; GRAIELLS, R. (2008). «Possibilitats de interpretació en dipòsits funeraris de incineració en Castellón i el sur de Catalunya», a *Jornades de Antropologia Física i Forense*.
- ALMAGRO-BASCH, M. (1955). «Las necrópolis de Ampurias. Introducción y necrópolis griegas», a *Monografías Ampuritanas*, III. Barcelona.
- (1955). «Las necrópolis de Ampurias, necrópolis romanas y necrópolis indígenas», a *Monografías Ampuritanas*, III. Barcelona.
- ALONSO, A. (1979). «Aportaciones al estudio del Mas del Llorç, Rojals, Tarragona», a *Casa-rauqueta*, 49-50. Saragossa, p. 101-105.
- ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1988). «Observaciones sobre técnicas pictóricas del Mas d'en Carles y la cova de les Creus (Montblanc-Tarragona)», a *Boletín de la Asociación Española de Arte Rupestre*, I. Barcelona, p. 20-24.
- (1991). «Los pintores del Mas del Gran: ¿cazadores o pastores?», a *Crónica del XX Congreso Arqueológico Nacional*, p. 127-136.
- ANDRÉS, T. (1999). «Los caminos y los sepulcros megalíticos», a MAGALLÓN, A. (ed.), *Caminos y comunicaciones en Aragón*. Saragossa, p. 29-41.
- (2005). «El concepto de la muerte y el ritual funerario en la prehistoria», a *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 11, p. 13-36.
- AQUILLÉ, X. et al. (2000). «Les ceràmiques arcaïques de la Palaia Polis d'Empòrion», a *Monografies Emporitanes*, 11, p. 285-346.
- ARRAYÁS, I. (2002). *Morfologia històrica del territori de Tàrraco en època tardorepublicana o ibèrica final (segles III-I aC): cadastres i estructures rurals*, tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- ASENSIO, D. (1996). «Les àmfores d'importació de la ciutat ibèrica d'Alorda Park o les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)», a *Revista Arqueològica de Ponent*, 6. Lleida, p. 35-79.
- ASENSIO, D.; OTINA, P. (2002). «Àmfores d'importació i comerç en època ibèrica (segles V-I aC) a la zona del Camp de Tarragona», a *Citerior*, 3. Tarragona, p. 95-128.
- AUBET, M. E. (2005). «El "orientalitzant": un fenomen de contacte entre societats desiguals», a *Anejos del Archivo Español de Arqueología*, XXXV, p. 117-128.
- AUDOUZE, F.; COURTOIS, J. C. (1971). «Les épingles du sud-est de la France», a *Prähistorische Bronzefunde*, XIII/1, C. H. Beck. Munic, p. 121-158.
- BEA, D. (1996). *Can Canyó. Una necròpolis de la primera èdats del ferro al Penedès*, tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de Barcelona.
- BELÉN, M.; PEREIRA, J. (1985). «Ceràmiques a toro con decoración pintada en Andalucía», a *Huelva Arqueológica*, VII, p. 307-360.
- BENSON, J. L. (1964). «Corinthian Vases at Wellesley College», a *AJA*, 68.2, p. 167-172.
- (1981). «Corinthian Vases at Rouen», a *AJA*, 85.2, p. 169-175.
- BISI, A. M. (1970). «La ceràmica púnica. Aspetti e problemi», a *Napoli*.
- BOARDMAN, J.; HAYES, J. (1975). «Excavations at Tocra, 1963-1965», a *The Archaic Deposits II and Later Deposits. The British School of Archaeology at Athens. The Society for Libyan Studies*.
- BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. M. (1921-1926). «Pintures i gravats rupestres», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII. Barcelona, p. 1-26.
- BREUIL, H. (1935). *Les peintures rupestres schématiques de la Péninsule Ibérique*, IV. Paris, p. 76-77.
- BRONEER, O. (1995). «Excavations at Isthmia», a *Hesperia*, XXIV.2, p. 110-141.
- CABRERA, P. (1988-89). «El comercio foceo en Huelva: cronología y fisionomía», a *Tartessos y Huelva, Huelva Arqueológica*, X-XI.3, p. 45-100.

- . «Emporion y el comercio griego arcaico en el nordeste de la península Ibérica», a *Formes arcaiques et arts ibériques. Collection de la Casa de Velázquez*, 59, p. 45-54.
- . (2000). «El comercio jonio arcaico en la península Ibérica», a CABRERA, P.; SANTOS M. (coords.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani occidental*, p. 165-175.
- CARRERAS, A. (2000). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*, vol. I. L'Espluga de Francolí.
- CARRERAS CANDI. *Geografia general de Catalunya: Tarragona*, p. 768.
- CASAS, J.; SOLER, V. (2000). «Materials arcaics del jaciment de Mas Gusó (Belcaire d'Empordà)», a *Monografies Emporitanes*, 11, p. 347-360.
- CASTELLÀS, J.; VIÑAS, R. (1998). «Art prehistòric. Art rupestre, les primeres manifestacions artístiques», a *La pintura antiga i medieval (Art de Catalunya)*, 8). Barcelona.
- CILIA, E. (1980-81). «Cozzo Matrice-Scavi 1979», a *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Sulla Sicilia Antica, Kokalos*, XXVI-XXVII, 2, p. 613-619.
- DECAROLIS, E. (1991). *Ceramica Corinzia. Gruppo Archeologico Romano*, 38. Roma.
- Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (1999). *Catàleg de l'exposició: art rupestre de l'Arc Mediterrani de la península Ibérica*, Barcelona, p. 90.
- DEPERT, K. (1964). *Corpus Vasorum Antiquorum, Deutschland, Frankfurt am Main*. Band 1. CVA Band 25. Munic.
- DILLOL, J. (2002). «Un tram viari d'època romana a la vora del riu Francolí. L'excavació del solar PP16 (Tarragona, Tarragonès)», a *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 23. Tarragona, p. 187-212.
- DILLOL J.; BEA, D. (2005). «El món ibèric a les comarques meridionals de Catalunya», a *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. El món ibèric als Països Catalans*, vol. 1, p. 545-582.
- DIVERSOS AUTORS (1994). *Corpus de pintures rupestres: inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Àrea Central i Meridional*, vol. II. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- ESCACENA, J. L.; IZQUIERDO, R. (1996). «Caura protohistòrica», a *Revista de Arqueologia*, 184, p. 16-25.
- FERNÁNDEZ, J. H.; MEZQUIDA, A. (1997). «Recipients prerromanos», «Vidrios del Puig des Molins: la colección de D. José Costa Picrol», a *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 37, p. 41-56.
- FERRÁNDEZ, M. et al. (1991). «La necròpolis tumular de la Colomina I (Gerb, la Noguera)», a *RAP*, 1. Lleida.
- GALLART, J. (1982). *La necròpolis d'incineració de la Pena Torregrossa (les Garrigues)*, tesi de llicenciatura inèdita. UdL.
- . (1991). «El dipòsit de bronzes de Llavorsí, Pallars Sobirà», a *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 10. Barcelona.
- GÓMEZ-BELLARD, C. (1990). «La colonización fenicia de la isla de Ibiza», a *EAE*, 157. Madrid.
- . (2000). «La ceràmica fenicia de Ibiza», a P. BARTOLONI; L. CAMPANELLA (eds.), *La ceràmica fenicia di Sardegna. Dati, problematiche, confronti*. Atti del I Congresso Internazionale Sulcitano, p. 175-191.
- GÓMEZ MORENO, M. (1908). *Pictografías andaluzas*. Barcelona, p. 89-102.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1979a). «Excavaciones en el yacimiento protohistórico de la Peña Negra, Crevillente (Alicante). (1a y 2a campañas)», a *EAE*, 99. Madrid.
- . (1999). «Las cerámicas fenicias de la provincia de Alicante», a A. GONZÁLEZ-PRATS (ed.), «La ceràmica fenicia en Occidente: centros de producció y áreas de comercio», a *Actas del I Seminario Internacional sobre Temas Fenicios (Guadamar del Segura 1997)*, p. 111-128.
- GONZÁLEZ, A.; RUIZ, E.; GARCÍA, A. (1999). «La Fonteta, 1997», a GONZÁLEZ-PRATS, A. (ed.), *La ceràmica fenicia en Occidente: centros de producció y áreas de comercio*, p. 257-301.
- GRAELLS, R. (2004). «Indicis d'emergència aristocràtica al registre funerari del nord-est peninsular: la tomba Agullana 184», a *RAP*, 14, p. 61-85.
- . (2005). «Origen i dispersió dels fermalls de dos garfis i placa única», a *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: món ibèric als Països Catalans, homenatge a Josep Barberà i Farrò*. Puigcerdà.
- . (2006). «La vaixel·la metàl·lica protohistòrica a Catalunya (s. VII-V aC)», a *Cypselà*. MAC-Girona.

- , «El aryballos corintio de la necrópolis de Milmanda (Vimbodí, Tarragona) y su cronología», a *Aspa*, p. 79.
- , (2007). «Espadas miniaturizadas en las necrópolis del nordeste de la península Ibérica», a *MIJ*, 48. Madrid.
- , (2007b) «La necrópolis de Milmanda (Vimbodí, la Conca de Barberà) com a paradigma dels intercanvis interior-costa durant els segles VII i VI aC», a *Congrés de Joves Investigadors de Protohistòria dels Països Catalans*.
- , (2008). «La necrópolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí, la Conca de Barberà, Tarragona). Un exemple del món funerari català durant el trànsit entre els segles VII i VI aC», a *Hic et Nunc*, 5. Tarragona.
- GRAELLS, R.; SARDÀ, S. (2007). «Los colgantes zoomorfos, un ejemplo del nuevo repertorio toréutico del s. VI aC del nordeste peninsular», a *Arte ibérico en la España mediterránea*. Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert. Alacant.
- GRAELLS, R.; BALSERA, R.; SARDÀ, S. (2008). «Rellegint la cova de la Font Major. Un santuari hipogeic protohistòric al curs alt del Franco-ló», a *Pyrenae*, 39.1.
- GRAN-AYMERICH, J. M. (1988). «Cerámicas griegas y etruscas de Málaga. Excavaciones de 1980 a 1986», a *AEspA* 61, p. 201-221.
- HOPPER, R. J. (1949). «Addenda to Necrocorinthia», a *Ann. Be. Seb. Athens*, XLV, 1.
- HUBNER, A. (1895). *Monumenta Linguae Ibericae*, XIII. Berlín, p. 148.
- IGLESIAS, J.; SANTASUSANNA, J. (1958). *Les muntanyes de Prades, el Montant i la serra la Llana*. Reus.
- JIMÉNEZ, J.; ORTEGA, J. (1994). «La cerámica griega en Extremadura», a *Cuadernos Emeritenses*, 28. Mérida.
- KIBACH, W. (1997). «Die Nadeln in Hessen und Rheinhessen», a *Prähistorische Bronzefunde*, XIII/5. C. H. Beck. Múnic.
- KUNZE-GÖTTE, E. (1965). «Corpus Vasorum Antiquorum, Deutschland, Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum», a *Band 1*, CVA Band 26. Múnic.
- LAWRENCE, P. (1959). «The Corinthian Chimera Painter», a *AJA*, 63.4, p. 349-365.
- , (1964). «Five Grave Groups from the Corinthia», a *Hesperia* 33.2, p. 89-107.
- LULLIES, R. (1972). «Corpus Vasorum Antiquorum, Deutschland, Kassel, Antikenabteilung der Staatlichen Kunstsammlungen», a *Band 1*, CVA Band 35. Múnic.
- MALUQUER, J. (1984). «La necrópolis paleoibèrica de Mas de Mussols, Tortosa (Tarragona)», a *PIP*, VIII. Barcelona.
- , (1987). «La necrópolis paleoibèrica de Mianes a Santa Bàrbara (Tarragona)», a *PIP*, IX. Barcelona.
- MATEO, P. (1994). «Influencia de la calidad del suelo en la ubicación de poblados y necrópolis. El bronce final en el sur de Lleida», a *Pyrenae*, 25, p. 71-92.
- MOLERA, S. et al. (2000). «L'era del Castell (el Catllar). Un assentament de la primera edat del ferro al Camp de Tarragona» a *Tribuna d'Arqueologia 1997-98*. Barcelona, p. 7-17.
- MONTEAGUDO, L. (1977). «Die Beile auf der Iberischen Halbinsel», a *Prähistorische Bronzefunde*, IX/6. C. H. Beck. Múnic.
- MUNILLA, G. (1991). «Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis ibéricas», a *La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la península Ibérica*. Barcelona, p. 107-176.
- NAVARRO, R. (1970). *Las fíbulas en Cataluña*. Barcelona.
- NEUMAIER, J. (1996). «Colgantes zoomorfos de las costas valenciana y catalana», a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, p. 255-261.
- NEUMAIER, R. (1999). «Nueva interpretación de la "espada-puñal" de la cova de la Font Major en l'Espuga de Francolí (Tarragona). El factor de las influencias italianas durante el bronce final en el litoral mediterráneo español», a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20. Castelló de la Plana, p. 85-93.
- NEWHALL, A., BENSON, J. L. (1984). *Corinth XVIII. The potter's quarter. The pottery*. American School of Classical studies at Athens, Princeton. New Jersey.
- OLMOS, R. (1985). «Nuevos enfoques para el estudio de la cerámica y de los bronceos griegos de España: una primera aproximación al problema de la helenización», a PICAZO, M.; SANMARTÍ, E. (1985). *Cerámicas griegas y helénicas en la península Ibérica*. Barcelona, p. 7-17.
- PALOL, P. «La necrópolis hallstática de Agullana (Girona)», a *BPH*, vol. I. Madrid.

- PAYNE, H. (1931). *Necropolis*. Oxford, 1958.
- PONS, E. (1977). «Sivelles de cinturó de taló rectangular i placa poligonal trobades al N.E. de Catalunya», a *Cypsel*, 2, p. 91-120.
- PONS, E.; PAUTREAU, J. P. (1994). «La necròpolis d'Anglès, la Selva (Géronne, Espagne) et les relations Atlantique-Méditerranée à travers les Pyrénées au début de l'Âge du Fer», a *Aquitania*, XII, p. 353-375.
- POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1995). «El poblament ibèric a la Cossetània», a *Laietània*, 8, Mataró, p. 185-197.
- QUESADA, F. (1997). «El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la cultura ibérica (s. VI-I aC)», a *Monographies Instrumentum*, 3.
- RAFEL, N. (1997). «Colgantes de bronce paleoibéricos en el NE de la península Ibérica. Algunas reflexiones sobre las relaciones mediterráneas», a *Pyrenae*, 28, p. 99-117.
- (2002). «Un trípode chipriota procedente de la Clota (Calaceite, Teruel)», a *Complutum*, 13, p. 77-83.
- (2005). «Les necròpolis tumulàries de tipus baix aragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya», a *Monografia del MAC*, 4, Barcelona.
- RAFEL, N.; ABELLA, J.; MARTÍNEZ, A. (2005). «La zona minera del Molar-Bellmunt-Falset: les explotacions de coure, plom i plata i els interessos comercials fenicis al Baix Ebre», a *RAP*, 13, p. 155-166.
- RAMON, E. (1989). «Un aryballos procedent de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí)», a *Aplec de Treballs*, 9, p. 123-134.
- (1995). «La necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí)», a *Citerior*, 1, p. 107-117.
- RAMON, J. (1982). «Cuestiones de comercio arcaico: frascos de aceite perfumado en el Mediterráneo central y occidental», a *Ampurias*, 44, p. 17-41.
- RAMON, J. (1999). «La cerámica fenicia a torno de sa Caleta (Eivissa)», a GONZÁLEZ-PRATS, A. (ed.), «La cerámica fenicia en Occidente: centros de producción y áreas de comercio», a *Actas del I Seminario Internacional sobre Temas Fenicios (Guardamar del Segura 1997)*, p. 149-214.
- ROEBUCK, M. C.; ROEBUCK, C. (1955). «A prize aryballos», a *Hesperia*, XXIV, p. 158-163.
- ROUILLARD, P. (1977). «Fragmentos griegos de estilo geométrico y corintio medio en Huelva», a *Huelva Arqueológica*, III, p. 397-401.
- ROVIRA I VIRGILI, A. (1922). *Història Nacional de Catalunya* I. Barcelona, p. 296-297.
- SHEFTON, B. B. (1982). «Greeks and Greek Imports in the South of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence», a NIEMEYER, H. G. (dir.), *Phönizier im Westen*, MB 8, p. 337-370.
- RÓS, A. (2005). «L'ús de coves santuari al massís del Garraf durant el període ibèric», a *IV Trobada d'Estudiosos del Garraf*.
- SARDÀ, S.; GRAELLS, R. (2004-2005). «Sobre la identificació d'un tipus d'urna d'orelletes arcaica a Catalunya», a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*.
- SERVEI D'ARQUEOLOGIA, DEPARTAMENT DE CULTURA DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA. *El arte rupestre del Arco Mediterráneo, patrimonio mundial*. Barcelona.
- TORRES, M. (1999). *Sociedad y mundo funerario en Tartessos*, BAH, 3. Madrid.
- TRIAS DE ARRIBAS, G. (1967). «Cerámicas griegas de la península Ibérica», a *Monografías sobre Cerámicas Hispánicas*, 2. València.
- URE, P. N. (1910). «Excavations at Rhitsona in Boeotia», a *JHS*, 30, p. 336-356.
- (1934). *Aryballoi et Figurines from Rhitsona in Boeotia*. Cambridge University Press.
- VALENZA-MELE, N. (1991). «Vita dell'aldilà e corredi funerari: Evoluzione comparate», a *DHA*, 17,2, p. 149-174.
- VÁZQUEZ, M. P. (2000). «Les necròpolis dels Camps d'Urnes del bronze, ferro i època ibèrica del Baix Segre. Aspectes cronològics i rituals», a *RAP*, 10. Lleida, p. 65-101.
- VILASECA, S. (1943). «El poblado y necròpolis prehistòrics de Molà», a *AHI*, 1. Madrid.
- (1943). «Los grabados rupestres esquemáticos de la provincia de Tarragona», a *XXIII Archivo Español de Arqueología*. Madrid, p. 371-383.
- (1944). «Las pinturas rupestres naturalistas y esquemáticas de Mas del Llor, en Rojals (provincia de Tarragona)», a *XVII Archivo Español de Arqueología*. Madrid, p. 301-324.
- (1950). *Nuevas pinturas rupestres naturalistas en el barranco del Llor (Rojals)*. Reus, p. 1-2.

- (1959). «Noticia de hallazgos de objetos de bronce en la cueva de la Font Major, de l'Espluga de Francolí», a *Ampurias*, XXI. Barcelona.
- , et al. (1963). «La necrópolis de can Canyís», a *Trabajos de Prehistoria*, VIII. Madrid.
- (1969). «Cueva de la Font Major», a *Trabajos del Seminario de Historia Primitiva del Hombre*, 26. Madrid.
- (1975). *Reus y su entorno en la prehistoria*. Reus.
- VILASECA, S.; IGLÉSAS, J. (1929). «Exploració prehistòrica de l'alta conca del Brugent, II: L'art rupestre», a *Revista del Centre de Lectura*, 196. Reus, p. 221-229.
- VIÑAS, R. (1989). «Notícia sobre les manifestacions rupestres de l'abric de Gallicant, Cornudella (Priorat)», a *Revista del Centre de Lectura*. Reus, p. 13.
- (2005). «Noves dades per a l'estudi de l'art rupestre a les Muntanyes de Prades: Britus III i les Ferradures», a *Museu. Butlletí Informatiu*, 1, setembre. Museu Arxiu de Montblanc i Comarca. Montblanc, p. XIV-XV.
- (2005). *Guia de l'art rupestre de les Muntanyes de Prades*. Museu Arqueològic de Catalunya. Barcelona, p. 59.
- (2006). «El conjunt de pintures rupestres de les Muntanyes de Prades», a *II Jornades sobre el bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la presència humana en el medi natural. Poblet, 17-18 novembre*, p. 459-484.
- (2005). «Noves dades per a l'estudi de l'art rupestre a les Muntanyes de Prades: Britus III i les Ferradures», a *Museu. Butlletí Informatiu*, 1, setembre. Museu Arxiu de Montblanc i Comarca. Montblanc, p. XIV-XV.
- VIÑAS, R.; CIURANA, J. (2006). «Un nou abric amb pintures rupestres al barranc de Biern (Vilanova de Prades, la Conca de Barberà, Tarragona). Primeres observacions astronòmiques», a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Castelló, p. 79-90.
- VIÑAS, R.; LEONART, J.; PALAU, R. (2006). «L'abric de la Daixa: Noves troballes incrementen el patrimoni rupestre de les Muntanyes de Prades», a *El Foradot*, 57. Montblanc, p. 40-41.
- VIÑAS, R.; MARTÍN, J. (2005). «Noves aportacions per l'art rupestre de les Muntanyes de Prades», a *Reboll. Butlletí del Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà (Montblanc, Tarragona)*. Montblanc, 2, p. 10-12.
- VIÑAS, R.; RUBIO, A.; MARTÍNEZ, L.; SERRANO, J. (2006). «Descobriments de pintures rupestres a les Muntanyes de Prades (Cornudella de Montsant, Tarragona)», a *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la presència humana en el medi natural*. Poblet, p. 485-489.
- VIÑAS, R.; SARRIÀ, E.; ALONSO, A. (1983). *La pintura rupestre en Catalunya*. Barcelona, p. 71.
- VIVES, J. (2005). «Negociando encuentros. Situaciones coloniales e intercambios en la costa oriental de la península Ibérica (ss. VIII-VI aC)», a *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 12. Barcelona.

GLOSSARI DEL CAPÍTOL SOBRE LA PROTOHISTÒRIA

Alabastron: Recipient d'alabastre en forma de sac que presenta el coll estret, la vora ampla i el fons arrodonit o convex, utilitzat generalment com a contenidor de perfums.

Aryballos: Recipient ceràmic de la tradició vascular grega que presenta un cos esfèric o ovoide, un coll curt i estret i una vora en forma de disc pla. S'utilitzà com a contenidor d'olis i perfums, i per ungir-se el cos d'aquests productes.

Cessetans: Poble iber que habità l'àrea geogràfica de la costa central catalana (Camp de Tarragona, Alt i Baix Penedès i Garraf). D'aquest territori conegut com la Cessetània ens en parlen els autors clàssics Plini, Polibi i Titus Livi.

Cnèmides: Part de la protecció personal dels guerrers que es fixava a les cames. Normalment es troben realitzats en una làmina de bronze que es fixa sobre un sistema de recobriment orgànic de la cama (llana, cuir, etc.). El tipus que es documenta a Catalunya es limita únicament a les troballes d'algunes tombes singulars de les necròpolis catalanes i del sud de França. La seva cronologia està a cavall entre els segles VII i VI aC.

Cultura dels Camps d'Urnes (CCU): Horitzó cultural que es caracteritza per la imposició generalitzada de la incineració com a pràctica funerària. A la península Ibèrica es manifesta exclusivament als territoris del nord-est (Catalunya, vall de l'Ebre i nord del País Valencià). Cronològicament s'ubica entre el 1.100 aC i el 550 aC i es vincula a la difusió d'idees i materials indoeuropeus o *ballotàtics* procedents de l'Europa Central.

Fenícis: Poble semita que habità l'àrea geogràfica que correspon aproximadament amb l'actual Líban. Políticament es tracta d'una civilització que integra una sèrie de ciutats regne (Tir, Byblos, Sidó...) que van monopolitzar el comerç mediterrani entre el segle X aC i el VI aC. Els fenícis fundaren a la costa andalusa diverses colònies i factories al llarg dels segles VIII i VII aC (Gadir, Cerro del Villar, Toscanos, Morro de Mezquitilla...), des de les quals s'organitzaren els contactes comercials amb Eivissa i la costa catalana.

Fíbula: Ornament personal corresponent a una agulla decorada per subjectar les vestimentes i els teixits. La forma es divideix en tres parts fonamentals: l'agulla, el ressort (que poden ser dos) i el pont. Tot i ser un element funcional es pot incloure com a element de joieria o quincalleria que a causa de l'enorme variació i evolució morfològica permet una aproximació cronològica als contextos on apareix.

Ilergets: Poble iber que habità l'àrea geogràfica que va des del baix Urgell fins al riu Ebre, és a dir, al territori actual de les províncies d'Osca i de Lleida. Polibi i Titus Livi parlen d'aquest poble en relació amb la segona guerra Púnica (218-205 aC) i consideren els cabdills Indíbil i Mandoni com a prínceps.

Kylix: Vas ceràmic de vaixel·la característic de la tradició vascular grega. Es tracta d'una copa per beure que presenta dues nanses d'implantació horitzontal i se sustenta a sobre d'un peu.

Lekythos: Recipient ceràmic de la tradició vascular grega utilitzat com a contenidor d'olis

i perfums. Es tracta d'una gerra de cos cilíndric o globular, coll llarg i estret, i boca en forma d'embut.

Oil-bottle: Recipient ceràmic de la tradició vascular fenícia. Es tracta d'una petita ampolla utilitzada com a contenidor de perfums i d'olis perfumats. Presenta el fons convex i el coll llarg i estret.

Primera edat del ferro: Etapa prèvia a l'aparició de la cultura ibèrica que es caracteritza per l'augment de la distància social entre les elits i la resta de la comunitat. Es generalitza l'ús dels materials constructius duradors (poblats en pedra i fang) i l'aparició de les primeres xarxes d'assentaments funcionalment especialitzats. És el moment en què, fruit dels contactes amb el comerç mediterrani occidental i part de l'oriental, es produeix l'aparició de les primeres manufactures de ferro i de la ceràmica a torn. Cronològicament aquesta etapa s'ubica entre el 650 aC i el 550 aC.

Simpulum: Element del servei de consum ritualitzat del vi. Consisteix en un recipient metàl·lic hemisfèric amb un mànec vertical que permet introduir-lo en altres recipients per extraure'n líquids. El tipus més freqüent a Catalunya és el que es realitzà en una única peça. La seva presència distingeix els seus posseïdors com a personatges d'elevat estatus social.

Torques: Ornament personal corresponent a un collar rígid. Normalment aquest tipus de peces de joieria estan realitzats per una única tija de metall doblegada en forma de cercle, amb una obertura entre els dos extrems. Es coneixen una gran varietat de formes diferents des de mitjan de l'edat del bronze fins al període romà. Es considera aquest tipus de peces com un element de distinció social i expressió de riquesa del personatge. En alguns casos es planteja la possibilitat de tesauryitzar riquesa en aquests tipus de peces. Se'n coneixen d'or, plata i bronze, que són els més nombrosos a Catalunya.

IV. La romanitat

LA ROMANITZACIÓ DE LA CONCA DE BARBERÀ

Antoni Carreras i Casanovas

ESTAT DEL CONEIXEMENT DEL MÓN ROMÀ A LA CONCA DE BARBERÀ

El període que ocupa des de l'any 218 aC, quan els romans arriben oficialment a la península, fins al 476 dC, que acaba l'Imperi romà, és una etapa poc estudiada a la Conca de Barberà. Malgrat que existeixen restes abundants i significatives, no han estat del tot excavades ni s'hi han dedicat gaires estudis acurats. La recollida fortuïta de restes romanes, el pas de la via romana que unia Tàrraco amb Ilerda i els seus ramals han estat, a grans trets, els materials que han servit per interpretar i estudiar el passat romà d'aquestes contrades. Bona part d'aquest material resta dipositat i exposat als museus de la comarca: Museu Comarcal de la Conca de Barberà (Montblanc), Museu de la Vida Rural, de l'Espluga de Francolí, i Museu de Poblet.

Entre els pocs estudis sobre el tema destaquem els següents: els d'Antoni Arbós i Pasqual sobre la romanització de la Conca de Barberà presentats a la XVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, el 1974, de l'Espluga de Francolí i publicat posteriorment;¹ els de Joaquim Peris, Marcel Poblet i Marta Querol sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà; també els d'Albert

Benet sobre un possible municipi romà a Barberà, publicat el 1984,² o alguns altres treballs escadussers.³

Darrerament, els estudis i l'excavació de la presa romana del barranc de la Salada, de Sarra, efectuats per Júlia Beltran de Heredia i Maria Sardà Vilardaga, durant els anys 1989 i 1990, han contribuït a tenir un coneixement més exhaustiu dels sistemes hidràulics romans de la comarca.⁴ L'excavació de la vil·la romana dels Plans d'en Jori, situada entre l'Espluga de Francolí i Montblanc, efectuada per Còdex - Arqueologia i Patrimoni i publicada per Maria Adserias Sans, Jordi Morer de Llorens i Antoni Rigó Jovells, el 1997, ha proporcionat una informació més precisa sobre les vil·les d'aquesta zona.⁵ Bàsicament aquests estudis i les restes trobades en superfície, dipositades als museus de la comarca, són tot el coneixement que tenim d'aquesta època a la Conca, tot i que existeixen restes arqueològiques localitzades a la superfície dels camps de molts dels nostres pobles.

A finals de l'any 2010, el simposi Ager Tarraconensis, arran del projecte PAT; els estudis sobre el paisatge i àrees concretes de l'Ager Tarraconensis, com els de Joan Canela sobre el poblament preromà a les valls fluvials del Francolí i el Gaià; els d'Oriol Olesti sobre l'Ager

A la pàgina anterior, anell d'or amb un tirs o emblema del déu Bacus. Millmanda (Vimbodí). (Fotografia d'A. Carreras)

Tarraconensis i les Muntanyes de Prades; o els de Joan Menchón sobre el poblament des de l'antiguitat tardana fins a la conquesta feudal, entre d'altres, ajuden a clarificar les idees.

A partir d'aquests estudis, de les restes conservades i del context històric d'aquest període, podem plantejar una hipòtesi sobre la romanització de la Conca de Barberà oberta als resultats de futures excavacions arqueològiques.

ARRIBADA DELS ROMANS

Com ja se sap, l'entrada de Catalunya i la resta de la península Ibèrica a l'òrbita del món romà s'ha de contemplar, d'una banda, l'ocupació militar i política, és a dir, la conquesta i, de l'altra, l'assimilació dels models romans per part de la societat indígena, fenomen conegut com a *romanització*.

La relació comercial dels pobles indígenes costaners amb els romans era evident cap a les darreries de la primera meitat del segle III aC. Tanmateix la segona guerra Púnica marca la integració del país al món romà. El desembarcament de Gneu Corneli Escipió amb el seu exèrcit l'any 218 aC a Empúries per lluitar contra els cartaginesos va convertir la península en el marc on es va desenvolupar part de la segona guerra Púnica.

Ben aviat els romans escolliren Tàrraco com a plaça forta i plataforma militar per a campanyes bèl·liques. Després de la derrota del cartaginès Hannó i d'Indíbil, cap ilerget d'Ilerda a la batalla de Cissa, prop de Tarragona, l'any 218 aC, aquesta ciutat es va convertir en la base d'operacions militars romanes.

L'arribada dels romans a les nostres contrades es devia produir en el context de la segona guerra Púnica, encara que prèviament no es pot descartar una relació comercial, més o menys intensa, de comerciants costaners en les penetracions cap a l'interior seguint les vies naturals. L'establiment de la base militar romana a Tàrraco poc després de l'any 218 aC va suposar una continuada utilització pels exèrcits romans d'aquesta via natural de penetració cap a l'interior de la península seguint el riu Tulcis (Francoí) per tal de consolidar la conquesta durant les continuades lluites amb els ilergets i altres pobles, i en conseqüència, un pas obligat per les terres de la Conca de Barberà. També els exèrcits de Cató (uns 50.000 homes) procedents del centre i nord de la península que retornaven a Roma després de l'expedició de l'any 195 aC a la Celtibèria van passar per aquesta via fins a Tàrraco.⁶

Dins les etapes de conquesta romana de la península, la zona de la Conca va caure sota el domini romà entre el 217 i el 206 aC.⁷ L'antic camí preromà que unia Tarragona i Lleida es va convertir en la via De Italia in Hispanias, que facilità el desplaçament d'exèrcits i comerciants pel territori.

Però la comarca, i en especial els indrets de Vilaverd i de l'Espluga, és probable que esdevinguessin més que un lloc de pas obligat per a viatgers i exèrcits que partien de Tàrraco en direcció a Lleida. Cal pensar que la distància d'una jornada que separa Tàrraco d'aquests llocs de la Conca, i a la vegada l'equidistància que hi ha fins a pensar *Illirida* (Lleida), fa creure que devien haver estat llocs de sojorn i descans per a viatgers i comerciants. I, en

el cas de l'Espluga, per instal·lar campaments militars que anaven de pas, amb la possibilitat que això significava de relació entre els ibers de la zona i els contingents militars i el seguici de mercaders, artesans i altres que podien acompanyar a les legions per nodrir les seves necessitats.

Pel que fa a Vilaverd, s'ha anat relacionant amb un lloc de parada dels viatgers anomenat mansió Ad Septimum Decimum, situada a 17 milles de Tarragona. En canvi, la hipòtesi de la situació de l'Espluga de Francolí com un lloc d'acampada de les tropes se sustenta per les troballes fetes en dos indrets que no presenten cap mena de construcció sòlida existent pels seus entorns que indiqui que es tracta d'una vil·la. També pel fet que les troballes són essencialment de monedes de variadíssima procedència, de projectils de plom per a les fones, daus de plom i alguns objectes de material quirúrgic, pot ser un indicatiu per creure que la zona de l'Espluga era transitada per la via romana i, en concret, la partida de la plana d'en Pau i la zona de les Planes podien haver esdevingut indrets de campament dels exèrcits.

A la vegada són llocs propers al riu i al gran espai d'aixopluc de la cova de la Vila i de la Font Major.⁸

NOUS PATRONS D'ASSENTAMENTS

L'arribada dels romans suposà uns canvis progressius d'assentaments territorials dels quals les nostres terres no foren alienes.

Les formes de vida indígena que s'adaptaren a la nova situació política i

militar van entrar en la seva fase final de la cultura ibèrica amb característiques pròpies ben definides. L'assimilació de la nova cultura romana i de les diferents formes de vida es produirà progressivament, així com també es despoblaren els llocs aturonats per apropar-se als assentaments de la plana i a les noves formes de propietat romana.

DESPOBLAMENT DELS ASSENTAMENTS ATURONATS I UBICACIÓ AL PLA

Els assentaments aturonats com el coll d'en Sègol (l'Espluga de Francolí / Montblanc), el pla de la Figuera (l'Espluga de Francolí / Senan)... és possible que durant els anys de la conquesta, de finals dels segles III i II aC, tinguessin una raó de ser, complint una funció preventiva i cauteladora de seguretat, lluny de la via de trànsit dels exèrcits, i que no tenien els assentaments situats a la plana, ja que estaven més exposats a les hostilitats. La seva posició en turons allunyats de la via romana i amb defenses naturals els donava un avantatge: l'opció de comercialitzar, apropant-se a la via de pas si convenia o passar desapercibuts, en cas de necessitat.

Amb el temps i amb la consolidació de l'ocupació romana del territori, tot encetant una llarga època de pau, l'avantatge de la seguretat que havien ofert els assentaments aturonats esdevingué un inconvenient amb els nous sistemes econòmics de producció agrícola. Lluny de la via de comunicació i de la fertilitat de les terres de les planes, el despoblament definitiu d'aquells indrets devia de ser la tònica dominant. La constatació de restes

arqueològiques, principalment ceràmica, pròpies del món romà són totalment absents en aquests indrets aturonats. Potser amb ells s'acabà la forma de vida indígena pròpiament ibèrica. Tanmateix altres assentaments situats prop de la via de pas es mantingueren en la seva situació. En aquests indrets han aparegut restes de ceràmica campaniana de vernís negre dels segles III-II aC, la qual cosa, a més d'una continuïtat de poblament, fa pensar en una possible coexistència pacífica amb els pobles colonitzadors que anaven de pas.⁹

LA VIL·LA COM A SISTEMA COLONITZADOR I AGRÍCOLA DELS ROMANS

La romanització va comportar una nova distribució territorial de les nostres terres basada en una explotació agrària anomenada *vil·la* i que, a diferència del litoral on les vil·les estaven formades per petites i mitjanes propietats,¹⁰ en aquestes terres de la Conca es podria pensar en una mitjana o gran propietat. Això sí, sempre que tinguem en compte l'àrea de distribució de les vil·les que es troben en aquest sector.

Una vil·la estava formada pel *fundus* o territori d'explotació i l'hàbitat rural o cases i dependències. A la vegada aquest hàbitat estava constituït per unes edificacions que es podrien denominar *residencials*, on vivia el propietari o *dominus*, o bé el seu representant o *vilius*, i una altra part rústica, destinada als treballadors lliures, als esclaus i al bestiar, i on també hi havia la part *fructuària* amb els cellers, els magatzems, les premses d'oli, el gra... L'extensió de la vil·la i el seu *fundus* podia

variar segons les zones (de 25 a 500 hectàrees).

Durant el segle II aC apareixen les primeres vil·les a casa nostra. Possiblement el fenomen responia a una doble intencionalitat: al reassentament de poblacions indígenes, potser procedents dels nuclis aturonats, i a la implantació de colons itàlics.

En uns moments inicials, la colonització d'aquestes terres degué ser una colonització irregular. No se sap si compraven la terra, si es feia un pacte amb els indígenes o si era mitjançant la violència que l'obtenien. Entre campanya i campanya, l'exèrcit es retirava a territoris fèrtils i entrava en contacte amb la població indígena. Amb el pas del temps es devia unir a la població autòctona, en alguns casos, per llaços de tipus familiar.

Fins l'època de Cèsar no trobem el que podríem anomenar una política colonial programada. Durant la campanya d'Illèrda (49 aC), Cèsar diu que se li presentaren 6.000 colons, entre els quals hi havia fills de senadors i cavallers que venien a establir-se a la península.¹¹ Cal pensar, en general, que els colons eren militars, i que els anys de guerres contra els pobles hostils havien creat un exèrcit estable, que en llicenciar-se podien esdevenir una font de colons agrícoles. És probable que alguns d'aquests colons s'establissin en terres regentant un *fundus* i la seva vil·la.

En temps d'August, amb la pau i el llicenciament de tropes, possiblement l'assentament de les vil·les arribà a la seva màxima densitat i expansió, que es mantindrà fins al segle III dC. En aquest moment les convulsions econòmiques

i socials, i les invasions dels francs i almans produïren uns canvis en el món rural, entre els quals es reduïren el nombre d'explotacions agràries petites i mitjanes i augmentaren els grans dominis amb vil·les, fins i tot luxoses. Les tensions socials dels segles IV i V dC produïren una ruralització. En aquest context colonitzador hi trobem el creixement i desenvolupament de les vil·les a casa nostra.¹²

DISTRIBUCIÓ DE LES RESTES ROMANES A LA CONCA

És freqüent trobar arreu de les nostres contrades abundants restes romanes, però la localització de qualsevol d'aquestes restes no suposa l'existència d'una vil·la. Perquè així sigui cal que un conjunt de factors apareguin, almenys en superfície, com l'abundosa ceràmica de teules (*imbrices, tegulae*), les restes d'argamassa constructiva, a vegades sola o adherida a les pedres, els abundants fragments de ceràmica fina de taula (*sigil·lada*) o gruixuda que formaven part de les grans tenalles o *dòlics*, monedes, vidre i, a vegades, petites peces de mosaic (*tesel·les*).

Tots aquests elements, o bona part d'ells, acostumen a aparèixer prop de punts d'aigua, bé sigui riu, font o pou, i amb unes terres de l'entorn que solen ser de bona qualitat per al conreu (terres frescals, esplanades...). Si es compleix en bona part aquest factor, podem pensar que és una de les vil·les romanes que poblaren el lloc. Les restes poden estar escampades en un radi força gran i pot oscil·lar entre els 1.000 i els 5.000 m².

Bàsicament la distribució de les vil·les en aquests indrets se centra en un costat

i altre del curs del Francolí, Milans i Anguera, a una distància del curs fluvial no superior al quilòmetre, i separades entre si per 1,5/2 quilòmetres, aproximadament. Altres vil·les o assentaments, més sovint, no segueixen aquest patró marcat pels rius, i s'instal·laren en punts de surgències d'aigua, terres fèrtils i de conrear fàcil en d'altres punts de la comarca.

LA VIL·LA DE MILMANDA (VIMBODÍ)

Situació. La vil·la de Milmanda (Vimbodí) és un dels exponents d'assentament romà d'aquestes contrades. Es troba situada a la part de migjorn d'una esplanada extensa existent davant del castell de Milmanda, prop del petit coll de la Serreta, que separa aquesta planúria del riu Sec, just a la confluència dels actuals termes de l'Espluga i Vimbodí, en uns camps de conreu plantats ara de vinya i fa uns anys alternada amb sembrats.

Elements de construcció. Per l'abundància de restes de materials constructius (teules) que apareixien en superfície, es feia bastant probable l'existència d'una vil·la romana, la qual cosa es va constatar quan l'any 1980, amb motiu d'uns moviments de terres efectuats per tal d'aplanar el terreny, es posaren al descobert uns elements de construcció sòlida.¹³

Es tractava d'uns murs pujats amb calç i pedres de 0,85 m d'amplada formant-ne part dos compartiments separats per un mur de similars característiques. En el seu interior es distribuïen cinc pilars de rajoles de 20 x 20 cm pujats amb argila, i separats els uns dels altres per 0,55 cm. S'arriba a comptar un nombre de 10 pilars. Els pilars i murs continuaven per sota la terra de conreu.

Alguns indrets de la Conca de Barberà amb restes romanes

(Extret de la Carta Arqueològica de la Conca de Barberà. Inventari del Patrimoni Arqueològic. 1991)

Població	Partida	Cronologia aproximada
Barberà	Turó del Castell	-200/-50
Barberà	Barranc dels Bolets	-218/192
Barberà	Els Borrells	-218/476
Barberà	Sant Pere dels Embigats	-218/476
Barberà	El Torrent	-650/-50
Barberà	Ollers	-650/-50
L'Espluga de Francolí	Pla de Cervera	-218/476
L'Espluga de Francolí	Font del Centenari	-218/476
L'Espluga de Francolí	Mas d'en Xup	-218/476
L'Espluga de Francolí	La Serreta	-218/476
Forès	Els Masos o Tuells	-218/-50
Montblanc	Plans d'en Jori (Molí del Vent)	-27/476
Montblanc	Molins de la Vila	-218/476
Montblanc	El Perdiu II	-218/192
Montblanc	Pont de Sant Miquel	-218/476
Passanant	Font del Mas	-650/476
Passanant	Vilars	-218/476
Pira	Roques Blanques	-27/192
Pira	Miralpeix	
Sarral	Barranc de la Salada	-218/476
Sarral	Coma-rossa	-218/284
Sarral	Pedrinyà	-218/476
Solivella	Clots Martells	-200/476
Solivella	La Fatiga	-218/476
Solivella	Cal Celdoni	-218/476
Vallfogona de Riucorb	Molí de la Cadena	-218/476
Vallfogona de Riucorb	Els Palaus - Molí de la Cadena	-218/476
Vilaverd	Vilaverd	-218/476
Vimbodí	Font de Nerola	-218/476
Vimbodí	El Codoç	-218/476
Vimbodí	Font de les Beselles	-218/476
Vimbodí	Granja Mitjana	-218/476
Vimbodí	Mas de l'Huguet	-218/476
Vimbodí	Milmanda	-218/476
Vimbodí	Montcortès	-218/-50
Vimbodí	Pla de les Carretes	-218/476
Vimbodí	Riudabella	-218/476

Petit amulet de plata que representa un bou, Milmanda (Vimbodí). (Fotografia d'A. Carreras)

Per les característiques apuntades es tractava de dos compartiments que formaven part de dos forns, en els quals un dels seus costats feia 2,40 m. Es desconeix si es tractava de forns per coure obra, com el que després es van trobar a la vil·la dels Plans d'en Jori, o formava part d'un hipocaust, o cambra subterrània per on circulava aire calent per escalfar la casa o unes termes mitjançant una foguera. Cal dir, malgrat que no és significatiu, que prop d'allí aparegueren tubs de terracota de conducció d'aigua.¹⁴

Troballes aparegudes. Malgrat que no s'hagi fet cap excavació arqueològica igual que en altres vil·les situades en les millors terres de conreu, les tasques agrícoles han anat posant al descobert nombrosos objectes com monedes, objectes personals, d'ús quotidià, ceràmica... Alguns d'aquests objectes han estat recollits i actualment formen part dels fons del Museu Comarcal de la Conca de Bar-

berà i del de la Vida Rural, de l'Espluga, així com de col·leccions particulars.

La vil·la de Milmanda ha donat objectes que denoten un estatus social refinat dels seus estadants, o si més no, una posició econòmica folgada. Hi ha objectes preuats d'or i plata, com poden ser anells i amulets. També poden indicar unes creences o cultes determinats propis del món romà com pot ser un culte a Bacus, o a la fecunditat, basant-se en determinats amulets trobats. El cert és que si la jutgem per les troballes, la vil·la de Milmanda degué pertànyer a algun personatge benestant, bé sigui colon romà amb les seves creences romanes, o bé algun nadiu notablement romanitzat.

Anells. Una bona representació d'anells han estat trobats a Milmanda, des dels més senzills de bronze fins als segells d'or. En primer lloc, cal destacar quatre anells de bronze amb un adornament en negatiu que eren utilitzats com a distintiu i segell

personal, i servien per imprimir en els documents el segell del propietari per donar-los autenticitat. El primer és un anell quadrat amb una efígie de perfil en la qual destaca el seu voluminós pentinat. L'altre anell és rodó, on hi ha en negatiu un gladiador enfrontant-se a un lleó. Un tercer anell és de ferro, i representa un lleó. En el quart, fet de bronze, hi trobem un motiu de difícil interpretació.¹⁵

L'ús d'aquests segells es remunta al temps de la segona guerra Púnica com a símbol d'autenticitat de missives i de documents públics i privats. Durant la República es portava un anell sol al dit anular.¹⁶ Potser, aquests tipus d'anells trobats a Milmanda pertanyien al període republicà.

Un altre tipus d'anell trobat és un camafeu amb l'efígie que correspon a la d'algun emperador, muntat sobre coure. L'anell devia pertànyer a un infant, ja que el diàmetre és d'1,3 cm.

L'anell més notable és un segell de forma ovalada d'or amb un signe gravat que representa un tirs, o emblema del déu Bacus i dels seus sàtirs i bacants, consistent en un bastó guarnit de fulles d'heura i parra. Hi ha moltes variants del tirs, el que trobem representat a l'anell de Milmanda és una forma bastant estilitzada i esquemàtica del tradicional tirs. Està format per un bastó soguejat amb punta de fletxa i coronat amb el que podria ser una pinya de pi, assentada damunt d'una corol·la d'heura estilitzada, i a cada costat del bastó unes tires ornamentals que podrien ser també d'heura. És usual representar al cim del tirs una pinya de pi, ja que sovint al vi s'hi barrejava reïna de pi, i per això el pi estava consagrat, també, a Bacus. No és estrany, doncs, la incorporació d'aquest element al tirs, com tampoc no ho és el fet que fos ornamentat amb branques d'heura, planta dionisíaca per excel·lència.¹⁷

Anell de bronze procedent de Milmanda (Vimbodí). (Fotografia d'A. Carreras)

No es pot precisar la cronologia d'aquest anell, però correspon a les darreries de l'alt Imperi o començaments del baix Imperi (segles II-III dC).¹⁸ Així, doncs, tots aquests són elements a tenir en compte a l'hora de refer la vida quotidiana dels estadants de la vil·la de Milmanda, possiblement una de les més benestants, i potser extenses, d'aquests indrets.

Altres objectes. Un bon nombre d'objectes diversos han estat trobats pels entorns d'aquesta vil·la. Cal destacar una petita figura de plata que representa un bou. També una varietat de fibules de bronze per subjectar els vestits, sivelles, agafadors, claus de panys d'arqueta, didals de bronze i pesos de teler (associats, possiblement, a ambients femenins), puntes de llança, daus de plom (*tévera*) i taba (*talw*) relacionats amb el joc, pesos de plom i una plomada (*perpendicularum* o *libella*) de construcció, projectils de plom per a fona.

Així com, també, diferents monedes i fragments de ceràmica corresponents a la coneguda *terra sigillata hispanica*, decorada amb cercles concèntrics, i que podria pertànyer al segle II dC o posteriors.¹⁹

A més, restes d'una lluerna en la qual s'aprecia un motiu decoratiu que consisteix en un lleó corrent cap a la dreta i que pot correspondre al segle IV dC, així com una gran *dolia* reconstruïda al Museu de la Vida Rural. En aquest museu es guarden una diversitat d'objectes i restes (pesos de plom, claus de ferro, frontisses, trossos de marbre, vidre, material de foneria de coure, sivelles, claus, panys d'arqueta, anells senzills, fragments de sigil·lada...)²⁰

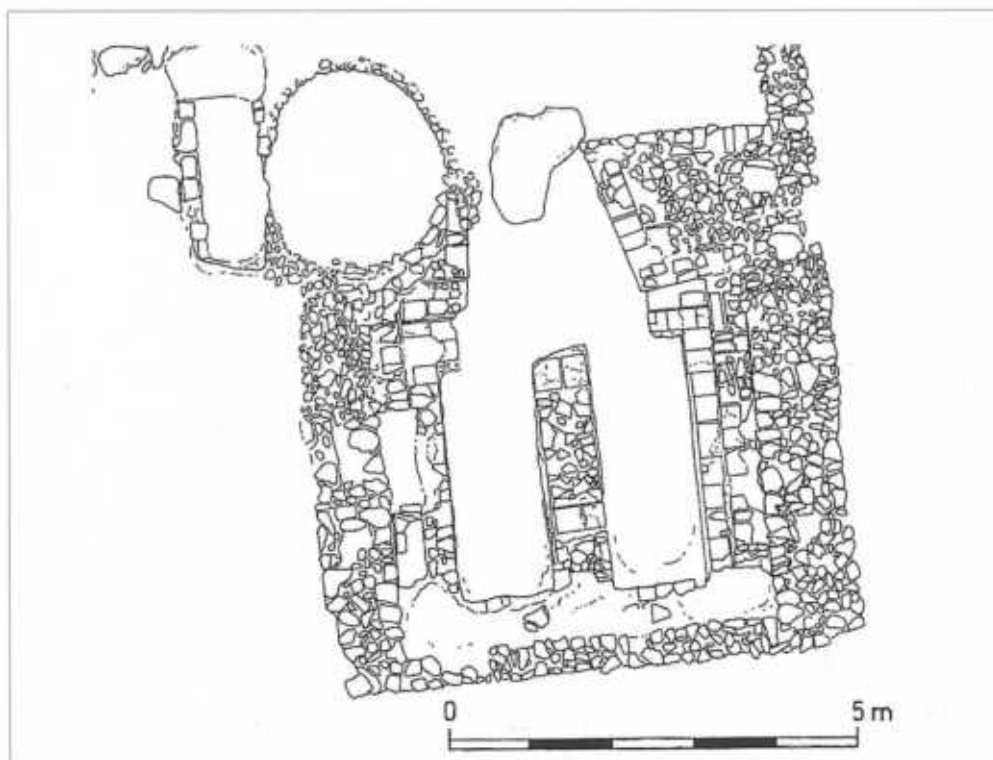
Consideracions cronològiques. Atès que aquesta vil·la no ha estat excavada, man-

ca molta informació per poder efectuar una datació amb certesa. Tanmateix per les troballes aparegudes en superfície i per paral·lelisme amb la vil·la dels Plans d'en Jori, apuntem algunes consideracions que ajuden a situar cronològicament aquesta vil·la.

Un dels primers indicis que ajuden és l'aparició de diversos anells corresponents a segells. Són anells de bronze d'aspecte arcaïtzant i d'un disseny simple. A primer cop d'ull, s'aprecia una diferència de fractura i estil en el seu acabat i disseny, en comparació a l'anell del tirs o a la del camafeu. Els primers anells responen a un ús o necessitat d'estampar el segell del propietari, mentre que els segons són purament ornamentals.

Cal dir que aquesta necessitat d'estampar el segell era característic del període republicà, i que l'anell d'or amb el tirs podia correspondre ja al baix Imperi. Per tant, és possible que es pugui parlar d'una cronologia àmplia que ocupa des del segle II aC fins al segle III dC.²¹

La vil·la excavada dels Plans d'en Jori abasta una cronologia que va des del segle II-I aC fins al segle III dC. No és arriscat pensar que ambdues vil·les podien ser més o menys coetànies, com a mínim en la seva formació. Potser els seus orígens es podrien cercar amb l'arribada dels 6.000 colons itàlics portats per Cèsar durant la campanya d'Illèrda l'any 49 aC, o en alguna primitiva colonització anterior. Certament es tractava d'alguna família benestant o de classe alta que es perllongués en el temps a la dels Plans d'en Jori.²²

Villa de Plans d'en Jori (Montblanc), paraments d'edificació. Planimetria Còdex. (Fotografia de M. Adserias)

Diverses estances de la vil·la de Plans d'en Jori (Montblanc). (Fotografia de M. Adserias)

LA VIL·LA DELS PLANS D'EN JORI (MONTBLANC)

Maria Adserias

Jordi Morer de Llorens

Antoni Rigo Jovells

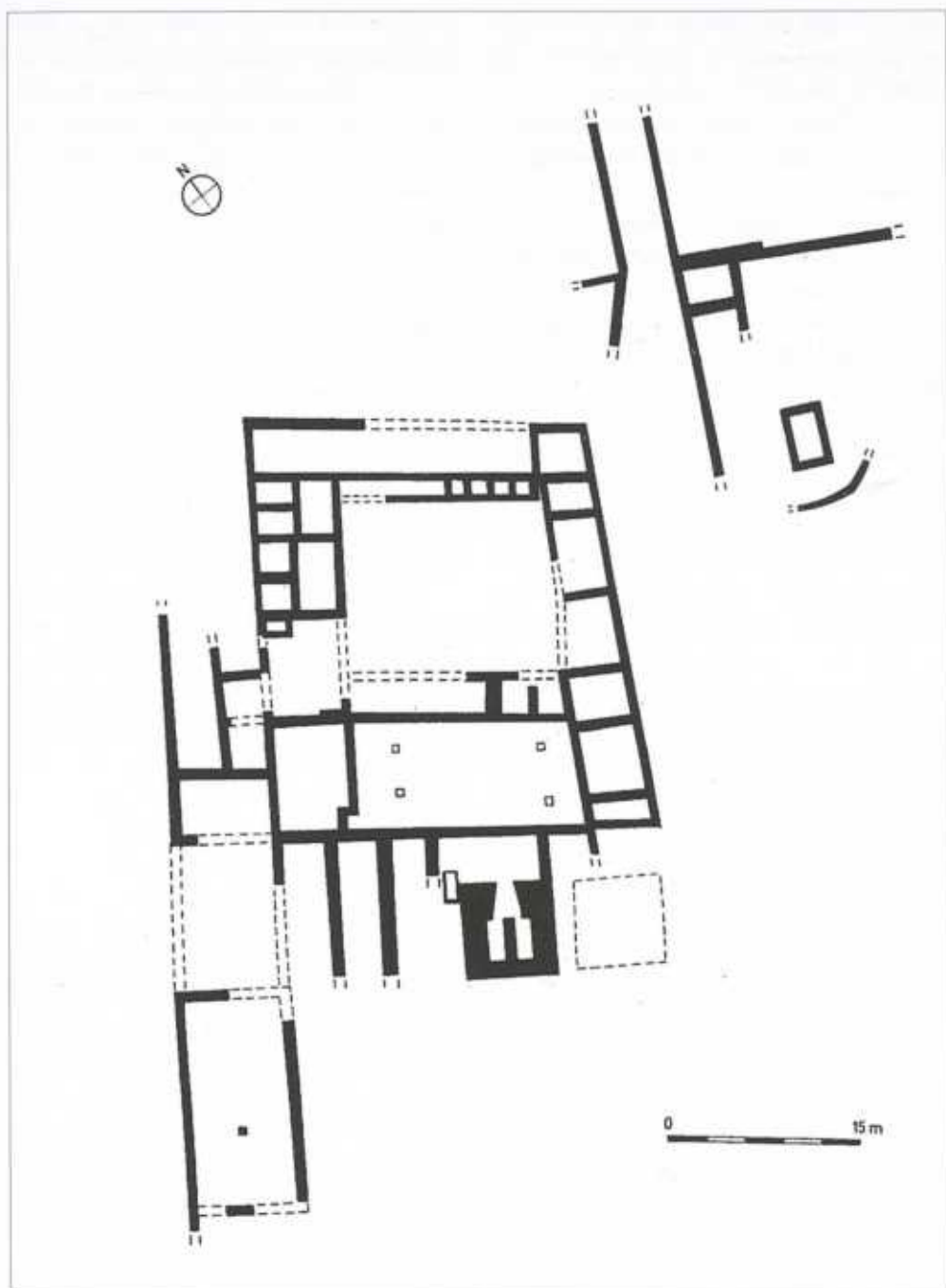
El jaciment d'època romana que anomenem Plans d'en Jori es troba a la partida que duu el mateix nom a Montblanc (Conca de Barberà), just al límit amb el terme municipal de l'Espluga de Francolí.²⁵ Se situa al marge esquerre del riu Francolí i actualment es troba travessat per la carretera N-240, associada en aquesta zona a la via romana De Italia in Hispanias. Es tracta, doncs, d'una zona de fèrtil plana agrícola en un pas natural des de la costa fins a l'interior.

Les restes de la vil·la excavades es troben en un nivell d'arrasament molt alt. Així, doncs, en la majoria de casos només es conserven les fonamentacions

de murs, la qual cosa fa que algunes de les interpretacions restin en el camp de les hipòtesis. Quant a la cronologia general, abasta des de l'època tardorepublicana o augustal fins al segle III dC, amb certesa, període al llarg del qual la vil·la pateix diverses reformes.

L'assentament de Plans d'en Jori es configura com una vil·la d'unes dimensions importants, que comença a funcionar, com a mínim, en el segle I aC. Les estructures més antigues excavades es daten en època d'August, però l'abundància de materials ceràmics de cronologia anterior fa pensar en la possibilitat de l'existència d'un nucli anterior, del qual en desconeixem tant les característiques com la filiació cultural.

Corresponent a la construcció augustea, s'identifica un espai obert porticat de planta rectangular, en el qual s'hi han pogut identificar tres bases de columnes

Diverses estances de la vil·la de Plans d'en Jorl. Planimetria Còdex (Montblanc).

que se situen en tres dels angles. Al voltant d'aquest pati, hi ha tota una sèrie d'àmbits de difícil interpretació, però que, en tot cas, destaca per les dimensions relativament grans una dependència situada al nord.

Al nord d'aquesta zona s'observa una àrea sense restes constructives que podria ser un altre espai obert, envoltat també per diverses dependències. Al seu costat nord, alhora, hi ha una sèrie d'àmbits de molt reduïdes dimensions que podrien ser dipòsits o alguna mena d'espai de treball, més que no pas habitacions pròpiament dites. Al costat est, en canvi, malgrat l'alt grau d'arrasament, es dibuixen una sèrie d'àmbits de majors dimensions. Al sud, compartia els mateixos espais descrits al nord del pati porticat. Pel que fa a l'oest i nord-oest, hi trobem una sèrie d'àmbits on s'han detectat algunes reformes puntuals, i on cal destacar una zona d'emmagatzematge que devia estar ocupada per *dolia*.

També pertanyien a aquest moment, tot i que amb més dubtes pel seu mal estat de conservació, una sèrie de construccions en els sectors nord-est i sud-oest de l'àrea excavada. Aquest mateix mal estat de conservació dificulta la seva interpretació, però la presència del que sembla una mena de corredor fa temptador considerar la possibilitat que es tractés d'un camí o lloc d'accés al voltant del qual es trobessin algunes dependències de la vil·la.

En un segon període, sobre el qual no podem precisar en quin moment comença, però que funciona fins a finals del segle I dC, es fan una sèrie de reformes importants que es documenten, bàsicament, a la zona situada al sud del

pati porticat, on es construeix un forn de producció ceràmica i altres estructures que semblen relacionar-s'hi. Aquests canvis, tot i que amortitzen algunes estructures prèvies, no comportaren la inutilització del pati porticat, el qual va continuar funcionant amb la major part de dependències annexes.

Aquestes noves estructures construïdes al sud del pati porticat configuren, doncs, una àrea destinada a la producció ceràmica formada per un forn al centre, unes dependències de treball a l'oest, un abocador i una probable àrea d'asseccador a l'est. Per tant, podem considerar que constitueix un complex ben estructurat i organitzat.

Pel que fa al forn, es tracta d'una estructura de planta quadrangular amb unes dimensions de 7 x 7 m. Se'n conserva la cambra de combustió i el *praefurnium*, així com l'àrea anterior de treball, mentre que no hi ha cap resta del garbell ni de la coberta. La cambra de combustió es troba dividida per un mur axial que la divideix en dos longitudinalment.

Al nord del forn pròpiament dit, davant de la boca, s'hi troba una zona de treball. A la cantonada sud-oest d'aquest espai hi ha una altra estructura de combustió, de molt petites dimensions, conformada per murs de maons, pedres petites i calç, mentre que la coberta era de volta. Malauradament dins aquest mateix àmbit, cal esmentar la presència de dos retalls arrodonits de cronologia moderna que afecten totes les estructures abans esmentades.

Immediatament a l'oest del forn, hi ha un edifici format per tres naus allargades que presenta unes característiques constructives diferenciades de la resta, ja que

es tracta de murs d'una major amplada fets amb pedres de grans dimensions. Malgrat la manca de dades, cal considerar la hipòtesi que es tracti de zones de treball o magatzem associades a la producció de terrissa.

Al costat est del forn hi ha un gran retall de planta aproximadament quadrada que s'interpreta com un abocador relacionat amb el forn abans descrit. En el seu interior hi havia diversos nivells amb gran quantitat de cendres, les quals contenien principalment material constructiu (*tegulae* i *imbrices*) i *dolia*, juntament amb alguns exemplars de ceràmica comuna, en molts casos amb signes evidents que es tractava de material de rebuig provinent del forn. Per tant, cal pensar que són el material constructiu i els *dolia* els que conformen la producció principal, mentre que la ceràmica comuna sembla constituir una producció complementària. Però queda el dubte sobre si el forn petit pot significar una diversificació en aquest tipus de producció. Respecte a aquest abocador, hem de dir que sobta la seva forma quadrada i el retall perfecte del terreny. Si tenim en compte que tant la forma esmentada com les dimensions coincideixen amb les del forn gran, s'ha de considerar la possibilitat que es tingués la intenció de construir un segon forn d'iguals característiques i que, finalment, es desestimés i es reaprofités el retall ja fet com a abocador.

Més a l'est de l'abocador, hi ha una gran àrea sense estructures on es van localitzar les graves naturals i taques de cendres esteses pel damunt. Tant arqueològicament com etnogràfica, podria tractar-se d'una zona per assecar les peces d'argila abans

de coure-les al forn. En aquest cas les cendres es dipositaven per tal d'evitar que la terra s'enganxés a l'argila encara humida, ja que són molt més fàcils d'espolsar.

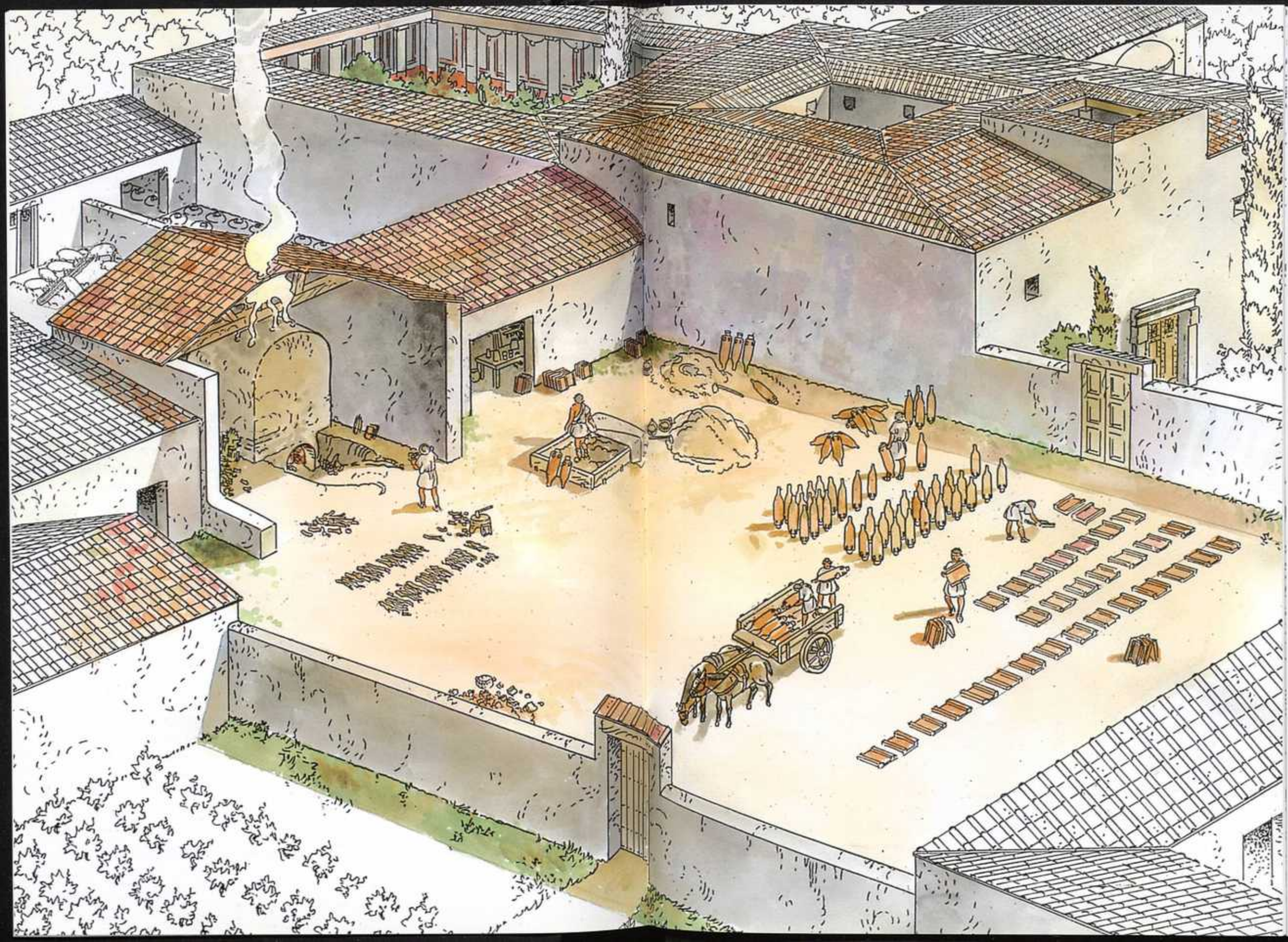
També en aquest moment es fan una sèrie de reformes al sector nord-oest de l'àrea excavada, consistents en subdivisions dels espais i canvis dels paviments. Els petits espais que es creen podrien ser interpretats com a petits dipòsits de transformació.

L'últim moment constructiu documentat ve marcat per dos paviments d'*opus signinum* que amortitzen algun àmbit, però no sabem si va afectar tota la vil·la o va ser un fet puntual. A més, l'alt grau d'erosió i la superposició directa dels nivells agrícoles fa que no tinguem elements de datació per a aquestes darreres reformes.

Pel que fa al moment d'abandonament definitiu de les restes excavades, no es pot precisar a causa de la destrucció dels nivells d'abandonament per les tasques agrícoles. Sembla clara una ocupació fins al segle III dC, mentre que hi són presents alguns materials que testimonien una presència d'època romana fins al segle V dC. Malgrat això, no es pot afirmar si es manté en funcionament alguna part de la vil·la, o si reflecteixen una freqüentació esporàdica de la zona.

En general cal interpretar que les restes conegudes pertanyen a la part fructuària i/o part rústica de la vil·la i no a la part senyorial. Hem de tenir en compte que tant al voltant del pati porticat com al voltant del segon espai obert es distribueixen una sèrie de dependències que, en determinats casos, es destinen a algun tipus de trans-

A la pàgina següent, hipotètic alçat de la vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc). Forn de ceràmica. (Dibuix de F. Riart)

formació (d'oli o de vi) i d'emmagatzematge. Al seu costat hi trobem altres àmbits de dimensions més grans que podrien correspondre a alguna mena d'habitatge relacionat amb el personal treballador de la propietat, ja sigui esclau o no.

TROBALLES SIGNIFICATIVES

Antoni Carreras i Casanovas

Arreu de la comarca han aparegut diverses troballes fortuïtes:

Les monedes. Els romans van introduir l'ús de la moneda a les nostres terres. La moneda va servir per comprar voluntats com la dels mercenaris indígenes reclutats per les guerres. La seva presència ha quedat ben palesa en les nombroses peces trobades arreu de la comarca i que es troben en una continuïtat que va des de l'inici de l'època republicana fins a les darreries del baix Imperi romà. Així, doncs, es posa de manifest la presència continuada de l'activitat humana durant tota la romanitat en aquestes terres. La seva aparició lligada en un context adient ens ajuda a situar cronològicament el jaciment.

La distribució d'aquestes troballes és notablement dispersa. S'han trobat monedes romanes arreu, tot i que presenten una forta concentració en els llocs esmentats de la plana d'en Pau, a les Planes (l'Espluga de Francolí) i a les vil·les.

Un cas singular és el de l'amagatall de monedes trobat a la cova de la Font Major, en un petit forat existent a uns 15 metres de l'entrada principal en la paret oest. Allí aparegueren diferents monedes dels emperadors Galba i Domicià datades les primeres al 68-69 dC; i les segones, al 92-94 dC.²⁴

Mànec, presumiblement, d'instrumental quiniàric trobat a la plana d'en Pau (l'Espluga de Francolí). (Fotografia d'A. Carreras)

Amulets fàl·lics. Les representacions del fal·lus van íntimament lligades amb els cultes fàl·lics, relacionats amb cultes de la vida, de la fecunditat i de la fertilitat, i han estat sovint usades com amulets per diferents pobles. Els romans divinitzaren el fal·lus com a Fascinus Deus i crearen nombroses representacions que exaltaven el membre viril a través de petites figures de bronze.

D'aquestes figures o amulets de bronze, n'hi ha una bona representació trobada pels entorns. A la vil·la de Milmanda aparegué un petit penjoll de 3,7 cm fos en bronze que representa la zona pú-

Amulets fàl·lics trobats a Milmanda (Vimbodí) i a la plana d'en Pau (l'Espluga de Francolí). (Fotografia d'A. Carreras)

bica viril amb tots els seus elements. A la plana d'en Pau (l'Espluga de Francolí) també es trobà un altre amulet representat per un petit fal·lus central amb els testicles, flanquejat a cada costat per dos grans fal·lus. També a la plana d'en Pau aparegué una figura de 6,7 cm de llargada que representa un home (potser alguna divinitat) de faccions majestàtiques amb una gran cabellera cenyida per una corona i una exuberant barba. El cos totalment nu mostra descaradament les parts virils, tot adoptant una posició de braços en gerra, empenyent el ventre cap endavant per mostrar en un primer pla els òrgans genitals notablement desproporcionats. Potser es podria interpretar com la representació del poder creador de la divinitat.²⁵ Els amulets es fabricaren pel procediment anomenat de la *cera perduda*.

Material quirúrgic. La medicina romana era tributària de la grega; no tan sols seguiren les pràctiques dels hel·lènics, sinó que fins i tot els metges d'origen grec abundaven en els països llatins. Els instruments que empraven eren generalment de bronze, però també n'hi havia de ferro i acer. A la plana d'en Pau, es van trobar dos mànecs de bronze sense fulla o perllongament final. Es podia tractar d'una *scalpella* o instrument de tall, o bé algun altre que devia estar en contacte amb la ferida, ja que la fulla o perllongament que hi manca no era de bronze, sinó d'alguns altres materials (ferro o acer). Cal tenir en compte que si hagués estat de bronze, el metall podia infectar les ferides.

El mànec està fos amb bronze i representa una figura humana embolcallada amb una pell d'animal que ben podria representar la pell d'un llop.²⁶ Pel tipus de vestimenta i per la seva actitud orant

recorda certs exvots ibèrics. Quant a la fabricació, possiblement fou emprat el procediment de la cera perduda.

Pel lloc on s'han trobat i pel tipus d'objecte, una altra vegada suggereix que podien pertànyer al contingent sanitari d'algun exèrcit de pas potser acampat allí.²⁷

Altres peces. També cal esmentar una terracota procedent d'una troballa fortuïta i no constatada del pla de Cervera de l'Espluga de Francolí, lloc on s'han fet paleses nombroses troballes i que representa un bust femení abillat amb una diadema de boles.

La peça fou fabricada en un motlle, atesa l'empremta que quedà al darrere de l'espàtula que s'utilitzà per a la seva extracció. Es podria pensar en una antefixa (peça decorativa que rematava la primera filada de teules d'algunes cases romanes); amb tot, no es descarta un origen iberoromà. Terracotes similars han aparegut a la vil·la de la Granja Mitjana (Vimbodí), actualment al museu del Monestir de Poblet.

També cal esmentar la fita terminal de Riudabella (s. II dC) amb la inscripció del nom d'un dels propietaris, «Lorianus» (Mayer 1992).

L'ORDENACIÓ DEL TERRITORI DE LA CONCA DE BARBERÀ EN ÈPOCA ROMANA

L'evidència del poblament de la Conca en època romana, intuït a través de les nombroses restes que obvien la distribució de bona part d'aquestes terres en vil·les, ha fet que alguns autors es plantegessin la hipòtesi de com podia estar ordenat el territori de la Conca de Barberà durant l'època romana.

Terracota. Bust femení adornat amb una diadema de boles i trena amb ziga-zaga. Pla de Cervera (l'Espluga de Francolí). (Fotografia d'A. Carreras)

Albert Benet en un estudi de 1984²⁸ va apuntar la hipòtesi que la major part de la Conca hagués format part d'un municipi romà de caràcter rural, malgrat no haver-hi cap referència entre els autors clàssics ni cap resta epigràfica que ho constati. Tanmateix l'ocupació de la major part de les terres de la Conca és una evidència irrefutable encara que mal estudiada, la qual cosa ens permet afirmar que en aquesta època la Conca degué comptar amb una important població rural.

Les ciutats romanes estaven organitzades en una part urbana on es concentrava la població, i un territori o camp de la ciutat on s'aixecaven les vil·les dedicades a l'agricultura i a la ramaderia. Benet apunta que és possible que hi hagués municipis que podríem anomenar *rurals*, que no devien tenir cap nucli urbà important (com Tàrraco), però que tenien la major part de la població escampada en vil·les. Potser aquests municipis comptaven amb una torre de defensa, un temple i alguns centres administratius. Podríem dir que la Conca va seguir una distribució similar.

Algunes ciutats o municipis romans que perduraren en l'alta edat mitjana esmentaven el seu terme com a *territoria*, o també *campo*. El terme *campo* va servir per anomenar un territori determinat.

Aquest mot apareix en un document de l'any 945 referit a Campo Berberano, que correspon a l'església de Sant Pere d'Ambigats, a l'actual terme de Barberà. Aquest topònim fa pensar a Benet que la zona entorn a Barberà de la Conca corresponia al territori d'un municipi romà de caràcter rural.

Un estudi posterior de Joaquim Peris, Marcel Poblet i Marta Querol ha mirat d'esbrinar l'ordenació del territori de la comarca en època romana a través de l'estructura agrària amb les traces que haurien pogut deixar els cadastres romans. L'estudi ha partit, d'una banda, de l'alt grau de romanització de la zona i de la relativa proximitat de Tàrraco i, de l'altra, de les centuriacions detectades en altres zones properes, com a la plana d'Urgell.

Les traces dels cadastres antics es poden veure a través de la xarxa de camins i parcel·les de conreu que formen una retícula que coincideix amb el mòdul romà, amb restes relacionades amb una centuriació (creus de terme, vil·les, ermites, necròpolis disposades en relació al traçat del cadastre...), amb la toponímia relacionada amb la centuriació, etc. Tots aquests indicis ens poden indicar un mode d'organització del territori.

La centuriació consistia en una forma determinada de delimitació i divisió en funció d'una assignació de terres als ciutadans d'una colònia o de dividir un territori. Aquesta delimitació i divisió es realitzava generalment a les zones planes d'un territori, i es feia a través d'un sistema ortogonal de camins que convertia aquell territori en un conjunt de quadres de 20 x 20 *actus* (aproximadament, 710 m de costat) i que eren denominats *centuriæ*. Aquesta quadrícula es construïa prenent com a base dos eixos perpendiculars que constituïen els dos camins principals (*cardo maximus* i *decumanus maximus*) i era senyalada sobre el terreny amb fites. En aquest sentit, la quadrícula de la centuriació no és, doncs, l'extensió de la quadrícula urbana d'una ciutat.

La centuriació té com a finalitat preparar l'ocupació estable d'una zona, delimitar el territori per dur a terme una nova ocupació, tot determinant la part que s'havia d'assignar als colons, les terres comunals i altres. Aquesta distribució s'utilitzà per recompensar en terres els soldats veterans.

Malauradament no s'han pogut trobar traces d'un cadastre romà a la Conca ni tampoc d'una centuriació que ens indiqui una organització del territori que seguís les pautes conegudes dels cadastres o de les centuriacions. Ateses les restes romanes aparegudes i els indicis d'un poblament notable, es podria pensar que l'ocupació d'aquest territori es va realitzar seguint unes pautes diferents, adaptades a l'orografia del terreny.

Un estudi profund encaminat a detectar qualsevol tipus de regularitat en la distribució de les vil·les i altres restes ens podria aportar més informació. Si es té en compte que els límits de les centuriacions coincidien sempre amb boscos, muntanyes, rius i altres accidents geogràfics, i que el paisatge de la Conca està farcit d'aquests elements, no és estrany que aquests terrenys s'haguessin ocupat d'una altra manera que potser respondria a uns supòsits diferents dels que s'atribueixen a una centuriació (reservada habitualment a les planes).²⁹

Així, doncs, hem pogut constatar que la distribució de les vil·les en aquesta zona de la Conca de Barberà obeïa a un traçat força regular entre elles i que seguia les valls dels rius Milans, Francolí, Anguera, Vallverd, Corb, on les restes romanes identificades com a possibles vil·les estaven separades per una distàn-

cia aproximada d'1,5 a 2 km o coincidien en llocs de fonts d'aigua o terres fèrtils.³⁰ A més, aquest traçat coincidia també amb les principals vies de comunicació que hem vist.

No obstant això, no sabem si la distribució de les vil·les obeïa al traçat de les vies de comunicació o a la coincidència que aquest traçat passava per les millors terres de conreu de la comarca. Per tant, les particularitats apuntades són un altre element diferenciador de la zona. Tant les terres fèrtils com les valls fluvials o les vies de comunicació coincideixen en un mateix traçat per aplicar una delimitació i divisió del territori d'una forma diferent i adequada a aquesta zona.

Atesa la distribució de les vil·les en distàncies regulars, podem atauïllar a mode d'hipòtesi l'extensió aproximada d'algunes d'aquestes vil·les. Si fem l'exercici de calcular l'extensió de l'àrea de distribució geogràfica que comprèn un nombre determinat de vil·les i la dividim pel nombre de les esmentades vil·les existents dins d'aquesta àrea, el resultat obtingut és una aproximació estimativa de l'extensió territorial del *fundus* de cada vil·la: 225 hectàrees per a algunes vil·les.

Detraient la superfície de masses forestals i no conreables estimada en dues terceres parts, podria donar una extensió conreable d'unes 75 hectàrees per vil·la. És evident que aquesta suposada extensió és molt discutible, però es pot agafar a tall d'hipòtesi com un element més a considerar per determinar a grans trets l'ordenació territorial que podia existir en aquestes terres de la Conca.³¹

Dofia o tenalla trobada a Milmanda (Vimbodí), Museu de la Vida Rural (l'Espluga de Francolí). (Fotografia d'A. Carreras)

L'AGRICULTURA EN TEMPS DELS ROMANS

Durant aquesta etapa hi haurà uns canvis importants en l'economia agrícola d'aquestes terres. D'una agricultura basada en el conreu del cereal, arrelada i constatada des del neolític, a una agricultura més diversificada i fonamentada en la trilogia mediterrània del cereal, la vinya i l'olivera. Cal dir que tant la vinya com l'olivera segurament eren conegudes des de molt antic, però no tingueren un desenvolupament important fins entrada l'època romana.

Amb el nou repartiment de la terra i l'establiment del sistema romà de les vil·les, les millors terres de la Conca esdevindran unitats de producció per excel·lència. Una agricultura més racional i amb una tecnologia innovadora, impor-

tada del gresol dels pobles de la Mediterrània, s'imposarà a casa nostra davant les formes tradicionals i mil·lenàries del món ibèric. Unes noves necessitats implantades pels costums dels colons itàlics i el fort desenvolupament del comerç que portà la dominació romana canviaran irreversiblement l'economia agrícola de la zona.

Així mateix, és versemblant pensar que bona part dels excedents que les noves formes de producció proporcionaren es degueren destinar a la comercialització, i presumiblement a l'exportació arreu de l'Imperi, a través de la via de comunicació que unia aquestes terres amb Tàrraco, i d'allí embarcades cap a Roma.

El paisatge de la comarca també es veurà progressivament modificat amb la nova forma d'explotació agrícola.

El suposat augment demogràfic que comportà l'arribada i l'assentament de nous colons, i la intensificació dels conreus, devia tenir un efecte negatiu sobre el paisatge autòcton. L'immens mantell de vegetació format per pinars, rouredes i alzinars que devia cobrir bona part de la Conca, i segurament poc degradat amb els conreus de subsistència d'èpoques anteriors, devia ser arrabassat.

Segurament arrabassant d'una forma més intensa en els boscos del *fundus* que envoltaven les vil·les, bé sigui per engrandir els camps de conreu, o bé per alimentar els forns de ceràmica, calç o termes de les vil·les.

A la vegada, amb el nou règim i repartiment de la propietat, cal pensar que també es van esbancar nous camps de conreu en altres indrets. Part de la població que fins l'arribada dels romans vivia en els poblats aturonats de la comarca, es va assentar a la plana i augmentaren els nuclis existents. Conseqüentment es devia produir una nova pressió sobre el paisatge, principalment en els comellars i terres, que no pertanyien als *fundus* de les vil·les que eren més frescals i fèrtils, i desarmaren la boscúria per convertir-la en nous camps de conreu.

Durant l'època romana amb el desenvolupament dels nous cultius i l'augment demogràfic, el paisatge natural i agrícola va experimentar uns canvis sense precedents fins al moment, i posà les bases per a l'economia agrícola del futur.

Els cereals. Conreats en aquestes terres des del neolític, i amb una continuïtat durant l'edat del bronze i l'època ibèrica van tenir també un desenvolupament important. Espècies com el blat comú

(*Triticum aestivum*), conreat i constatat arreu del país durant l'època ibèrica, així com l'espelta bessona (*Triticum dicoccum*) i l'ordi (*Hordeum vulgare*),³² es van seguir conreant en el període romà. Possiblement la intensificació i diversificació del comerç procedent dels pobles de la Mediterrània va significar la implantació de noves llavors i espècies de cereals més productives.

Aquest conreu adaptat a la major part de les terres d'aquesta zona va nodrir i sustentar la població, ja que en la dieta bàsica dels romans hi trobem el *puls* o *pulmentum*, gra picat al morter convertit en farina i bullit. Ceres, deessa de l'agricultura, va tenir el seu culte entre els propietaris de les vil·les vinguts d'Itàlia i establerts en aquestes terres, i que, a poc a poc, es va amalgamar amb les creences de la població indígena.

L'olivera. Si bé les utilitats de l'oli d'oliva foren conegudes molt abans de l'arribada dels romans, el seu conreu no s'intensificà fins a la seva arribada i amb la implantació del sistema de vil·les, on va començar un conreu racional de l'olivera.

Les grans vil·les dels Plans d'en Jori (Montblanc), del pla de Cervera (l'Esplugu), de la Granja Mitjana, Riudabella i de Montcortès (Vimbodí) i Pedrinyà (Sarral) van gaudir de les millors terres per al conreu de l'olivera. L'edafologia i pluviositat més propícia per al creixement de l'olivera i qualitat d'oli no va passar desapercebuda als agricultors d'aleshores. A Riudabella s'hi ha trobat una gran pedra plana i circular rebaixada en la seva part interior i amb uns canals de decantació, utilitzada com a base d'una premsa d'oli o *torculum*.

Els trobem emmagatzemats en grans tenalles de parets gruixudes conegudes com a *dolia*, paleses en les nombroses restes on es troben aquests recipients esfèrics de grans dimensions, que també servien per guardar el vi, i fins i tot els cereals. Alguns *dolia* podien tenir una capacitat d'emmagatzematge de fins a 500 litres.

L'ús de l'oli s'intensifica durant l'època d'August, moment en què comencen a aparèixer llànties d'oli destinades a il·luminar les cases, i són molt habituals en el segle I dC, i en tot l'alt i baix Imperi. Per les seves formes i motius decoratius les llànties aporten una cronologia del jaciment. L'oli també s'utilitza com a unguent per als atletes i perfum per a les dones. En les varietats culinàries que van aportar els romans a casa nostra, no es pot descartar un ús més freqüent de l'oli d'oliva en el condiment dels aliments.

Juntament amb les noves utilitats de l'oli i de consum local, cal afegir-hi la comercialització i exportació, potser, d'excedents de les vil·les per abastar les necessitats de l'Imperi.

La vinya. Paral·lelament al naixement i creixement de les vil·les en aquestes terres, es va desenvolupar el conreu de la vinya. Encara que la vinya es coneixia amb anterioritat (*Vitis vinifera sylvestris*) i va prendre importància amb la colonització grega i fenícia per l'adopció de noves varietats, no va experimentar una forta intensificació i importància fins a l'arribada dels romans. La influència del món romà és decisiva.

A les grans vil·les com la dels Plans d'en Jori o la de Milmanda, el conreu de la vinya estava ben estès, l'abundància de fragments d'àmfores i *dolia*, i la pre-

sència de forns per coure ceràmica, ens ajuden a formular la hipòtesi.

Alguna d'aquestes grans tenalles ha estat trobada a Milmanda i reconstruïda gairebé en la seva totalitat al Museu de la Vida Rural, de l'Espluga de Francolí. D'altres portaven el signe del terrissaire, com és el cas de tres fragments de *dolia* procedents de la Granja Mitjana (Vimbodí) en els quals es pot llegir «Privatus I», un altre d'incomplet que diu «Enius» i un tercer que porta aquestes sigles «L^o AC^o PH». ⁵³

La troballa de determinats objectes relacionats amb el culte a Bacus poden ajudar a testimoniar el conreu de la vinya en determinats moments.

Les varietats de vinya existents no eren les actuals. Els ceps eren emparrats i de grans dimensions, tal com es pot veure en els mosaics romans. El raïm recollit durant la verema era transportat amb carro fins al *lacus vinatio*, on era trepitjat.

El most resultant fermentava durant uns dies a l'interior d'aquest cup, després s'extreia i s'introduïa en *dolia* on tenia lloc la fermentació més lenta. El vi resultant estava a punt per al consum i el de més qualitat es transvasava en àmfores i es tapava amb reïnes on tenia lloc l'envelliment.

La producció d'àmfores completava la indústria vinícola. ⁵⁴ Les àmfores podien ser de diferents tipus, la més estesa a la nostra zona era l'anomenada Dressel 2-4, de la qual s'han trobat fragments a la vil·la de Milmanda. L'àmfora podia contenir uns 26 litres de vi.

Segurament el vi de major qualitat que es produïa a les nostres vil·les es preparava per a l'exportació, es trans-

portava amb àmfores fins al port de Tarragona, i s'embarcava i estibava entre branques de pi cap a Roma.

El regadiu. La ubicació de les principals vil·les esmentades en el curs dels rius Milans, Francolí, i Anguera, o bé prop de fonts importants d'aigua com la de la Granja Mitjana, suggereixen un ús de la irrigació, si més no de les terres properes al riu.

Com ja se sap els romans extreien l'aigua dels pous propers als rius mitjançant l'ús d'una llarga palanca (*tolleno*) amb un pes en un dels seus extrems i un recipient en l'altre que s'introduïa al pou. Aquest enginy s'ha utilitzat en els horts de la comarca des de les vores del riu fins a èpoques ben recents.

També es devien utilitzar surgències d'aigua procedents de fonts. Aquest és el cas de la vil·la de la Granja Mitjana, on segurament les fonts d'aigua dels vessants de la muntanya de la Masia del Soler es canalitzaren cap a algun embassament similar al qual actualment es fa per arregar l'aigua en la coneguda bassa de la Granja.

Tampoc no es pot descartar l'ús de sistemes d'irrigació en els llocs on les mateixes característiques naturals del terreny afavorien el regatge. En concret, en els desnivells existents en el curs dels rius on una senzilla séquia i resclosa podia distribuir l'aigua per una extensa zona d'irrigació. No és arriscat proposar aquesta hipòtesi, si es té en compte que les obres hidràuliques d'aquest període romà estan magníficament ben representades a la Conca per la presa romana del barranc de la Salada, a Sarral, on prop hi havia la vil·la de Pedrinyà.

A les hortes de la vora del riu hi devia haver la varietat d'hortalisses pròpies d'aquells temps, com els raves, considerats molt nutritius i saludables; també hi devia haver naps i pastanagues, cebes i alls.

La ceba es consumia en abundància i se'n coneixien més de vint varietats. També hi trobem els espàrrecs, i entre les verdures tenia un paper principal els derivats de la família dels cards (excepte la carxofa, que és més recent).

Els bròquils, la col, els porros tampoc no hi devien faltar, els quals es menjaven bullits amb un raig d'oli i l'enciam, que no es menjava amanit, sinó bullit i com a sopa. Pel que fa als arbres fruiters, hi devia haver pomeres, pereres, presseguers i albercoquers.³⁵

LA PRESA ROMANA DEL BARRANC DE LA SALADA DE SARRAL

Júlia Beltran

Maria Sardà

Aquesta presa situada al terme municipal de Sarral es va documentar per primera vegada l'any 1984, en el decurs de la realització de la Carta Arqueològica de la Conca de Barberà, gràcies a les referències que l'historiador medievalista Josep Maria Sans Travé va donar a l'equip d'arqueòlegs que la duia a terme.

Es tracta d'una presa de derivació o assut, la finalitat de la qual era la d'elevat el nivell de l'aigua per desviar-la cap a un canal. Se situa en un estretament del barranc de la Salada, just davant d'un eixamplament del seu llit, la qual cosa facilitava l'emmagatzemament d'un volum

més gran d'aigua. S'assenta directament sobre el terreny natural que es troba rebaixat per aconseguir una plataforma horitzontal. Està formada per un dic en forma d'arc rebaixat que talla transversalment el barranc. En els extrems es recolzava en uns estreps situats als marges del barranc, dels quals solament se'n conserva un.

El mur presenta tres tipus de fàbrica. A l'interior, un nucli d'*opus caementicium* recobert aigües avall per un parament de grans carreus format per 5 filades esgraonades, l'*opus quadratum*. I aigües amunt, per un parament de dimensions mitjanes, l'*opus incertum*. Al coronament i aproximadament cap a la meitat de la pantalla hi trobem un sobreeixidor de superfície. A l'esquena del dic hi ha un contrafort de secció esgraonada.

Els treballs d'excavació i l'estudi sedimentològic que en va fer el geòleg Lluís Mercader han evidenciat l'existència de tres fases constructives en la vida de la presa. La primera fase correspon al moment de la construcció, quan es va aixecar un dic de característiques ja indicades, és a dir, arquejat, fet de fàbrica, de perfil trapezoïdal i recolzat sobre terreny impermeable que funcionava com una presa de derivació i tenia com a finalitat irrigar zones de conreu. Sembla lògic que la construcció es devia haver començat pels estreps per anar tancant l'arc progressivament. En aquest moment es necessità desviar l'aigua per poder treballar en sec.

A aquest fet devia respondre un mur de 12 m de llarg que s'aboca a la pantalla i que es localitza al marge dret, de factura precària i fet de pedres de diferents mides unides amb argiles de fons. D'aquesta primera fase constructiva en són tam-

bé els dos forats que devien haver format part d'una bastida o mitjà auxiliar per facilitar les obres d'estrebat del dic. Estaven tallats en el sòl natural i coberts per sediments dipositats en aquesta primera etapa de la vida de la presa.

La segona fase constructiva ve marcada per un fet violent en la història de la presa: el trencament de la pantalla documentat tant arqueològicament com per l'estudi dels sediments. La línia de trencament ve marcada per una diferència en l'aparell constructiu, com també per una petita inflexió en la curvatura de l'arc. La part refeta no presenta l'arrebossat de calç i sorra, sinó que està impermeabilitzada amb una gruixuda capa d'argiles. No es pot determinar l'envergadura de la destrucció, ja que sols resta una part de la pantalla.

Desconeixem si la presa en la primera fase tenia ja un contrafort, però ens inclinem a pensar que deu tractar-se d'un nou element que es va afegir per assegurar l'estabilitat de la pantalla. Un cop reparada, la presa devia funcionar fins que es va reblir i després va ser abandonada.

Posteriorment, es van anar dipositant sobre part de la coronació sediments desplaçats per gravetat, procedents dels marges del barranc. Sobre part d'aquests sediments es va aixecar un nou parament constructiu que es corresponia a un recreixement de la presa. El nou ús i adequació en constituïa la tercera i darrera fase constructiva. Del mur de recreixement sols s'ha conservat un petit tram de 25 cm d'alçada, situat a uns centímetres més endarrerit que la primera filada. L'estudi

Preses romana del barranc de la Salada. Al terme municipal de Sarral, al bell mig del barranc de la Salada, es localitza una presa de derivació o assut, construïda en època romana, la finalitat de la qual és elevar el nivell de l'aigua per desviar-la cap a un canal. Vista del parament d'opus quadratum i de l'únic estrep que es conserva. (Fotografia de M. Sardà)

dels sediments de tipus lacustre dipositats al darrere confirma la utilització d'aquest mur com a recreixement.

En aquesta fase es va elevar l'estrep dues filades, les quals s'assentaven en part sobre sediments de vessant. Amb aquest recreixement l'estrep adquireix en planta una forma el·líptica. L'absència de *mudcracks*, esquerdes de dessecació, implica una sedimentació sota làmina d'aigua permanent, és a dir, al llarg de la vida útil la presa sempre va retenir aigua.

El sistema de distribució de l'aigua

La captació d'aigua es devia fer per mitjà d'un canal a mitja costa, obert i excavat a la roca, que arranca de la part alta de la pantalla i discorria pel marge esquerre del barranc. La prospecció en superfície va permetre la localització de

part del seu traçat, el qual es pot seguir a través d'un corriol que voreja el marge.

A 55 m aigües avall del dic de la presa i en el mateix marge esquerre, es va localitzar un tram de canal en el pont que antigament unia Sarral amb Solivella. Es tracta d'un canal de pedra, de secció rectangular, amb la sola i el caixer fets d'una sola peça. Està format per 5 peces de 0,67 m de longitud cadascuna, encaixades perfectament entre elles pel sistema d'acoblament encadellat. Un cop travessat el pont, la conducció s'assentava en un mur fet de pedres irregulars de mida petita unides amb fang i del qual se'n conserva aproximadament un metre.

La canalització a uns 200 m comença a desviar-se del marge del barranc en direcció SE, en terrenys de conreu

actualment aterratsats. El següent testimoni del seu traçat va aparèixer en un esvoranc situat al marge del barranc. Es tracta d'un mur de petit aparell en forma de colze. El braç principal talla transversalment l'esquerda, mentre que l'altre es desvia cap a les terrasses immediates al marge esquerre del barranc de la Salada. Possiblement aquesta estructura sobre la qual s'assenta el canal tenia com a finalitat salvar l'accident natural del terreny i, també, ser una primera derivació del canal principal.

Cronologia

No podem datar el moment de construcció de la presa, ja que l'excavació no n'ha proporcionat dades explícites. Però

segons el tipus d'aparell constructiu, i tenint en compte que ni la documentació medieval existent ni la posterior no en diuen res, podem pensar que la primera i segona fase constructiva són d'època romana. Posteriorment, la presa es va reblir i es va abandonar fins que en època indeterminada es recreix i torna a ser emprada fins al seu total rebliment i abandonament definitiu. Està documentada l'existència d'una important vil·la romana aproximadament a 1 km de la presa, la qual cosa podria estar relacionada amb la seva explotació agrària. A més, la pedra emprada en la construcció de la presa —calcarenita— procedeix d'una pedrera propera a aquesta vil·la.

La relació física entre el pont i el canal indica que aquest tram va ser refet

Presa romana del barranc de la Salada. Vista del parament d'opus incertum i contrafort de secció esgraonada. (Fotografia de M. Sardà)

en pedra en el moment de la construcció del pont. Així, doncs, el pont és el *terminus post quem* en la construcció de la presa. No obstant això, la cronologia del pont és difícil d'establir, ja que tan sols conserva els pilars i l'arrencada d'un arc possiblement apuntat. Aquest tipus de pont es va començar a construir en el segle XIV, i és una tradició que va perviure fins als segles XVII i XVIII.

L'estudi de les estructures d'irrigació que es coneixen en aquesta àrea demostra que la majoria estan relacionades amb molins medievals, i que els molins hidràulics usaven la xarxa de canals que, al mateix temps, servia per regar les zones d'horta. La xarxa de molins medievals existents a Sarraí no coincideix en res amb el traçat del canal de la presa.

ALGUNS COSTUMS

Antoni Carreras i Casanovas

Molts costums romans, de ben segur, s'implantaren a casa nostra; d'altres, foren la continuació de la tradició indígena amb els autòctons, i alguns altres foren una barreja dels dos.

Entre els costums alimentaris era usual preparar els cereals cuits en forma de farinetes que anomenaven *pulmentum*. Els llegums més apreciats eren les faves, els pèsols, les lleties i els cigrons. Les faves eren un dels productes bàsics, i normalment es menjaven bullides i acompanyades de llard. També se'n feia farina que s'usava per espessir salses. Els pèsols no es consumien frescos, sinó assecats.

La caça fou una de les activitats principals. Era una activitat dels pagesos, dels senyors que feien batudes acompanyats

d'esclaus, i també dels nens que sortien a caçar conills. L'animal de caça més apreciat era el senglar, caçat pels boscos i planúries d'aquestes terres i que es consumia en salaons o en complicades receptes culinàries. També els cèrvids eren caçats per aquests paratges i eren presents en les receptes de cuina. La caça petita era també molt apreciada; principalment, la de llebre i conill. Pel que fa a les aus, els agradaven força les perdius; els ànecs salvatges, que devien caçar a l'hivern als gorgs i aiguamolls; les tórtors i guatlles, a la primavera; i a l'estiu, els tords, els francolíns i les becades.

El porc, com avui dia, es consumia en la seva totalitat, fent-ne pernills, botifarres, llonganisses i altres derivats. Entre l'aviram hi havia les gallines, els pollastres, les oques i els ànecs. Els textos mostren la importància dels ous en l'alimentació, ja que s'utilitzaven freqüentment en la preparació de postres dolces i per lligar salses. Les llets més consumides eren la d'ovella, la de cabra i la de vaca. Pel que fa al formatge, el més apreciat era el de vaca i després els d'ovella i cabra.⁵⁶

El raïm es consumia assecat com a panses, i també fresc. Principalment els raïms que sortien de les nostres vil·les eren premsats i convertits en vi. El vi que es bevia llavors era molt diferent al d'ara. Al vi novell amb fermentació hi barrejaven mel, panses, la qual cosa donava uns vins pesats i xarposos. També era habitual veure el vi cuit fins a reduir-lo a dues terceres parts, és a dir, escalfat i evaporat (*sapa*). De vegades, macerat amb escorces, fulles o pètals de rosa (*rosatum*). També s'hi afegia reïna de pi, pebre (*conditum*), aigua dolça i aigua de mar (vi de Cató).⁵⁷

LES VIES ROMANES AL SEU PAS PER LA CONCA DE BARBERÀ

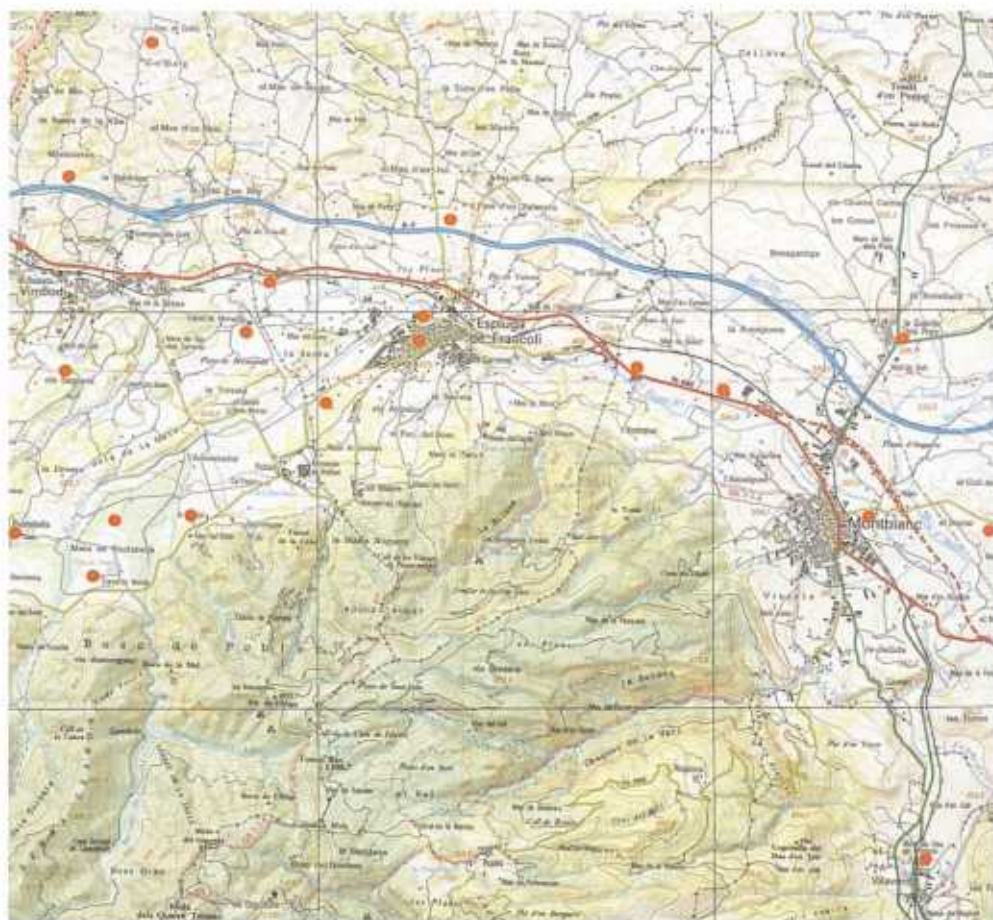
Josep Francesc Roig Pérez

El coneixement de la configuració del relleu és essencial per comprendre la història d'un territori, ja que ha determinat molt les comunicacions entre els pobles que hi han viscut. El Sistema Mediterrani Català està constituït per tres unitats paral·leles a la costa: la Ser-

ralada Litoral, la Depressió Prelitoral i la Serralada Prelitoral. Aquesta alineació paral·lela a la costa de les serralades ha dificultat des de sempre la comunicació entre les terres costaneres i les de l'interior.

Per això han estat tan importants les valls transversals obertes pels rius, per on s'han establert els eixos viaris principals per unir els pobles de la franja costanera amb els de la Depressió Central.

La via romana al seu pas per la Conca de Barberà. Observem com la majoria de restes arqueològiques d'època romana localitzades fins a l'actualitat són properes a la infraestructura viària. El mapa base s'ha extret de l'Atles topogràfic de Catalunya 1:50.000 (1995), Institut Cartogràfic de Catalunya. Barcelona.

Sabem que des de la prehistòria existien diferents camins que creuaven les actuals terres catalanes de nord a sud, i facilitaven les migracions i l'intercanvi de productes.

Moltes de les vies terrestres d'època romana són de la romanització. És a dir, són condicionades, organitzades, mesurades, pavimentades amb una sèrie d'obres d'infraestructura relacionades com ara els ponts, els drenatges, els viaductes... d'aquests antics camins preromans³⁸ de caire comercial o militar, com l'anomenada via Hercúlia, un corredor natural que comunicava la península Italiana amb el sud de la península Ibèrica.

El procònsol Domitius Ahenobarbus va establir una via sobre aquest camí coneguda amb el nom de via Domitia, que creuava els Pirineus pel coll de Banyuls amb l'arribada dels romans a la península al voltant de l'any 118 aC.³⁹

Aquesta via va patir una forta remodelació amb l'organització territorial que va idear i portar a la pràctica Octavi August.⁴⁰ Les reformes van ser tan destacades que van fer que la via s'anomenés des d'aquell moment via Augusta.

Avui sabem que aquesta via, que unia les ciutats de Roma i Gades, no correspon a un únic itinerari principal ni oficial, sinó que també disposava d'itineraris alternatius i ramificacions.⁴¹

Entre aquests itineraris trobem la via que sortia de Tàrraco en direcció a llerda, anomenada, segons l'itinerari

Antoní,⁴² *De Italia in Hispanias i Ab Asturica Terracone*. Cal dir, però, que els diferents mil·liaris recuperats entre aquestes dues poblacions mantenen el nom de via Augusta.⁴³

Actualment les possibilitats que resten d'arribar a un coneixement total del traçat d'aquesta via són poques, sobretot a causa de les grans transformacions agrícoles, urbanístiques, d'infraestructures viàries...

Tot i això, podem dir que la principal via de comunicació terrestre d'època romana a la península Ibèrica, després de travessar la ciutat de Tàrraco i el riu Tulsis (Francofí) es bifurcava: una via seguia en direcció sud, cap a Gades; i l'altra, en direcció oest, cap a llerda.

La resta més antiga d'aquesta última localitzada fins al moment és el mil·liari del procònsol Quint Fabi Labeó (IRC 89; CIL II: 4925), recuperat a llerda⁴⁴ i que ens situa la seva construcció al voltant del segle II aC.

Les referències escrites d'època romana⁴⁵ atribuïbles a aquesta via i a aquesta època en concret, també ens indiquen si no un origen, sí una utilització durant la República romana.

Com ja hem expressat anteriorment, la tasca més important pel que fa a la construcció, millora i ampliació de la via s'inicia amb Octavi August. Aquest personatge concep la xarxa viària com una forma de control estratègic, com un element de propaganda, com una manera de potenciar l'intercanvi comercial, i sobretot com un factor de romanització.

A la pàgina següent, hipotètic campament romà a les Planes (l'Espluga de Francofí), al costat de la via romana prop de les coves de l'Espluga. (Dibuix de F. Riart)

Aquesta via imperial reformada per Octavi August passava per Ilerda fins arribar a Asturica Augusta, sortia de la ciutat de Tàrraco, tot passant el riu Tulcis per un pont, probablement de pedra, que estava molt a prop de l'actual traçat de l'N-340.⁴⁶ Un cop creuat el riu, el camí més antic seguia aigües amunt, i passava pel costat de la vil·la romana de Centcelles,⁴⁷ en direcció a l'actual poble del Morell, al voltant del qual es va recuperar l'any 1986 un mil·liari de mitjan segle III dC.⁴⁸

La via continuava, tot passant a prop de l'actual poble de Vilallonga del Camp, com ho demostra una inscripció trobada a l'antic terme de la Font de l'Astor⁴⁹ i que esmenta un encarregat de les vies: «III uir uiarum curandarum», anomenat Marcus Fabius Priscus, datat pels volts dels anys 60-65 dC.⁵⁰ Després, per a alguns autors, aquesta via seguia en línia recta fins passar pel Pont de Goi⁵¹ en direcció al pas natural entre les actuals comarques del Camp de Tarragona i de la Conca de Barberà, l'estret de la Riba.⁵²

Un cop passat aquest estret, la via continuava en direcció a l'actual Montblanc,⁵³ resseguint primer l'actual N-240⁵⁴ i després per l'actual TV-7001 devia passar ben al costat de la cova de la Font Major, de l'Espluga de Francolí.

Aquest camí era encara conegut i utilitzat a l'edat mitjana amb el nom de Camí Ral, contracció popular de *real*, i unia la ciutat de Tarragona amb Montblanc,⁵⁵ i Montblanc amb Lleida, conegut com Camí de Lleida.⁵⁶

Tal com hem dit, pensem que la via passava pel costat de la cova de la Font

Major, de l'Espluga de Francolí, bàsicament per dos motius. El primer, per fer-ne ús com a necessitat vital; i el segon, per honorar la divinitat aquàtica protectora del lloc.⁵⁷ No oblidem la importància que per als romans tenien els indrets relacionats amb l'aigua, com ara les deus, llocs on segons la tradició llatina esdevenien la llar de les nimfes.⁵⁸

Una altra necessitat humana és el descans. Les fonts clàssiques citen dues *mansiones* entre Tàrraco i Ilerda. Generalment s'ha relacionat Vilaverd amb la mansió Ad Septimum Decimum, situada, tal com diu el seu nom, a 17 milles de Tarragona. Igual com la Vinaixa amb Ad Nouas (Ad Nouam Classem de Livi, XXII, 21, 6?) localitzada a 13 milles de l'anterior.⁵⁹ Les dues poblacions actuals coincideixen amb el traçat de la via i amb el nombre de milles, però no per això s'ha de relacionar directament la seva fundació, d'època medieval, amb el pas de la via romana.

Un cop superada la zona de la Vinaixa, la via seguia en direcció a l'Albi, concretament per la partida de les Comes, on es van localitzar l'any 1998 dos fragments de mil·liari: el primer, d'època de Claudi I i, el segon, probablement d'època de Maximí.⁶⁰

A continuació la via seguia en direcció a les Borges Blanques, com ho demostra el mil·liari d'època de Nerva trobat entre aquestes dues localitats (IRC II 95). Després continuava per Artesa de Lleida, on es va trobar un altre mil·liari (IRC II 92) datat entre el 317 i el 337, a l'època de Constantí II. I, finalment, la via entrava a Lleida per un probable pont de fusta o fusta i pedra.⁶¹

En aquesta ciutat s'hi ha recuperat un miliari republicà, IRC II 89, i dos més de cronologia imperial: el primer IRC II 90, d'època de Neró; i el segon, IRC II 91, d'època de Nerva.⁶²

El tram descrit anteriorment, a grans trets, fa referència a la principal artèria de comunicació entre les ciutats romanes de Tàrraco i Ilerda, tot passant per la Conca de Barberà. Cal dir, però, que arran d'aquest eix de comunicació es va construir un extens tram viari amb itineraris alternatius i ramificacions per tal de facilitar la circulació de mercaderies i persones al llarg de tota la península.

La vida econòmica i social en època romana no girava al voltant d'una sola via. Això ens ho recorda l'agrimensor Sícul Flac en l'obra redactada en els inicis del segle II dC *De condicionibus agrorum*, on distingeix quatre categories de vies: vies públiques, vies secundàries, vies comunes i vies privades.

Així, doncs, ens indica que probablement la zona que ocupa actualment la Conca de Barberà va ser solcada en època romana per una gran diversitat de vies de comunicació terrestre. Per exemple, recordem la seva importància geoestratègica i com a lloc de pas obligat, entre les quals destaca la principal obra d'infraestructura viària vers l'interior peninsular, tal com ens evidencien la gran quantitat d'assentaments romans⁶³ localitzats a banda i banda d'aquesta.

Som conscients que aquest tema presenta moltes llacunes i que ens queda molt per fer. Tenim, doncs, un camí obert que cal seguir.

HIPÒTESI ENTORN A UN ALTRE POSSIBLE RAMAL SECUNDARI DE LA VIA DE TÀRRACO A ILLERDA (DE ITALIA IN HISPANIAS). LES VALLS DEL RIU ANGUERA-CORB

Antoni Carreras i Casanovas

Quan els romans van arribar i ocupar aquestes terres ho van fer a través d'una xarxa de camins ancestrals que ja existien. Des dels temps més antics, els éssers humans que es mogueren per aquest territori van cercar els camins i els viaranys més ràpids i menys dificultosos per desplaçar-se d'un punt cap a l'altre del territori. Els diversos colls i passos naturals foren utilitzats sens dubte des de l'antigor. Per tant, les condicions orogràfiques de la Conca determinaren, en gran mesura, el disseny viari format per camins interiors i vies naturals que la traspassaven.

Els primers camins que van trobar els romans devien ser els antiquíssims camins protohistòrics que la gent d'aquestes contrades havia utilitzat per desplaçar-se a través dels diferents assentaments humans situats a la planúria i a les muntanyes. Aquests camins seguien els cursos fluvials i travessaven els rius Francolí, Anguera, Corb o Gaià, pels guals o passos més adients, on la profunditat era menys acusada o els llocs on una gran llosa o un consistent llit de pedra evitava el fang i facilitava el pas de carros i persones. A més, però, d'aquesta xarxa de camins que podríem dir d'ús intern, existia un camí transversal més important que creuava el territori de llevant cap a ponent, i que comunicava la costa catalana amb l'interior peninsular. Un camí utilitzat per migracions de pobles des de

la prehistòria, exèrcits i comerciants des d'èpoques protohistòriques i que és el mateix que, fins i tot, porta la romanitat a casa nostra. Un camí que els romans milloraran i segurament engrandiran, tot convertint-lo en una via per facilitar el desplaçament de les tropes per desenvolupar l'economia i la seva política d'expansió.

Malgrat la constatació que aquesta via, que anava de Tàrraco a Ilerda, penetrava a la Conca per l'estret de

la Riba, no exclou que altres ramals, també d'origen protohistòric i aprofitats pels romans, entressin a la comarca des

Legionari romà de la segona meitat del segle I dC. (Dibuix de F. Riart)

de l'Alt Camp pel coll de Lilla i el coll de Cabra.

És versemblant pensar que les nombroses restes romanes aparegudes prop del curs dels rius Anguera-Vallverd, Pedrinyà, barranc de la Salada (Sarral), els Borrels, els Molinets (Barberà de la Conca), Roques Blanques, Miralpeix (Pira), Clots Martells (Solivella), Corb (Molí de la Cadena — Vallfogona de Riucorb —, Guimerà) i els seus barrancs afluents (Salada, etc.), estiguessin interconnectades per una via principal que seguia per les valls d'aquests rius. D'una manera entenedora, podem dir que l'actual traçat de carretera comarcal C-241 (Montblanc-Santa Coloma) equival en alguns traçats al que devia ser la via romana de l'antigor. Així mateix, el poblament romà de la vall del riu Corb també fa pensar amb una certa veracitat que un vial devia connectar aquesta via del riu Anguera-Vallverd, des de Santa Coloma fins a Belianes i potser des d'allí fins a Arbeca i les Borges Blanques per unir-se a la via principal que hem vist de Tàrraco a Ilerda procedent de Montblanc.

En aquest sentit, recents estudis del jaciment arqueològic de la necròpolis de l'Oliva de Maldà (l'Urgell)⁶⁴ suggereixen aquesta hipòtesi versemblant. La necròpolis formada per 25 enterraments de caixa de lloses, molt similar a la necròpolis de Tuells de Sarral, ha pogut ser datada cronològicament en una forquilla que aniria des del segle I dC fins al segle III dC, més propera potser cap a aquest darrer segle de l'antiguitat tardana.

La dificultat de l'estudi rau en relacionar la necròpolis en una àrea d'assen-

tament humà propera de la qual no se n'ha trobat cap constància. Per explicar el motiu de la seva ubicació i de l'àrea d'assentament humà relacionada, els estudis apunten d'una manera general dues premisses que a la vegada ajudaven a constatar l'existència d'aquest ramal de via romana de la vall del riu Anguera-Vallverd-Corb.

La primera premissa suggereix que la necròpolis està relacionada amb el pas d'una via romana per la zona del riu Corb, confirmada per la troballa d'un miliari d'època de Claudi a Guimerà. Pel que fa al recorregut d'aquesta via, alguns autors la relacionen amb la via que anava de Barcino — Ad Fines a Ilerda, mentre que d'altres la relacionen amb algun ramal de la via que unia Tàrraco, Ilerda i Caesaraugusta. J. Ros, que ha estudiat aquesta necròpolis, s'inclina a pensar que la hipòtesi que vincula la vall del riu Corb amb la via Tàrraco-Ilerda és la que resulta més coherent.

En aquest sentit, és molt aclaridor el recorregut proposat per Joaquim Pera a l'hora de precisar els accessos a la ciutat romana de Iesso (Guissona): «En principi la nostra hipòtesi apunta vers una ruta que s'inicia (*caput viae*) en el *Summum Pyrenaeum* i que arribava fins a Tàrraco i d'aquí pujava fins a Iesso, fent un tram de ruta comuna amb la ruta des d'Ilerda fins a Montblanc.

En aquest punt la via es bifurcava vers les dues direccions apuntades: Ilerda i Iesso. Per sustentar aquesta hipòtesi ens basem en l'existència documentada d'un eix viari antic entre Tàrraco (la Riba), Montblanc i d'aquí fins a Ilerda. El pas cap a Ilerda es fa seguint el curs del Francolí, i entrant a les Garrigues

des de la Conca de Barberà pel pas natural de la serra de Vilauví i per la troballa d'un miliari de l'emperador Nerva entre Vinaixa i les Borges Blanques.

En aquesta ruta no es pot incloure el miliari de Guimerà, ja que passa allunyat d'aquesta població. En canvi, proposem la nova ruta, a l'esso que partint de l'alçada de Montblanc segueix el curs de la vall fluvial del riu Anguera a Sarral i d'allí vers Rocafort de Queralt, les Piles de Gaià i Santa Coloma de Queralt. Justament en aquesta darrera població comença la vall del riu Corb on si seguim un sentit est-oest, arribem fins a Guimerà.⁶⁵

La segona premissa a considerar és la important concentració de jaciments d'època romana documentats a la zona des de la vall del riu Corb fins a Belianes, amb més de vint jaciments. Aquesta concentració s'ha de relacionar amb el següent binomi: valls fluvials riques en recursos hídrics i agraris, i eixos de comunicació d'assentaments.

Aquestes dues premisses fan pensar que la via del riu Corb podria seguir fins a Sant Martí de Maldà on es podria bifurcar l'una en direcció a Tàrraga, d'allí a Guissona, i l'altra podria continuar cap a Maldà, Belianes, Arbeca fins arribar a les Borges Blanques, on es trobaria amb el ramal principal que des de Tàrraco, passant per Montblanc, arribaria fins a Ilerda. Així, doncs, s'explica que l'àrea de la necròpolis de l'Oliva de Maldà devia estar poblada de la mateixa manera que la vall del riu Corb.⁶⁶

Per tant, tenint en compte les hipòtesis plantejades en els estudis de la necròpolis de l'Oliva de Maldà, i dels nom-

brósos jaciments romans de les valls dels rius Anguera-Vallverd i Corb, concloem que la Conca de Barberà estava creuada, a més de la via de Tàrraco a Ilerda, del tot constatada, per un ramal nord que parteix de l'àrea de Montblanc i arriba a Guissona. Aquest ramal segueix el curs de l'Anguera, similar a la C-241, on s'uneix el ramal del coll de Cabra a l'alçada de Sarral-Barberà, similar a la TP-2311, fins a Santa Coloma.

D'allí segueix la vall del riu Corb, similar a la T-224. L-241, fins a Belianes, Arbeca (similar a la L-201) i les Borges Blanques, on es torna a connectar amb la via principal de Tàrraco a Ilerda, similar a l'N-240. A més d'aquestes artèries cabdals, per l'interior del territori de la Conca hi devia haver altres camins o *actus* (camí per a un sol vehicle o bèstia de càrrega), camins per a vianants o *iter*; i d'altres que podien enllaçar els diversos nuclis o vil·les entre elles.

Molts d'aquests camins, també ancestrals, han pogut seguir trams similars als actuals camins entre les diverses poblacions de la comarca.⁶⁷

CONSIDERACIONS ENTORN A LA NECRÒPOLIS DELS MASOS O TUELLS (FORÈS)

Antoni Carreras i Casanovas

La necròpolis dels Masos o Tuells es troba al terme municipal de Forès, a 5,5 km de Sarral i a 3,5 km de Forès, prop de la font d'en Gallet, en direcció a Solivella. Des dels anys cinquanta del segle passat, és coneguda i ha estat objecte de diverses excavacions arqueològiques

sense que es concretés la cronologia per manca d'aixovars, fragments de ceràmica o ubicació propera a estructures que permetessin atribuir-li una adscripció cronològica o cultural aproximada.

Es tracta d'un conjunt d'una trentena d'enterraments de llosa que tenen com a característica comuna que són sepulcres de fosa revestits amb lloses, allargats i, a vegades, de planta trapezoïdal amb una inhumació individual, on el cadàver era sebollit de cúbit supí, no encongit, i no van ser reutilitzades amb posterioritat, i on no ha aparegut en cap tomba aixovar funerari.

Per tant, es fa molt difícil saber a quin període pertany, tot atribuint-li una àmplia datació que podria anar des de finals de l'Imperi romà o antiguitat tardana fins a la conquesta feudal de la Conca els segles XI-XII. Dins d'aquest conjunt d'enterraments de llosa també hi trobem altres necròpolis escampades per la comarca, i que no estan aparentment relacionades amb cap assentament humà.

Joan Menchón ha estudiat en profunditat el món funerari medieval. Concretament, ha fet una sèrie de consideracions a tenir en compte, tot apuntant que la presència d'aquests enterraments aïllats podria sustentar, en part, la hipòtesi d'una continuïtat de poblament des de finals de l'Imperi romà fins a la conquesta feudal.⁶⁸ En aquesta línia Menchón descriu aquests conjunts d'enterraments i necròpolis de la comarca com agrupacions rurals de tombes de llosa sense que aparentment tinguin cap relació amb edificis religiosos, completament aïllades, en punts alts, prop de carrerades, fonts o vies d'aigua.

Normalment són tombes de llosa, de planta rectangular o trapezoïdal i coberta plana, o fosses cobertes amb lloses. Es troben grupades orientades oest-est i amb el cap a ponent, altres sud-oest-nord-est i algunes sud-nord. Les restes humanes es troben de cúbit supí i quasi mai apareixen aixovars, la qual cosa fa difícil la datació, atès que aquesta estructura d'enterrament es va seguint utilitzant des del baix Imperi romà fins ben entrada l'alta edat mitjana.

A més, la seva localització en punts aïllats sense relació visible amb hàbitats o llocs de culte agreuja el problema de la seva datació.

Aquest és el cas de la tomba del Tossal i la necròpolis del bosc de la Devesa (Albió), la necròpolis prop de la creu de Barràs (Aguiló), la necròpolis de Comestany (Belltall), la necròpolis de les Comes (Conesa), les de les Roques de Dugo, els Vilars, els Diumenges (Passanant), coll de la Bresca, cap del Pla, pla de la Torre (Vallfogona de Riucorb), la Nou (Vilanova de Prades) i la necròpolis de Tuells o els Masos (Forès), entre d'altres. De totes aquestes necròpolis la que presenta un major nombre de tombes és la dels Masos, o citada també com a Tuells.

Els costums funeraris i formes d'enterrar els morts dels romans variaven en funció de les èpoques i de les classes socials, tot presentant una extensa diversitat d'enterraments: fossa amb *tegulae* horitzontals a la coberta, taüts de fusta, fossa amb *tegulae* a doble vessant, fosses i taüts de plom, sepultures de *tegulae* a doble vessant (la Granja Mitjana, Vimbo-dí), enterraments dins d'àmfores, sepul-

tures de murets, sarcòfags (Riudabella —Vimbodí—, Palaus —Vallfogona de Riucorb—) i finalment sepulcres de llosa que tenen una continuïtat en els segles posteriors (VI dC). Conseqüentment, en època tardoromana i en l'antiguitat tardana són freqüents els sepulcres de llosa.

Tanmateix si fins aquí podria semblar evident la seva ubicació cronològica, resulta que cap als segles X, XI i XII reapareix el costum d'enterrar els morts en sepulcres de llosa i sense aixovar funerari. Per tant, la dificultat de datació s'amplia notablement des de la

fi de la romanitat fins als segles X i XII. Davant d'aquesta dificultat sols podem fer algunes consideracions a tenir en compte a l'hora d'apropar-nos a una datació.

D'una banda, la localització de restes romanes en una àrea propera fa possible pensar en una adscripció vers aquest període i, de l'altra, la situació geogràfica en zones muntanyoses ens pot fer pensar en un abandonament de la plana per buscar refugi a la muntanya i, en conseqüència, d'època d'antiguitat tardana o altmedieval, etc. Menchón acaba dient que en tot cas suposa una

Necròpolis dels Masos o Tuells (Forès). (Fotografia d'A. Carreras)

idea de continuïtat de poblament del territori des de l'època tardoromana fins a la conquesta feudal, tot essent molt difícil la seva datació.

En aquest sentit cal dir que no lluny d'aquesta necròpolis hi trobem les restes romanes de Pedrinyà (Sarral), on han estat freqüents les troballes de ceràmica, i altres restes romanes i, fins i tot, algunes de visigòtiques. Això fa suposar l'existència d'una vil·la romana que perdurà entrada l'antiguitat tardana o els primers temps medievals.

Darrerament, l'excavació de la necròpolis de l'Oliva a Maldà (l'Urgell), molt similar a la dels Masos o Tuells de Forès pel que fa a l'estructura de la necròpolis, ubicació i nombre de tombes, ha posat de manifest una datació propera al segle III dC i al període d'antiguitat tardana, atesa la presència dins l'àrea d'un enterament en sarcòfag i alguns fragments de ceràmica d'aquesta època.⁶⁹

La similitud d'aquesta necròpolis amb la dels Masos de Forès no és concloent, ni de bon tros pel que fa a la datació d'aquesta última. No obstant això, sí que pot suggerir un cert paral·lisme i, fins i tot, una certa proximitat cronològica entre les dues necròpolis, atesa la manca de constatació de pertinença a èpoques posteriors medievals.

LA FI DE LA ROMANITAT

Antoni Carreras i Casanovas

El segle III dC va estar marcat per una profunda crisi que va sotragar l'Imperi. El manteniment de l'estructura

administrativa d'un imperi que havia arribat a la seva màxima expansió va suposar una forta pressió fiscal que portà a la ruïna, no solament els petits pagesos que passaren a engruixir les files dels pobres, sinó també els petits comerciants, artesans...

Paral·lelament, la crisi econòmica i segurament demogràfica es manifestava en tota la seva amplitud: pujada de preus, alteracions del valor de la moneda... A la vegada, l'anarquia militar i les lluites socials agreujaren i acceleraren el desenllaç ajudat per un fet inesperat: les primeres invasions dels pobles germànics.

Una de les manifestacions més clares de la crisi de la romanitat a Hispània fou un seguit de lluites socials que adquiriren gran importància durant el segle III i continuaren encara els segles IV i V; són les revoltes dels bagaudes; pobres, esclaus i pagesos arruïnats pel fisc. Els bagaudes, dirigits per soldats desertors, van arribar a assetjar ciutats i malmetre propietats, sobretot els grans dominis.

Sí bé a Catalunya aquestes agitacions bagaudes no estan documentades fins al segle V, no vol dir que no hi haguessin conflictes socials durant el segle III, ja que s'observa arqueològicament arreu del país incendis i destruccions de ciutats i vil·les, no sempre atribuïdes als pobles germànics invasors.

Bona part dels jaciments romans presenten un nivell de destrucció o s'emmurallaren per defensar-se de les hostilitats, d'altres desaparegueren. El clima de seguretat i de pau que havia regnat durant els segles de la romanització fou reemplaçat des de les darreries del segle III per un

sentiment col·lectiu de temor i una preocupació lògica per la defensa.

Les classes benestants, a poc a poc, es traslladaren a viure al camp i es feren autàrquiques. En indrets on hi havia moltes vil·les, un bon nombre en desaparegueren i les que hi restaren sembla que eixamplaren les seves terres a costa de les desaparegudes. Aquesta concentració del sòl en poques mans va crear una classe social de *potentiores*, que s'envoltaren de pagesos que es posaren sota el seu patrocini a canvi de seguretat i protecció.⁷⁰

Aquesta crisi que va començar al segle III dC afectava plenament les estructures socials i de propietat de les nostres terres. A la major part de les vil·les d'arreu de la comarca no s'ha pogut constatar la presència de vestigis arqueològics que puguin demostrar una continuïtat d'ocupació més enllà del segle III dC. Fins i tot, algunes com la dels Plans d'en Jori mostren clars indicis d'abandonament o destrucció. En d'altres no consta que s'hagin trobat restes arqueològiques tardoromanes. En conseqüència, podem pensar que la major part de les vil·les esmentades foren desocupades o absorbides per una altra de propera.⁷¹

Tanmateix els vestigis presumiblement més tardans han estat trobats a la vil·la de Milmanda, consistents en diverses monedes i fragments de ceràmica de *terra sigillata hispanica*, decorada amb franges de rosetes i cercles concèntrics, que si bé són conegudes a partir de la se-

gona meitat del segle I dC, aquest tipus de decoració és més freqüent en segles posteriors.⁷²

Durant els darrers segles de la romanitat una nova creença es va propagar per aquesta zona, una creença que negava el culte a l'emperador i que proclamava un déu únic, de manera que es desmuntaren les bases morals de la societat. Era el cristianisme.

És probable que el cristianisme arribés a aquestes terres cap als segles III i IV dC, i que la via de comunicació servís també de camí de penetració i difusió de la nova religió vinguda de l'Imperi i que tanta transcendència té en segles posteriors.

La romanització va comportar profunds canvis socials, econòmics, culturals i polítics que féu sotragar les bases de la societat autòctona que vivia en aquestes terres de la Conca. Una societat que fins l'arribada dels romans devia viure en una mena d'endogàmia cultural, i que amb la romanització s'obrí en totes les seves conseqüències a les noves idees dels pobles de la Mediterrània, tot entrant en la història i creant fonaments que han arribat fins avui. Una nova llengua, el llatí, servirà de nexa d'unió dels nostres pobles.

Un nou dret, el romà, s'imposarà a les consuetuds ancestrals. Una nova i desconeguda economia monetària facilitarà el comerç, i noves religions s'amalgamaran amb les creences seculars. La romanització va significar un canvi de mentalitat sense precedents fins al moment.

NOTES DEL CAPÍTOL SOBRE LA ROMANITAT

¹ ARBÓS, A. (1983). «La romanització de la Conca de Barberà», a *XVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, 2. L'Espluga de Francolí, p. 45-59.

² PERIS, J.; POBLET, M.; QUEROL, M. (1989). «Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana», a *Aplec de Treballs*, 9. Montblanc, p. 151-168. BENET, A. (1984). «La Conca de Barberà. Terme d'un municipi romà?», a *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs*, 2. Solivella, p. 61-66.

³ ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. (1984). «El jaciment arqueològic dels Clots Martells (Solivella)», a *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs*, 2. Solivella, p. 59-60.

⁴ BELTRAN DE HEREDIA, J.; SARDÀ, M. (1990). «Excavacions arqueològiques a la presa del barranc de la Salada (Sarral, la Conca de Barberà)», a *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 12. Tarragona, p. 204-211.

⁵ ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. (2000). «La vila dels Plans d'en Jori (Montblanc, la Conca de Barberà)», a *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 199-206.

⁶ MARTÍNEZ, J. (1974). «La campanya de Ca-tón en Hispania», a *Colección Studio Latina Barci-nonensis*, 1. Barcelona, 1974.

⁷ MESTRE CAMPI, J.; VÍCTOR HURTADO (dir.), *Atles d'Història de Catalunya*. Edicions 62, p. 33.

⁸ CARRERAS, A. (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*, vol. II. L'Espluga de Francolí, p. 307-309.

⁹ CARRERAS, A. *Història de l'Espluga de Francolí*, vol. II, p. 309-310. ADSERIAS, J. A.; MUÑOZ, SARDÀ, M. *El jaciment arqueològic dels Clots Martells (Solivella)*, p. 59-60.

¹⁰ GORGES, J. G. (1979). *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologique*. París, p. 94.

¹¹ SHULTEN, A. (1940). «Las guerras de 72-19 aC», a *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol. V. Barcelona.

¹² CARRERAS, A. *Història de l'Espluga de Francolí*, vol. I, p. 310-311.

¹³ R. Vidal, aficionat local, s'interessà per la troballa i va procedir a aixecar un croquis amb les mesures corresponents dels murs i altres

elements. Aquest croquis ha estat cedit amablement per a aquest treball.

¹⁴ Aquests materials foren dipositats al Museu de la Vida Rural.

¹⁵ «Los antiguos —romanos— llevaban un anillo no como adorno, sino para cuando debían estampar su sello [...]. Y solamente a las personas libres les era lícito llevarlo, puesto que sólo ellas podían dar fe de algo.» GUILLEN, J. (1981). *Urbs Roma. Vida y costumbres de los romanos. La vida privada*, vol. I. Salamanca, p. 316-317.

¹⁶ GUILLEN, J. *Urbs Roma*, p. 317.

¹⁷ SAGLIO, E. *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, p. 291-292.

¹⁸ Els emperadors Sèptim Sever i després Aurelià cap a finals del segle II dC liberalitzen l'ús d'anells d'or a tots els soldats. Després de Justinia tots els homes lliures podien portar anells d'or (GUILLEN, J. *Urbs Roma*, p. 319). També la forma estilitzada dels tirs indica una evolució del mateix i, per tant, pot apuntar a una cronologia avançada.

¹⁹ Pel que fa a la cronologia, vegeu REVILLA, V. (1995). «Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC-III dC)», a *Cuadernos de Arqueología*, 8. Barcelona, p. 83 i següents.

²⁰ Bona part d'aquests objectes trobats per Ramon Vidal han estat dipositats al Museu Comarcal de Montblanc i al Museu de la Vida Rural, de l'Espluga.

²¹ GUILLEN, J. *Urbs Roma*, p. 316-317 i 319.

²² CARRERAS, A. *Història de l'Espluga de Francolí*, vol. II, p. 319-323.

²³ L'existència del jaciment era coneguda per Ramon Vidal, col·laborador del Museu-Arxiu de Montblanc, que va facilitar la informació a l'equip que realitzà l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya (IPAC), on es va identificar amb el topònim Molí de Vent, a causa d'un molí d'aquestes característiques a les rodalies. L'excavació que va posar al descobert les restes fou efectuada l'any 1997 per Còdex - Arqueologia i Patrimoni.

²⁴ RAURET, A. M. (1960). «Consideraciones sobre hallazgos ibero-romanos en la Font Major (l'Espluga de Francolí)», a *VIII Congreso Nacional de Arqueología*. Barcelona, p. 253-254. Aquest amagatall fou trobat per Ramon Vidal durant els primers anys d'haver-se descobert la cova.

²⁵ Aquests amulets foren trobats per Ramon Vidal i dipositats al Museu Comarcal de Montblanc.

²⁶ Aquests instruments foren trobats per Ramon Vidal i un d'ells dipositat al Museu Comarcal de Montblanc.

²⁷ CARRERAS, A. *Història de l'Espuga de Francollé*, vol. II, p. 330-332.

²⁸ BENET, A. (1984). «La Conca de Barberà. Terme d'un municipi romà?», a *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs*, 2. Solivella, p. 61-66.

²⁹ PERIS, J.; POBLET, M.; QUEROL, M. (1989). «Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana», a *Aplec de Treballs*, 9. Montblanc, p. 151-168. ARRAYÁS, I. (2002). *Morfologia històrica del territorium de Tàrraco en època tardorepublicana romana o ibèrica final (s. III-I aC): cadastres i estructures rurals*, vol. I. Bellaterra (Barcelona), p. 334-406.

³⁰ CARRERAS, A. *Història de l'Espuga de Francollé. Antics pobladors*, vol. I, p. 311-314.

³¹ CARRERAS, A. *Història de l'Espuga de Francollé. Antics pobladors*, vol. I, p. 311-314.

³² BUXÓ, R. (1988). «La reconstrucció de la vegetació prehistòrica: el cas de les llavors i fruits a Catalunya», a *Cota Zero*, 4, p. 42.

³³ ARBÓS, A. (1983). «La romanització de la Conca de Barberà», a *XVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Centre d'Estudis Locals de l'Espuga de Francollé, vol. II. L'Espuga de Francollé, p. 57.

³⁴ REVILLA, V. «Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC-III dC)», a *Cuadernos de Arqueología*, p. 8, 135 i següents.

³⁵ GÓMEZ, J. (1996). «Apunts sobre l'alimentació al món romà», a *Cota Zero*, 12. Vic, p. 98-100.

³⁶ GÓMEZ, J. «Apunts sobre l'alimentació al món romà», a *Cota Zero*, 12. Vic, p. 98-103.

³⁷ CARRERAS, A. *Història de l'Espuga de Francollé*, vol. II, p. 348-349.

³⁸ ARBÓS, A. (1983). «La romanització de la Conca de Barberà», a *XVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos* (setembre de 1974). MASSÓ, J. (1985). «La via Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita», a *XIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Sitges, p. 119. PÉREZ ALMOGUERA, A. (1991). *Lleida romana*. Lleida.

³⁹ ARBELOA, J. V. M. (1987). «La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco», a *Bulletí Arqueològic*, època V, 4-5, 1982-1983. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 155-164.

⁴⁰ MASSÓ, J. (1985). «La via Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita», a *XIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Sitges, p. 111-119.

⁴¹ MAYER, M.; RODÀ, I. (1997). «La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre», a *Voies romaines de Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. París, p. 111-140.

⁴² A l'*Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*, més conegut com *itinerari d'Antoní*, s'hi relacionen 362 rutes tant terrestres com marítimes de tot l'Imperi, de les quals 34 corresponen a Hispània. PÉREZ ALMOGUERA, A. (1991). *Lleida romana*. Lleida, p. 26-27. Hem de dir, però, que ens trobem davant d'una successió d'estacions i ciutats, i no pas d'una guia pràctica, en què els trajectes que ens interessin són l'itinerari 1. Segons la numeració de Kubitschek (1916), De Italia in Hispanias, de 647 m. p. (milles romanes) i l'itinerari 32 (també de la numeració de Kubitschek, 1916), Ab Asturica Terracone, que totalitza 482 m. p. ROLDÁN, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Universidad de Valladolid / Universidad de Granada. Madrid, p. 35-36.

Malgrat observar la falta de coincidència de les mansions, a través de la comparació entre les dues rutes, a més de comprovar que existeixen petits trams descrits en sentit oposat, el fet que les dues capitals llerda i Tàrraco no apareguin en acusatiu, i que la suma de les distàncies entre aquestes ciutats en un i altre camí només difereixin en una milla (utilitzant, probablement fonts d'èpoques diferents, més antigues en el primer camí i més modernes en el segon) podem afirmar que ens trobem davant d'un sol camí. PÉREZ ALMOGUERA, A. (1991). *Lleida romana*. Lleida, p. 185-194. ROLDÁN, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Universidad de Valladolid / Universidad de Granada. Madrid, p. 95-97.

El primer trajecte ens descriu el tram entre els Pirineus, Tarragona i Lleida. PALLÍ, F. (1985). *La via Augusta en Catalunya*. Universitat

Autònoma de Barcelona. Bellaterra, p. 50-51. PÉREZ ALMOGUERA, A. (1991). *Lleida romana*. Lleida, p. 189. ROLDÁN, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Universidad de Valladolid / Universidad de Granada. Madrid, p. 41. El segon trajecte assenyala la ruta entre Tarragona i Lleida. PALLI, F. (1985). *La vía Augusta en Cataluña*. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra, p. 52. PÉREZ ALMOGUERA, A. (1991). *Lleida romana*. Lleida, p. 189. ROLDÁN, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Universidad de Valladolid / Universidad de Granada. Madrid, p. 97.

Sobre la finalitat del document hi ha opinions per a tots els gustos: document oficial, privat, militar, administratiu, i fins i tot s'ha interpretat com que assenyalaria les rutes principals de la Gàl·lia, Hispània i Britània que conduïen en última instància als principals estacionaments de les legions. ROLDÁN, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Universidad de Valladolid / Universidad de Granada. Madrid, p. 19-101. A Hispània, per exemple, assenyala com a destí final la Legio VII Gemina Astúrica Augusta i Castulus. PALLI, F. (1985). *La vía Augusta en Cataluña*. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra, p. 49. ROLDÁN, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Universidad de Valladolid / Universidad de Granada. Madrid, p. 22. Una altra teoria és que basant-se en la irregularitat manifesta de les etapes entre les mansions, l'itinerari era simplement una relació d'aquestes mansions en relació amb el cobrament de l'*annona*. ROLDÁN, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Universidad de Valladolid / Universidad de Granada. Madrid, p. 22. A més, la data de redacció de l'itinerari en època de Dioclecian, entre l'any 280 i el 290 dC, concorda amb els anys en què aquest emperador va procedir a una reorganització del règim d'aquest impost. Una altra idea per reforçar aquesta hipòtesi és que en l'itinerari apareixen noms com Stabulum, Horreo, Fines, Praetorium i Centuriones, que tenen clares connotacions financeres, administratives i militars. PALLI, F. (1985). *La vía Augusta en Cataluña*. Uni-

versitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra, p. 49-56.

⁴³ CIL II, suppl. 6240; CIL II, 4920; CIL II, 4921; CIL II, 4922; CIL II, 4923; CIL II, 4917; CIL II, 4952; CIL II, 4926; CIL II, 4927; CIL II, suppl. 6241; CIL II, suppl. 6242; CIL II, 4887; CIL II, 4953; CIL II, 4949. GARCÍA Y BELLIDO, A. (1957). «Informe sobre un miliario romano hallado en 1956 en Binaced (Huesca)», a *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CXL, Madrid, p. 33-39. FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1985). *Inscriptions Romaines de Catalogne, II, Lérida*, Diffusion de Boccard, París, núm. 90, p. 130-131. MONTÓN, F. J. (1976-1977). «El miliario de Morell», a *Butlletí Arqueològic*, època V, fascs. 133-140. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, 1978, p. 45-47, 1 lám. PALLI, F. (1985). *La vía Augusta en Cataluña*. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra, p. 84-86, 89-91, núms. 3 i 5.

⁴⁴ LOSTAL, J. (1992). *Los miliarios de la provincia Tarraconense*. Saragossa. MAYER, M.; RODÀ, I. (1986). «La epigrafía republicana en Cataluña, su reflejo en la red viaria», a *Reunión sobre Epigrafía Hispánica de Época Romano-Republicana*. Saragossa, p. 157. MAYER, M.; RODÀ, I. «La vía Augusta des Pyrénées à l'Èbre» a CASTELINI, G.; COMPS, J. P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A. (dir.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitii et via Augusta*. París, p. 111-140.

⁴⁵ CÉSAR, G. J. (1975). *Comentario de la Guerra Civil*. Llibre I (trad. segons J. M. Morató). Fundació Bernat Metge. Barcelona. ESTRABÓ (1992). *Geografía*. Llibres III-IV (trad. segons M. J. Meana i F. Piñero). Biblioteca Clásica Gredos. Madrid. PLINI EL VELL, *Historia Natural*. Llibres III-VI, (trad. segons A. Fontán i A. M. Moure). Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.

⁴⁶ BLÁZQUEZ, A. (1925). «Vías romanas de Cataluña y Valencia. Exploraciones en las vías romanas de Bergido a Astúrica y de Cataluña, Valencia y Jaén», a *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 69. Madrid, p. 9-20. CABESTANY, J. F. (1979). «Vías de comunicación medievales en la cuenca del río Francolí (Tarragona)», a *XVI Congreso Nacional de Arqueología (Lago 1977)*, p. 1207. MASSÓ, J. (1985). «La vía Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita», a *XIX Assemblea Intercomarcal d'Estudis*. Sitges 27-28 d'octubre de 1984. Grup d'Estudis Sitge-

tans, p. 116, lám. 1. SÁNCHEZ REAL, J. (1988-89). «La vía Augusta y el puente del Francolí», a *Butlletí Arqueològic*, 10-11, època V. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 144-146. TED'A. (1988-89). «El pas de la via Augusta per la mansió de Tàrraco», a *Butlletí Arqueològic*, 10-11, època V. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 133. TED'A. «Le passage de la via Augusta par la mansió de Tàrraco», a CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.-P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A. (dir.), (1997). *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. París, p. 175.

⁴⁷ BLÁZQUEZ, A. (1925). «Vías romanas de Cataluña y Valencia. Exploraciones en las vías romanas de Bergido a Astúrica y de Cataluña, Valencia y Jaén», a *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 69. Madrid, p. 9-20. SÁNCHEZ REAL, J. (1951). «Publicaciones sobre Tarragona», a *Butlletí Arqueològic*, època IV, fascs. 34. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 104-105.

⁴⁸ MONTÓN, F. J. (1978). «El miliario de Morell», a *Butlletí Arqueològic*, època V, fascs. 135-140, 1976-1977. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 45-47, 1 lám.

⁴⁹ MASSÓ, J. (1997). «Alcover i la romanització del Camp de Tarragona», a *Alcover: una història*. Centre d'Estudis Alcoverencs. Alcover, p. 35.

⁵⁰ ALFÖLDY, G. (1975). *Die römischen Inschriften von Tàrraco* (2 vols.). Madrider Forschungen, 10. Berlín, RIT 134.

⁵¹ ARCO, A. DEL «La vía romana de Tarragona a Lérida», a *Diario de Tarragona*, any LXX, núms. 84, 85 i 86, d'11, 12 i 13 d'abril, 1923. MASSÓ, J. (1985). «La vía Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita», a *XIX Assemblea Intercomarcal d'Estudis*. Grup d'Estudis Sitgetans. Sitges, p. 116. MASSÓ, J. (1997). «Alcover i la romanització del Camp de Tarragona», a *Alcover: una història*. Centre d'Estudis Alcoverencs. Alcover, p. 35. SÁNCHEZ REAL, J. (1951). «Publicaciones sobre Tarragona», a *Butlletí Arqueològic*, època IV, fascs. 34. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 104-105.

⁵² ARCO, A. DEL (1923). «La vía romana de Tarragona a Lérida», a *Diario de Tarragona*, any LXX, núms. 84, 85 i 86, d'11, 12 i 13 d'abril. BLÁZQUEZ, A. (1925). «Vías romanas de

Cataluña y Valencia. Exploraciones en las vías romanas de Bergido a Astúrica y de Cataluña, Valencia y Jaén», a *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 69. Madrid, p. 9-20. CABESTANY, J. F. (1979). «Vías de comunicación medievales en la cuenca del río Francolí (Tarragona)», a *XVI Congreso Nacional de Arqueología (Lugo 1977)*, p. 1207. HERNÁNDEZ, B.; MORERA, E. (1892). *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, tom I, part 2. Tarragona, p. 174. LÓPEZ VILAR, J. (1990). «Localització d'un tram de la via Tàrracollera al puig Cabrer», a *Butlletí Arqueològic*, època V, 12. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 105-109. MASSÓ, J. (1985). «La vía Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita», a *XIX Assemblea Intercomarcal d'Estudis*. Sitges 27-28 d'octubre del 1984. Grup d'Estudis Sitgetans, p. 116, lám. 1. MORENO, I. (2004). *Vías romanas. Ingeniería y técnica constructiva*. Madrid, 33/46-47/63.

⁵³ Es coneixen força evidències arqueològiques de cronologia prehistòrica i protohistòrica en tota la zona propera de Montblanc; si bé d'època romana i d'antiguitat tardana, no tantes. Tot i això, recordem la importància d'aquesta població com una autèntica artèria de comunicació i pas obligat per accedir de la costa a l'interior. ADSERIAS, M.; MENCHÓN, J.; MESTRES, M. D. (2000). «El programa d'arqueologia urbana de Montblanc», a *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona, p. 187-194. BONET, M. (2006). «La Conca de Barberà i Montblanc a la cruïlla del segle XII», a *Butlletí Arqueològic*, època V, 28. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 355-370. CARRERAS, A. (2000). *Història de l'Espuga de Francolí. L'edat mitjana*, vol. 3. L'Espuga de Francolí, p. 21-56. CARRERAS, A. (2002). *Història de l'Espuga de Francolí. Antics pobladors*, vol. 2. L'Espuga de Francolí, p. 205-209. CARRERAS, A. (2006). «A propòsit del poblament de la Conca de Barberà abans del domini comtal (segles V-X)», a *Aplec de Treballs*, 24. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Montblanc, p. 41-72. SANS TRAVÉ, J. M. (1995). «El marc històric. Els precedents antics: de la prehistòria a la fi del món ibèric», a *Catalunya romànica. La Conca de Barberà*. Barcelona, p. 429-451.

⁵⁴ ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. (2000). «La vil·la dels Plans d'en Jordi (Montblanc)», a RUIZ

DE ARBULO, J. (ed.) *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 199-206.

⁵⁵ BURÉS, L.; GURT, J. M.; MARQUÉS, A.; TUSET, F. (1989). «Cadastres d'època romana de les ciutats de "Tàrraco", "Herda" i "Iesso"», a *Tribuna d'Arqueologia 1988-89*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, p. 113-120. CABESTANY, J. F. (1979). «Vías de comunicació medievals en la cuenca del riu Francolí (Tarragona)», a *XVI Congreso Nacional de Arqueología (Lugo 1977)*, p. 1208. CORTIELLA, F. (1980). *Guia de Vilaverd (Conca de Barberà)*. Els Llibres de la Medusa, 3. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Diputació de Tarragona. Tarragona, p. 54.

⁵⁶ CARRERAS, A. (2000). *Història de l'Espluga de Francolí. L'edat mitjana*, vol. 3. L'Espluga de Francolí, p. 21-56. CARRERAS, A. (2006). «A propòsit del poblament de la Conca de Barberà abans del domini comtal (segles V-X)», a *Aplec de Treballs*, 24. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Montblanc, p. 41-72. MENCHÓN, J. (2007). «Intervencions arqueològiques a la vila de Montblanc (la Conca de Barberà)», a *Jornades d'Arqueologia 1999. Comarques de Tarragona (1995-1999). Prehistòria, protohistòria i època medieval*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Barcelona, p. 359-377.

⁵⁷ Recordem que les restes arqueològiques recuperades a la Sala del Llac fan pensar que aquest lloc va ser utilitzat com a lloc de culte en època ibèrica.

⁵⁸ TA, *Tàrraco i l'aigua*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona, 2005. RAURET, A. M. (1962). «Consideraciones sobre hallazgos ibero-romanos en la font Major», a *VII Congreso Nacional de Arqueología de Barcelona*. Saragossa.

⁵⁹ ARCO, A. DEL (1925). «La vía romana de Tarragona a Lérida», a *Diario de Tarragona*, any LXX, núms. 84, 85 i 86, d'11, 12 i 13 d'abril. HERNÁNDEZ, B.; MORERA, E. (1892). *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*. Tarragona, p. 173-174.

⁶⁰ PÉREZ ALMOGUERA, A. (1998). «Noticia preliminar sobre el hallazgo de varios fragmentos de miliaria en l'Albi (les Garrigues, Lleida)»,

a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8. Lleida, p. 191-192).

⁶¹ PÉREZ ALMOGUERA, A. (1991). *Lleida romana*. Lleida, p. 185-194.

⁶² MAYER, M.; RODA, I. (1997). «La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre», a CASTELLVI, G.; COMPS, J.-P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A. (dir.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. París, p. 111-140.

⁶³ Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Conca de Barberà (IPAC). *Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

⁶⁴ ROS, J. (2001). «La necròpolis de l'Oliiva. Maldà (l'Urgell)», a *Urtx*. Tàrraga, p. 19-40.

⁶⁵ PERA, J. (1994). *La romanització a la Catalunya interior: estudi històric-arqueològic de Iesso i Sigarra i el seu territori*. Universitat Autònoma de Barcelona, p. 961.

⁶⁶ ROS, J. *La necròpolis de l'Oliiva*, p. 24-25.

⁶⁷ CARRERAS, A. (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*. L'Espluga de Francolí, p. 349-354. ARRAYAS, I. (2002). *Morfologia històrica del territori de Tàrraco en època tardorepublicana romana o ibèrica final (segles III-I aC): cadastres i estructures rurals*, tesi doctoral dirigida pel Dr. A. Prieto Arciniega. Bellaterra (Barcelona), p. 231-271.

⁶⁸ MENCHÓN, J. (1998). «Necròpolis alto-medievals y despoblación en la provincia de Tarragona, el caso de la Conca de Barberà», a *Arqueología y Territorio Medieval*, 5. Jaén, p. 5-29. MENCHÓN, J. *Necròpolis y Husun. Dos aspectos de la arqueología de Tarragona anterior a la conquesta feudal*. Sautuola (en premsa).

⁶⁹ ROS, J. (2001). «La necròpolis de l'Oliiva. Maldà (l'Urgell)», a *Revista de Cultura de l'Urgell*, 14. Tàrraga, p. 19-40.

⁷⁰ SALRACH, J. M. «El procés de feudalització, segles III-XII», a *Història de Catalunya*, vol. II, p. 19-46.

⁷¹ CARRERAS, A. *Història de l'Espluga de Francolí*, vol. II, p. 354-356.

⁷² REVILLA, V. *Producció ceràmica, viticultura y propietat rural en Hispania Tarraconense (s. I aC-III dC)*, p. 83-86.

BIBLIOGRAFIA DEL CAPÍTOL SOBRE LA ROMANITAT

- ABASOLO, J. A. (1987). «El conocimiento de las vías romanas. Un problema arqueológico», a *La red viaria en la Hispania romana (Tarazona, 1987)*. Saragossa, p. 7-20.
- (2000). «El estudio de las vías romanas en Hispania», a *La ciudad en el mundo romano*, vol. I. Tarragona, p. 57-62.
- ADSERIAS, M.; MENCHÓN, J.; MESTRES, M. D. (2000). «El programa d'arqueologia urbana de Montblanc», a *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona, p. 187-194.
- ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. (2000). «La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, la Conca de Barberà)», a RUIZ DE ARBULO, J. (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 199-206.
- (2000). «La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà)», a *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 199-206.
- (1984). «El jaciment arqueològic dels Clots Martells (Solivella)», a *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs*, 2. Solivella, p. 58-60.
- ALFÖLDY, G. (1975). *Die römischen Inschriften von Tarraco* (2 vols.). Madrider Forschungen, 10. Berlin.
- ÁLVAREZ, R. (2001). «A rede viaria na Hispania romana: aspectos xurídicos-administrativos», a *Gallaecia*, 20, p. 269-285.
- AMELA, L. (2000-2001). «La vía Tàrraco-Oiasso (Str. 5, 4, 10)», a *Pyrenae*, 31-32. Universitat de Barcelona. Barcelona, p. 201-208.
- ARBELOA, J. V. M. (1987). «La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco», a *Butlletí Arqueològic*, època V, 4-5, 1982-1983. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 155-164.
- ARBÓS, A. (1985). «La romanització de la Conca de Barberà», a *XVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudis* (setembre de 1974).
- ARIAS, G. (1963). «El secreto de Antonino», a *El Miliario Extravagante*, 2.
- (1968). «El triángulo Tàrraco-Osca-Caesaraugusta», a *El Miliario Extravagante*, 14, p. 410-420.
- (1968). «Itinerarios romanos del Pirineo a Tarragona», a *El Miliario Extravagante*, 14, p. 388-405.
- (2004). *Repertorio de caminos de la Hispania romana*. Ronda.
- ARRAYÁS, I. (2003). «El territorium de Tàrraco en època tardorepublicana romana (s. III-I aC). Poblament i estructures rurals al Camp de Tarragona», a *Butlletí Arqueològic*, 25, època V. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 25-55.
- BELTRÁN, A. (1990). «La red viaria en la Hispania romana. Introducción», a *La red viaria en la Hispania romana*. Institución Fernando el Católico. Saragossa, p. 45-53.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J.; SARDÀ, M. (1988). «La presa del barranc de la Salada», a *El Balear*, 33. Sarral.
- (1990). «Excavacions arqueològiques a la presa del barranc de la Salada (Sarral, la Conca de Barberà)», a *Butlletí de la Real Societat Arqueològica Tarraconense*, 12. Tarragona, p. 204-211.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J.; SARDÀ, M.; MERCADÉ, LL. (1989). «La presa de Sarral (Tarragona): primeros resultados del estudio arqueológico, histórico y sedimentológico», a *El agua en zonas áridas: arqueología e historia*, Almería, p. 311-333.
- BLÁZQUEZ, A. (1892). «Nuevo estudio sobre el Itinerario de Antonino», a *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 21. Madrid, p. 54-128.
- (1892). «Nuevo estudio sobre el itinerario de Antonino», a *Boletín de la Sociedad Geográfica*, 33. Madrid, p. 201-275.
- (1898). «La milla romana», a *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 32. Madrid, p. 440-450.
- (1925). «Vías romanas de Cataluña y Valencia. Exploraciones en las vías romanas de Bergido a Astúrica y de Cataluña, Valencia y Jaén», a *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 69. Madrid, p. 9-20.
- BONET, M. (2006). «La Conca de Barberà i Montblanc a la cruïlla del segle XII», a *Butlletí Arqueològic*, època V, 28. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 353-370.

- CABESTANY, J. F. (1979). «Vías de comunicación medievales en la cuenca del río Francolí (Tarragona)», a *XVI Congreso Nacional de Arqueología (Lugo 1977)*, p. 1203-1210.
- CARRERAS, A. (2000). *Història de l'Espluga de Francolí. L'edat mitjana*, vol. 3. L'Espluga de Francolí, p. 21-56.
- . (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*, vol. 2. L'Espluga de Francolí, p. 205-209.
- . (2006). «A propòsit del poblament de la Conca de Barberà abans del domini comtal (segles V-X)», a *Aplec de Treballs*, 24. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Montblanc, p. 41-72.
- CARRERAS, T.; NUIX, J. M.; ENRICH, J. (1995). «L'Espelt, Òdena», a *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya. Època Romana i Antiquitat Tardana. Campanyes 1982-1989*. Barcelona, p. 55-56.
- CARRILLO, P. (1951). «Vía romana del Summo Pyreneo a Caesar Augusta», a *Seminario de Arte Aragonés*, III. Saragossa, p. 31-45.
- CASAS, J. (1981). «Vías romanas en Cataluña», a *Revista de Arqueología*, 7. Madrid, p. 6-11.
- . (1992). *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos*. Girona.
- CASTELLÀS, E. (1953). «La vía romana de Tarragona a Lérida», a *Cultura*, 101, época II, any XXV, p. 131-133.
- CÉSAR, G. J. (1975). *Comentarios de la Guerra Civil*. Libro I (trad. segons J. M. Morató). Fundación Bernat Metge. Barcelona.
- CORTIELLA, F. (1980). *Guia de Vilaverd (Conca de Barberà)*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Diputació de Tarragona. Tarragona.
- DESCAMPS, J.; BUXÓ, R. (1986). «El jaciment romà de Platja de Fenals (Lloret de Mar, la Selva)», a *Tribuna d'Arqueologia 1985-86*. Barcelona, p. 63-68.
- DUPRÉ, X. (1996). «Els monuments funeraris», a *El Codony*, 9. Vilallonga del Camp, p. 4-5.
- DURAN, E. (1984). *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandoses de Tarragona*. Barcelona.
- ESTRABÓ (1992). *Geografia* (trad. segons M. J. Meana i F. Piñero). Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1985). *Inscriptions Romaines de Catalogne, II, Lérida*. Diffusion de Boccard. París.
- FOLCH, M. (1983). «De Tarragona a Lleida per les vies romanes», a *Cultura*, 420. Valls, p. 21-26.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1957). «Informe sobre un miliario romano hallado en 1956 en Binaced (Huesca)», a *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CXL. Madrid, p. 33-39.
- GÓMEZ SANTA CRUZ, J. (1992). «La intervención antonina en la red viaria de la meseta superior en el siglo II dC», a *Hispania Antiqua. Revista de Historia Antigua*, XVI. Universidad de Valladolid. Valladolid, p. 189-200.
- GURT, J. M.; FERRANDO, F. (1987). «La vil·la de Sentromà (Tiana) i el conreu de la vinya. Valoració aproximativa a la vista de les restes arqueològiques» a *I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana: el vi a l'antiquitat. Economia, producció i comerç a la Mediterrània occidental*. Badalona, p. 189-198.
- HERNÁNDEZ, B.; MOREIRA, E. (1892). *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*. Tarragona.
- ICART, J. (1982). «Ordinacions i crides de la ciutat de Tarragona (segles XIV-XVII)», a *Documents de l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona*, I. Ajuntament de Tarragona.
- IPAC (1984). «Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Conca de Barberà» a *Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya*. Barcelona.
- LÓPEZ VILAR, J. (1990). «Localització d'un tram de la via Tàrraco-Ilerda al puig Cabrer», a *Butlletí Arqueològic*, época V, 12. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 103-109.
- . (2006). «El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi», a *Butlletí Arqueològic*, época V, 28. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 97-135.
- LOSTAL, J. (1992). *Los miliarios de la provincia Tarraconense*. Saragossa.
- MARTÍNEZ, M. (2006). «Ponts de pedra a la Conca de Barberà», a *Aplec de Treballs*, 24. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Montblanc, p. 209-226.
- MASSÓ, J. (1985). «La via Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita», a *XIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Síl·les 27-28 d'octubre*

- de 1984. Grup d'Estudis Sitgetans, p. 111-119.
- MAYER, M.; RODA, I. (1986). «La epigrafia republicana en Catalunya, su reflejo en la red viaria» a *Reunión sobre epigrafía hispánica de época romano-republicana*. Saragossa, p. 157.
- (1997). «La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre», a CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.-P.; KOTARBA, J.; PEZIN, A. (dir.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. París, p. 111-140.
- MAYER, M.; POBLET, M. (1992). «La inscripció romana a Riudabella», a *Aplec de Treballs*, 10. Montblanc.
- MENCHÓN, J. (2007). «Intervencions arqueològiques a la vila de Montblanc (la Conca de Barberà)», a *Jornades d'Arqueologia 1999. Comarques de Tarragona (1995-1999). Prehistòria, protohistòria i època medieval*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Barcelona, p. 359-377.
- MENCHÓN, J.; MACÍAS, J. M.; MUÑOZ, A. (1994). «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del baix Imperi a l'edat mitjana», a *Pyrenae*, 25. Barcelona, p. 225-258.
- MONTÓN, F. J. (1978). «El miliario de Morell», a *Butlletí Arqueològic*, època V, fascs. 133-140, 1976-1977. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 45-47.
- MORENO, I. (2004). *Vías romanas. Ingeniería y técnica constructiva*. Madrid.
- NOLLA, J. M.; CANES, J. M.; ROCAS, X. «Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà)», a *Ampurias*, 44. Barcelona, p. 147-183.
- OTIÑA, P. (2007). «El jaciment protohistòric del Pla de Santa Bàrbara (Montblanc)», a *Aplec de Treballs*, 25. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Montblanc, p. 31-40.
- PALLI, F. (1981-82). «La toponímia de la via Augusta en Catalunya», a *Pyrenae*, 17-18. Universitat de Barcelona, p. 342-365.
- (1985). *La via Augusta en Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (1991). *Lleida romana*. Lleida.
- (1998). «Noticia preliminar sobre el hallazgo de varios fragmentos de miliaria en l'Albi (les Garrigues, Lleida)», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8. Lleida, p. 191-195.
- PERIS, J.; POBLET, M.; QUEROL, M. (1989). «Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana», a *Aplec de Treballs*, 9. Montblanc, p. 151-168.
- (1989). «Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana», a *Aplec de Treballs*, 9. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Montblanc, p. 151-168.
- PLINI EL VELL (1998). *Historia Natural*. Llibres III-VI (trad. segons A. Fontán i A. M. Moure). Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.
- RAMON, E. (1992). «Les ceràmiques de vernís negre del poblat ibèric del Pla de Santa Bàrbara (Montblanc)», a *Aplec de Treballs*, 10. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Montblanc, p. 117-141.
- RAURET, A. M. (1962). «Consideraciones sobre hallazgos ibero-romanos en la Font Major», a *VII Congreso Nacional de Arqueología de Barcelona*. Saragossa.
- REVILLA, V. (1995). «Casa Blanca, Tortosa» a *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana i antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*. Barcelona, p. 64.
- (1995). *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC-III dC)*. Barcelona.
- ROIG, J. F. (2005). *El tram de via romana De Italia in Hispanias / Ab Asturica Tarracone entre Tàrraco i Ilerda. Noves aportacions per al seu coneixement i aproximació del traçat*. Tarragona.
- ROLDÁN, J. M. (1966). «Sobre los acusativos con ad en el Itinerario de Antonino», a *Zephyrus*, XVII. Salamanca, p. 109-119.
- (1972). «Sobre el valor métrico de la milla romana», a *XI Congreso Nacional de Arqueología (Mérida 1968)*. Saragossa, p. 533.
- (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Universidad de Valladolid-Universidad de Granada. Madrid.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1951). «Publicaciones sobre Tàrraco», a *Butlletí Arqueològic*, època IV,

- fases. 34. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 104-105.
- (1988-89). «La via Augusta y el puente del Francolí», a *Butlletí Arqueològic*, 10-11, època V. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 155-167.
- SANMARTÍ ROSELL, M. (1991). «Actes municipals 1397-1599, 1599-1400», a *Documents de l'Arxíu Històric Municipal de Tarragona*, 8. Tarragona.
- SANS TRAVÉ, J. M. (1995). «El marc històric. Els precedents antics: de la prehistòria a la fi del món ibèric», a *Catalunya romànica. La Conca de Barberà*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, p. 429-451.
- SCUL FLAC (1978). *De condicionibus agrorum* (trad. segons M. Clavel-Levêque, D. Conso, F. Favory, J. Y. Guillaumin i Ph. Robin). CHEVALIER, R. (dir.), *Roman Roads*. Londres.
- SILLIÈRES, P. (1990). *Les voies de communication de l'Hispanie Méridionale*. Publications du Centre Pierres Paris, 20. Diffusion de Boccard. París.
- TA. (2005). *Tàrraco i l'aigua*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Tarragona.
- TED'A. (1988-89). «El pas de la via Augusta per la mansió de Tàrraco», a *Butlletí Arqueològic*, 10-11, època V. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, p. 123-134.
- (1997). «Le passage de la via Augusta par la mansio de Tàrraco», a CASTELLNI, G.; COMPS, J.-P.; KOTARHA, J.; PEZIN, A. (dir.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. París, p. 168-175.

GLOSSARI DEL CAPÍTOL SOBRE LA ROMANITAT

- Alt Imperi:** Període de l'Imperi romà que comença amb l'emperador August (27 aC) i acaba amb Dioclecià (284 aC).
- Bagaudes:** Pobres, soldats i pagesos arruïnats que, dirigits per soldats desertors, assolaven les terres a la fi del baix Imperi romà.
- Baix Imperi:** Període de l'Imperi romà que comença amb Dioclecià (284 aC) i acaba amb Ròmul Augústul (476 dC), moment en què s'inicia l'alta edat mitjana.
- Campaniana:** Tipus de ceràmica romana d'època republicana de vernís negre, importada originàriament de la regió de Campània (Itàlia). La decoració es basava en cercles de palmetes, flors estilitzades i cercles. Va tenir una difusió extraordinària del segle III al segle I aC.
- Dolia:** Tenalla gran utilitzada en les vil·les romanes destinada a contenir oli, vi o gra.
- Fundus:** Terrenys que pertanyien a una vil·la romana.
- Iberoromà:** Període que ocupa del 200 aC al 50 aC, començant l'ocupació romana.
- Mudcracks:** Esquerdes de dessecació que presenten els sòls fangosos quan deixen d'estar coberts per una làmina d'aigua.
- Opus caementicium:** Argamassa obtinguda de la barreja de sorra, calç i arena que mesclades amb aigua esdevé un material adhesiu i capaç d'unir fragments o masses sòlides.
- Opus incertum:** Aparell constructiu fet amb la unió mitjançant argamassa de grans trossos irregulars de pedra.
- Opus quadratum:** Aparell constructiu fet amb la unió, mitjançant argamassa, de grans carreus de pedra.
- República:** Període romà que s'inicia amb la conquesta de tota la península Itàlica (272 aC) i acaba amb el començament del regnat de l'emperador August (27 aC).
- Sigil·lada:** Ceràmica de taula romana de luxe que començà a fabricar-se cap al segle I aC a Arezzo i que continuà fins a finals de l'Imperi. Amb el temps, els terrissaires itàlics van instal·lar tallers al sud de la Gàl·lia, a la península Ibèrica, al nord d'Àfrica, afavorint un intens comerç. En la ceràmica sigil·lada dels tallers hispànics es distingeixen dues èpoques: l'una, que va del segle I al III dC, decorada amb motius humans, animals o vegetals; i una segona, que ocupa dels segles IV al V dC, que presenta una decoració de cercles geomètrics.
- Terminus post quem:** Expressió llatina emprada per indicar la cronologia relativa d'un element del qual se'n desconeix la data i que es basa en la seva relació amb un altre element més modern.

Tirs: Emblema del déu Bacus i dels déus sàtirs i bacants, que consisteix en un bastó guarnit de fulles d'heura i parra.

Vil·la: Explotació agrària romana que comprenia els camps i boscos (*fundi*) i les dependències i casa rural per viure i emmagatzemar els productes.

Quadres evolutius

Hàbitats

Eines i
objectes

Ceràmica

Enterraments

Antoni Carreras i Casanovas

HÀBITATS

Paleolític

Inferior

2.500.000-500.000

Reconstrucció hipotètica
d'una cabana

Mitjà

300.000-45.000

Cova de la Font Major
(l'Espluga de Francolí)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: Zones properes als rius de les planes de la Conca.

LLOCS: Indistintament a l'aire lliure en cabanes, balmes i coves.

TIPUS: Cabanes fetes de branques i pells. Foguera com a nucli central.

PATRONS: Hàbitats estacionals.

CLIMA: Llargs períodes glacials i curts períodes interglacials

UBICACIÓ: Zones properes als rius de les planes de la Conca.

LLOCS: Preferentment coves, balmes i aire lliure.

TIPUS: Estructures de fusta i pells per protegir-se del fred. Foguera com a nucli central.

PATRONS: Hàbitat estacional.

CLIMA: Fred (glacial)

Paleolític

Superior

43.000-11.500

Molí del Salt (Vimbodí)

Font Voltada (Montbrió de la Marca)

Mesolític

11500-8000 aC

Molí del Salt (Vimbodí)

Balma de la Vall (Montblanc)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: Llocs propers als rius i barrancs de la Conca.

LLOCS: Balmes, coves i aire lliure.

TIPUS: Estructures de fusta i pells per protegir-se de les inclemències. Foguera com a nucli central.

PATRONS: Hàbitats estacionals.

CLIMA: Més fred que l'actual, semiàrid i fred (tardiglacial)

UBICACIÓ: Zones properes als rius de les planes de la Conca.

LLOCS: Preferentment coves, balmes i aire lliure.

TIPUS: Estructures de fusta i pells per protegir-se del fred. Foguera com a nucli central.

PATRONS: Hàbitat estacional.

CLIMA: Augment de la temperatura (tipus preboreal)

HÀBITATS

Neolític

Antic

5900-5500 aC

Cova de la Font Major
(l'Espluga de Francolí)

Mitjà

5500-2500 aC

Molins de la Vila
(Montblanc)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: En turons suaus i terrasses fluvials de sòls fèrtils. Presència d'aigua propera. En vies de pas naturals entre diferents ecosistemes.

LLOCS: Indistintament en coves, balmes o aire lliure.

TIPUS: Cabanes ovalades o circulars fetes de pedra, fang i coberta de branques i fang.

PATRONS: Sedentaris.

CLIMA: Plujós i càlid (tipus atlàntic)

UBICACIÓ: En turons suaus i terrasses fluvials de sòls fèrtils i en clarianes arrabassades al bosc. Presència d'aigua propera. En vies de pas naturals de comunicació i entre diferents ecosistemes.

LLOCS: Preferentment aire lliure i abandonament de coves i balmes.

TIPUS: Cabanes ovalades o circulars fetes de pedra, fang i coberta de branques i fang.

PATRONS: Hàbitats més sedentaris. Territorialització dels assentaments.

ALTRES HÀBITATS: Cantacorbs, Cortals (Sarral), estret de la Vall (Montblanc).

CLIMA: Plujós i càlid (tipus atlàntic)

Neolític

Final

2500-2200 aC

Balma del Duc (Montblanc)

Calcolític

2200-1800 aC

Balma del Duc (Montblanc)

Molins de la Vila (Montblanc)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: Dispersió en el territori: *a)* altiplans de les Muntanyes de Prades que guaiten a la Conca; *b)* planes i replans a l'aire lliure prop de fonts d'aigua i de sòls fèrtils.

LLOCS: Preferentment aire lliure i també en coves i balmes dels vessants de les muntanyes.

TIPUS: Cabanes arrodonides enfonçades en el terreny, fetes amb una base de pedra que sostenia una estructura de troncs i branques entrellaçades i farcides de fang, i coberta de branques i fang.

PATRONS: Hàbitats pastorils més o menys estacionals en els altiplans de les muntanyes, explotació de zones de pastura.

CLIMA: Sec (tipus subboreal)

UBICACIÓ: Dispersió en el territori: *a)* més abundants als altiplans de les Muntanyes de Prades que guaiten a la Conca; *b)* planes i replans a l'aire lliure prop de fonts d'aigua i de sòls fèrtils.

LLOCS: Preferentment balmes i coves dels vessants de les muntanyes, excepte cabanes a la plana.

TIPUS: Cabanes arrodonides enfonçades en el terreny fetes amb una base de pedra que sostenia una estructura de troncs i branques entrellaçades i farcides de fang, i coberta de branques i fang.

PATRONS: Hàbitats pastorils més o menys estacionals en els altiplans de les muntanyes, explotació de zones de pastura i inicis d'explotació de minerals.

CLIMA: Sec (tipus subboreal)

Bronze

Antic

1800-1500 aC

Mitjà-recent

1500-1100 aC

Mas d'en Benet (Rocallaura)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: Dispersió en el territori: *a)* més abundants a les planes aptes per al conreu agrícola; *b)* menys abundoses als altiplans de les Muntanyes de Prades.

LLOCS: Preferentment a l'aire lliure.

TIPUS: Cabanes arrodonides enfonsades en el terreny fetes amb una base de pedra que sostenia una estructura de troncs i branques entrelaçades i farcides de fang, i coberta de branques i fang.

PATRONS: Hàbitats sedentaris, explotació de zones agrícoles i inicis d'explotació de minerals.

CLIMA: Sec (tipus subboreal)

UBICACIÓ: Dispersió en el territori: *a)* més abundants a les planes aptes per al conreu agrícola i en petits turons dominant els quatre vents; *b)* menys abundoses als altiplans de les Muntanyes de Prades.

LLOCS: Preferentment a l'aire lliure.

TIPUS: «Fons de cabana». Cabanes isolades, de forma arrodonida enfonsades en el terreny fetes amb una base de pedra que sostenia una estructura de troncs i branques entrelaçades i farcides de fang, i coberta de branques i fang.

PATRONS: Hàbitats sedentaris, explotació de zones agrícoles i possiblement mineres.

CLIMA: Sec (tipus subboreal)

Bronze

Final

1100-650 aC

Coll d'en Sègol (l'Espluga-Montblanc)

Ferro

Ibèric de formació

750-600 aC

Coll d'en Sègol (l'Espluga-Montblanc)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: Dispersió en el territori: *a)* preferentment en promontoris i cims escarpats, amb defenses naturals que rodegen la Conca i coincidint amb passos naturals; *b)* menys freqüents a les planes, en turons que dominen un ampli camp visual.

LLOCS: Sempre a l'aire lliure.

TIPUS: Primers vilatges estructurats que agrupaven cases fetes de materials duradors entorn un espai central.

PATRONS: Vilatges estables amb un marcat caràcter defensiu. Arribada d'immigració indoeuropea. Augment demogràfic. Explotació de zones agrícoles i mineres (pic de l'Àliga - Vimbodí).

CLIMA: Sec (tipus subboreal)

UBICACIÓ: Dispersió en el territori: *a)* preferentment en promontoris i cims escarpats, amb defenses naturals que rodegen la Conca i coincidint amb passos naturals; *b)* menys freqüents a les planes, en turons que dominen un ampli camp visual.

LLOCS: Sempre a l'aire lliure.

TIPUS: Vilatges estructurats que agrupaven cases fetes de materials duradors entorn un espai central.

PATRONS: Vilatges estables amb un marcat caràcter defensiu. Continua l'explotació de zones agrícoles i principalment mineres (pic de l'Àliga - Vimbodí).

CLIMA: Sec (tipus subboreal)

Ferro

Ibèric final / romà republicà

200-50 aC

Plans de Jori (Montblanc)

Vil·la de Milmanda
(Vimbodí)

Romà alt Imperi

27 aC-284 dC

Plans de Jori (Montblanc)

Vil·la de Milmanda
(Vimbodí)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: Al pla de la Conca, prop de les vies de comunicació i llocs planers. Implantació de les vil·les romanes.

LLOCS: Prop de les vies de comunicació romanes i dels cursos fluvials en terres fèrtils.

TIPUS: Vilatges d'arrels ibèriques i vil·les senyorials romanes.

PATRONS: Tipus de vil·la romana distribuïda en una part residencial on vivia el senyor i una altra rústica per als treballadors, esclaus, magatzems... Colonització romana de la comarca.

CLIMA: Relativament plujós i càlid (tipus mediterrani)

UBICACIÓ: Al pla de la Conca, prop de les vies de comunicació i llocs planers. Implantació de les vil·les romanes.

LLOCS: Prop de les vies de comunicació romanes i dels cursos fluvials en terres fèrtils.

TIPUS: Vilatges d'arrels ibèriques i vil·les senyorials romanes.

PATRONS: Tipus de vil·la romana distribuïda en una part residencial on vivia el senyor i una altra rústica per als treballadors, esclaus, magatzems... Romanització de la comarca.

ALTRES VIL·LES: Pedrinyà (Sarral), la Granja Mitjana, Riudabella (Vimbodí), els Borrells (Barberà de la Conca)...

CLIMA: Relativament plujós i càlid (tipus mediterrani)

HÀBITATS

Ferro

Romà baix Imperi

284-476 dC

Plans d'en Jori (Montblanc)
Villa

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: Es mantenen algunes vil·les del pla de la Conca allunyades de les vies de comunicació.

LLOCS: Les vil·les properes a les vies de comunicació romanes són abandonades o destruïdes.

TIPUS: Vil·les senyoriales romanes possiblement fortificades.

PATRONS: Els tipus de vil·la romana distribuïda en una part residencial on vivia el senyor i una altra rústica per als treballadors, esclaus, magatzems, possiblement ben defensades. Entre els segles III-IV dC progressiva destrucció i abandonament de la majoria de vil·les a causa de les convulsions socials, polítiques i econòmiques de les darreries de l'Imperi romà. Davallada demogràfica.

CLIMA: relativament plujós i càlid (tipus mediterrani)

Detall del forn de ceràmica de la vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc)

Paleolític

Inferior

2.500.000-300.000

Destral bifacial de la Solana i còdol de quars (cova de la Font Major)

Mitjà

300.000-43.000

Punta musteriana (Tallat)

Característiques bàsiques

MATERIAL: Generalment sílex.

FABRICACIÓ: La pedra de sílex (nucli) és colpejada per tal de rebaixar el gruix de les dues cares i donar-li una forma ametllada amb una vora tallant en tot el seu perímetre acabada en punxa.

UTILITAT: Destrals de mà o per ser emmanegades per fer-les servir per treballar la fusta, pic, fenedors, escorxar, cavar... Eina polivalent i versàtil.

QUI LA VA UTILITZAR: Presumiblement l'*Homo antecessor* i l'*Homo heidelbergensis*.

QUÈ ENS DIU: Va sorgir a Àfrica i en el seu origen s'hi veu una evidència del procés d'hominització, atès que la seva fabricació demostra una intel·ligència evolucionada.

MATERIAL: Generalment sílex, excepcionalment en pedra calcària terciària de l'oligocè estampià (altiplans de la serra del Tallat - Comalats).

FABRICACIÓ: Es crea un nucli en forma de tortuga amb vores tallants: es colpeja un extrem per tal d'extreure una ascla gran que, per una part, tindrà un nervi central i dos vessants afilats.

UTILITAT: Puntes de llança, ganivets per tallar carn i escorxar animals i treballar la fusta...

QUI LA VA UTILITZAR: Els neandertalians *Homo neanderthalensis* que van viure per aquestes terres.

QUÈ ENS DIU: S'intueix una intel·ligència més desenvolupada, ja que es predetermina la talla, és a dir, abans s'estudia el nucli i es planteja els cops que s'hauran de donar per obtenir una peça prefixada.

Paleolític

Superior

43.000-11.500 aC

Grans làmines

Mesolític

11500-7000 aC

Micròlits

Font Voltada (Montbrío de la Marca)

Característiques bàsiques

MATERIAL: Generalment sílex.

FABRICACIÓ: Es crea un nucli de sílex gran de forma prismàtica i se li fa una base plana en un dels extrems d'on surten un seguit de nervis verticals al voltant del nucli. Amb un escarpe de fusta o d'os es colpeja la base dels nervis verticals i s'extreuen llargues fulles de sílex formades per un o dos nervis del nucli, que donen consistència a la nova peça que podrà ser retocada en les seves bores per obtenir un tall afilat.

UTILITAT: Ganivets, burins per foradar os, fusta...

QUI LA VA UTILITZAR: Els *Homo sapiens sapiens*, els nostres avantpassats directes.

QUÈ ENS DIU: Un canvi de tècnica de treballar el sílex produït per un canvi cultural introduït per una nova espècie d'ésser humà.

MATERIAL: Generalment sílex.

FABRICACIÓ: Es crea un nucli de sílex extremadament petit de forma prismàtica i se li extreuen petites fulles que poden ser fragmentades per obtenir-ne altres de més petites en forma de triangle, trapezi, segment, etc.

UTILITAT: Aquestes petites peces són encastades en un mànec per esdevenir sagetes, arpons... També poden servir per perforar (burins).

QUI LA VA UTILITZAR: Els *Homo sapiens sapiens*, els nostres avantpassats directes.

QUÈ ENS DIU: Un aprofitament de la matèria primera mitjançant la utilització de mànecs adequats. Una evolució tecnològica que pretén obtenir eines més eficients (arcs, propulsors...).

Neolític

Antic

5900-3500 aC

Cova Font Major, vestibul
(l'Espluga de Francolí)

Destral de pissarra emmanegada

Mitjà

3500-2500 aC

Puntxons d'os
Comellar Mas de Baix (Vimbodí)

Característiques bàsiques

MATERIAL: Generalment pissarra, a vegades fibrolita.

FABRICACIÓ: A partir d'una pedra de pissarra de forma natural ametllada, es poleix mitjançant una pedra de saló granulosa que fa de pedra d'esmolar, a la qual se li afegeix aigua i, a vegades, sorra per tal de polir i donar forma a la destal i obtenir una bora afilada, etc.

UTILITAT: Es podien emmanegar o utilitzar com a destrals de mà per tallar arbres, cavar el terra... Se segueixen utilitzant làmines de sílex, aquesta vegada encastades en un mànec per fabricar falç per segar els primers cereals. La seva utilitat durarà fins a l'edat del bronze.

QUI LA VA UTILITZAR: Els *Homo sapiens sapiens*, els nostres avantpassats directes.

QUÈ ENS DIU: Un canvi cultural important i una nova economia basada en l'agricultura...

Proliferació de destrals polides de diverses dimensions, utilitzades com a aixades, destrals, ratlles per remoure la terra. Abundor d'eines punyals fetes en os (de cabra o de cervids), ganivets de sílex de color negre i melat.

Neolític

Final

2500-2200 aC

La Muralla (l'Espluga de Francolí)
Indústria lítica de superfície

Calcolític

2200-1800 aC

Punyals de llengüeta
(Rocallaura)

Característiques bàsiques

Es creu que en aquesta època cal situar bona part de la indústria lítica de sílex de superfície, moment que representa el floriment de les comunitats locals del neolític final i del calcolític.

Malgrat l'arribada dels primers metalls, la majoria de les eines seguïen essent de pedra: puntes de sageta amb aletes, fulles allargades, dents de falç... La tècnica de la talla de la pedra havia arribat a un grau elevat de perfecció pel que fa al seu disseny i utilitat. Per això, quan arriben els primers metalls es copien les eines de pedra (punyals de llengüeta fets en coure com el de la cova del Carinyà), però amb unes possibilitats impensables amb la pedra.

Bronze

Antic

1800-1500 aC

Punyals de reblons
Cova de la Font Major
(l'Espluga de Francolí)

Mitjà-recent

1500-1100 aC

Destral de vores
Cova de la Font Major
(l'Espluga de Francolí)

Característiques bàsiques

Les eines de coure i bronze van substituint a les eines de pedra. A més de les destrals planes de coure hi ha puntxons, agulles, fletxes i, com a novetat, apareixen els punyals de reblons fets de bronze.

MATERIAL: Bronze.

FABRICACIÓ: A partir de l'aliatge del coure i l'estany s'obtenia una peça en forma de falca aplanada que posteriorment era amartellada pels laterals per obtenir un regruix o vora lateral que servia per ser encastada amb més eficàcia dins del forat del mànec. Posteriorment s'obtingué aquesta forma mitjançant un motlle.

UTILITAT: Convenientment emmanegada servia per tallar arbres i fer llenya, entre altres usos. Se segueixen utilitzant làmines de sílex encastades en un mànec per fabricar falç per segar els cereals.

QUI LA VA UTILITZAR: Els descendents directes dels primers pagesos neolítics que van habitar aquestes contrades.

QUÈ ENS DIU: Un canvi tecnològic portat pel desenvolupament de la metal·lúrgia del bronze a la Conca.

*Bronze**Final*

1100-650 aC

Agulles de bronze
Cova de la Font Major
(l'Espluga de Francolí)

Procés de foneria

Característiques bàsiques

MATERIAL: Bronze.

FABRICACIÓ: A partir de l'aliatge del coure i l'estany o arseniurs.

QUI LA VA UTILITZAR: La invasió dels pobles indoeuropeus portà noves formes de vida i de fer les coses. Un comerç o intercanvi de productes de bronze es fa palès en la troballa de diversos dipòsits d'objectes de bronze (destrals, agulles, braçalets...) a les terres de l'alt Segre, els Pallars i la Noguera, i la Conca de Barberà de procedència forana.

QUÈ ENS DIU: Unes possible rutes transpirinenques d'objectes de bronze per ser intercanviats o refosos.

PROCÉS DE FONERIA: Per mitjà de forns preparats en tuberes d'argila i bots de pell per poder insuflar aire, i elevar la temperatura fins a uns 1.000 °C. La ganga, dipositada probablement dins d'un gresol, era convertida en metall que es precipitava al fons, mentre que les impureses o escòria restaven separades. Per tal de donar al coure una major resistència s'utilitzà l'arsenic, en un primer moment, i després l'estany (casiterita), de manera que s'obtenia el bronze, de resistència superior al coure arsenicat.

Quan el metall era líquid es dipositava en uns motlles per tal d'obtenir la peça desitjada. Per donar un acabat decoratiu es gravava el metall, com el cas de les agulles de la Font Major.

Ferro

Ibèric antic

650-450 aC

Conjunt de llances de ferro
Milmanda (Vimbodí)

Ibèric ple

450-200 aC

Característiques bàsiques

MATERIAL: Ferro.

FABRICACIÓ: A partir de la fusió a altes temperatures de mineral de ferro (limonita) barrejat amb carbó, el que donava un ferro acerat a causa de l'alt percentatge de carboni que duia la colada.

UTILITAT: Convenientment emmanegada servia per a puntes de llança, espases, destrals, aixades, relles per llaurar, i altres eines agrícoles i de guerra o caça.

QUÍ LA VA UTILITZAR: Els ibers que habitaren aquestes contrades.

QUÈ ENS DIU: Un canvi tecnològic portat pel desenvolupament de la metal·lúrgia del ferro a la Conca.

OBJECTES DE FERRO: Aquests no són tan abundosos com els objectes de bronze per la descomposició del ferro... Bàsicament són armes trobades a la necròpolis de Milmanda formades per puntes i regatons de llances i una javelina, així com un instrument similar a un falçó o podall que acabava en angle recte i possiblement en tall, utilitzat potser per esquarregar animals o altres finalitats agrícoles. També aparegué una llarga i estreta punta de llança totalment doblegada i deformada pel foc. Possiblement és un *sulferrum* de secció romboïdal, amb una àmplia nervadura central; es trobaren així mateix ganivets i un petit punyal (potser de forma afalcatada típica ibèrica), navalles d'alaitar i diferents fragments de fulles d'arma. En conjunt deixen entreveure com devia ser l'armament dels guerrers ibers d'aquestes contrades.

Ferro

Ibèric final / romà republicà

200-50 aC

Pics de miner (l'Espluga de Francolí)

Romà alt Imperi

27 aC-284 dC

Mànecs d'instruments
(Vimbodí)

Característiques bàsiques

ALTRES EINES: En una sitja apareguda en un talús de l'estació del ferrocarril de l'Espluga es trobà un abocador ibèric, dins del qual hi havia tres grans pedres de pissarra treballades a mode de pics de miner. La seva utilitat podria ser com a pesos, com a martells, o simplement com a pics. Juntament amb aquests pics hi havia fragments de ceràmica ibèrica pintada amb decoració geomètrica, ceràmica campaniana de vernís negre d'importació, etc. És versemblant creure que aquestes restes poden pertànyer al període iberoromà (200-50 aC).

MATERIALS QUIRÚRGICS: La medicina romana era tributària de la grega; no tan sols seguiren les pràctiques dels hel·lènics, sinó que fins i tot els metges d'origen grec abundaven en els països llatins. Els instruments que empraven eren generalment de bronze, però també n'hi havia de ferro i acer. Al Museu Comarcal de la Conca de Barberà també es poden veure instruments quirúrgics.

ALTRES OBJECTES: Un bon nombre d'objectes diversos han estat trobats pels entorns de la vila de Milmanda (Vimbodí) i Plans de Jori (Montblanc). Cal destacar una petita figureta de plata que representa un bou. També una varietat de fíbules de bronze per subjectar els vestits, sivelles, agafadors, claus de panys d'arqueta, didals de bronze i pesos de teler, puntes de llança, daus de plom (*laserri*)...

Ferro

Romà baix Imperi

284-476 dC

Anell d'or
Vil·la de Milmanda (Vimbodí)

Característiques bàsiques

ANELLS: Una bona representació d'anells han estat trobats a Milmanda, des dels més senzills de bronze fins als segells d'or. L'anell més destacable és un segell de forma ovalada d'or amb un signe gravat que representa un tirs, o emblema del déu Bacus i dels seus sàtirs i bacants, consistent en un bastó guarnit de fulles d'heura i parra.

AMULETS FÀLLICS: Els romans divinitzaren el fal·lus com a Fascinus Deus i crearen nombroses representacions que exaltaven el membre viril a través de petites figuretes de bronze, relacionats amb cultes de la vida, de la fecunditat i de la fertilitat. A la vil·la de Milmanda aparegué un petit penjoll de 3,7 cm fos en bronze que representa la zona púbica viril amb tots els seus elements.

Exaltació de la virilitat com a culte a la vida, fecunditat o fertilitat. Milmanda (Vimbodí).

CERÀMICA

Paleolític

Inferior

2.500.000-300.000

Sense ceràmica

Mitjà

500.000-45.000

Sense ceràmica

Paleolític

Superior

45.000-11.500 aC

Sense ceràmica

Mesolític

11500-7000 aC

Sense ceràmica

La ceràmica no es desenvolupà fins que l'ésser humà es va fer sedentari en el neolític.

Neolític

Antic

5900-3500 aC

Cova de la Font Major
(l'Espluga de Francolí)

Fragment de ceràmica cardial

Mitjà

3500-2500 aC

Olla carenada
Cista Mas de Baix (Vimbodí)

Característiques bàsiques

MATERIALS: Fang argilós barrejat amb diversos materials (sorra, quars, palla, trossos de ceràmica triturada...) que servien de desengreixant perquè durant la cocció no esquerdés la peça.

FABRICACIÓ: Manual. A partir de tires de fang sobreposades les unes a les altres, i formar un recipient que posteriorment era polit per la cara interior i exterior on s'hi aplicava una decoració mitjançant una valva de petxina. Es coneix com a ceràmica cardial.

COLOR: Ataronjat o vermellós, si el recipient havia estat cuit al fons d'una foguera feta en un forat al terra (cocció reductora: amb poc oxigen); gris amb taques més fosques, gris blavós, si havia estat cuit al damunt de la foguera (cocció oxidant, amb més oxigen).

FORMES: Globulars i amb coll més o menys marcat (vols, olles...).

NANSES: Poc desenvolupades i en forma de mugró o orelleta, a vegades foradades per poder penjar el recipient.

MATERIALS: Fang argilós ben depurat barrejat amb un desengreixant de calcària.

FABRICACIÓ: Manual.

COLOR: Gris negre, a causa d'una cocció reductora.

FORMES: Globulars carenades, amb coll marcat.

NANSES: Disposades simètricament en forma de llengüeta horitzontal amb dues perforacions per penjar el recipient.

CERÀMICA

Neolític

Final

2500-2200 aC

Vas-verazià

Cova de les Gralles
(els Cogullons - Rojals)

Calcolític

2200-1800 aC

Vas campaniforme

Cova del Cartanyà
(Vilaverd)

Característiques bàsiques

Es parla de verazià per designar un estil ceràmic d'aquest període, caracteritzat per una forma de decoració plàstica en forma de mugró sobreposat, cordons llisos, orelletes, nanses en forma de pastilles, decoració d'amples acanalats en zig-zaga, etc.

La ceràmica és potser el més representatiu d'aquest període. Són vasos que recorden una campana invertida, amb una profusa decoració incisa amb motius geomètrics. A la Conca es desenvolupà l'estil conegut com grup Salomó, que es concentra al sud de Catalunya i especialment al massís de Prades.

QUI LA VA UTILITZAR: Els primers pobladors d'aquestes contrades que van començar a desenvolupar la mineria i la metal·lúrgia del coure.

Bronze

Antic

1800-1500 aC

Cova dels Xaragalls (Vimbodí)

Mitjà-recent

1500-1100 aC

Tassa carenada

Mas de la Salut
(Vimbodí)

Característiques bàsiques

Es conserven aspectes del període precedent campaniformes tardans (epicampaniforme o de finals del neolític). Les mides són més grans amb vores exvasades o rectes amb decoració plàstica feta amb cordons digitals, a vegades amb incisions decoratives. Es generalitzen les bases planes. Persisteixen els vasos de carena alta i formes troncocònica i ovoides. Comencen a aparèixer recipients amb tres o més peus (polípodes). Destaca el tipus de ceràmica denominada del grup d'Arbolí, feta sobre pastes de superfície brunyida i espatulades, amb garlandes rematades amb serrells impresos amb decoració de mitja canya o pseudo-unglades sobre vasos acampanats o carenats.

Els estris de terrissa deixen veure una barreja de tradició local dels vasos campaniformes tardans i noves incorporacions foranes. Es generalitzen les terrisses de bases planes, algunes amb l'empremta de l'estora que es va utilitzar durant la fabricació. Persisteixen els vasos de carena i formes troncocòniques. Prolifereixen els vasos de tres o més peus (polípodes), nanses amb apèndix de botó i tasses carenades.

*Bronze**Final*

1100-650 aC

Gerra

Racó de l'Hospital
(Montblanc)*Ferro**Ibèric de formació*

750-600 aC

Urna

Cova de la Font Major
(l'Espluga de Francolí)*Característiques bàsiques*

Els recipients ceràmics relacionats amb el bronze final es caracteritzen per tenir una forma bicònica, amb decoració acanalada, incisa, i amb cordons decorats. La seva cocció és oxidant i el color de la superfície no és homogeni.

QUI LA VA UTILITZAR: Cap al 1200-1100 aC un seguit de migracions de pobles procedents del centre d'Europa s'estableixen pel territori català: són els pobles coneguts dels Camps d'Urnes, ja que practiquen el ritus funerari de la incineració i les cendres eren enterrades dins d'urnes ceràmiques.

La ceràmica continua obrada a mà, amb vores exvasades i amb un cos de perfils ovoides, de bases planes. Presenten una decoració amb bandes d'incisions tant verticals o obliqües com impressions de tipus ungulat, disposades en forma de lluna creixent, decreixent i en horitzontal. També s'utilitzen decoracions de cordó aplicat amb impressions digitades, ovalades i més o menys circulars. Els acabats solen ser grollers i pentinats irregularment, i a vegades allissats.

QUI LES VA UTILITZAR: Els pobles ibers (possiblement il·lergets) que habitaren aquesta comarca i les terres lleidetanes.

Ferro

Ibèric antic

600-450 aC
Urnes funeràries
Milmanda (Vimbodí)

Primeres ceràmiques d'importació

Aribal corinti de Milmanda

Ibèric ple

450-200 aC

Pla de Santa Bàrbara (Montblanc)

Ceràmiques campanianes

Característiques bàsiques

La ceràmica continua obrada a mà, proliferen les urnes de perfil en S, amb bases molt estretes i de vegades amb nanses. Altres urnes presenten un perfil més globular i orelletes per tal de fixar la tapadora.

QUI LES VA UTILITZAR: Els pobles ibers (possiblement il·lergets) que habitaren aquesta comarca i les terres lleidetanès.

PRIMERES CERÀMIQUES D'IMPORTACIÓ: Apareixen els primers recipients ceràmics forans (contenidors de perfums, aríbals...) que penetraren a la comarca a través de vies comercials de la mà de comerciants, com potser els focuus que traficaran amb ceràmiques de tallers corintis (Grècia).

Apareixen les primeres ceràmiques fetes a torn i decorades amb colors avinatsats com tulipes, *kalathos*, *sinobos*, gerres i vasos diversos, àmfores de boca plana ibèriques, àmfores de tipus púnic, així com vasos de vernís negre.

QUI LES VA UTILITZAR: Els pobles ibers d'aquestes contrades (possiblement il·lergets).

ES GENERALITZEN LES CERÀMIQUES D'IMPORTACIÓ: En un primer moment apareixen ceràmiques àtiques de vernís negre. Posteriorment, aquests tipus de ceràmica seran elaborades pels tallers romans (s. III aC). Tot seguit, una sèrie de tallers establerts al golf de Lleó nodriran de recipients de vernís negre l'àrea catalana.

Ferro

Ibèric final / romà republicà

200-50 aC

Ceràmica iberoromana i emporitana

Cova de la Font Major

Romà alt Imperi

27 aC-284 dC

Dolia

Vil·la de Milmanda

Característiques bàsiques

Sovinteja la ceràmica grisa de tipus emporità: petits recipients miniaturitzats fets a torn en forma de gerretes bitroncocòniques, petites copes. Apareixen junt amb petits recipients de parets fines de color vermellós, amb defectes de fabricació (asimetria), petits gobelets, amforetes, i *kalathos* ibèrics miniaturitzats i decorats amb pintura. Propi de les necròpolis ibèriques.

CERÀMIQUES D'IMPORTACIÓ:

Apareix la ceràmica romana coneguda com *sigillata*, pel fet que portava impresa al fons la marca del ceramista (*sigillum*) que la va fabricar. És feta amb un motlle amb relleus decoratius i constituïa una vaixel·la de luxe. Es caracteritza per un vernís brillant vermellós o ataronjat. Els primers tipus apareguts són els procedents de tallers ceràmics italics d'Arezzo (*sigillata arentina* 30-25 aC).

A les vil·les romanes són abundoses les grans tenalles (*dolium*), àmfores... per contenir oli o vi de fabricació local.

CERÀMIQUES D'IMPORTACIÓ:

Durant els segles I-II dC continua la moda de les vaixel·les de luxe de terra *sigillata*, importades dels tallers de la Gàl·lia meridional (terra *sigillata* sudgal·lica). Coetània amb aquesta es troba la *sigillata* clara, originària dels tallers nord-africans o hispans. Els motius decoratius són animals, persones, vegetals, separades per línies verticals ondulades o angles o motius circulars...

Ferro

Romà baix Imperi

284-476 dC

Lluernes

Característiques bàsiques

A les vil·les romanes apareixen diferents tipus de lluernes, algunes amb motius decoratius basats en símbols cristians.

CERAMIQUES D'IMPORTACIÓ.

Durant els segles IV-VI dC continua la moda de les vaixelles de luxe de terra *sigillata* amb les varietats de *sigillata* clara del tipus *d*. Les formes decoratives són geomètriques (rodes circulars i semicirculars, plenes de sèries concèntriques d'angles...).

Ceràmica trobada al Pla de Santa Bàrbara (Montblanc).

ENTERRAMENTS

Paleolític

Inferior

2.500.000-500.000

Mitjà

500.000-45.000

Paleolític

Superior

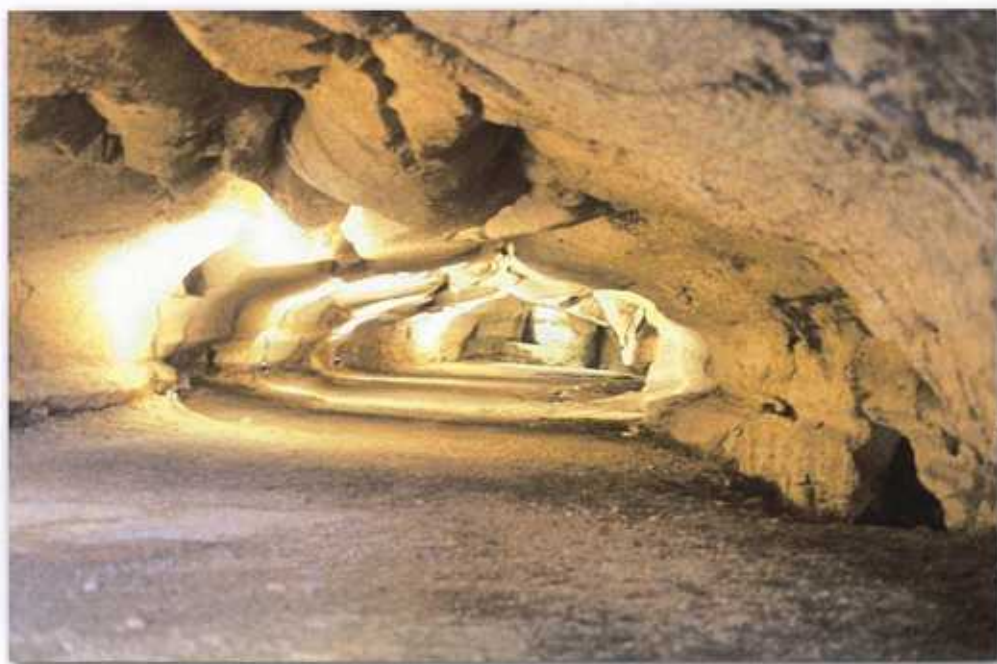
45.000-11.500

Sense referències a la Conca

Mesolític

11500-7000 aC

Sense referències a la Conca

Cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí), Vestíbul de l'entrada on aparegueren enterraments neolítics.

Neolític

Antic

5900-5500 aC

Enterraments individuals en fossa

Cova de la Font Major
(l'Espuga de Francolí)

Mitjà

3500-2500 aC

Enterraments individuals en cista

Comellar del Mas de Baix (Vimbodí)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: En cova.

RITUAL: Inhumació del cadàver de forma individual, dipositat en una postura flexionada.

TIPUS ENTERRAMENT: En fossa simple excavada al sòl.

AIXOVAR: Petites destrals votives, recipient de ceràmica cardial, peces de sílex.

UBICACIÓ: A l'aire lliure.

RITUAL: Inhumació del cadàver de forma individual, dipositat en una postura flexionada, a vegades assegut.

TIPUS ENTERRAMENT: En una cista formada per una caixa de lloses rectangular, orientada de nord-nord-est a sud-sud-est, amb una tapa de lloses.

AIXOVAR: Làmines de sílex, punxons d'os, recipients ceràmics carenats, collarets llargs de rodelles circulars de petxines enfilades, braçalets de petxina buidada (*glicèmeris*).

ENTERRAMENTS

Neolític

Final

2500-2200 aC

Enterrament col·lectiu en cova

Cova dels Xaragalls
(Vimbodí)

Enterraments de les
Piles de Gaià

Dibuix inèdit Mn. Segura
(Sta. Coloma de Queralt)

Calcolític

2200-1800 aC

Enterrament col·lectiu en cova

Cova dels Xaragalls
(Vimbodí)

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: En cova (sud de la Conca) o a l'aire lliure (nord de la Conca).

RITUAL: Inhumació del cadàver de forma col·lectiva, dipositat en enterraments primaris o secundaris.

TIPUS ENTERRAMENT: La cova esdevenia el sepulcre col·lectiu.

AIXOVAR: Similar a l'època anterior...

ALTRES ENTERRAMENTS: cova de les Gralles (els Cogullons), cova dels Gegants (Montblanc), Racó de l'Hospital (Montblanc), tossal de les Venes.

UBICACIÓ: En cova (al sud de la Conca) o a l'aire lliure (nord de la Conca).

RITUAL: Inhumació del cadàver de forma col·lectiva, dipositat en enterraments primaris o secundaris.

TIPUS ENTERRAMENT: La cova esdevenia el sepulcre col·lectiu. A l'exterior els enterraments són en cista rectangular (del tipus dolmènic al nord de la Conca).

AIXOVAR: Botons prismàtics i piramidals de base quadrada i amb perforació en V, punyals de coure amb perfil triangular i llengüeta, ceràmica campaniforme...

ALTRES ENTERRAMENTS: Sepulcre de Rocallaura.

Bronze

Antic

1800-1500 aC

Enterrament en cista megalítica
Cista del Pla de la Sala (Passanant)

Mitjà-recent

1500-1100 aC

Culte al crani: trepanacions
Cova Xaragalls (Vimodí)

Crani trepanat

Característiques bàsiques

UBICACIÓ: En cova (al sud de la Conca) o a l'aire lliure (al nord de la Conca).

RITUAL: Inhumació del cadàver de forma col·lectiva, dipositat en enterraments primaris o secundaris. Pervivència de patrons d'enterraments anteriors.

TIPUS ENTERRAMENT: La cova esdevenia el sepulcre col·lectiu. A l'exterior, sepulcres de tipus dolmènic (al nord de la Conca).

AIXOVAR: Botons prismàtics i piramidals de base quadrada i amb perforació en V, punyals de coure amb perfil triangular i llengüeta, ceràmica campaniforme...

ALTRES ENTERRAMENTS: Sepulcre de Rocallaura, cova dels Xaragalls (Vimodí), coves del Buldó, les Gralles (Cogullons-Montblanc), etc.

UBICACIÓ: Continuen els patrons anteriors d'enterraments en cova (al sud de la Conca) o a l'aire lliure (al nord de la Conca).

RITUAL: Continuen els rituals del període anterior encara que es generalitza la inhumació del cadàver de forma individual.

NOU CULTE AL CRANI: Les trepanacions. En aquest període apareixen en enterraments dins les coves alguns cranis amb trepanacions o incisions.

TIPUS ENTERRAMENT: Segueixen el mateix tipus d'enterraments de l'etapa anterior.

AIXOVAR: Noves formes ceràmiques (vasos polípodes, nanses amb apèndix de botó, tasses carenades) i irrupció generalitzada de la metallúrgia de l'autèntic bronze (coure-estany), destrals de vorells i puntes de fletxa amb peduncles...

ENTERRAMENTS

Bronze

Final

1100-650 aC

Ritual d'incineració del cadàver

Ferro

Ibèric de formació

750-600 aC

Cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí)

Sala del Llac amb una ofrena

Característiques bàsiques

NOU RITUAL FUNERARI: La incineració. L'arribada dels pobles indoeuropeus portà un nou ritual funerari: la incineració dels morts. Per primer cop el mort era incinerat i les seves cendres guardades a l'interior d'una urna tapada que era enterrada a l'interior d'una petita fossa o en una petita caixa de pedra acompanyada d'objectes del difunt i ofrenes.

NOU RITUAL FUNERARI: La incineració. L'arribada dels pobles indoeuropeus, que havia portat el nou ritual funerari de la incineració dels morts, es va començar a constatar a la Conca a Milmanda.

LLOC DE CULTE: Ús de la Sala del Llac com un lloc on es portessin a terme pràctiques de caràcter cultural, emprant la cavitat com a santuari o lloc de dipòsit d'ofrenes votives o libacions, tot i que s'ha interpretat com a àrea funerària.

Ferro

Ibèric antic

600-450 aC

Incineració dels cadàvers

Necròpolis de Milmada (Vimbodí)

Urna cinerària

Ibèric ple

450-200 aC

Incineració dels cadàvers

Necròpolis de Milmada (Vimbodí)

Cerimònia d'enterrament de les cendres

Característiques bàsiques

NOU RITUAL FUNERARI: La incineració. Continua i es generalitza el ritual funerari de la incineració dels morts; es constata a la Conca a la necròpolis de Milmanda.

AIXOVAR: Un variat i ric aixovar és enterrat juntament amb l'urna. La varietat de l'aixovar (armament, abillaments, perfums...) deixa entreveure l'estatus del difunt (guerrier, dona...).

CERIMÒNIA D'ENTERREMENT: Una vegada incinerat el cadàver en una pila funerària, les seves cendres i la resta d'ossos esmicolats eren rentats i dipositats en unes urnes cineràries, les quals eren enterrades en un forat al terra (*loculi*), juntament amb l'aixovar funerari que determinava la categoria del difunt i el sexe: armes, perfums, abillaments...

ENTERRAMENTS

Ferro

Ibèric final / romà republicà

200-50 aC

Incineració/Inhumació

Romà alt Imperi

27 aC-284 dC

Necròpolis d'inhumació

Característiques bàsiques

RITUAL FUNERARI: La incineració. Fins al segle II dC la forma més corrent fou la incineració, malgrat que, a poc a poc, es va generalitzar la inhumació. De fet, les dues formes van coexistir. La inhumació era emprada per la gent pobre i pels esclaus, i la incineració per la gent benestant o noble.

TIPUS D'ENTERRAMENTS: Les urnes cineràries eren enterrades en columbaris (Vila-rodonà). En canvi, els cadàvers inhumats eren enterrats en distintes formes de sarcòfags: de pedra, en cista o caixa feta de grans lloses de pedra dipositades directament al subsòl, i cobertes amb altres lloses que feien de tapa; enterraments fets amb teules aprofitades que formaven una caixa de secció triangular, sepultures fetes amb àmfores, a les quals es trencava el coll per introduir el cadàver d'infants.

RITUAL FUNERARI: Inhumació. Es generalitzà a partir del segle II dC. Potser per la implantació del cristianisme.

TIPUS D'ENTERRAMENTS: Apareixen necròpolis fetes de caixes amb grans lloses, situades prop de camins i fonts. No apareixen aixovars i la cista no és reutilitzada per altres enterraments posterior.

Ferro

Romà baix Imperi

284-476 dC

Necròpolis d'inhumació

Necròpolis de Tuells (?)
(Forès)

Part de la necròpolis.

Característiques bàsiques

RITUAL FUNERARI: Inhumació. Majoritària.

TIPUS D'ENTERRAMENTS: Apareixen necròpolis fetes de caixes amb grans lloses, situades prop de camins i fonts. No apareixen aixovars i la cista no és reutilitzada per a altres enterraments posterior.

ALTRES NECRÒPOLIS PROPERES: Necròpolis de l'Oliva de Maldà (l'Urgell).

Cista de lloses.
Necròpolis de Tuells (Forès).

ÍNDEX TOPONÍMIC

Jaciments o indrets que tenen monografia o són tractats singularment amb el tipus i període cultural a què correspon.

Conesa

les Comes, cista, neolític mitjà [p. 148]

Forès

els Masos o Tullés, necròpolis, baix Imperi romà [p. 298]

Les Piles de Gaià

enterrament, neolític mitjà [p. 147]

L'Espluga de Francolí

cova de la Font Major, paleolític mitjà [p. 38, 43]

cova de la Font Major, neolític antic [p. 114]

cova de la Font Major, neolític, entorn natural [p. 121]

cova de la Font Major, edat del ferro [p. 229]

cova de la Vila, neolític [p. 120]

Sala del Llac, cova de la Font Major, edat del ferro [p. 230]

Sala de la Mamella, cova de la Font Major, bronze final [p. 177]

Montblanc

balma del Duc, neolític final [p. 155]

balma del Duc, calcolític [p. 167]

balma de la Vall, paleolític superior [p. 65]

Molins de la Vila, neolític mitjà [p. 142]

Molins de la Vila, calcolític [p. 164]

plans de Jori, vil·la romana, període romà republicà [p. 270]

Montbrí de la Marca (Sarral)

la Font Voltada, paleolític superior [p. 49]

Roques d'Aguiló (Santa Coloma de Queralt)

clot de la Canaleta, cista, neolític mitjà [p. 147]

Sarral

barranc de la Salada, presa romana [p. 285]

Vilaverd

cova del Cartanyà, calcolític [p. 165]

Vimbodí-Poblet

Comellar del Mas de Baix, cista, neolític mitjà [p. 144]

cova dels Xaragalls, calcolític [p. 163]

Mas de la Salut, fons de cabana, bronze mitjà [p. 171]

Milmanda, necròpolis, protohistòria, edat del ferro [p. 220]

Milmanda, materials de la necròpolis [p. 224]

Milmanda, vil·la romana, període romà republicà [p. 264]

Molí del Salt, paleolític superior [p. 46]

Períodes quaternaris		Períodes culturals		Períodes arqueològics		Cronologia		Glaciacions		Durada		E. biològica														
Inferior	1.600.000	Inferior	Cultura dels cobdals treballats	Abbevil·la	800.000 BP	700.000 - 800.000 BP	Günz	1.000.000	24	1.000.000	24															
	700.000													Mitjà	Acheulà	500.000 - 175.000 BP	300.000 BP	Mindel	700.000 - 650.000	19 - 18	700.000 - 650.000	19 - 18				
																							Superior	Premonestrà (Eვენosià)	175.000 - 100.000 BP	100.000 - 45.000 BP
Mitjà	180.000	Paleolític	Aurinyacià	43.000 - 32.000 BP	32.000 - 26.000 BP	26.000 - 20.000 BP	Riss	120.000	8 - 6	120.000	8 - 6															
	Superior													10.000	Egipciolític	Magdalenià	20.000 - 11.500 BP	11.500 - 10.000 BP	Riss - Würm	120.000 - 90.000	5	120.000 - 90.000	5			
			Edat del ferro	Azil·la	7.000 aC	5.000 - 3.500 aC	3.500 - 2.500 aC	Würm	10.000	5 - 2	10.000	5 - 2														
	Egipciolític														Neolític	Antic	5.000 - 3.500 aC	3.500 - 2.500 aC	Interglaciàl	10.000						
																Recent	2.050 - 1.800 aC	1.800 - 1.500 aC								
																Període ibèric	1.100 - 650 aC	650 - 600 aC								
																Període imperial alt. Imperi	200 - 50 aC	218 aC - 27 aC								

P L I S T O C È

H O L O C È

Quadre cronocultural del Quaternari orientatiu per a la interpretació del text. Les cronologies estan obertes a variacions segons els autors. (Elaborat per A. Carreras.)

Història De La Conca De Barberà

Diputació Tarragona

Cossetània
EDICIONS

Consell Comarcal
de la Conca de Barberà

9 788497 918817